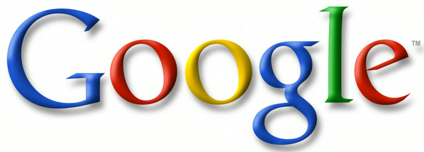
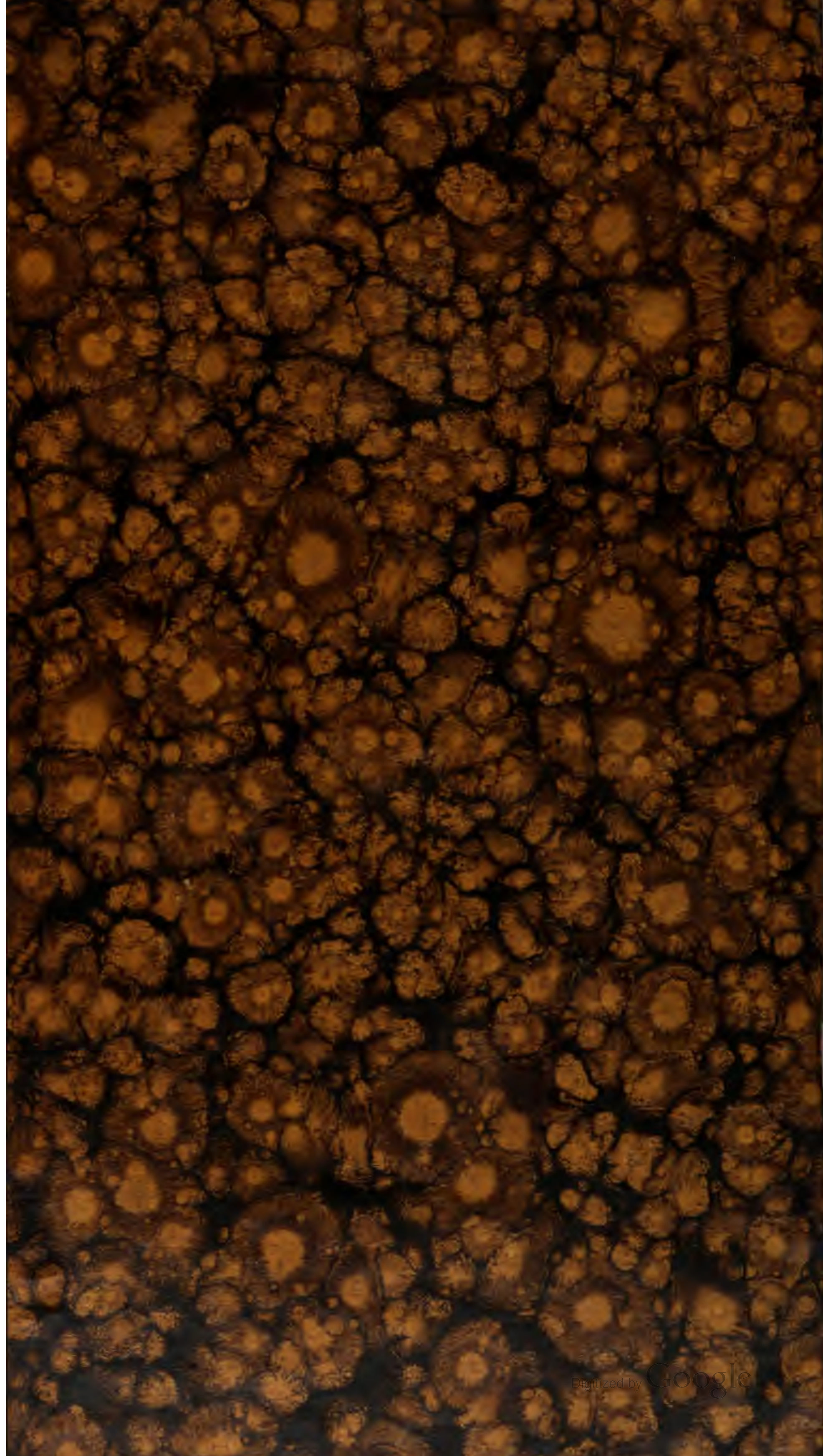
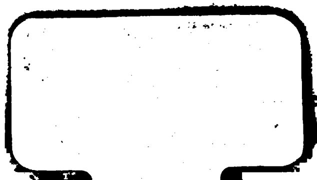

3
4
115°
6
7
8
9
120
8°
7°
Salang
Lantar
Sangald
Baetou
Talang
Sangora
Mandaloeng
M
Tana
Tantalam
K. Sangora
Patani
Patani
Gol
K. Pa
Rou
Bal
reg

NEDERLANDS OOST-INDIË,

OF

BESCHRIJVING DER NEDERLANDSCHE BEZITTINGEN IN OOST-INDIË,

DOOR

A. J. van der Aa.

VOORAFGEGAAN VAN EEN

BEKNOPT OVERZIGT

VAN DE

VESTIGING EN UITBREIDING DER MAGT VAN NEDERLAND ALDAAR.

TWEEDE DEEL.

MET PLATEN EN KAARTEN.

AMSTERDAM,
J. F. SCHLEIJER.

1849.

INHOUD

VAN HET

TWEEDE DEEL.

Bladz.

BERIGT VOOR DEN BINDER.

DE KAART EN PLATEN TE PLAATSEN:

De Kaart van Nederlands Indië.	tegenover den titel.		
Javaansche Boer en Boerin.	—	Bl.	41.
De Kidjang of Ree, de Paladok, een soort van Muskusdier, enz.	—	»	66.
Anjer in de residentie Bantam.	—	»	245.

DE SOENDA-EILANDEN.

Ligging.

Onder de *Soenda-eilanden* verstaat men gewoonlijk die eilanden, welke zich van 7° 30′ N. B. tot 9° Z. B. en van 109° tot 136° 48′ O. L. uitstrekken, en bespoeld worden ten N. door de *Golf van Bengalen*, de *Straat van Malakka*, de *Zee van Carimata*, de *Chinesche Zee*, de *Solo-Zee* en de *Zee van Celebes;* ten O. door de *Straat der Molukkos*, de *Zee der Molukkos* en de *Straat van Banda;* ten Z. en W. door de *Indische Zee.* Zij worden gewoonlijk verdeeld in de *Groote* of eigenlijke *Soenda-eilanden* en de *Kleine Soenda-eilanden*, van welke de eerste thans alleen het voorwerp onzer beschouwing zullen uitmaken. In dien enger beperkten zin verstaan wij onder de *Soenda-eilanden : Java*, *Sumatra*, *Borneo* en *Celèbes*, mitsgaders de daarom gelegen kleinere eilanden. De grootste, niet alleen van deze, maar ook van alle de eilanden uit den *Oost-Indische Archipel*, zijn: *Borneo* en *Sumatra*, welke beide onder de linie liggen (1).

---

(1) Tot de eilanden van de eerste grootte in den geheelen *Oost-Indische Archipel* rekent men: *Borneo*, *Nieuw-Guinea* en *Sumatra;* tot die van de tweede grootte: *Java;* tot die van de derde grootte: *Luçon*, *Mindanao* en *Celebes;* en tot die van de vierde grootte: *Bali*, *Lombok*, *Sumbawa*, *Flores*, *Timor*, *Ceram*, *Boero*, *Gilolo*, *Palawan*, *Negros*, *Samar*, *Mindoro*, *Panay*, *Leyte* en *Zeboe.*

Deze eilanden-groep ontleent vermoedelijk haren naam van de Soenda's, eenen volkstam, welke het westelijke gedeelte van *Java* bewoont, en naar welken ook de *Straat Soenda* haren naam draagt.

Grootte en bevolking.

Het is niet wel mogelijk de juiste oppervlakte van de *Soenda-eilanden* op te geven, doch, volgens eene zoo naauwkeurig mogelijk gedane berekening op de jongste hydro- en topographische kaarten, zouden zij 14,868 vierkante geographische mijlen beslaan, en dit zal niet veel van de waarheid afwijken.

Nog minder dan de oppervlakte, kan de bevolking met juistheid worden opgegeven; naar eene vermoedelijk vrij juiste berekening zal dit getal evenwel niet veel minder dan 24,000,000 zijn.

Luchtsgesteldheid en inboorlingen.

Daar het klimaat op deze eilanden te veel van elkander verschilt, om ze onder eene algemeene opgave te bevatten, en wij in het algemeen daarover reeds in ons eerste deel (bl. 114 en 115) gesproken hebben, zullen wij daarover hier niet verder uitweiden, maar bij elk eiland in het bijzonder daarover handelen. Even zoo zullen wij daar ook over de gestalte, geaardheid, enz. der inboorlingen, waarvan wij reeds vroeger in het algemeen hebben gesproken, meer in het bijzondere uitweiden.

Zeeën en wateren.

De *Soenda-eilanden* worden door twee der vijf hoofdzeeën van onzen aardbol bespoeld, namelijk door den *Groote Oceaan* en door de *Indische Zee.*

De Groote Oceaan.

De *Groote Oceaan* of *Stille Zuidzee*, ook wel de *Stille Zee* genoemd, hoewel men onder dien laatsten naam meestal slechts, zoo als wij later zien zullen, een gedeelte van deze watervlakte begrijpt, scheidt *Azië* en *Nieuw-Holland* van *Amerika*, en wordt bepaald: ten Noorden door de *Noordelijke IJszee* of den Noorder poolkring, ten Oosten door *Amerika*, ten Zuiden door den Zuider poolkring of de *Zuidelijke IJszee*. Hij heeft alzoo van het Noorden naar het Zuiden eene uitgestrektheid van 133° lengte of ongeveer 2000 mijlen, en van het Oosten naar het Westen onder den evenaar van bijna 180° lengte of 2700 mijlen, en beslaat ongeveer 2,800,000 vierkante mijlen, dus ongeveer ⅓ van de geheele oppervlakte des aardkloots. Hij hangt zuidwaarts in zijne geheele breedte met de *Zuidelijke Poolzee* zamen, en is in het Noorden door de *Behringstraat* met de *Noordelijke IJszee* verbonden, alwaar de instrooming in de *Stille Zuidzee* zoo sterk is, dat de zeelieden slechts moeijelijk van het Zuiden naar het Noorden daardoor heen dringen kunnen. Tusschen de keerkringen heerscht in de *Groote Oceaan* de algemeene strooming van het Oosten naar het Westen. Van de *Behringstraat* is de togt van het water langs de Aziatische kusten zuidwestelijk, en langs de kusten van *Noord-Amerika* zuidoostelijk. Van de *Zuidelijke IJszee* stroomt het water, in eene breedte van ongeveer 380 Duitsche mijlen, tot 50° Z. B. noordoostwaarts, zoodat deze zeestroom bijna in het midden tusschen *van Diemensland* en het zuidelijk deel van *Zuid-Amerika* is. In gelijke breedte met *Nieuw-Zeeland* wendt de stroom zich regt oostelijk naar de kusten van *Chili*, en deelt zich, op omstreeks 280° van *Ferro*, in twee armen, van welke de linker (noordelijke) door de Equator-strooming aangegrepen, en mede westwaarts voortgestuwd wordt.

Men verdeelt dezen Oceaan in drie deelen: het noordelijke gedeelte, van den noorder of keerkring tot den noorder poolkring wordt de *Noorder Groote Oceaan* genoemd; het zuidelijke, van den zuider of steenbokskeerkring tot den zuidpoolkring, heet men den *Zuider Groote Oceaan* of de *Groote Zuidzee*, ook wel enkel de *Zuidzee;* terwijl het middelste, hetwelk tusschen de beide keerkringen gelegen is, door den naam van *Stille Oceaan*, *Evenachtslijns Groote Oceaan* of *Stille Zee* onderscheiden wordt.

Dit laatste gedeelte is het eigenlijk, dat de *Soenda-eilanden*, ja zelfs den geheelen *Oost-Indische Archipel* bespoelt, zoodat de meeste zeeën en straten, welke door die eilanden heenstroomen, er gedeelten van uitmaken.

Onder die, welke langs of door de *Soenda-eilanden* vloeijen, komen in aanmerking: de *Chinesche Zee*, de *Solo-Zee* , de *Zee van Celebes*, de *Straat van Makassar*, de *Poeloe-Laut-Straat*, de *Zee van Java*, de *Straat van Karimata*, de *Gaspar-Straat* en de *Straat van Bangka*.

De *Chinesche Zee* vloeit ten Oosten van het schiereiland *Malakka* en *Cochin-China*, ten Zuiden van *China*, ten Westen van *Palawan* en ten Noorden van *Borneo*.

Dat gedeelte van deze zee, hetwelk zich tusschen *Borneo*, *Cambodia* en het schiereiland van *Malakka* uitstrekt, wordt *Zee van Karimata* genoemd.

De *Solo-Zee* of *Zee van Mindoro* wordt ten Westen door het eiland *Palawan*, ten Noorden de *Philippijnsche Eilanden* en ten Oosten door *Mindanao* bepaald; in deze zee ligt de *Archipel der Solo-eilanden*.

De *Zee van Celebes* ligt ten Oosten van *Borneo*, ten Noorden van *Celebes*, ten Zuiden van den *Solo-Archipel*, en is door vele straten met de omliggende zeeën verbonden.

De *Straat van Makassar* of *Straat van Celebes*, tusschen het eiland *Borneo* ten Westen en het eiland *Celebes* ten Oosten eene gemeenschap tusschen de *Zee van Celebes* en de *Zee van Java* daarstellende, heeft vele klippen, en is op het noordelijkste gedeelte, waar zij het smalste is, 12½ mijl breed.

De *Passirbaai*, aan de westkust van *Borneo*, maakt een gedeelte van dit vaarwater uit.

In het Zuiden van de *Straat van Makassar* treft men aan de zuidoostkust de *Poeloe-Laut-Straat* aan, welke 2½ mijl breed en 14 mijlen lang is, en *Poeloe-Laut* van *Borneo* scheidt.

Het water, dat men ten Noorden van het eiland *Borneo*, ten Zuiden van *Java* en ten Westen van *Sumatra* heeft, wordt gemeenlijk de *Zee van Java*, hoewel door sommigen ook de *Soenda-Zee* genoemd. Zij staat zuidwaarts door de *Straat Balie* en de *Straat Soenda*, door welke laatste zij zeer sterk stroomt, met de *Indische Zee*, noordwestwaarts door de *Straat van Bangka* met de *Golf van Malakka*, noordwaarts door de *Gasparstraat* en de *Straat van Karimata* met de *Zee van Karimata*, en oostwaarts onmiddellijk met de *Zee van Flores* in verband. Deze laatste, welke veeltijds als een deel van de *Zee van Java* beschouwd, en onder dezen algemeenen naam mede begrepen wordt, heeft het eiland *Celebes* ten Noorden, de *Kleine Soenda-eilanden* ten Zuiden, en staat ten Oosten onmiddellijk met de *Zee van Timor*, en door de *Straat van Makassar* en de *Straat der Molukkos* met de *Zee van Celebes*, en door de *Straat Lombok*, de *Straat van Allas*, de *Straat Sapi*, de *Straat van Mongasani*, de *Straat Solor* of *Straat Flores* en de *Straat van Allo*, met de *Indische Zee* in verbinding.

De *Straat van Karimata*, door de Engelschen *Billitons-Passage* genoemd, loopt tusschen de eilanden *Borneo* en *Billiton*, is 77 mijlen breed, en bevat, behalve eenige kleine eilanden, vele klippen.

Door de *Gasparstraat*, ook *Clementstraat*, en door de Engelschen *Macclesfields-Passage* geheeten, wordt het eiland *Bangka* van het eiland *Billiton* gescheiden. Zij is 11 mijlen breed.

De *Straat van Bangka*, die slechts 2½ mijl breed is, scheidt het eiland *Bangka* van het zuidoostelijke deel van het eiland *Java*.

De Indische Zee.

De *Indische Zee* of *Indische Oceaan*, welke ten Westen door *Afrika*, ten Noorden door *Arabië*, *Perzië*, *Indië* en de *Soenda-eilanden*, ten Oosten door *Nieuw-Holland* en ten Zuiden door eene lijn, getrokken van de *Kaap de Goede Hoop* naar de *Leeuwinnenkaap*, aan de zuidwestelijke punt van *Nieuw-Holland*, bepaald wordt, heeft eene lengte van 96½° of ongeveer 1448 mijlen.

Zij valt in het Zuiden in de Zuidelijke *Poolzee*. Haar noordwestelijk gedeelte dringt, terwijl het schiereiland *Arabië* aan drie zijden door haar bespoeld wordt, in twee groote zeeboezems, den *Arabische* (tusschen *Afrika* en *Azië*) en den *Perzische* (tusschen *Arabië* en *Perzië*), verre in het land, en neemt, doordien het niet zeer diep is en geene groote uitgebreidheid van het Oosten naar het Westen heeft, schier geen het minste deel aan den algemeenen omwentelingsstroom, noch aan de Poolstroomen, maar wordt hoofdzakelijk alleen door de regelmatige ooste- en westewinden bewogen, die, onder den naam van Moussons, een half jaar van het Westen naar het Oosten, en een half jaar van het Oosten naar het Westen waaijen. Het grootste gedeelte van den *Indische Oceaan* neemt echter deel aan den algemeenen omwentelingsstroom van het Oosten naar het Westen en aan den Poolstroom van de *Zuidelijke IJszee*, en heeft behalve de genoemde stroomen, door de groepen van eilanden, welke zij eensdeels omvat en waardoor zij anderdeels van den grooten Oceaan gescheiden wordt, nog verscheidene bijzondere stroombewegingen. De stroom van de *Zuidelijke IJszee* naar den *Indische Oceaan* loopt voorbij de Westkust van *Nieuw-Holland* tot in de *Golf van Bengalen*, en bespoedigt hierdoor de scheepvaart van *Nieuw-Holland* naar *Oost-Indië*. Hier, in de *Golf van Bengalen*, worden dus de wateren opeen gestuwd en trekken dan langs de Oostkust van *Voor-Indië* (*Indië* aan deze zijde van den *Ganges*) of langs de kust van *Koromandel*, zuidwaarts

naar het eiland *Ceylon*, en tusschen dit en het vaste land heen, naar de *Lakediven* en *Malediven*. Van hier wendt zich de stroom door het midden van de *Indische Zee* naar *Madagascar* en de eilanden *Bourbon* en *Isle de France*, weshalve de Europesche schepen, op hunne tehuisvaart van *Oost-Indië*, dezen koers volgen. Door onderscheidene straten heeft de *Indische Oceaan* met den grooten *Oceaan* gemeenschap. Vermits echter deze naar de *Indische Zee* door de straten hevig westwaarts stroomt, zijn zij moeijelijker van die zee naar den grooten *Oceaan*, dan van dezen laatsten terug, door te varen.

De *Indische Zee* bespoelt van de *Soenda-eilanden* alleen de westelijke kust van *Sumatra* en de zuidelijke kust van *Java*. Als gedeelten van deze zee kan men de, insgelijks de die eilanden bespoelende, *Straat van Malakka*, *Straat Soenda* en *Straat Bali* beschouwen.

Door de *Straat van Malakka* wordt het eiland *Sumatra* van het schiereiland *Malakka* gescheiden.

De *Straat Soenda*, welke *Sumatra* van *Java* scheidt, stroomt zeer sterk uit den grooten *Oceaan* in de *Indische Zee*, zoodat men slechts met gunstigen wind tegen deze strooming kan opzeilen. Terwijl de schepen in weinige uren van het Oosten naar het Westen door de *Straat Soenda* gedreven worden, hebben zij, om deze straat van het Westen naar het Oosten door te zeilen, dikwijls vele dagen en somtijds eenige weken noodig.

De *Straat Bali* loopt tusschen *Java* en *Bali* van de *Indische Zee* in den grooten *Oceaan*.

Het getij.

Gedurende het jaar 1839 heeft men in *Nederlands Indië* de watergetijen op verschillende plaatsen waargenomen; als: op *Poeloe-Tjinko*, op de westkust van *Sumatra;* te *Tjilatjap*, op de zuidkust van *Java;* in de *Baai van Amboina*, in de *Molukkos;* te *Klampis*, op de noordkust van *Madoera;* te *Tegal*,

op de noordkust van *Java;* op *Onrust*, nabij *Batavia;* te *Muntok*, in straat *Bangka;* op *Karimon-Java*, een eiland in de *Javasche Zee;* te *Djapara*, op de Noordkust van *Java;* en te *Makassar*, op het eiland *Celebes*.

Wanneer men de uitkomsten, wat den loop der stroomen aangaat, die op de verschillende stations zijn waargenomen, met elkander vergelijkt, dan bespeurt men een aanmerkelijk verschil tusschen de getijen, buiten den *Archipel*, zoo als op de westkust van *Sumatra*, de zuidkust van *Java*, en ook te *Amboina*, met die in de *Javasche Zee*.

Het blijkt, dat de eerste de gewone bekende regels der getijen volgen. Tweemaal in het etmaal is het aldaar hoog en laag water; er hebben alzoo twee getijen in iets meer dan 24 uren plaats, en deze hangen grootendeels van den *maansouderdom* af. Een bepaald *havengetal* kan hier worden aangegeven, en tot het vooruit berekenen van het hoog of laag water dienen. Geheel anders is het met de getijen in de *Javasche Zee* gelegen. Deze zijn niet aan de gewone regels te toetsen, en over het algemeen hangen zij veel af van den zonnestand en de daarmede in verband staande moussons.

Men kan aannemen, dat het in de *Javasche Zee* slechts eenmaal in het etmaal hoog water is, en dat, behalve deze lange getijen, of liever rijzingen en dalingen van het water, welke, van minderen of meerderen duur, te zamen iets meer dan 24 uren beslaan, er kleine of korte getijen plaats hebben, wier vrij geregelde terugkomst van verschillende oorzaken, voornamelijk echter van den zonnestand of de heerschende mousson, afhankelijk schijnt te zijn, en die misschien wel naar eenen vasten regel zouden kunnen berekend worden, daar toch de inlanders de terugkomst dezer kleine getijen dikwijls zeer naauwkeurig weten te voorspellen. Ofschoon, niettegenstaande de ongeregelde terugkomst van het uur van hoog en laag water, dit tijdstip met nieuwe en volle maan voor eene plaats meestal op het zelfde uur plaats heeft, kan men echter voor de verschillende plaatsen dezer zee geen havengetal bepalen.

De algemeene jaarlijksche (hoewel niet zeer geregelde) achteruitgang van het dagelijksche tijdstip van hoog en laag water, welke ook van den zonnestand schijnt af te hangen, is, even als de korte of middelgetijen, iets bijzonders aan de *Javasche Zee*, of welligt aan alle binnen eenen archipel of eene kom beslotene zeeën eigen; terwijl verder nog valt op te merken, dat de stroomen in deze zee nog ongeregelder zijn, dan het rijzen en dalen van het water, en deze meest van de heerschende winden schijnen af te hangen.

Vóor de plaatsen, alwaar de getijen den gewonen regel volgen, kan men aannemen, dat:

1°. Te *Poeloe-Tjinko*, op de westkust van *Sumatra*, is het havengetal, of de tijd van hoog water, met volle en nieuwe maan, 5 uren en 30 minuten. De gemiddelde rijzing en daling is aldaar 0,78 ellen, de grootste en kleinste rijzing en daling 1,40 en 0,06 ellen. Verder kan men rekenen, dat de vloedstroom langs de westkust van *Sumatra* loopt van het Z. O. naar het Z. W., langs de strekking der kust, terwijl de ebstroom eene tegengestelde rigting volgt. De beide stroomen zijn zwak, en op hunne vaart, die zelden meer dan ¼ mijl in de 4 uren is, heeft de heerschende wind veel invloed.

2°. Te *Tjilatjap*, op de zuidkust van *Java*, is het havengetal 8 uren 30 minuten; het water rijst en daalt daar gemiddeld 1,25 ellen, terwijl de grootste en kleinste waargenomene rijzing 2,42 en 0,10 ellen bedragen. In dit zeegat is de rigting van den vloedstroom, of liever van den stroom, die het water doet rijzen en dalen, om de West, en de ebstroom om de Oost, naar de strekking van het vaarwater. In eenen omgekeerden zin heeft zulks plaats in het wester zeegat der *Segara-Anakan*, terwijl in deze laatstgenoemde baai, de beide stroomen zich ontmoetende, aldaar geen stroom bestaat, doch enkel eene rijzing en daling van het water plaats heeft. Over het algemeen echter schijnt langs de zuidkust van *Java*, ten minste in den Oostmousson, een stroom om de Oost te loopen, nagenoeg van ½ mijls vaart in de 4 uren.

In het zeegat van *Tjilatjap* hebben de vloed- en ebstroomen eene vaart van 2 tot 3 mijlen in den Westmousson, en tot 5 en 5½ mijlen in den Oostmousson.

3°. In de baai van *Amboina* is het havengetal 0 uren 30 minuten. Het water rijst en daalt daar gemiddeld 1,14 ellen, terwijl de grootste en kleinste waargenomene rijzing en daling aldaar 2,50 en 0,00 ellen bedroegen. Ofschoon de stroomen in deze baai zeer gering zijn, en in het midden der baai geen stroom hoegenaamd is waargenomen, kan men rekenen, dat in den Oostmousson de vloedstroom langs den noordkant der baai haar in-, en langs den zuidkant der baai uitloopt; terwijl in den Westmousson het omgekeerde plaats heeft. Slechts enkele malen heeft men er eenen stroom van 2 en 2¼ mijls vaart in de 4 uren waargenomen.

Wat eindelijk nu de getijen aangaat, waargenomen op die plaatsen, alwaar zij niet den gewonen regel volgen, hebben de uitkomsten het volgende getoond:

1°. Te *Klampis*, op de noordkust van *Madoera*, is gedurende den Oostmousson de stroom om de West geweest, zelfs somwijlen, als in de maand Mei, met eene 2½ tot 3 mijls vaart in de 4 uren, althans over dag; terwijl er des nachts weinig of geen stroom merkbaar zijnde, deze evenwel om de Oost liep. Hierop maakte de maand Julij eene uitzondering, daar er alstoen ook des nachts een stroom om de West liep, en wel met 2 of 3 mijls vaart in de 4 uren. In dezen mousson daalt het water meest over dag, en is de stroom alsdan het sterkst. Gedurende den nacht is, in dit saizoen, het water meest rijzende, en er alsdan zeer weinig stroom, waaruit men zoude kunnen opmaken, dat, indien er inderdaad eb- en vloedstroom bestaat, de ebstroom om de West en de vloedstroom om de Oost loopt, maar dat deze laatste door de oostelijke winden zoo goed als vernietigd wordt. In den Westmousson loopt de stroom met eene geringe vaart om de Oost, het water alsdan overdag rijzende. De vloedstroom zou dus volgens dien ook in dit saizoen om de Oost loopen,

terwijl er alsdan des nachts bijna geen stroom is, en kunnende de alsdan heerschende eb om de West als vernietigd beschouwd worden door de westewinden.

Oostmousson:

	←	wind oost.
Over dag verval	←	stroom over dag of eb,
's nachts rijzing	→	stroom 's nachts of vloed.

Westmousson:

	→	wind west.
Over dag rijzing	→	stroom over dag of vloed,
's nachts daling	←	stroom 's nachts of eb.

Men kan aannemen, dat er slechts eenmaal in het etmaal hoog en laag water plaats heeft, ofschoon het gebleken is, dat er dikwijls kleine rijzingen en dalingen of zoogenaamde kleine of middelgetijen tusschen beide plaats hebben. Verder heeft in den Oostmousson het hoog water altijd voor den middag plaats gehad, zoodat men zeggen kan dat de daling van het water, en alzoo ook de eb, over dag heeft geloopen, terwijl in den Westmousson het hoog water na den middag, en alzoo de daling van het water of eb des nachts heeft plaats gehad. Met den vloed had juist het omgekeerde plaats, daar het tijdstip van laag water gemiddeld op 12 à 13 uren na dat van hoog water gebleven is.

Ofschoon hier geen bepaald havengetal kan worden opgegeven, schijnt het echter, dat vrij geregeld in den Oostmousson met nieuwe en volle maan het hoog water tusschen 8 en 10 ure des morgens, en in den Westmousson tusschen 8 en 10 ure des avonds valt.

2°. Te *Tegal*, op de noordkust van *Java*, is het gebleken, dat even als te *Klampis*, geene eigenlijke eb- en vloedstroomen loopen, ten minste de getijen er zeer ongeregeld zijn, en de vaart dier stroomen, welke afhankelijk van de heerschende winden schijnt, op zijn hoogst ¼ à ½ mijl in de 4 uren bedraagt. De afwisseling van rijzing en daling was in een

gedeelte van het jaar om de 6 uren, en in een ander gedeelte slechts om de 12 uren, zoodat in het eerste geval (voornamelijk in de maanden Januarij, Februarij, September en October), 2 malen hoog en 2 malen laag water in het etmaal was, en in het laatste geval (voornamelijk in de maanden Junij en November), zulks slechts eenmaal in dat tijdperk plaats had; terwijl er in de tusschenmaanden een tamelijk geregelde overgang tusschen deze korte en lange getijen viel op te merken.

De tijd van hoog en laag water is alzoo hier zeer onbepaald. De tijd van laag water kan men echter met nieuwe en volle maan over het algemeen stellen, omstreeks 3 ure des morgens. Het tijdstip van hoog water scheen nog ongeregelder plaats te hebben, en het is niet mogelijk een vast havengetal tot het berekenen van hoog water voor *Tegal* op te geven.

De gemiddelde rijzing en daling bedroeg 0,50 ellen, en de grootste en kleinste rijzingen en dalingen 0,97 en 0,04 ellen.

De stand der zon, en bij gevolg ook de moussons, schijnen hier een meer dan gewonen invloed op de getijen te hebben.

3°. Op *Onrust* nabij *Batavia* bestaat evenmin als te *Tegal* en te *Klampis*, een eigenlijke vloed- of ebstroom, en zijn de stroomen niet volgens eenen vasten regel te bepalen, even zoo als het dalen en het rijzen van het water er onregelmatig plaats heeft. Hier hebben ook de zoogenaamde kleine en lange of groote getijen plaats, en wel de eerstgenoemde voornamelijk in de maanden September en Februarij, en de laatstgenoemde in de maanden Julij en December.

Het schijnt, dat in den Oostmousson aldaar na den middag of des avonds hoog water is, en dat in den Westmousson daarentegen zulks voor den middag of des morgens plaats heeft.

De tijd van hoog water met nieuwe en volle maan is meestal omstreeks 10 ure, in den Oostmousson des avonds, en in den Westmousson des voormiddags. De gemiddelde rijzing en daling bedraagt 0,67 ellen, en de grootste en kleinste rijzingen en dalingen 1,32 en 0,02 ellen.

4°. Te *Muntok* in *Straat Bangka* heeft een bepaalde vloed- en ebstroom plaats.

De vloedstroom loopt onder den *Bangka*-wal in de beide moussons om de Zuidoost en Oostzuidoost, gedurende 6 à 8 uren, en met vaart van ¼ en ½ tot soms 1¼ mijlen in de 4 uren. Onder den *Sumatra*-wal loopt hij in den Oostmousson, gedurende wel 15 à 16 uren achtereen om de Oost, langs de strekking dier kust, en in den Westmousson houdt hij, dikwijls dagen achtereen, met eene 2 à 3 en soms meer mijls vaart aan, hebbende er alsdan in stede van kentering slechts een langere of kortere stilstand van stroom, gedurende 1½ à 2 uren plaats. De ebstroom loopt onder den *Banka*-wal in de beide moussons om de West en Westnoordwest, 16 tot 18 uren per etmaal, en met eene 1½ à 2 mijls vaart in de 4 uren. Onder den *Sumatra*-wal loopt de ebstroom daarentegen zelden langer dan 6 à 7 uren, en met eene zeer zwakke vaart, terwijl hij in den Westmousson aldaar, meermalen gedurende dagen achtereen in het geheel niet wordt waargenomen. Het is te *Muntok* in den Westmousson hoog water des morgens of voormiddags, en in den Oostmousson des avonds of namiddags, en wel met nieuwe of volle maan ten 8 ure en 30 minuten. Dit getal kan hier echter niet als havengetal tot het berekenen van hoog en laag water dienen.

De gemiddelde rijzing en daling bedraagt 2,17 ellen, en de grootste en kleinste waargenomene rijzingen en dalingen 4,26 en 0,07 ellen.

5°. Te *Karimon-Java* in de *Javasche Zee* bestaat mede geene eigenlijke vloed en eb. Het is echter gebleken, dat, even als te *Klampis* op de noordkust van *Madoera*, dat meest met rijzend water (in den Oostmousson des nachts, en in den Westmousson des daags) de stroom om de Oost en met vallend water om de West loopt. De getijen zijn hier zeer ongereld, en het is slechts eenmaal in het etmaal hoog en laag water, durende elk getij tusschen de 9 en 15 uren.

Met nieuwe en volle maan is het in den Oostmousson des avonds tegen 8 ure hoog water, en in den Westmousson des

morgens tegen dien tijd. Verder is hier even als op de vorige aangehaalde plaatsen, een algemeene, echter ongeregelde achteruitgang van het tijdstip van hoog water. De gemiddelde rijzing en daling bedraagt er 1,25 ellen, en de grootste rijzing en daling 2,03 ellen. De hoogste waterstand is in de maand April.

6°. Te *Djapara* op de noordkust van *Java* loopen de getijen ook vrij ongeregeld. Meestal bespeurt men met rijzend water een stroom om de Oost, en is het aldaar slechts eenmaal in het etmaal hoog en laag water.

De tijd van hoog water heeft hier mede eene algemeene, ofschoon ongeregelde jaarlijksche verachtering. Zoo schijnen hier in de maanden Mei en Junij des namiddags en op den middag hoog water, en des morgens en omstreeks middernacht laag water plaats te hebben. In Julij, Augustus en September vervroegt dit tijdstip gestadig, zoodat het in October gemiddeld ten $5\frac{1}{3}$ ure des morgens, in December tegen $1\frac{1}{3}$ ure des morgens, gedurende den Westmousson des nachts en des avonds, en vervolgens weder des namiddags hoog water is. De gemiddelde rijzing en daling bedraagt er 1,31 ellen, en de grootste rijzing en daling 2,00 ellen, terwijl de hoogste waterstand wordt bevonden in de maand October.

7°. Te *Makassar*, op de Westkust van *Celebes*, loopt in de eerste maanden van het jaar de vloed met eene geringe vaart om de Noordoost en Noord-noordoost, en de eb om de Zuidwest en Zuid-zuidwest, ofschoon zich deze stroomen meestal naar den wind regelen. Gedurende dat de moussons in hare volle kracht heerschen, schijnen er lange getijen te bestaan, zoodat het dan slechts eenmaal in het etmaal hoog water is, evenals te *Muntok* en op *Onrust* is waargenomen. Tegen de kenteringen der moussons hebben er periodieke terugkomende korte tijen tweemalen in het etmaal plaats, en duren in de kentermaanden alle die getijen nagenoeg 6 uren. Met nieuwe en volle maan is het gewoonlijk hoog water tegen 6 ure en 20 minuten, doch bestaat er geene geregelde verachtering van den tijd van hoog water. Het schijnt, dat hier evenals te *Klampis*, op de

noordkust van *Madoera*, het hoogste water in den Westmousson steeds des namiddags plaats heeft, en waarschijnlijk het omgekeerde in den Oostmousson, zoodat men ook hier geen bepaald havengetal tot het berekenen van hoog en laag water kan vaststellen. De grootste rijzing te *Makasser* waargenomen was 1,60 ellen, en het gemiddelde der rijzingen en dalingen 0,75 ellen.

JAVA.

Geschiedenis.

De Portugezen op Java.

De aankomst der Portugezen op de Oostersche eilanden had plaats in het jaar 1510, toen ALPHONSO DE ALBUQUERQUE voor het eerst *Sumatra* bezocht. In het volgende jaar veroverde hij de stad *Malakka*, en liet van deze gebeurtenis kennis geven aan alle gewesten en eilanden, die derwaarts ten handel voeren, met uitnoodiging, om deze verstandhouding te blijven aanhouden, en met belofte van bescherming en gunst. Hij zond ANTONIO DE ABREW naar *Java*, werwaarts hij intusschen den weg reeds had doen banen door zekeren Moor of Mohamedaan, ISMAËL (1), die met een koopvaardijschip handel dreef. ANTONIO DE ABREW vertrok met drie vaartuigen naar zijne bestemming, vergezeld van een aantal Javanen en Maleijers, die gewoon waren geweest met *Malakka* handel te drijven. De eerste haven, waar hij op *Java* binnenliep, was de stad *Agazai* (vermoedelijk *Grissee*); van hier zeilde hij naar *Amboina*, een der *Moluksche-eilanden*, waar hij zijne gedenkteekenen van ontdekking en bezitneming achterliet, zoo als hij in elke door hem bezochte haven gedaan had. Een dezer vaartuigen verongelukte, maar het

(1) Gewoonlijk vindt men dezen NACODA ISMAËL genaamd; doch *Nacoda*, eigenlijk *Nachoda*, is geen naam, maar een titel, en beteekent een schipper, die met zijn eigen schip rondvaart, en voor eigene rekening handel drijft. Zoodanige *Nachoda's* stonden bij de Indische Vorsten in vrij groot aanzien, daar zij veel tot den bloei van eene stad bijdroegen.

scheepsvolk werd gered en door ABBEW naar eene haven op *Banda* (in de *Molukken*) gebragt, werwaarts destijds vaartuigen ter handel kwamen, en waar de Javanen gewoon waren kruidnagelen, muskaatnoten en foelie te halen, welke door de bewoners der *Moluksche-eilanden* herwaarts werden aangevoerd. Op zijne terugreis uit de *Molukken*, met eene lading muskaatnoten, verloor NACODA ISMAËL zijn schip op de kust van *Java* nabij *Toebang*, doch de lading werd gered, en om deze te ontvangen werd JOHAN LOPEZ ALVRIN, in 1513, door den Gouverneur van *Malakka* met vier vaartuigen naar *Java* gezonden. ALVRIN werd in alle havens, welke hij op dit eiland aandeed, wel ontvangen, doch bijzonder te *Sidaijo*, destijds toebehoorende aan PATEK OENBOK, een Vorst, die te *Malakka*, door TERNAN PERES, verslagen was geworden.

Vermits de *Straat van Singapoera*, door kruisers des voormaligen Konings van *Malakka*, die in 1511 door de Portugezen uit zijne Staten verdreven was geworden, onveilig werd gemaakt, namen de Portugezen gewoonlijk hunne koers van *Malakka* naar de *Molukken*, door de *Straat van Seban*, op welke togt zij doorgaans in de havens van *Java* binnenliepen.

Omstreeks het jaar 1520 of 1521 zeilde ANTONIO DE BRITTO, met zes vaartuigen, naar de *Specerij-eilanden*, kwam eerst te *Toebang* en vervolgens te *Agazai*, waar hij zeventien dagen vertoefde, gedurende welken tijd hij eene boot naar *Madoera* zond, om dat eiland te onderzoeken; daar echter de manschappen zonder eenige voorzorg geland waren, werden zij allen gevangen genomen, en slechts met veel moeite, door vriendelijke tusschenkomst van den Gouverneur van *Agazai*, vrijgekocht. Zoodra ANTONIO DE BRITTO zijn volk op vrije voeten zag gesteld, voegde zich *Don* GARZIA HENRIQUEZ bij hem, met vier schepen, die naar *Banda* moesten om specerijen te halen; te gelijker tijd kwam ook een Javaansch vaartuig van *Banda* bij hem aan. Dit vaartuig had een pas van de Spanjaarden, onder FERNAN DE MAGELHAEN bekomen, die de Straat van zijnen naam doorgezeild, en in de *Specerij-eilanden* was aangekomen. Hier ontvingen de Portugezen het

eerste berigt van Magelhaens ontdekking eener doorvaart om het zuideinde van het Amerikaansche vaste land, en met te grooter spijt, omdat de ontdekker zijn eigen land uit misnoegdheid had verlaten, en zich nu in dienst der Spanjaarden bevond.

De Nederlanders op Java.

Toen in het jaar 1610 de eerste Gouverneur-Generaal Both te *Bantam* aankwam, vond hij den toestand zijner landgenooten aldaar niet gunstig om er een duurzaam etablissement op te rigten, en vertrok naar *Jakatra*. Den 4 Maart 1620 werd aan de nieuwe vestiging der Nederlanders den naam van *Batavia* gegeven, en van toen af was hier de zetel en hoofdplaats van alle bezittingen in *Oost-Indië*.

Het eiland is sedert het door de Nederlanders bezeten was onderscheidene malen het tooneel van binnenlandsche oorlogen geweest, van welke wij gelegenheid zullen hebben meer omstandig te spreken bij de beschrijving der residentiën, die er voornamelijk het tooneel van geweest zijn.

De Engelschen op Java en teruggave aan de Nederlanders.

Nadat Nederland, in het jaar 1811, een wingewest van *Frankrijk* was geworden, werd het oppergezag der Britsche Regering op *Java* bekend gemaakt bij eene proclamatie, den 11 September uitgevaardigd en geteekend door den Gouverneur-Generaal van Bengalen, Lord Minto. Hierop volgde, den 17 van gemelde maand, eene kapitulatie, waarbij *Java* en alle onderhoorige bezittingen in handen der Engelschen kwamen.

Ten gevolge eener overeenkomst, den 19 Augustus 1816, door Lord Castlereagh, van wege Zijne Britsche Majesteit, aangegaan, werden echter alle vroegere bezittingen der Nederlanders op de Oostindische eilanden aan hen terug gegeven, en andermaal wapperde de Nederlandsche vlag van de hoofdplaats *Batavia*.

Ligging.

Het eiland bij de Europeanen bekend onder den naam van *Java*, wordt in de volkstaal *Tanah-Djawa* (d. i. het *Land Djawa*), en ook *Poeloe-Djawa* (d. is het *Eiland Djawa*), en in de hoftaal *Noeswa Djawi* (d. i. mede het *Eiland Djawa*) geheeten. Voorheen noemde men het veelal *Groot-Java*, ter onderscheiding van *Bali*, dat men meest *Klein-Java* heette.

Het ligt ten O. van *Sumatra*, ten Z. van *Borneo* en ten W. van *Bali*, tusschen 5° 52′ en 8° 48′ N. Br. en strekt zich van 125° 11′ tot 134° 33′ O. L. uit; wordt ten N. bespoeld door de *Zee van Java* en door de *Straat van Madoera*, die het van het eiland *Madoera* scheidt, ten O. door *Straat Bali*, waardoor het van het eiland *Bali* gescheiden wordt, ten Z. door de *Indische Zee* en ten W. door *de Straat Soenda*, waardoor het van *Sumatra* afgezonderd wordt. De zee, die deze smalle strook lands omgeeft, maakt den af- en aanvoer van voortbrengselen en behoeften op alle punten gemakkelijk.

Java vormt met de overige oost- en westwaarts gelegen eilanden eene flaauw gebogen lijn van meer dan 1000 Nederlandsche mijlen, welke, ofschoon minder regelmatig, van *Achin* tot *Pegu* aan de eene en van *Timor* tot *Papoea* of *Nieuw-Guinea* aan de andere zijde voortgaat. Deze eilanden sluiten als het ware de *Zee van Java* en den *Maleische Archipel* af, namelijk *Banka* en *Billiton* ten Westen, *Java* ten Zuiden, *Borneo* en *Celebes* ten Noorden en de *Molukken* ten Oosten.

Java ligt ruim 75 mijlen van het oostelijke schiereiland van *Indië*, ongeveer 35 van *Borneo* en ruim 100 van *Nieuw-Holland.*

Naamsoorsprong.

Van waar dit eiland zijnen tegenwoordigen naam *Java*, of zoo als de inlanders dien in het laag-Javaansch uitspreken, *Djawa* (1) ontleend heeft, is onzeker. Volgens eene overlevering

(1) In het hoog-Javaansch zeggen zij *Djawi*.

onder de inlanders, welke niet van grond ontbloot schijnt, werd het aldus genoemd door de eerste kolonisten van de vaste kust van *Indië*, naar de gerst, die zij in groote menigte op *Java* aantroffen, en welke in hunne taal (het *Sanskrit*) *Jawa* heet. De Heer ROORDA VAN EYSINGA (1) houdt het voor zeer waarschijnlijk, »dat zij, die het eerst van de vaste kust van *Indië* op »*Java* gekomen zijn, aan dat eiland den naam van *Buitenland* »gegeven hebben, en dat zij den naam van *Buitenlanders* als »op het *Buitenland* wonende aangenomen, of dien als vreem»delingen van de *Wester Javanen*, die de *Soenda-distrikten* »bewonen en zichzelven *Djelma-boemi* of inboorlingen noemen, »ontvangen hebben. *Djawi* beteekent toch," dus gaat hij voort, »in de hoftaal, even als *Djobo* of *Djowo* in de volks»taal der Javanen buiten; zoodat *Tannah djawi* het buitenland »en *Tyang djawi* buitenlanders beteekent." Dit gevoelen kunnen wij echter niet beamen, aangezien *djawi* of *djaba* of *djawa* (of, zoo als de Heer ROORDA VAN EYSINGA dit laatste schrijft, *djobo* of *djowo*) in de beteekenis van *buiten* noch Sanscrit is, dat de eerste kolonisten, noch, voor zoo verre het in *Europa* bekend is, Soendasch, dat de oorspronkelijke bewoners van Westelijk *Java* schijnen gesproken te hebben; ook is dat gevoelen nog door geen deskundige omhelsd, ook door den grooten W. VON HUMBOLDT niet (2). Vroeger zoude het alleen onder den naam *Noesa hara-hara* of *Noesa Kendang* (d. i. *het Woeste eiland* of *het Eiland van de groote bergketen*) bekend geweest, omdat het land toen onbebouwd en woest lag en met heuvelketenen bezet was.

Genesis X, vers 4 en 5 lezen wij: »Ende de zonen JAVANS »zyn ELISA ende TARSIS; CHITTIM ende DODANIM. Van dese zyn »verdeylt de eylanden der volcken in hare landschappen, »elck na syne sprake: na hare huysgesinnen onder hare »volcken." En EZECHIËL XXVII, vers 13 en 19 worden onder de rijke kooplieden die van *Javan* genoemd, welke *met*

(1) *Handboek der Land- en Volkenkunde, Geschied-, Taal-, Aardrijks- en Staathunde in Nederlands Indië*, Boek III, D. I, bl. 2.

(2) In zijn werk: *Uber die Kawi-sprache auf der Insel Java*, 1er Band, § 6.

menschen zielen ende koperen vaten onderlingen handel met Tyrus *dreven*, terwijl zij als *omreysers op de merckten*, *gladt ijzer*, *cassia en calmus* in den *onderlingen koophandel bragten.*" Vroeger wilden sommigen dit op het tegenwoordige *Java* toepassen; een gevoelen, dat thans door niemand meer wordt omhelsd. Immers, het is zoo goed als zeker, dat men door de zonen JAVANS de Ioniërs, of in het algemeen de Grieken verstaan moet; *Elisa* houde men vóór den *Peloponnesus*, naar het landschap *Elis; Tarsis* is niets anders dan *Tartessus* in *Spanje; Chittin* beteekent de Cypriërs, zoo als door GESENIUS (1), volgens een grafschrift, waarop de Hebreeuwsche en Punische naam *Chitti* in het Grieksch door *Citium*, eene stad op *Cyprus*, vertaald wordt, boven allen twijfel verheven is; wat eindelijk *Dodanim* aangaat, voor het naast kan men daarbij aan *Dodona* in *Epirus* denken; doch velen houden het voor waarschijnlijk, dat men niet *Dodanim*, maar *Rodanim* lezen moet, en dan zoude het eiland *Rhodus* ongetwijfeld bedoeld zijn (2).

Het schijnt, dat de Arabieren, die reeds lang voordat de Europeanen de Kaap *de Goede Hoop* waren rondgezeild, hunne handelsbetrekkingen ver hadden uitgestrekt en hunne Godsdienstleer over het grootste gedeelte van den *Indische Archipel* hadden verspreid, alle de volken en stammen, welke deze streken bewoonden, onder den algemeenen naam van het volk van *Djawi* begrepen. *Djawa* of *Djawi* is mede de naam, onder welken *Borneo*, *Java*, *Sumatra*, het *Moluksche schiereiland* en de daartusschen liggende eilanden bekend zijn, bij de bewoners van *Celebes*, welke het Boegische verkleinwoord *Jawa-Jawaka* of *Klein Jawa* bezigen om de *Moluksche eilanden*, *Amboina*, *Banda*, *Timor* en *Ende* aan te duiden.

Het is, misschien ten gevolge dat onder dezen naam alle de eilanden of onderscheidene der kleinere te zamen genòmen begrepen werden, dat de berigten door MARCO PAOLO en andere vroegere Europesche reizigers omtrent eenige eilanden

(1) *Praef. ad Lex. Hebr. manuale*, p. XXVII, ed. 3.

(2) De verwisseling der *d* en *r* is in het Hebreeuwsch zeer ligt mogelijk, daar er bijna geen verschil tusschen deze letters is, namelijk ד *daleth* en ר *resch*.

als *Java Major* en *Java Minor*, zoo weinig met die van anderen overeenkomen. Het land, door Marco Paolo als *Java Minor* beschreven, is buiten twijfel de oostkust van *Sumatra* geweest, hoewel men thans, zoo als wij reeds gezien hebben, onder *Klein Java* alleen *Bali*, en onder *Groot Java* het eigenlijke eiland *Java* verstaat. Het is slechts later, indien wij hetgeen reeds gezegd is omtrent het naam geven door de bewoners van *Celebes*, aan den Archipel in het algemeen, uitzonderen, dat de eilanders zelve den naam *Java* in alle zijne vormen, op hun eigen land toegepast hebben. Deze heeft daar zelfs eene nog meer beperkte beteekenis, als wordende algemeen slechts gegeven aan de oostelijke distrikten van het eiland, welke als *Eigenlijk Java* beschouwd worden, ter onderscheiding van de westelijke distrikten, welke grootendeels bewoond zijn door inwoners, die Soenda's genoemd worden.

Raffles (1) zegt: »of het zij *Java*, *Sumatra* of eenig ander »eiland van den *Archipel*, of wel allen of eenigen daarvan te »zamen, het *Taprobane* der Ouden zij, is nog onbeslist, niet»tegenstaande men in latere tijden, ofschoon zonder genoeg»zamen grond, *Ceilon* daarvoor gehouden heeft." Onzes bedunkens is echter het gevoelen, dat het tegenwoordige *Ceilon* het oude *Taprobane* is, niet zoo van grond ontbloot. Het eiland toch, oudtijds *Taprobane* genoemd, heette later *Palaesimundus*, en ten tijde van Ptolemaeus *Salice*, van waar, door verbastering van Arabieren en Perzen, zeer wel *Zeilan* of *Ceilon* kan ontstaan zijn. Voorts was *Taprobane* volgens een oud schrijver rond of bijna rond; het lag over de vaste kust van *Indië*, tegenover kaap *Colis*, op eenen afstand van vier dagen varens, en de straat, welke die landen scheidde, was zeer diep; het was vol paarlen, en men vond er vele parelvisscherijen, waarover Plinius en Ptolemaeus zeer uitwijden; het was vol groote olifanten, en ten tijde van Keizer Claudius kwam zekere Annius Ploramus, die de schattingen van het rijk van de *Roode Zee* gepacht had, in de *Zee van Arabië* varende, door noordewinden afgedreven, langs de kust van *Caramanië*, in vijftien dagen in

(1) *The History of Java*, Vol. I. pag. 4.

de haven van *Hippurus* op *Taprobane*, hetwelk alles zeer goed op *Ceilon*, maar geenszins op *Java* of *Sumatra* is toe te passen (1).

Ofschoon op *Sumatra* nog geene sporen van het verblijf der Hindoes ontdekt zijn, dan in de taal en de gebruiken der bevolking, bestaan daarvan evenwel op het daar zoo nabij gelegen *Java* veelvuldige bewijzen in de nog aanwezige gedenkstukken in steen en koper. In weinige streken, met welke wij nog bekend werden, zijn uitgestrektere bouwvallen gevonden van tempels, welke tot eene oude Godsdienst behooren. Wanneer men de overlevering mag gelooven, heeft iedere berg zijne *tapa* (plaats van afzondering en boetedoening, kluizenaarsverblijf), en schijnt men alle krachten en hulpmiddelen van het land aangewend te hebben, om die statige gebouwen op te rigten, wier bouwvallen den beschouwer nog met verwondering en eerbied vervullen.

Dat deze kostbare en prachtige werken opgerigt zijn onder het opzigt van een vreemd volk, meer ervaren in de kunsten dan de ruwe en eenvoudige inboorlingen van deze eilanden, kan naauwelijks betwijfeld worden; en dat zij tot de eerdienst van de Hindoes behoord hebben, blijkt duidelijk uit de talrijke beeldtenissen van Godheden en zinnebeelden, onder welke zij werden aangebeden, van welke onderscheidene nog in hunnen oorspronkelijken toestand bewaard worden. Verdere nasporingen zullen misschien bewijzen, dat *Java* en *Sumatra*, of de Maleische havens (onder welke algemeene benaming wij begrijpen alle de eilanden, die Maleische havens bevatten), de heilige eilanden der Hindoes geweest zijn. Indien er toch, zoo als men reden heeft om te gelooven, in overoude tijden, eene uitgebreide betrekking tusschen het Westelijke *Indië* en deze eilanden bestaan heeft, waar was dan eene landstreek, uitlokkender om de heilige mannen tot schuilplaats te strekken, dan die altijd groene eilanden, welke zich in eindelooze groepen op de effen zeeën van den *Maleische Archipel* voordoen, waar al wat verheven en schoon in de natuur is tot Godsdienstige zielsverheffing en stille bespiegeling uitlokt?

(1) Zie Strabo, Lib. XV. c. 1. Cl. Salmasii, *Plin. Exercit.* c. 83. Plinii, *Historia Naturalis*, VI. 22. en S. Bochart, *Phaleg et Canaän.*

Verdeeling.

Toen de Europeanen het eerst het eiland *Java* bezochten, was het geheele eiland onder verschillende kleine Vorsten versnipperd; doch er was een tijd in de geschiedenis van dat eiland, dat het onder twee rijken verdeeld, was, welke ieder onafhankelijk van elkander waren, van welke het eene, *Padjadjaran*, op het westelijke, het andere, *Madjapahit*, op het oostelijke gedeelte gevonden werd; het tweede was echter verreweg magtiger en uitgestrekter dan het eerste, en is later gesticht en ook later te gronde gegaan. Lang naderhand was nog de meest algemeene verdeeling bij de inlanders, die in oostelijke en westelijke distrikten, welke eerste zij alleen *Java* heetten, terwijl de westelijke distrikten door hen *Soenda* genoemd werden. Wanneer men alzoo te *Batavia* spreekt van *Java*, wordt daaronder nimmer dat gedeelte, hetwelk ten Westen van de *Lossarie* ligt, begrepen, maar alleen dat wat ten Oosten dier rivier aan de oostergrens van *Cheribon* gelegen is. Tusschen de bewoners van deze onderscheidene distrikten bestaat een in het oog loopend verschil, zoowel in uiterlijk voorkomen als in taal en zeden, zoodat er geen twijfel bestaat, of het zijn werkelijk twee verschillende stammen; en waarschijnlijk is het niet ten onregte, dat de bewoners der Westelijke of *Soenda-distrikten* zich den naam van *Djelma-boemi* of inboorlingen (*aborigines*) toekennen.

Men vindt melding gemaakt van onderscheidene rijken, die vroeger op *Java* zouden bestaan hebben, als: *Gilang-Wesi*, *Astina*, *Daha*, *Brambanan*, *Mendang-Kamoelan*, *Djanggala*, *Singasari*, *Padjadjaran* en *Madja-Pahit*.

Gilang-Wesi zoude volgens sommigen in het eigenlijke *Java* aan den voet van den berg *Semiroe* gelegen hebben, volgens anderen lag het in de *Soenda-distrikten*, ter plaatse waar later *Padjadjaran* gebouwd is, doch het is waarschijnlijk, dat het nimmer op *Java* is aanwezig geweest, althans men kan daarvan geene sporen meer ontdekken.

Astina zoude naar men meent in de nabijheid van *Pekalongan* bestaan hebben, doch dit rijk moet niet op *Java* maar in den *Hindostan* gezocht worden. De verwarring, welke ten dien opzigte heerscht, is daaruit ontstaan, dat men na de vestiging van de Hindoes op *Java* de heldendichten van *Indië* vertaald en omgewerkt heeft en die den Javanen als oorspronkelijke dichtstukken in handen gegeven heeft.

Het koningrijk *Daha* lag in *Kediri*, nabij de zuidkust, en komt dikwijls in de geschiedenis van DAMAR WOELAN, een der Vorsten van *Madja-Pahit*, voor.

Het koningrijk *Brambanan* werd aangetroffen in het distrikt *Wirasaba*, nabij *Soerabaya* gelegen, waar men nog bouwvallen van een paleis ziet. *Mendang-Kamoelan*, dat mede in het distrikt *Wirasaba* gelegen was, is hoogstwaarschijnlijk het zelfde rijk als *Brambanan* geweest, zijnde de naam *Mendang-Kamoelan*, naar het schijnt, door SAWÉLA TJALA, den eersten Vorst van dat rijk, of een van zijne eerste opvolgers, in *Brambanan* veranderd.

Djanggala bestond mede niet ver van *Soerabaya*, waar nog *Djanggala* beoosten die stad gevonden wordt.

Singasari lag in het distrikt *Malang*. Men ontmoet de bouwvallen van *Singasari* aldaar nog, bezuiden den berg *Ardjoena*.

Ter plaatse van het dorp *Bogor*, in de nabijheid van het tegenwoordige *Buitenzorg*, trof men het koningrijk *Padjadjaran* aan, welks verwoesting in ons eerste deel (bl. 192) reeds vermeld is.

Het koningrijk dat in het laag Javaansch *Madja-Pahit*, in het hoog Javaansch *Mahos-pahit* en in de Kawi-taal *Madja-Lengka* genoemd wordt, komt in de geschiedenis van DAMAR WOELAN onder deze beide laatste namen voor. De plaats waar het gelegen heeft, moet men in het distrikt *Wirasaba*, bezuiden de bogt der *Kediri*, in de nabijheid van het dorp *Djapan* zoeken (1).

Thans wordt *Java* gewoonlijk in drie afdeelingen verdeeld, als *Westelijk-Java*, *Middel-Java* en *Oostelijk-Java*.

(1) Men zie over den ondergang van dat rijk hier voor, D. I, bl. 189—191.

Gedaante.

De gedaante van het eiland is vooral merkwaardig wegens het regthoekige van den omtrek, waardoor het eiland in vijf of zes deelen kan gescheiden worden, welke ieder een door eene onvaste hand getrokken regthoekig, langwerpig vierkant zoude uitmaken. Aan de westelijke en noordelijke kusten heeft men vele baaijen en inhammen.

De noordelijke kust van *St. Nicolaashoek* tot *Indramajoe*, uitmakende eene lengte van ruim twee graden, loopt nagenoeg parallel met die welke zich van de westpunt tot nabij het eiland *Noesa Kambangan* uitstrekt: zijnde de breedte van het eiland aldaar doorgaans ruim 144 geographische mijlen; vandaar langs de zuidkust tot aan de *Mantjinkan*, een afstand van ongeveer eenen drie-kwart graad, loopt de zuidkust nagenoeg parallel met de noordelijke tusschen *Cheribon* en *Samarang*, en daar is het eiland ruim 105 mijlen breed. Tusschen de kust van den westhoek van *Djapara* tot aan den hoek *Pangka*, ten noorden, eene lengte van ongeveer twee graden beslaande, en de evenwijdig loopende zuidkust is de middelbare breedte ruim 135 mijlen; en tusschen de noordkust van *Soerabaya* tot de noordoostelijke punt van het eiland, een afstand van ongeveer anderhalve graad, en de tegenovergestelde zuidkust, is de gemiddelde breedte slechts ruim 83 mijlen.

Grootte.

De lengte van *Java* in eene regte lijn tusschen de twee meest verwijderde punten, Java's hoofd en de zuidoosthoek van het eiland, is 9° of 180 uren. Van *Djapara's uithoek* tot aan de zuidwesthoek der *Baai van Patjitan*, bedraagt de grootste breedte van het eiland 2° of 40 uren gaans, en het smalste gedeelte tusschen *Pasoeroean* en *Probolingo*, 36′ of 12 uren.

Bij onderscheidene schrijvers vindt men de grootte der oppervlakte van het eiland *Java* verschillend opgegeven. Zoo vinden wij haar door ROORDA VAN EYSINGA (1) op 2326 geographische mijlen; door VAN WIJK (2), KUSSENDRAGER (3) en BOSCH (4) op ongeveer 2400 vierkante mijlen, en door CANNABICH (5) op 2400 vierkante mijlen bepaald. In een *uittreksel van eene beschrijving van Java*, medegedeeld in het *Tijdschrift voor Neêrlands-Indië* (6), geeft men 2470 vierkante mijlen op. Volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening op de jongste hydro- en topographische kaarten, bevat echter de oppervlakte van *Java* alleen 2313 vierkante geographische mijlen of 55,887 vierkante palen; terwijl het met de eilanden, welke onder zijne residentiën behooren, 2444 vierkante geographische mijlen of 59,063 vierkante palen beslaat. Nagenoeg het derde gedeelte van de oppervlakte des eilands is echter slechts bebouwd en bevolkt, bestaande het overige uit onbebouwde bergruggen, steile hellingen, vlakte met zwaar bosch of lang riet bewassen, en uit moerassen.

Een aantal kleine eilanden liggen in de onmiddellijke nabijheid verstrooid, vooral langs de noordkust, en vormen, met de vooruitstekende landpunten en hoeken, welke de onderscheidene baaijen omvatten, havens van onderscheidene grootte. Het belangrijkste dezer eilanden is *Madoera*, dat een voortgang van het land van *Java* schijnt te zijn, en van dat eiland door eene zeeëngte gescheiden is, welke op eene plaats niet veel meer dan anderhalve mijl breed is.

---

(1) *Aardrijksbeschrijving van Nederlands Indië*, bl. 139.

(2) *Algemeen Aardrijkskundig woordenboek*, op het woord.

(3) *Natuur- en Aardrijkskundige Beschrijving van het eiland Java* in de Inleiding, bl. II.

(4) *Geschied- en Aardrijkskundige Beschrijving van Neêrlands Oost- en West-Indische bezittingen*, bl. 96.

(5) *Leerboek der Aardrijkskunde*, D. V. bl. 22.

(6) Vierde jaargang, D. II. bl. 201.

Luchtsgesteldheid.

De jaargetijden in alle landen gelegen binnen omtrent tien graden van den evennachtslijn, komen daarin overeen, dat, aangezien er een gestadige zomer heerscht, zij niet onderscheiden worden in eenen warmen en eenen kouden, maar in eenen droogen of goeden, en eenen natten of kwaden mousson. Op *Java* hangen de saizoenen van de periodieke winden af. De tijd wanneer deze winden beginnen te waaijen is niet binnen eenige weken bepaald; maar gewoonlijk begint de westelijke wind, welke altijd van regen vergezeld gaat, in de maand October; wordt meer bestendig in de maanden November en December, en neemt langzamerhand af, tot zij in Maart of April door den oostenwind en schoon weder wordt afgewisseld, welke gedurende het volgende halfjaar aanhouden. De zwaarste regen valt in de maanden December, Januarij en Februarij, als wanneer de beeken in snelvlietende stroomen veranderen, terwijl het water vele kleideelen afvoerende, de rivieren in de vlakte meermalen buiten hare oevers doet treden, en alzoo voor eenen korten tijd het nabij gelegen land onder water zet, en dien grond sterk bevochtigt. Het droogste weder is in Julij of Augustus, gedurende welken tijd de oostewind zeer hevig en verzengend zijn kan, terwijl de nachten het koudst en de dagen het heetst zijn. Het weder is het ongestadigst bij de kentering der saizoenen, voornamelijk als de westewind eerst begint te waaijen, en dezen tijd, die vier of meer weken duurt, en dikwerf door stilte gekenmerkt wordt, acht men gewoonlijk voor de gezondheid niet voordeelig. Bovendien heeft men nog de elkander dagelijks geregeld afwisselende zee- en landwinden. De eerste neemt langs de noordkust van *Java*, gewoonlijk omstreeks tien ure in den morgen, eenen aanvang, en houdt tot vier of vijf ure in den namiddag aan. Deze zeewind wordt in die streken voor minder gezond gehouden, omdat hij de nadeelige dampen en uitwasemingen der modderachtige kusten en banken over het land verspreidt.

Nadat er een paar uren stilte geheerscht heeft volgt omstreeks zes of zeven ure de landwind, welke, vooral in de nabijheid der bergen, eene zuivere koelte en frischheid aanbrengt. Die hevige stormen en orkanen, welke zoo vaak in *West-Indië* en in hooger gelegen streken woeden, zijn op *Java* onbekend. Uitgezonderd eenige dagen, dat de westewinden op het hoogst zijn, kunnen schepen van allerlei bouw in meest alle de havens langs de Noordkust van het eiland veilig blijven liggen, en aan den wal is de wind nimmer zoo hevig dat hij schade aanrigt. Onweders van storm vergezeld zijn echter veelvuldig, en het weerlicht is geweldig hevig. In de nabijheid van heuvelen en elders gaat gedurende het drooge weder zelden een dag zonder onweder voorbij; en hoewel dat groote natuurverschijnsel in het algemeen binnen de keerkringen minder ontsteltenis dan daar buiten veroorzaakt, kan men niet ontkennen dat het menig leven kost. Aardbevingen hebben er dikwijls, in de nabijheid der vulkanen, plaats.

Gedurende het regensaisoen is men onderscheidene dagen vrij van buijen. De ochtenden zijn gewoonlijk helder, ook gebeurt het dikwijls dat het 's avonds niet regent, en hoewel de regen somtijds eenige dagen zonder ophouden voortduurt, en dikwijls in stortvlagen nedervalt, is hij op *Java* noch zoo aanhoudend noch zoo hevig als op de vaste kust van *Indië*, evenmin is de drooge mousson zoo verschroeijend als het heete jaargetijde op die kust. Zelfs wordt de dampkring in Julij of Augustus somtijds door buijen verfrischt, en het veld is gedurende het geheele jaar met groen bedekt, dat echter op het einde van den goeden mousson eene vale tint aanneemt, en bij zeer felle hitte op sommige plaatsen uitdroogt, zoodat het schijnt te sterven. De thermometer van Fahrenheit rijst wel eens langs de noordkust, omstreeks drie ure in den achtermiddag, tot 90° en zelfs hooger, met een vrij algemeen verschil in den thermometer stand van 16° tot 20° van hoogsten en laagsten warmtetoestand in de 24 uren, vooral in de groote en laag gelegen steden *Batavia*, *Samarang* en *Soerabaya*. De gewone stand van den thermometer te *Batavia* is des avonds

en 's morgens tusschen de 70° en 74° en op den middag ongeveer 80°. Te *Samarang* heeft de zelfde thermometer in een ruim en open vertrek geplaatst, op den middag 87½° bereikt.

Op eenen afstand van niet meer dan vijftig of zestig mijlen meer landwaarts in, waar de grond langzamerhand rijst, en van vijf-en-twintig of dertig of minder, waar de rijzing sneller is, valt de thermometer van vijf tot tien graden lager. Te *Tji-seroea* ongeveer zestig mijlen van *Batavia* en te *Tji-panas*, ruim 20 mijlen verder aan de tegenovergestelde helling van den berg *Gedé*, staat de thermometer gewoonlijk tusschen 60° en 70°. Des morgens ten zes ure is zij somtijds tot 57° gedaald; en in den namiddag ten drie ure rijst zij gewoonlijk tot 67° of 70°, doch zelden tot 72°. Op sommige heuvels landwaarts in, nabij *Samarang* gelegen, waar de Europeanen vaak gedurende het droogе saisoen verblijf houden, op eene hoogte van 1200 el, is de thermometer dikwijls op 45° gezien, en bij helder weder is hij daar gewoonlijk tusschen de 50° en 62°, terwijl hij op den top van een der bergen *(Sindera)* op 27° is waargenomen. Op de hooge bergen van *Java* is het des nachts luchtig en zelfs koel; en op de hoogste bergkruinen is het hier, even als op andere plaatsen, tusschen de keerkringen en zelfs genoegzaam onder de linie, geen ongewoon verschijnsel dat men sneeuw en enkele sporen van ijs aantreft. Er is zelfs wel eens ijs gevonden zoo dik als een driegulden; en de rijp of ruige vorst, door de eilanders *bohon oepas*, of vergiftige dauw genaamd, wordt in de hoogste streken, dikwerf aan de boomen of planten, waargenomen. »Op alle plaatsen tusschen 6000 en 9000 voeten (1) hoogte," zegt een der laatste wetenschappelijke bezoekers van het eiland *Java* (2), »vriest het in heldere nachten, wanneer er geen

(1) Hoewel hier niet bepaald gezegd wordt welke voeten bedoeld worden, meenen wij, daar de Heer JUNGHUHN vroeger, in hetzelfde opstel, van Parijsche voeten gesproken heeft, te moeten opmaken dat men er hier ook deze onder verstaan moet, in dat geval zijn de hier opgegevene hoogten 1948 en 2923 el.

(2) Dr. F. JUNGHUHN, *De gematigde en koude streken van Java, met de aldaar voorkowende warme bronnen*, in het *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, vierde jaargang, D. II. bl. 93.

»wind waait; het ijs vormt zich dan door uitstraling der »warmte, dus nooit wanneer de lucht bewolkt is of bij wind."

Door zijne ligging, rondom door zeeën omgeven, geniet *Java* de voordeelen van door land- en zeewinden verkoeld te worden, welke, in de minst voordeelig gelegen streken, de felheid der zonnestralen verminderen, terwijl de hooge ligging van het binnenland het zeldzame voordeel aanbrengt, dat er van den oever der zee tot op den top der bergen, bijna van het eene einde van het eiland tot het andere, eene geregelde afneming van luchtsgestel plaats heeft, in evenredigheid van twee of drie graden van FAHRENHEIT op elke 16 mijlen.

Dat het luchtgestel op *Java* over het algemeen niet ongezond is, blijkt niet slechts uit de talrijkheid der inlandsche bevolking in vergelijking met die van de omliggende eilanden, maar ook uit het toenemend getal der afstammelingen van Europische ouders, en uit menig ambtenaar, die er een groot deel zijns levens heeft doorgebragt, en er eenen vrij hoogen ouderdom bereikt heeft. Men heeft er echter sommige plaatsen, welke eene ongunstige uitzondering maken. Deze treft men langs de lage moerassige streken van de noordkust aan, welke meest uit aanslibbingen van de zee bestaan, ook de stad *Batavia* werd vroeger voor een der ongezondste plaatsen van het eiland gehouden, en daarom het *graf der Europeanen* genoemd, nadat men echter de grachten aldaar gedempt heeft acht men het daar niet meer ongezond. »De gevaarlijkste plaatsen op *Java*," zegt Dr. JUNGHUHN, (1) »zijn de omstreken van *Jaccatra* en *Antjol*, waar »uitgestrekte moerassige streken met bosschen van rhizophora »bedekt zijn, en waar geen bezoek eenen Europeaan is aan »te raden, daar zelfs een Javaan hier niet ligt overnachten »kan, zonder door een boosaardige koorts overvallen te wor»den; voorts alle de strand-bosschen aan de zuidkust, bij »voorbeeld bij de *Wynkoops-baai* en *Noesa Kembangan*, enz., »waar eene menigte bestanddeelen uit het dierenrijk en plan»tenrijk verrot. 't Is het gevaarlijkste zulke plaatsen des nachts

(1) Ter aangehaalde plaatse, bl. 85.

»of des morgens te naderen, in welken tijd de waterdampen van »de atmospheer, waarin die miasmata waarschijnlijk opgelost »aanwezig zijn, gezakt zijn, en tot digte nevelen zich hebben »verdikt, die, als een lijkkleed, vijf of zes voet (1) hoog boven »den grond zijn uitgespreid. Ze schijnen zwaarder dan de lucht »te zijn, en zich slechts met behulp van waterdamp in den »atmospheer te kunnen verheffen, echter (volgens waarnemin- »gen in den omtrek der moerassen van *Pontini* gedaan) niet »hooger dan tot 900 voet (2). 't Is waarschijnlijk, dat de »ontbinding van zulke miasmata in zekeren graad aan alle »warme laag gelegen, en sterk bevolkte vlakten van *Java* »eigen is: maar zeker is het dat ze, even als ook de oorza- »ken van hun aanwezen (namelijk de moerassen en de voch- »tige dompige boschgrond, vergezeld van groote hette), in alle »streken van *Java* ontbreken, die op eene hoogte boven de »2500 voet (3) gelegen zijn. Te regt is dus de lucht in die »hoogere streken zuiver, vrij van vreemdsoortige bestanddeelen, »en dus gezond te noemen en geschikt voor de ademhaling »van den mensch."

Ten einde onze lezers nog beter over het luchtgestel van *Java* te doen oordeelen, voegen wij hierbij eene opgave van den zelfden Dr. Junghuhn volgens door hem zelven gedane waarnemingen. »De jaarlijksche gemiddelde temperatuur be- »draagt aan het strand der zee te *Weltevreden* 80° F. Te *Bui-* »*tenzorg*, 830 voeten (4) hooger, hebben wij eene temperatuur »van 77° F., welke juist overeenkomt met die van *Manilla* »onder 14° 36′ N, B. gelegen. De vlakte van *Bandong* in de »*Preanger Regentschappen* is 2160 voeten (5) hoog, en heeft »de temperatuur van *Caïro* onder 30° 2′ N. B., namelijk van »73° F. De plaats *Tjibunar* aan de Z. W. helling van den »*Gedeh*, op 2670′ hoogte, heeft eene warmte van 68,5° F., »en komt hierin bijna met *Algiers* overeen, onder 36° 50′ N. B.,

(1) Ruim 1½ el.
(2) Of 292 el.
(3) Of 813 el.
(4) Of 269 el.
(5) Of 653 el.

»waar eene jaarlijksche gemiddelde warmte van 69,5° F. aan»wezig is. *Bodjong-Keton* aan de N. helling van den *Pange»rango*, 3250′ boven de oppervlakte der zee, heeft een kli»maat, dat slechts 2° warmer is dan dat van *Napels*, op 40° »50′ bij eene warmte van 65°, zijnde dezelve te *Napels* 64,7° en »te *Bodjong-Keton* 67,8°. De stad *Rome* onder 41° 74′ N. B., »heeft eene warmte van 60,8°, welke wij hier op *Java*, b. v. »op het landgoed *Sello*, tusschen de bergen *Merapie* en *Mer»baboe*, op eene hoogte van 4880′ terug vinden. Wij kun»nen dus aannemen, dat wij hier op *Java*, op eene hoogte »van 3000 en 4500 tot 5000 voet (1), de heerlijke gesteldheid »en gezegende luchtstreken van het zuiden van *Europa*, van »*Italië*, *Spanje* en *Portugal* aantreffen, hetwelk natuurlijk »slechts van de gemiddelde jaarlijksche warmte moet verstaan »worden, dewijl de uitersten van zomer en winter, onder »deze breedten, ongelijk grooter zijn dan hier op *Java*, waar »dezelve geheel wegvallen. — Indien wij nu nog hooger klim»men en ons tot 6296 voet (2) op het *plateau* van den *Dieng* »begeven, hetwelk eene warmte heeft van 53,5° F., dan vin»den wij ons op eens naar *Amsterdam* verplaatst, en wij ge»nieten eene gematigde temperatuur, gelijk die in vele ste»den, tusschen 40° en 50° N. B., wordt gevonden. Zoo heeft »*Nieuw-York* eene gemiddelde temperatuur, van 53,9° F. »(onder 40° 53′ N. B); *Parijs* onder 48° 50′ N. B. gelegen, »heeft eene temperatuur van 53,2° F., en *Amsterdam* onder »52° 22′ van 53,6° F. Is ons nu de koude te *Amsterdam* of »op het *plateau* van den *Dieng* nog niet groot genoeg, dan »behoeven wij nog slechts hoogere toppen van *Java* te be»stijgen, om ons in de gemiddelde warmte van Noordelijk »*Duitschland* te brengen; en hier zijn bijzonder aanbevelings»waardig de berg *Lawoe* bij *Solo*, de *Sindoro* bij *Magelaan* »en de *Manellawangie* bij *Buitenzorg*, dewijl zich op derzelver »toppen ruime, met heesters en grasvelden bedekte vlakten

(1) Of 974 en 1461 tot 1524 el.
(2) Of 2035 el.

»bevinden. De eerste is 10,050 (1), de tweede 9680 (2) en de »laatste 9320 (3) Parijsche voeten hoog. Op den top des laatst-»genoemden bergs heeft de Resident van *Buitenzorg*, in ver-»eeniging met den Heer VAN DEN BOSCH, op mijnen raad, reeds »een klein huis laten bouwen, en daarbij eenen tuin met Euro-»pesche vruchtboomen, appelen, bessen en kersen doen aan-»leggen. De gemiddelde temperatuur alhier is 49,5° F., dus »omtrent gelijk aan die van *Warschau*, *Praag* en *Berlijn*. »*Praag* onder 50° 5′, heeft 49,5° F. *Warschau*, onder 52° 14′: »48,3° F. *Berlijn*, onder 52° 32′: 48,2° F. Uit alle deze »voorbeelden blijkt, dat wij op de verschillende hoogten onzer »Javasche bergen, tot op 10,000 voeten toe, eene jaarlijksche »warmte hebben, die met de warmte van eene menigte, ver-»der van den evennachtslijn verwijderde plaatsen, overeen-»komt, ja zelfs tot op eene poolshoogte van 50° en 55° breedte. »Intusschen is er tusschen deze beide luchtstreken, b. v. tus-»schen dat van *Java* op 9500 voet (4) en dat van *Berlijn* op »52° 32′ N. B., eenig verschil, want hoewel de gemiddelde »jaarlijksche temperatuur voor beiden gelijk is, komt er echter »op 52° N. B. slechts eenmaal in de twaalf maanden zomer »en winter, en zijn de zomers aldaar veel warmer, terwijl de »winters veel kouder zijn; daarentegen is dit uiterste van »temperatuur op *Java*, op 9500 voet (4), veel geringer, doch »keert des te spoediger terug, namelijk eenmaal in de vier-»entwintig uren; de temperatuur bij dag (welke des namiddags »zelden hooger dan op 60° gevonden wordt) komt dan over-»een met den zomer, en die van den nacht, welke tot 40° »en 32°, zelden tot 30° daalt, kan dan met den warmtegraad »van den winter worden vergeleken. Indien men echter dit »dagelijksch warmteverschil, gedurende het geheele jaar, tot »de gemiddelde temperatuur terugbrengt, dan verkrijgt men »voor beide plaatsen bijna dezelfde uitkomst (5)."

(1) Of 3264 el. (2) Of 3144 el. (3) Of 3327 el. (4) Of 3085 el.
(5) *Tijdschrift voor Neêrlands-Indië*, D. II. bl. 91—93.

De bewoners.

Javanen en Soendanezen.

De bevolking van *Java* wordt, naar de hiervoor (bl. 24) opgegevene verdeeling van het eiland in *Soenda* en eigenlijk *Java*, in Soendaas of Soendanezen en Javanen onderscheiden, van welke de eerste ten Westen van de *Lossarie* en de Javanen ten Oosten van die rivier wonen.

Als men bij de Soendanezen onderzoek doet naar de oorzaken van het onderscheid tusschen hen en de Javanen, dan verwijzen zij naar eene oude overlevering, betrekkelijk de stichting van het rijk van *Padjadjaran* en van *Madja-pahit*, waarin deze oorzaken zouden vervat wezen. Te *Bajong Galoe* (waarschijnlijk in of omtrent het distrikt *Radja Galoe*, in de residentie *Cheribon*), heerschte de Vorst Pamakas, ook wel genaamd *Radja* Galoe. Hij verwekte bij eene zijner bijzitten eenen zoon, dien hij echter, uit vrees voor de vervulling eener voorspelling, dat hij door dien zoon zoude gedood worden, in een korfje in de rivier *Tjitandoei* liet werpen, opdat het kind op die wijze mogt omkomen. Het werd gevonden door eenen visscher, Ki Boejoet, elders Ki Balancantrang genoemd, die het naar zijne woning bragt, als zijn eigen kind aannam, en het den naam van Ki Djakah gaf. Tot jaren van onderscheid gekomen, begaf de aangenomen zoon zich met zijnen pleegvader naar *Bajong Galoe*, en veranderde op deze reis zijnen naam in dien van Sijoeng Wanara, en wel om de volgende reden: hij zag eenen vogel, en vroeg zijnen pleegvader, hoe dat dier heette: »*Sijoeng*," was het antwoord; toen hij kort daarna weder een ander dier zag, dat veel naar een menschelijk wezen geleek, en vernam dat dit *Wanara* (een aap) heette, riep hij uit: »als dit zoo is, dan moet mijn naam Sijoeng Wanara wezen." Te *Rajoe Galong* werd hij smidsleerling, en legde zich met zooveel ijver op deze, toen ter tijd onder de Javanen hoog geachte, kunst, toe, dat zijn roem weldra tot den Vorst Pamakas, doordrong, en deze hem aan

het hof ontbood. De Koning ontdekte nu weldra de naauwe betrekking, welke er tusschen hem en den vondeling bestond, en, daar de vrees voor de voorspelling door den tijd gesleten was, erkende de vader zijnen zoon, en stelde hem tot het hoofd zijner wapensmeden (eene aan zijn hof zeer aanzienlijke betrekking) aan. De vroeger ondervondene vernedering en miskenning, en de omstandigheid, dat zijn broeder, Raden Aria Banga, tot opvolger van den troon en algemeenen erfgenaam bestemd was, deed echter eenen heimelijken wrok in den boezem van Sijoeng Wanara ontbranden: en dit, gevoegd bij de noodlottige voorspelling, die vervuld moest worden, was de oorzaak van droevige gebeurtenissen.

Op zekeren tijd liet Sijoeng Wanara door zijne smeden eene groote ijzeren kooi, een meesterstuk der kunst, vervaardigen. Hij versierde die met karpetten en kussens, en noodigde zijnen vader uit, om dit prachtige werk te komen bezigtigen. De grijsaard voldoet aan zijn verlangen; beiden gaan naar de ijzeren kooi: de Vorst treedt het eerst binnen, maar naauwelijks heeft hij de voeten er in gezet, of Sijoeng Wanara sluit de deur, houdt zijn vader aldus gevangen, en stelt zich aan het hoofd zijner smeden, waarbij zich weldra eene menigte andere volgelingen voegt, om den vaderlijken troon te bemagtigen (1).

Hij had eenen hevigen tegenstander in zijnen broeder Raden Aria Banga, den benoemden opvolger, waardoor weldra een bloedige oorlog tusschen hen beide ontstond. Met afwisselend geluk strijdende, vervolgden zij elkander, tot zij zich in het Oosten van *Java* bevonden. Hier hielden zij eene zamenkomst, en noemden de plaats, waar deze gehouden werd, *Madja-pahit*, omdat ze er eene vrucht aten, *madja* genaamd, die bitter (*pahit*) was. De zamenkomst had echter geen vrede ten gevolge: met vernieuwde woede werd de oorlog hervat, en nu dreven zij elkander naar het Westen van het eiland. Daar werd eene tweede bijeenkomst gehouden; terwijl zij het oord, waar deze plaats had, den naam van *Pahoean Padjadjaran*,

(1) Volgens eene meer algemeene overlevering wierp hij zijn vader met die kooi in zee.

of bij verkorting *Padjadjaran* gaven (1), omdat zij er eene rij (*djadjar*) vonden van boomen, *pahoe* genaamd. Ook deze bijeenkomst liep vruchteloos af: de strijd ontvlamde op nieuw, maar nu slechts voor korten tijd, want aan eene rivier in *Brebes* (een der regentschappen van de residentie *Tagal*), werd de vrede gesloten, waarbij men bepaalde, dat RADEN ARIA BANGA zijn zetel op de plaats, waar de eerste zamenkomst was gehouden, *Madja-pahit*, in het Oosten van *Java*, zou vestigen, en SIJOENG WANARA op de plaats, waar de laatste bijeenkomst had plaats gehad, *Padjadjaran*, in het Westen van het eiland; terwijl de rivier, aan welks oever zij zich thans bevonden, de grensscheiding zou wezen, en daarom *Tjipamali* (rivier des verbonds) genaamd werd (2). Nu nog wijst de kinderlijke Javaan eenen ouden boom aan den oever der *Pamali*, welke slechts twee groote takken heeft, waarvan de eene naar het Oosten, de andere naar het Westen gekeerd is, en die als de grensscheiding tusschen de rijken der beide broeders eensklaps uit den grond is voortgekomen. SIJOENG WANARA verzoende zich weder met zijnen vader, die dan ook in het verdrag tusschen zijne zonen genoegen nam, maar toch voorspelde, dat het rijk van SIJOENG WANARA het eerst zou ophouden te bestaan (*soenda*) en te gronde gaan. »Daarom," zegt de overlevering, »werd het volk onder SIJOENG WANARA *Orang Soenda*, »en hunne taal Soendasch genoemd."

Hoewel er nu veel geloofwaardigs in dit verhaal is, lost het evenwel de vraag niet op, daar de stichting van twee groote rijken door twee broeders wel eenigen invloed op het volkskarakter der Oost- en West-Javanen kan gehad, maar toch geen verschil in uiterlijk voorkomen en taal kan veroorzaakt hebben, hetwelk dan ook veeleer aan de vermenging met vreemde volken en vreemden invloed moet worden toegeschreven; welke vermenging en invloed vooral in het Oosten

(1) Ook dit is strijdig met het algemeen gevoelen, dat *Padjadjaran* veel vroeger dan *Madja-pahit* gesticht is.

(2) Hier komt de legende mede niet met het werkelijk bestaande overeen, daar niet de *Pamali* maar de *Lossari* de eigénlijke grensscheiding tusschen de Oosteren Wester-distrikten van *Java* is; terwijl de *Pamali* in de zelfde rigting, doch een weinig Oostelijker loopt.

van *Java* door de volkeren van *Indië* bewerkt zijn, zoodat de Javanen hun oorspronkelijk karakter hebben verloren, terwijl de Soendanezen het behielden.

De eerste, die, volgens de Javaansche overleveringen, op dit eiland aankwam, was Adji Saka, met wien ook de Javaansche tijdrekening begint, en wiens komst dus in het vierenzeventigste of achtenzeventigste jaar onzer tijdrekening zal hebben plaats gehad. Hij zette op het eigenlijk *Java*, voet aan wal, begaf zich dadelijk naar het *Kendangsche gebergte* en van daar naar het rijk *Mendang*, welks Vorst een menscheneter was, dien hij, door zijne bovennatuurlijke magt doodde, en wiens rijk hij zich daarna toeëigende, hetwelk onder zijne regering zeer bloeide. De aankomst van Adji Saka was mede, volgens de overleveringen, van grooten invloed op de bevolking, onder welke de eerste vreemdelingen zich vestigden. De Oost-Javanen werden daardoor voor het eerst met het letterschrift bekend, ontvingen nieuwe wetten en instellingen en eene andere Godsdienst.

De Javaansche jaarboeken behelzen nog onderscheidene andere overleveringen omtrent de gelegenheden, waarbij de Indische bevolking met het eiland in aanraking kwam. Zoo wordt er melding gemaakt van eenen Bramin Tritristra, dien sommigen voor den zelfden als Adji Saka houden. Deze zou vrouwen en kinderen met zich naar *Java* gebragt hebben, die zich met de inboorlingen in het Oosten des eilands vermengden. In het jaar 525 van de Javaansche jaartelling was Browidjaja Sawéla Tjala door zijnen vader met eene vloot van bijna 100 schepen uit *Indië* naar *Java* gezonden. Hij landde wel eerst in het Westen van dat eiland, maar toen hij en degenen die hem vergezelden aldaar door eene zware ziekte werden aangetast, trok hij weldra naar het Zuiden en Oosten, om eene gezondere luchtstreek op te zoeken, en vestigde zich toen in het tegenwoordige landschap *Mataram*, waar hij het beroemde rijk *Mendang-Kamoelan* bezat, hetwelk langen tijd, als het voornaamste van geheel *Java*, gebloeid heeft. Een latere Vorst van dat zelfde huis, Dewa Kasoema, verlegde, op het laatst der achtste eeuw van de Javaansche jaartelling; den

zetel van het bestuur naar *Djanggala*, en breidde aldaar, voornamelijk door zedelijken invloed, zijne heerschappij meer en meer uit, terwijl onder zijn bestuur de Indische beschaving en kunst zich bijzonder ontwikkelden. Hij zond zijne vier zonen en eene dochter naar *Indië*, ten einde ze daar in de Godsdienst van Brama te laten opvoeden. De oudste dier zonen, Ami Lahoer, begaf zich met eene der voornaamste Vorstinnen van *Indië* in den echt, en kwam met drie groote schepen naar *Java* terug, welke, behalve eene menigte kunstvoortbrengselen, benevens een groot aantal handwerkslieden en kunstenaren, ook nog honderd man troepen van het vasteland overbragten. Zijne drie broeders, alsmede zijne zuster, keerden mede, de een na den anderen, naar *Java* terug. Toen nu, bij den dood van hunnen vader, het rijk onder hen verdeeld werd, ontving Ami Lahoer *Djanggala* zelf; Ami Djaja werd Vorst van *Gegělan* of *Singa Sari*, in het midden van de tegenwoordige residentie *Pasoeroean* gelegen; Semejoe Mengarang bekwam *Ngarawan* of *Browerno*, in het Oosten van de tegenwoordige residentie *Rembang*, en aan Lamboe Ami Loehoer viel het land van *Daha*, of de tegenwoordige residentie *Kediri* ten deel.

Onder de regering van Ami Lahoer over *Djangagla* had er eene drukke gemeenschap met het vasteland plaats. Zijn zoon en opvolger was de beroemde Pandji Ina Kerta Pati, die de groote held is der Javaansche gedichten en wajangs, en wiens lotgevallen en verre reizen, ook naar het vasteland, zulk eenen belangrijken invloed op den toestand van geheel oostelijk *Java* gehad hebben.

Tot hiertoe hadden de Indiërs zich nog geene enkele reis in de Soenda-landen gevestigd. Nu eerst schijnt echter, volgens de Javaansche jaarboeken, de invloed van de Indiërs van het vasteland mede eenigzins naar het Westen over te slaan. De opvolger van Pandji op den troon van *Djanggala*, Koeda Lalejan, in zeer jeugdigen leeftijd aan de kroon gekomen, zag zich door de kuiperijen van zijnen Eersten Staatsdienaar Baka genoodzaakt, de teugels van het bewind aan een zijner broeders over te laten, en met zijne moeder naar het

Zuidwesten van het eiland te trekken, waar hij, omstreeks het tegenwoordige distrikt *Tjidamar*, in het regentschap *Soekapoera*, residentie *Preanger Regentschappen*, in het jaar 1204 het rijk *Padjadjaran* stichtte, hetwelk echter, volgens anderen, vroeger *Bajong Galoe* genoemd werd, en eerst tijdens de stichting van het rijk *Madja-pahit* den naam van *Padjadjaran* bekomen heeft.

Vóór de stichting van *Madja-pahit* vindt men slechts eenmaal van eene onmiddelllijke gemeenschap tusschen het vasteland en het westelijke *Java* gewag gemaakt. Die gemeenschap was echter van eenen geheel anderen aard, en had op eene geheel andere wijze en met een geheel ander volk plaats. De oudste zoon van Koeda Lalejan, die zijne onderdanen den rijstbouw en het gebruik van den buffel geleerd had, had reeds vroeg het ouderlijke huis verlaten, en was naar het vasteland van *Indië* gestevend. Zijn jongere broeder, Praboe Moending Sarie, was diensvolgens in 1112 zijnen vader opgevolgd. De oudste broeder, die, gedurende zijn verblijf op het vasteland, het Mohhammedaansche geloof en den naam van Hadjie Poerwa had aangenomen, kwam, nadat zijn broeder zeven jaren over *Padjadjaran* geregeerd had, naar *Java* terug, vergezeld van eenen Arabier, en trachtte zijnen broeder en overige bloedverwanten tot den Islam te bekeeren. Hoewel hij zijn doel niet bereikte, maakte hij het echter zijnen broeder zoo moeijelijk, dat deze den zetel van zijn rijk naar *Bogor*, in de nabijheid van het tegenwoordige *Buitenzorg*, verplaatste, waar men thans nog eenige bouwvallen van die stad vindt. Hieruit blijkt dus, dat de gemeenschap van het oostelijk *Java* met vreemde volken veel grooter is geweest dan die van het westelijk *Java;* terwijl die gemeenschap bij de eerste met volgelingen van Brama, bij de laatste met belijders van den Islam plaats had; waaruit men dus gereedelijk de oorzaak van het verschil tusschen de Soendanezen en Javanen kan afleiden (1).

(1) Hen, die dit onderwerp meer omstandig willen behandeld vinden, verwijzen wij naar het *Onderzoek naar de oorzaken van het onderscheid in voorkomen, kleeding, zeden en gewoonte, taal en karakter tusschen de Soendanezen en eigenlijke Javanen*, door Dr. W. R. van Hoëvell, medegedeeld in het *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, vierde Jaargang, D. II, bl. 132—169, hetwelk ons hier veelal tot leidraad gediend heeft.

J. F. C. Reckleben sculps.

JAVAANSCHE BOER EN BOERIN

[illegible]

[illegible] zijn [illegible]
[illegible] dan [illegible]
[illegible] de schoonheid [illegible]
eenige [illegible] districten [illegible]
[illegible]
[illegible] wordt, [illegible]
[illegible]
[illegible]
vooral de [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] en [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] is [illegible]
[illegible]
toverlijn [illegible] gebogen, en [illegible]
[illegible] door het kaauwen van [illegible]
[illegible] de tanden [illegible]
vooruitstekende kaakbeenderen [illegible]
lang nederhangende [illegible]
geven, en ook wel [illegible]
zijn. Hun gelaat [illegible] verdraagzaamheid [illegible]
heid, en [illegible] gemakkelijk [illegible]
lijkheid, ernst, onverschilligheid [illegible]
Doorgaans hebben deze eilanders [illegible]
Javanen zijn echter [illegible] dan
de Soendanezen, die korter, [illegible]
ligchaamsbouw, moediger, donker en vlugger [illegible]

Uiterlijk voorkomen.

In het algemeen zijn de inboorlingen van *Java* eer geelachtig dan koperkleurig van gelaat. Goudgeel wordt door hen voor de schoonste kleur gehouden, uitgezonderd misschien in eenige weinige distrikten in de bergachtige streken van het land, waar eene roodachtige tint door het luchtgestel veroorzaakt wordt, ontbreekt hun die trap van roodheid, om hen koperkleurig te maken. Zij zijn evenwel in het algemeen donkerder van kleur dan de bevolking der naburige eilanden: vooral de bewoners van de oostelijke distrikten, die fijnere gelaatstrekken hebben en meer blijkbare kenmerken van Indische afkomst dan die van de westelijke of *Soenda*-distrikten dragen. De Soendanezen hebben vele trekken van een bergachtig ras, en hunne gelaatstrekken zijn over het algemeen veel minder sprekend dan die der Javanen.

De inboorlingen van *Java* hebben een hoog voorhoofd, welgevormde en van de oogen verwijderde wenkbraauwen, zwarte, diep ingedrukte oogen, eenen kleinen stompen, een weinig ingedrukten neus, naar dien der Negers zweemende, hoewel hij minder plat is bij de eigenlijke Javanen, onder welke zelfs de haviksneuzen niet zeldzaam zijn. Zij hebben dikke lippen; de bovenlip eenigzins gebogen, en de anders welgevormde mond is door het kaauwen van betel en tabak misvormd, gelijk zij ook de tanden afvijlen en zwart maken. Zij hebben gewoonlijk vooruitstekende kaakbeenen, eenen dunnen baard en zwarte, lang nederhangende haren, die somtijds echter in krullen golven, en ook wel eens met een hoogrood bruin geverwd zijn. Hun gelaat teekent zachtheid, vriendelijkheid, beschroomdheid, en neemt gemakkelijk de kenmerken van eerbied, vrolijkheid, ernst, onverschilligheid, beschroomdheid en angst aan. Doorgaans hebben deze eilanders eene middelbare grootte. De Javanen zijn echter zwakker en teederder van gestalte dan de Soendanezen, die korter, meer ineengedrongen, grover van ligchaamsbouw, moediger, stouter en vlugger dan de bewoners

van de kust of oostelijke distrikten zijn. Over het algemeen zijn zij welgevormd, tenger van ledematen, en hunne gewrichten en enkels bijzonder dun; leggende zij het er op toe, om het ligchaam zijne natuurlijke gestalte te doen behouden. De eenige uitzonderingen hierop zijn eene poging, om voor te komen dat de mannen niet te dik worden, door het lijf in te binden; en een gebruik, dat nog nadeeliger voor de vrouwelijke schoonheid is, namelijk om dat gedeelte der kleeding, hetgeen den boezem bedekt, al te naauw in te sluiten. Wanstaltigheid treft men echter zeer zelden onder hen aan. Er bestaat een aanmerkelijk onderscheid in gedaante en gelaat tusschen de hoogere en de lagere standen. De gelaatstrekken der grooten zijn fijner, en gelijken meer naar die van de bewoners van het vasteland van *Indië;* terwijl bij de mindere klassen meer kenbare trekken zijn behouden gebleven van de volksstammen, door welke het eiland oorspronkelijk bevolkt is. In de kleur bestaat er vaak een merkbaar onderscheid van tint tusschen verschillende familiën en verschillende distrikten, van welke sommigen donkerder van kleur zijn dan de anderen. Onder eenige hoofden kan men eene sterke vermenging met de Chinezen duidelijk bespeuren; Arabische gelaatstrekken worden zelden gevonden, behalve onder de Priesters en eenige weinige familiën van den hoogsten rang.

De vrouwen zijn gewoonlijk minder schoon dan de mannen, en velen zijn, vooral wanneer zij oud worden, in de oogen der Europeanen afschuwelijk leelijk. Maar bij de mindere klasse moet dit gebrek aan bevalligheid ongetwijfeld veeltijds worden toegeschreven aan den zwaren veldarbeid, welken zij doen, en aan de ongemakken, welke zij te verduren hebben, door het dragen van zware lasten, terwijl zij aan eene verzengende luchtstreek zijn blootgesteld; want de vrouwen van hoogere rangen, of die, welke zich binnen 's huis houden, overtreffen in dit opzigt verre de anderen.

In sommige bergachtige streken is het volk aan kropgezwellen onderhevig, hetwelk de inboorlingen algemeen aan de hoedanigheid van het water wijten, doch er schijnen redenen

te bestaan om dit veeleer aan de luchtsgesteldheid te moeten toeschrijven. Ten bewijze daarvan brengt men bij, dat er een dorp aan den voet van het *Tenggergebergte* bestaat, waar ieder huisgezin met deze kwaal behebt is, terwijl in een ander dorp, dat hooger gelegen is, en door hetwelk de rivier loopt, waarvan het water door beide gebruikt wordt, deze wanstaltigheid niet gevonden wordt. Dit uitwas wordt in eenige geslachten als erfelijk beschouwd, en schijnt dus in dat geval onafhankelijk van het luchtsgestel; en het is opmerkelijk, dat zij in enkele familiën vooral bij de vrouwen gevonden worden.

Karakter.

De luchtstreek maakt de Javanen traag, echter zijn zij vrolijk van geest, en in den omgang vriendelijk, beleefd en eerbiedig tot beschroomdheid toe. Zij hebben een zeer kiesch gevoel van welvoegelijkheid, en zijn nimmer ruw of lomp. In hunne bewegingen zijn zij los en bevallig; de aanzienlijken hebben een zeer fatsoenlijk voorkomen, en staan aan het aangapen van nieuwsgierigen bloot, zonder er van onthutst te worden. In het spreken zijn zij zeer omzigtig en langzaam, hoewel het hun, indien het noodig is, niet aan vuur en leven in hunne bewoordingen ontbreekt.

Niettegenstaande den willekeurigen aard van hun bestuur, en het leenstelsel, waarop het gegrond is, moeten de Javanen als een aartsvaderlijk volk beschouwd worden, dat nog menige deugd en al de eenvoudigheid van dien staat der maatschappij bezit. Hunne dorpen vormen afzonderlijke maatschappijen, onder plaatselijke hoofden en Priesters, en de zelfde inwendige eendragt, welke bij de aartsvaderlijke stammen heerschte, zit in deze kleine vereenigingen voor. Nabuurschap en dagelijks verkeer bieden de gelegenheid aan, om elkander wezenlijke diensten te bewijzen en blijken van vriendschap te geven;

onregtvaardigheid en zelfs geweld mogen somtijds begaan worden jegens inwoners van andere dorpen, doch zeer zelden worden zij door de bewoners van het zelfde dorp jegens elkander gepleegd. De aartsvaderlijke geest der Javanen blijkt voorts uit de achting, welke zij den ouderdom toedragen; uit den eerbied en de onderdanigheid, met welke zij de vermaningen of raadgevingen van lieden van ondervinding ontvangen; uit de vaardige en gewillige onderwerping, waarmede zij de bevelen van hunne onmiddellijke opperhoofden volvoeren; uit de warmte, waarmede zij hunne huisselijke verbindtenissen aankleven, en uit den hartelijken eerbied, waarmede zij de asch hunner vaderen beschouwen en beschermen. Aan de zelfde gevoelens moeten ook worden toegeschreven dat ontzag voor hunne voorouders, die eerbied voor het geslacht waarvan zij afstammen, en die hoogachting voor de geschiedenis en verdiensten van reeds lang overleden maagschap, welke bij de geringste volksklasse vaak het karakter van familie-hoogmoed schijnen aan te nemen; doch deze goede hoedanigheden zijn vooral in groote mate aan de Soendanezen toe te schrijven, die ook een moediger en onafhankelijker karakter aan den dag leggen. Deze aanmerkingen zijn vooral toepasselijk op de bewoners van dorpen, op eenigen afstand van den zetel der Vorsten of Regenten, en van de besmetting der groote hoofdsteden gelegen. De Javanen van hoogen rang, zij die aan het hof geplaatst zijn, of gebezigd worden om het vermaak of de weelde der grooten te bevorderen, en zij die in de hoofdsteden wonen, of in openbare ambten geplaatst zijn, zijn dikwijls losbandig en zedeloos, leggen onderscheidene ondeugden van beschaafde natiën, zonder hunne kieschheid, benevens de onwetenheid en de gebreken van een onbeschaafd volk, zonder zijne eenvoudigheid, aan den dag. Het volk in de nabijheid van *Batavia* is het slechtste van het geheele eiland, en de lange omgang met vreemdelingen is voor de zeden van de laagste volksklasse te *Bantam* bijna even verderfelijk geweest. Het volk, dat in de hoofdsteden der Vor-

stenlanden woont, is, zoo als van zelf spreekt, met de ondeugden van het hof besmet; maar hoe meer zij van den invloed der Europeanen en de gemeenschap met vreemdelingen verwijderd blijven, hoe reiner hunne zeden zijn, en hoe gelukkiger het volk is.

Langdurige onderdrukking kan nadeelig op het karakter der lagere volksklasse gewerkt, en sommige der helderste trekken verduisterd hebben; maar op de hoogere standen heeft de langdurige uitoefening van onbegrensde heerschappij eenen nog schadelijker invloed gehad, door elke heilzame beteugeling der driften weg te nemen, en het toenemen van uitspattende ondeugden te bevorderen. Bij den landman merken wij op al wat eenvoudig, natuurlijk en ongekunsteld is; bij de hoogere standen ontdekken wij somtijds geweld, bedrog en grove zinnelijkheid. Waar de Javanen aan den eenen kant niet door toegevenheid bedorven, of aan de andere zijde door onderdrukking verstompt zijn, schijnen zij een goedaardig en gevoelig volk te zijn. In hun huisselijk leven zijn zij zachtzinnig, liefderijk, vriendelijk en tevreden; in hunne openbare betrekkingen gehoorzaam, eerlijk en getrouw. In den maatschappelijken omgang leggen zij in hooge mate de deugden van eerlijkheid, regtschapenheid en opregtheid aan den dag. Zij zijn beroemd wegens hunne liefde voor de waarheid, en deze is zoo groot, dat de gevangenen, welke voor de regtbank gebragt worden, als zij waarlijk schuldig zijn, negenmaal van de tien, zonder achterhouding of dubbelzinnigheid, de zaak in hare geheele toedragt met alle omstandigheden zullen bekennen, en, als het gevorderd wordt, meer inlichtingen geven dan alle de getuigen te zamen.

Ofschoon niet veel aan buitensporigheden overgegeven, en veeleer van eenen tragen aard zijnde, zijn zij over het algemeen mild en verkwistend, naarmate van hun vermogen; zelden stapelen zij schatten op, of verraden eenen aanleg tot karigheid. Verzot op het ten toon spreiden van pracht, geven zij al hun geld, zoodra zij het ontvangen hebben, uit, om daarvoor kleederen, paarden, kostbare sieraden, enz. te koopen;

doch zij bezitten daarbij eene hoedanigheid, welke niet altijd, hetzij bij geheele volken of enkele personen, met de liefde tot pracht gepaard gaat: zij zijn namelijk zeer zuiver op hun ligchaam, en dragen de grootste zorg zoowel voor de zindelijkheid als voor de praal en pracht.

De Javanen zijn liefhebbers van tooneelvertooningen (1), van het dansen (2) en de muzijk (3). Ook beminnen zij de jagt, gevechten van tijgers en buffels en andere dieren (4). Bij groote maaltijden en feestelijke gelegenheden (*sedekah*) worden de gasten in rijen gerangschikt: de hoogere klassen der maatschappij afzonderlijk, en de minderen ook afzonderlijk; de eersten zitten in het vertrek, en de laatsten op eenigen afstand er buiten; maar ieder wordt zorgvuldig van alles voorzien, wat de gastheer zijne gasten aanbiedt. De Soendanezen volgen deze gewoonte standvastig op; onder de Javanen is zij nogtans niet zoo algemeen in zwang.

Gastvrijheid is onder hen algemeen; zij wordt door hunne oudste instellingen aanbevolen, en wordt bereidwillig en in ruime mate door hen beoefend. De Javaan is bij uitstek gevoelig voor lof of blaam, zeer gezet op gezag en eer; maar de onderdrukking hunner Vorsten en de algemeene beoefening van den landbouw heeft hem eenigzins onverschillig voor den oorlogsroem gemaakt, en de oude krijgshaftige fierheid grootendeels bij hem uitgedoofd. Hij onderscheidt zich meer door lijdelijken moed dan door werkdadige dapperheid, en ondergaat liever met geduld ontberingen, dan dat hij met ijver en krachtsinspanning iets zoude ondernemen.

Er bestaat geene inrigting tot onderwijs in de wetenschappen, en er is geringe lust tot wetenschappelijk onderzoek onder hen. De geringeren hebben weinig tijd of lust om het verstand te scherpen of onderrigt te bekomen, doch het ontbreekt hun geenszins aan schranderheid of vatbaarheid voor

(1) Men zie over deze hiervoor D. I, bl. 168—175.

(2) Zie D. I, bl. 175—182.

(3) Zie D. I, bl. 230—235.

(4) Zie D. I, bl. 155—164.

onderwijs. Hunne zintuigen zijn fijn en scherp; zij zijn vlug in het opmerken, en hebben doorgaans een juist oordeel. Even als de meeste Oostersche volken zijn zij hartogtelijke bewonderaars van de dichtkunst en bezitten een fijn oor voor de muzijk. Hoewel het hun aan geestkracht faalt, en zij moeijelijk tot werkzaamheid zijn over te halen, hetwelk vermoedelijk een gevolg is van het uitputtende luchtsgestel, zijn zij, als het pas geeft, tot groote krachtsinspanning bekwaam, en leggen somtijds eene bewonderenswaardige volharding aan den dag, om hinderpalen te boven te komen of moeijelijkheden door te staan. Ofschoon onwetend en weinig ontwikkeld van geest, zijn zij niet misdeeld van kennis omtrent de voorwerpen, die zij dagelijks noodig hebben, en zeer dikwijls staan de Europeanen verbaasd over hun vernuft in het uitdenken van hulpmiddelen, en over de gemakkelijkheid, waarmede zij moeijelijke werkzaamheden met zeer gebrekkige werktuigen ten uitvoer brengen.

De Javanen, ofschoon niet van nationalen hoogmoed ontbloot en Mohhammedanen zijnde, leggen niet die verachting voor ongeloovigen aan den dag, welke anders de volgelingen van den Profeet aankleeft, maar zij erkennen gaarne de meerderheid der Europeanen, en zijn zeer genegen om hunne kunsten na te bootsen en hun onderrigt aan te nemen. Geen volk kan handelbaarder zijn; en hoewel het uiterlijk voorkomen van den Javaan lusteloosheid en somtijds domheid schijnt aan te duiden, begrijpt hij zeer spoedig hetgeen hem duidelijk wordt aangetoond, en maakt snelle vorderingen in hetgeen hij wenscht te leeren. Het bedwang, hetwelk de zamenleving is opgelegd, door de verpligting van meer dan eenen tongval te gebruiken, als men tot onderscheidene standen der maatschappij het woord voert, zoowel als de eerbied, aan hoogeren rang verschuldigd, beletten hem zulk eene menigvuldige mededeeling van gedachten en gevoelens, als anders zoude plaats hebben, en maken hem vaak, oogenschijnlijk, achterhoudend en stilzwijgend, hoewel hij inderdaad gezellig, vrolijk en opgeruimd is.

Bijgeloof.

Vatbaar voor elken indruk, welke het bedrog op hen zoekt te maken, en gereed om elke dwaling te omhelzen, welke door vooroordeel of list verspreid wordt, vergelijkt de Javaan zichzelven niet oneigenaardig bij een stuk zuiver wit doek, op hetwelk men iedere verw of kleur kan aanbrengen.

Als Mohhammedanen doen zij soms reizen naar *Mekka*, en zijn zeer bijgeloovig; in elke stad is een Opperpriester. Nog veel bijgelooviger dan de Javaan, volgt de Soendanees tevens veel stipter en getrouwer de voorschriften dier godsdienst op; zoo zal men b. v. eenen Regent bewesten de *Lossarie* zelden wijn zien drinken, terwijl de Hoofden, beoosten die rivier, zich niet ontzien dien door den *Koran* verboden drank te gebruiken.

Algemeen hechten zij gretig geloof aan voorteekenen, voorzeggingen, waarzeggers en kwakzalvers, zoodat zij gemakkelijk door een of ander godsdienstigen dweeper bedrogen worden, wiens vermogen op bovennatuurlijke magten zij onbeschroomd, zonder nader onderzoek, gereedelijk erkennen. Het belijden van de leer van Mohhammed heeft hun niet verheven boven de bijgeloovige vooroordeelen en voorschriften van eene andere godsdienst; de dwalingen van twee godsdienstige stelsels worden alzoo door hen nageleefd.

Zij zijn groote waarnemers van gelukkige of ongelukkige dagen en natuurverschijnselen, en beginnen zelden eene reis of onderneming zonder daarop te letten. Het is noodlottig ergens heen te gaan op den dag, dat men den dood van eenen vriend verneemt; het gezigt van twee kraaijen, die in de lucht vechten, voorspelt mede een ongeluk; het gevecht van twee vogeltjes (*prenjak* geheeten) in de nabijheid van een huis, kondigt de aankomst van eenen vriend uit eene ver verwijderde streek aan. Uitbarstingen van vulkanen of hevig gedruisch in de bergen veroorzaken niet alleen vrees voor de onmiddellijke gevolgen, maar worden tevens beschouwd als

de voorboden van groote onheilen, welke geenszins met die natuurverschijnselen in verband staan; zoo als: eenen bloedigen oorlog, eenen algemeenen hongersnood of eene algemeen heerschende doodelijke ziekte. De zon- en maan-eclipsen maken mede hunnen bijgeloovigen geest gaande, om daaruit menig ongerijmd gevoelen of belagchelijke gevolgtrekking af te leiden. Aardbevingen leveren zekere voorspellingen op, naarmate van den dag der maand, op welken zij plaats hebben, alsmede de zon- en maaneklipsen. In geen hunner bijgeloovigheden is evenwel iets van dat duistere raadselachtige of kwaadaardige, hetwelk men in minder begunstigde luchtstreken of bij wildere volksstammen waarneemt.

Hoewel zij, bij menige gelegenheid, traagheid en ongevoeligheid aan den dag leggen, is hun godsdienstijver naauwelijks opgewekt, of zij worden ondernemend en volhardend, achten geen werk te vermoeijend, geen uitslag onmogelijk en geene ontbering lastig (1).

Hunne vooroordeelen zijn niet talrijk of vastgeworteld, en schijnen over het algemeen hunnen oorsprong te hebben in een lofwaardig mededoogen of eene beminnelijke zwakheid. Ofschoon hun volkshoogmoed, die zeer sterk is, hen vermaak doet vinden in de overleveringen en verhalen van de oude Javaansche heldendaden, en de hoop op eene toekomende onafhankelijkheid bij hen levendig houdt, welke zij zich niet ontzien aan den dag te leggen, doet hij hun geenszins de vreemdelingen minachten of hunne daden niet naar waarde schatten. Zij hebben eenen afkeer voor den koophandel, en zij, die eenen hoogeren rang hebben, achten het onvoegzaam, zich daarmede bezig te houden; maar de lagere standen verrigten altijd gaarne de werkzaamheden van den landbouw, terwijl de Opperhoofden den veldarbeid vereeren en aanmoedigen. De Javanen van den hoogsten rang en de uitgebreidste magt zijn doorgaans bij het openen van nieuwe sawahvelden tegenwoordig, verrigten alsdan met eigene handen een gedeelte

(1) Hiervan hebben wij een bewijs aangehaald D. I, bl 118.

van het werk, en sporen hunne minderen of onderhoorigen aan, om, zoo als zij het noemen, het aardrijk eer te bewijzen, met welk oogmerk zij mede jaarlijks het *sedekah boemi* of feest ter eere van de aarde vieren. Het is uit de zelfde oorzaak, dat de buffel, als de voorname helper van den landbouwer, met zoodanig eene bijzondere achting beschouwd wordt, dat, in sommige streken in de binnenlanden, pasgeboren kinderen somtijds bij deze dieren gebragt worden, om door hen beademd te worden, daar zij de bijgeloovige gedachten koesteren, dat dit de kinderen zal gelukkig maken.

Het huwelijk.

Er bestaan op *Java* geene belemmeringen in het aangaan van huwelijksverbindtenissen, hetzij door gebrek aan middel van bestaan of door bekommering voor het onderhoud der kinderen. De jonge lieden van beider kunne bereiken zeer spoedig den huwbaren leeftijd, en zoowel de gebruiken van het land als de aard van het luchtsgestel drijven hen aan om vroegtijdig een huwelijk aan te gaan; de jongelingen in hun zestiende en de meisjes op haar dertiende of veertiende jaar; doch deze laatsten gaan dikwijls op haar negende of tiende jaar verbindtenissen aan. De benoodigdheden, welke het jonge paar behoeft zijn weinig en worden gemakkelijk aangeschaft. De aandrift der natuur wordt zelden bedwongen door de behoefte van het oogenblik of door de vrees van in de toekomst gebrek te lijden. Het voedsel bekomt men zonder moeite, en aan gemakken ontbreekt het niet. De kinderen, welke slechts eenen zeer korten tijd tot last van hunne ouders zijn, verleenen hun weldra hulp, en worden alzoo eene bron van welvaart; voor den landman, die zijne velden met eigen handen bebouwt, en meer grond heeft dan hij bewerken kan, worden zij eene soort van kostbaren eigendom, een wezenlijke schat; terwijl zij, gedurende hunne kindschheid en in de jaren der hulpeloosheid, niets meer van de vruchten zijner nijverheid

gebruiken dan tot hun voedsel noodig is. De opvoeding kost hem weinig of niets; zelden behoeven zij eenige kleederen, de hut behoeft weinig vergroot te worden en bedden gebruiken zij niet. Velen sterven in de kindschheid aan de kinderpokken en andere ziekten, maar nimmer ten gevolge van slecht of karig toebedeeld voedsel, of door misdadige verwaarlozing der ouders. De vrouwen van alle rangen zogen zelven hare kinderen, behalve die van de Regenten en Vorsten, welke zoogminnen nemen. Hoewel de vrouwen ras tot rijpen leeftijd komen en vroeg in het huwelijk treden, blijven zij tot in gevorderden ouderdom kinderen baren, en het is niet ongewoon, dat eene grootmoeder hare familie nog vermeerdert. Talrijke huisgezinnen zijn echter zeldzaam. Ofschoon sommige vrouwen dertien of veertien kinderen ter wereld brengen is het gemiddeld getal eer klein dan groot. Een *tjatja* of huisgezin is over het algemeen minder talrijk dan in *Europa*, zoowel doordien de jonge man en vrouw vroegtijdig het ouderlijk huis verlaten, om zich zelven te vestigen, als door eene onoordeelkundige wijze van arbeiden bij de vrouwen van de lagere klasse. Onder deze laatsten worden zeer dikwijls ontijdige verlossingen veroorzaakt, door het dragen van al te zware lasten en door zich, gedurende de zwangerschap, in den veldarbeid te overwerken. Het gemiddeld getal leden van een huisgezin kan in welvarende streken op vijf, en in meer behoeftige oorden op vier en een half berekend worden. Daar het werk der vrouwen bijna gelijk staat met dat der mannen, worden de meisjes door hare ouders met evenveel zorg behandeld als de jongens; zij worden met de zelfde liefde gevoed en met de zelfde teederheid behandeld. In geen klasse der maatschappij worden kinderen van eene der beide seksen als een last of de vermeerdering van het gezin als een ongeluk beschouwd. Een ongehuwd man boven de twintig jaren zal men niet dikwijls aantreffen, en eene oude vrijster wordt als eene zeldzaamheid beschouwd. Door geenerlei gewoonte, wet of godsdienst wordt aan den priesterstand of eenigen anderen de onthouding van het huwelijk voorgeschreven, en geen hunner

blijft uit dien hoofde ongehuwd. Ofschoon noch gestrengheid van grondbeginselen, noch eenige zedelijke dwang den omgang tusschen de beide seksen verhindert, heeft de ontucht zelden plaats, uitgezonderd in de hoofdsteden.

De veelwijverij, ofschoon den Javanen, even als allen Mohhammedanen door de godsdienst en de wetten geoorloofd, heeft hier niet veelvuldig plaats. Misschien dat de gemakkelijkheid om eene echtscheiding te bekomen en de daardoor veroorzaakte gelegenheid om van tijd tot tijd eene andere vrouw te nemen, de begeerte, om er meer dan eene te bezitten, tempert. Zeker is het, dat het grootste gedeelte van de lagere klassen op *Java* slechts ééne vrouw heeft; de hoofden en Vorsten alleen huwen er meer dan ééne. De Hoofden van de Regenten af, benedenwaarts, kunnen, volgens het gebruik van het land, twee vrouwen nemen. De Vorsten alleen hebben er vier. De Regenten hebben evenwel, doorgaans, drie of vier bijzitten, en de Vorsten acht of tien. Sommige Hoofden hebben een buitengewoon aantal kinderen; zoo had de Regent van *Toeban*, onder het Engelsche gouvernement, den naam van acht en zestig kinderen te hebben (1).

Woningen en Huisraad.

De hutten der Javanen zijn van bamboesriet, met palmbladen bedekt, zonder vensters, en van een stuk land omringd, waarvan de huisvader de zijnen kan onderhouden, terwijl de steden op de zelfde wijze zijn aangelegd, behalve dat de paleizen der Vorsten, die *kratons* genoemd worden, schooner gebouwd, en met wallen en grachten omringd zijn. Hun huisraad bestaat in eene mat, die tot een bed dient; in de Nederlandsche distrikten hebben de voornaamsten hunne huizen met tafels, stoelen, spiegels, enz. versierd. Zij houden veel van opschik, en trachten meerendeels de Europeanen na te volgen.

(1) Omtrent de huwelijksplegtigheden der Javanen zie men hiervoor D. I. p. 138.

Kleeding.

In het algemeen zijn de Javanen beter gekleed dan de Soendanezen, die dikwijls zonder eenige andere bedekking worden gevonden dan een stuk grof lijnwaad om de heupen.

De voornamen onder deze eilanders dragen een *sarong* of *djahit*, zijnde eene soort van overrok, die soms prachtig versierd is, en gemeenlijk tot aan de enkels afhangt. De minderen dragen eene soort van korte broek, eenen korten overrok en eene soort van vest, *kalambi*, en een buisje, *sikapan* geheeten. Om het hoofd hebben zij eenen doek, dien zij *ihat* noemen, en op verschillende wijzen versieren. De Javanen dragen dezen doek meer op de wijze van eenen tulband om het hoofd, weten dien kunstig zonder knoop vast te hechten, en de einden daarvan te bedekken; doch de Soendanezen binden die eenvoudig met eenen knoop, en laten de einden daarvan zigtbaar. In de Oostelijke distrikten binden de Hoofden, in tegenwoordigheid van hooge personaadjen, het haar in den nek te zamen, en laten het in groote krullen over den rug golven: maar in de *Soenda-distrikten* laten zij het bij dusdanige gelegenheden naar willekeur los over hunne schouders hangen. De Javanen gebruiken over het algemeen een *toedong*, in de gedaante van eene groote klep van eenen pet, van laken vervaardigd: de Soendanezen daarentegen eenen grooten ronden hoed, in de gedaante van eenen omgekeerden korf van gevlochten bamboes, die zwaar geverwd en vernist is, om tegen den regen bestand te zijn. Aan hunnen gordel hebben zij eenen zakdoek, eenen buidel met tabak of siri, eene kris of dolk, en de daglooners nog een groot mes of eene bijl. Aan de voeten hebben zij eene soort van pantoffels. De vrouwen dragen eene soort van vrouwenrok en een half hemd, waarover soms een opperkleed is. Bij de Soendanezen laten zij den boezem geheel ontbloot, doch de Javaansche vrouwen houden dien zorgvuldig bedekt. Het haar binden zij allen op het hoofd te zamen, tooijen het met onderscheidene sieraden,

meestal vastgehecht door eenen gouden langen speld, die over den hoofdschedel heen loopt; besmeren het met de bekende klapper-olie, welke eenen bijzonder onaangenamen reuk van zich geeft. Ook dragen zij ringen aan de vingers. De kinderen der armen gaan tot 6 of 7 jaren naakt. De Priesters zijn meestal in het wit, en dragen op de wijze der Arabieren, eenen tulband. De rang wordt door den zonnescherm, *pajong* genoemd, aangeduid.

Voedsel.

Volgens de Mohhammedaansche godsdienst eten zij geen varkensvleesch, sommigen zelfs geen rundvleesch. Het gemeene volk houdt veel van paardenvleesch, en gedroogd hertenvleesch wordt bij alle standen zeer gezocht. Zij eten veel gebak, en drinken meestal water, somtijds nemen zij arak en rum, doch gebruiken mede eene soort van bier, *pari* genoemd. Zij eten tweemaal daags, en alle standen kaauwen *betel*, tabak, of iets dergelijks, en zijn beminnaars van opium of amphioen, enz., die hunne sterke driften soms tot razernij doet overslaan. Dit verderfelijk heulsap wordt in de *Preanger-Regentschappen* echter bijna in het geheel niet, en door de overige Soendanezen in veel geringer mate dan door de Javanen gebruikt.

Regeringswijze.

De troon van den Sultan is erfelijk in de mannelijke linie, en de regering is volkomen willekeurig, en slechts door eene heilige gewoonte bepaald. Hij heeft eenen Vizier of Eersten Minister, die met de geheele uitvoering der regering belast is. Elke gemeente benoemt echter haar eigen Opperhoofd, dat in geval van nood den huisvader raadpleegt. Er zijn in de Vorstenlanden *Soerakarta* en *Djocjokarta* drie inlandsche regtbanken, te weten: de *Soernabi* of Priesterlijke Regtbank, onder voorzitting van den Opperpriester; verder hebben daarin

zitting: een Wetgeleerde en één Schrijver; dit geregtshof houdt zitting op Maandag en Donderdag in de groote moskee. 2°. De *Balémangoe*, onder voorzitting van den *Raden-Adipati* of Rijksbestierder; verder hebben daarin zitting acht *wedana's* of aanzienlijke ambtenaren, tien *Mantris* of Rijksraden en de *Djaksa* (Regter of Fiskaal) der stad. Dit hof houdt zitting op Woensdag en Zaturdag in een pendopa of gallerij van de woning van den *Adipati*. 3°. De *Pradata*, onder voorzitting van den *Wedana djaksa*, wien toegevoegd zijn acht *Wedana's* en een Fiskaal. Dit hof houdt zitting ten noorden van de poort van de groote moskee, op Maandag en Donderdag. Voor de *Pradata* behandelt men zaken omtrent schulden en dergelijke tusschen de Javanen onderling; voor de *Balémangoe* zaken omtrent landerijen en dergelijke, ook wanneer de eene partij een blanke is; voor de *Soerambi* huwelijkskwestiën, erfenissen, doodvonnissen, enz.

Alle mannen zijn tot de krijgsdienst verpligt, en de Sultan benoemt de officieren. Het leger bestaat voor het grootste gedeelte uit voetvolk. Alle ambtenaren worden met landerijen betaald, dus is er geene openbare schatkist. Tot alle publieke werken moet elk dorp zijn aandeel aan volk en bouwstoffen leveren. De Opperhoofden der dorpen echter beginnen nu meer en meer, bij onderscheidene gelegenheden, geld en andere lasten te eischen. Bij de Javanen is de Vorst of Souverein eigenaar van den grond, maar bij de Soendanezen is de landbouwer algemeen eigenaar van den grond, dien hij bearbeidt. Hij kan zijne bezitting aan zijne kinderen vermaken, zonder eenige tusschenkomst van de zijde des bestuurs, die onder hen verdeelen, en zijn land verkoopen of bij wijze van gift of contract aan een ander overdragen.

Middelen van bestaan.

De voorname middelen van bestaan zijn vooral: de landbouw, bijzonder wordt er rijst, alsmede maiz, suiker, koffij, enz.

aangekweekt. Terwijl de Soendanezen hunne negerijen een veel netter en regelmatiger bouworde weten te geven dan de Javanen, hebben ook hunne schuren een eenigzins andere inrigting, en zijn hunne gereedschappen voor den landbouw niet volkomen de zelfde. Verder maken deze eilanders kruid, geschut, steen, matten, laken, enz.; spinnen wol, looijen leder, vervaardigen kammen, verfwaren, wapenen, ketels, potten, vele soorten van ijzeren en koperen waren, en ander huisraad; werken zeer goed in hout, en bouwen ook kleine schepen en booten. Mede vervaardigen zij papier uit den bast van den papiermoerbezieboom; trekken suiker en olie uit eenige planten; verzamelen hout, en een groot gedeelte der bewoners van de Noord-Oostkust bestaat van de visscherij; terwijl de meesten in den handel op hunne binnenlandsche markten en buiten 's lands op *Indië*, *China* en *Europa* hun bestaan zoeken.

Verdere bewoners van Java.

Eene gewigtige klasse van vreemdelingen op *Java* zijn de Chinezen, die bij voorkeur in de drie hoofdsteden, *Batavia*, *Samarang* en *Soerabaya*, hun verblijf houden, zich door schranderheid, vlijt en nijverheid onderscheiden, en het leven en de ziel uitmaken van den binnenlandschen handel. Door de jaarlijks uit *China* overkomende jonken groeit hun getal, dat sedert den binnenlandschen oorlog en hunne vervolging in 1742 zeer verminderd was, ondanks het verbod der Indische Regering op het aanbrengen van Chinesche nieuwelingen; bij besluit van den Gouverneur-Generaal in dato 14 November 1837, N°. 1, nog bestendig aan, en kan thans wel op meer dan honderdduizend geschat worden.

Verder telt men onder de bewoners van *Java* de Arabieren, die, als handeldrijvend, zich mede tot de hoofdplaatsen bepalen, en de zoogenaamde Mooren, die zich van de kusten van *Coromandel* en *Malabaar* op dit eiland nederzetteden.

Voorts maken de Boeginezen of Makassaren, de Amboinezen en de Bengalezen, benevens de weleer talrijke klasse van slaven, die voor het grootste gedeelte van *Bali* en *Celebes* herwaarts gebragt werden, doch wier getal, zoowel door vrijlating als ten gevolge van de verbodswetten tegen den slavenhandel, sedert de laatste vijfentwintig jaren aanmerkelijk verminderd is, de verdere bevolking van *Java* uit. Het juiste getal dezer geheele bevolking kan, niettegenstaande de herhaalde volkstellingen in de residentiën, waarvan wij de opgaven bij de afzonderlijke beschrijving dier residentiën zullen mededeelen, om verschillende redenen niet met zekerheid worden opgegeven; dòch zooveel is wel ontwijfelbaar, dat zij. *Madoera* niet daaronder gerekend, ver over de zeven millioenen zielen bedraagt.

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

Huisdieren.

Onder de menigvuldige viervoetige dieren, die *Java* oplevert, worden geene olifanten, kameelen, ezels of muilezels gevonden, ofschoon de eerste aldaar in vroegere tijden, blijkens oude overleveringen en geschiedverhalen, in menigte bestaan moeten hebben, en ook op het naburige eiland *Sumatra* zeer talrijk zijn. Men treft hen somtijds nog in eenen tammen staat bij de Vorsten en enkele andere personen aan; zij zijn alsdan van *Sumatra* naar *Java* overgebragt. Daar men begrijpt dat het kameel wegens zijne soberheid en gehardheid tegen groote vermoeijenissen, als lastdier op *Java* van groot nut zoude kunnen wezen, wendt men thans pogingen aan, om het aldaar in te voeren.

Er is een overvloed van buffels of karbouwen (in de hooge taal *mahesa* of *moending*, in de lage taal *kebo*, en

in de kawitaal *handoko*) die (1) tot den akkerbouw, het vervoeren van lasten en tot vele andere einden van onberekenbaar nut zijn. De Javanen vangen de wilde buffels, ten einde die tot den landbouw af te rigten, op de navolgende wijze. Nadat zij de verzamelplaats dezer dieren hebben opgespoord, trekken zij midden door het bosch eene dubbele omheining *(pagger)* van bamboezen palissaden, in dier voege, dat de beide uiteinden der omheining aan den kant, waar de buffels hun leger hebben, 25 à 30 roeden van elkander verwijderd zijn, en van daar langzamerhand naauwer en in eene deur van bamboesstaken uitloopen, welke deur terstond, nadat deze geopend wordt, zich van zelve, door eenen veerkrachtigen slagboom, weder sluit. Achter deze deur is eene kleine, insgelijks met eenen sterken *pagger* van gepunte bamboesstaken omringde, opene plaats. Van de buitenste steilen der schuins toeloopende steeds enger wordende omheining, loopen opwaarts in de naastbij staande boomen eene menigte koorden van *Goemoetie* of *rottan*, aan welke de Javanen bundels van gedroogde takken en bladeren, of andere bij de minste schudding geraas makende en schrikverwekkende voorwerpen, op steeds meer en meer van elkander verwijderde afstanden, hangen. Al wat in de *kampong* leeft, komt nu op de been, vereenigt zich, om gezamelijk zachtjes en onmerkbaar het bosch in te dringen, en trekt zoo stil mogelijk voorwaarts, totdat men onmiddellijk in de nabijheid van het leger der wilde buffels is. Deze optogt moet altijd met groote voorzigtigheid gepaard gaan, en men moet de buffels in zeer wijde kringen langzamerhand omsingelen; want als zij de komst van de aannaderende menigte bespeuren, verlaten zij hun leger en vlugten wijd en zijd in het bosch, zoodat zij geheel verstrooid geraken en niet wederom bijeen gejaagd kunnen worden. In zulk een geval blijft er niets anders over dan onverrigter zake af te trekken. Nadat de jagers aldus gelukkig tot achter het buffelleger zijn gekomen, rukken zij plotseling met verhaaste schreden daarop aan, terwijl zij zulk een woest

(1) Zie D. I. bl. 279 en 281.

en doordringend geschreeuw aanheffen, dat het anders zoo stille woud van den weergalm davert. De verschrikte buffels springen schichtig op, en nemen in de grootste verwarring de vlugt. Op dit oogenblik schudden de Javanen, die hier en daar de boomen beklouterd hebben, de daar langs afhangende drooge takken en bladen, en maken, zoowel door deze vreemde onverwachte beweging, als door het daaruit ontstane geraas, de verschrikte buffels geheel verbijsterd, zoodat deze ijlings naar de eenige veilig schijnende plaats rennen, en ongemerkt tusschen de beide *paggers* van bamboes worden gedreven. De joelende menigte volgt hen op het spoor, en drijft hen al verder en verder in de steeds naauwer wordende tusschenruimte, totdat de buffels eindelijk eenen vrijen uitgang meenen te zien in de bamboezen deur, welke openstaat, doch in dier voege, dat de minste aanstooting (die onfeilbaar bij zulk eene menigte van wild en schuw elkander voortdringende dieren moet plaats hebben) den bamboezen slagboom doet losspringen en de deur toesluit, waarna deze alleen van den kant, vanwaar de buffels komen aanloopen, opengaat, en telkens door den veerkrachtigen slagboom aan de andere zijde weder wordt toegeworpen. Nadat de buffels allen binnen deze deur gedreven, en daardoor in de kleinere omheinde plaats als visschen in de fuik gevangen zijn, maakt een aantal jagers, dat zich tot dat einde met lange sterke touwen voorzien, en ginds en elders op de boomen post gevat heeft, zich gereed, om van daar strikken om de hoornen van de buffels te werpen, en hen aan de boomen vast te binden. Als men de buffels nu met den kop digt tegen den sterken boomstam gekneveld heeft, worden hun de oogen toegebonden en de ooren digt gestopt, opdat men hen aldus naar de *kampong* kan geleiden. Hier wordt de buffel doorgaans binnen vier of vijf weken zoo tam, dat men hem in de weide kan brengen. Doch sommigen dezer dieren weigeren hardnekkig alle gehoorzaamheid, zoodat de Javaan — nadat hij maanden achtereen alle pogingen heeft aangewend, zonder dat hij iets gevorderd is — zich genoodzaakt ziet het

dier of te slagten, of weder in de bosschen vrij te laten, alzoo de buffel, wanneer hij langer in de *kampong* gehouden werd, verkwijnen en sterven zoude.

De paarden (in de hooge taal *kapal* of *koedo*, in de lage taal *djaran* of *hoendakkan*, en in de kawitaal *toeronggo*, *wasyo* of *wadji*) zijn op *Java* meestal klein, doch sterk, goed gebouwd en zeer vlug. Het ras uit de residentie *Kadoe* is het grootste. Van *Makasser* en *Bima* worden jaarlijks vele paarden aangebragt, die zeer gezocht zijn, en, benevens de paarden van Arabisch en Perzisch ras, zoo in de gouvernements stoeterij te *Tjanjor*, als in inlandsche stoeterijen, tot verbetering van de rassen gebezigd worden.

In onderscheidene distrikten van *Java*, inzonderheid op het midden en Oostelijke gedeelte van het eiland, heeft men rundvee (in de hooge taal *lemboe*, in de lage taal *sampi* geheeten.) Dit behoort tot het Bengaalsche ras, heeft voor op den rug eenen bult, die een zeer malsch vleesch oplevert, doch is overigens mager, grof en dor, ten zij het op stal gemest wordt. Het levert weinig melk, en de boter, die er van komt, is even wit als onze hooiboter. Ook verrigt het meest de dienst der paarden (1). Van de koeijen, welke men uit *Nederland* of *Engeland* op *Java* heeft aangebragt, om er het ras van uit te breiden, zijn onderscheidene spoedig na hunne aankomst gestorven, terwijl zij, die in het leven bleven, allengskens vermagerden en tevens minder melk dan in het moederland gaven.

De schapen, die, even als de geiten, in de hooge taal *mendho* en in de lage taal *wedoes* heeten, doch ter onderscheiding in het Maleisch *kambing wolanda* — dat eigenlijk Hollandsch schaap beteekent — genoemd worden, zijn er schaarsch en klein, en ontaarden er, zoodat zij eene slechte wol leveren, die vaak te haarachtig is, om tot iets anders dan tot matrassen, zadels enz. gebruikt te worden; ook is zij zoo weinig gezocht, dat de inwoners zelden de moeite nemen van die dieren te scheren.

Geiten treft men bijna bij elke woning aan; zij worden ook gegeten. Honden, *djing*, en het, vooral bij de Chinezen hoog-

(1) Men zie hieromtrent nader hiervoor D. I. bl. 281 en 282.

geschatte, kale zwarte varken, *babi*, worden in menigte gehouden. Katten, *koetjing*, vindt men schier overal.

Wilde dieren.

Van den neushoorn of rhinoceros, *warak* of *badak*, treft men alleen de eenhoornige (*rhinoceros asiaticus*) op *Java*, en wel voornamelijk op het Westelijke gedeelte op aanzienlijke hoogten aan. De hoorn wordt door de inlanders als een vergiftwerend middel en in het algemeen als een onheilwerende talisman beschouwd en daarom veel gebruikt om er uit te drinken. De Chinezen houden dien voor versterkend. Om dit dier te vangen, zoekt de Javaan de plaats op, waar het gaat drinken, en graaft op den weg, welken het neemt, om derwaarts te gaan, eenen van onderen spits toeloopenden, langwerpigen kuil, waarover hij bamboesstokken legt, welke hij met aarde en riet of met andere voorwerpen zoodanig bedekt, dat de rhinoceros dit niet bespeurt, en, gerust zijnen weg vervolgende, voorover in den kuil stort, wanneer hij, door zijne zwaarte, daarin, tusschen de spits toeloopende zijwanden, zoodanig beklemd wordt, dat hij zich niet kan bewegen en alzoo van honger moet omkomen, indien men hem niet spoedig komt vastbinden en levend uit den kuil haalt. Ook wordt hij wel in zware strikken gevangen. Als de Javanen er jagt op maken, laten zij het logge dier, dat alleen voor zich uit kan zien en bovendien zeer slecht van gezigt is, tot op acht schreden naderen en jagen hem dan eenen kogel door den kop. Sommigen hunner beweren, dat zij vaak op den rug van eenen rhinoceros, dien zij niet konden vangen, de satan, in de gedaante van eene schoone vrouw, hebben zien zitten, en dat deze hen zoodanig betooverde, dat zij onbewegelijk moesten blijven staan, terwijl eenige hunner makkers door den rhinoceros verscheurd werden. Aangezien dit dier dagelijks tweehonderd pond voedsel behoeft, zou het in de tuinen en plantaadjen groote verwoestingen aanrigten, indien het daarin konde komen; om dit echter te beletten, is het voldoende er greppels om te graven.

De tijger (in het Maleisch *rimau* en *harimau*, in het hoog-Javaansch *simo*, in het laag-Javaansch *matjan*, in het Soendasch *miejong*, in de Kawitaal *wogro* en *singsing* genoemd) vindt men over geheel *Java*, maar in de residentie *Bantam*, *Krawang*, de *Preanger-Regentschappen* en *Banjoewangie* in menigte. Zeldzaam gebeurt het, dat een afgedwaalde zich in de residentie *Batavia* vertoont, welke te veel landgoederen en te weinig bosschen heeft, en daardoor te vlak is, om er dit dier eene veilige schuilplaats te doen vinden. Daar deze dieren gestadig de rust van den inlander verstoren, rigt men niet slechts, zoo als wij vroeger gezien hebben (1), algemeene jagten tegen hen aan, maar legt hun ook op onderscheidene wijzen hinderlagen, welke zeer vernuftig uitgedacht zijn. Somtijds gebruikt men daartoe eene soort van sterke kooi met valdeuren, waarin het dier gelokt wordt door eene geit of eenen hond, welke er in opgesloten is. Somtijds laat men hem eenen zwaren balk kruisselings op den rug vallen; ook wordt hij omtrent de lendenen met sterke rottingen gestrikt, of op eene plank gelokt, welke in balans ligt, en zoodra hij over het middelpunt is, omslaande, hem in eenen kuil op scherpe pennen doet vallen. Er zijn echter voorbeelden van tijgers, welke, op eene der vroeger opgegevene wijzen gevangen zijnde', op hun ligchaam veelvuldige teekenen droegen van het slechts gedeeltelijk gelukken van dit laatste middel.

De wijze waarop de Javanen somtijds aan de klaauwen van dit monster weten te ontkomen, zijn bijna ongeloofelijk. Zoo hoorde de Heer Roorda van Eysinga op *Java's* westkust een Javaan, die eenen door hem gedooden tijger bij den Resident van *Bezoeki* liet brengen, ten einde de op het dooden van zulk een dier gestelde premie te ontvangen, met de grootste eenvoudigheid, alsof er niets buitengewoons gebeurd was, verhalen, dat hij, naar de rivier gaande, door dien tijger in de lendenen was aangevallen, zoo als dan ook aan de bloedige

(1) D. I. bl. 159—163.

teekenen duidelijk zigtbaar was; dat hij daarop het dier zoodanig met zijn kris gestoken had, dat het hem had losgelaten en door bloedverlies was bezweken (1).

De zelfde schrijver deelt ons den volgenden trek van heldenmoed eener vrouw tegen eenen tijger mede: In het jaar 1820 zat eene Maduresche vrouw in de residentie *Bezoeki*, tusschen de *Kali-Tikoes* en de *Panaroekan*, haren man te wachten, terwijl haar zoontje, dat eenen vlieger opliet, zich in het nabijzijnde bosch verwijderde. Eensklaps het kind hoorende gillen, springt zij op, en het knaapje door eenen tijger ter aarde geworpen ziende, snelt zij er op toe, valt het ondier aan en brult het, in de vertwijfeling harer wanhoop, toe, haar kind los te laten; het monster vloog verschrikt heen, doch zij mogt hare met zoo veel moed aan den dag gelegde kinderliefde niet beloond zien, want de tijger had haar zoontje verworgd (2).

Hoe vraatzuchtig dit dier ook is, treft men echter ook dorpen aan, waar een zeer groote tijger des avonds en des nachts vrij rondloopt en aan niemand hoegenaamd, zelfs aan geene kinderen, die tot de bevolking der kampong behooren, eenig leed doet. Zelfs verzekert men, dat op sommige plaatsen de kinderen met dien tijger, welken men *matjan-boemi* noemt, spelen en hem uit de hand het eene of andere te eten geven. De *matjan-boemi* wordt door de dorpelingen op gezette uren en op daartoe bestemde plaatsen van voedsel, bestaande in de ingewanden en schonken van geslagte karbouwen, geiten en ander vee voorzien, terwijl hij hunne zorgen door zijne waakzaamheid beloont, want zoo lang zulk een *matjan-boemi* in eene kampong aanwezig is, zal niet ligt een andere tijger het wagen, aldaar op roof uit te gaan, en indien zulks nu en dan plaats heeft, wordt hij onfeilbaar door den *matjan-boemi* verdreven of verscheurd. Deze is ook veel grooter en sterker dan de gewone tijger, hetwelk denkelijk is toe te schrijven aan het overvloedig voedsel, waarmede hij door de

(1) P. P. Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde*, Boek III, D. I, bl. 96.

(2) Ter zelfder plaatse bl. 98.

orang-kampong of dorpelingen voorzien wordt. De inlanders beweren, dat zulk een *matjan-boemi* een hunner afgestorvene voorvaderen is, die, nog bij zijn leven, aanhoudend gebeden zou hebben, na zijnen dood, hetzij honderd jaren, hetzij langer, in eenen tijger te mogen veranderen, om in die gedaante zijne nakomelingen tegen de aanvallen van ander wild gedierte te beschermen (1).

Er zijn op *Java* verschillende soorten van tijgers. De gestreepte tijger, *matjan loreng* (*felis tigris*), is buitengemeen groot, sterk en verslindend. Men wil, dat hij met eenen slag van zijnen voorsten poot een paard of eenen karbouw de lendenen breken kan, en de grootste prooi, die hij doodt, draagt hij zonder moeite naar het woud. Dit doet hij gewoonlijk in den tweeden nacht, in den eersten vergenoegt hij zich met alleen het bloed uit te zuigen. Hierdoor komt men in de gelegenheid hem van kant te helpen; en behalve de reeds opgegevene wijzen, of op hem te schieten, bezigt men daartoe nog het volgende middel; men plaatst een pot met water, sterk met rattenkruid vermengd, nevens het lijk van het door hem gevelde dier, en maakt dien, opdat hij niet omstorte, aan eenen boom vast. Als de tijger zich aan het vleesch verzadigd heeft, haakt hij er naar om zijnen dorst te lesschen met het vocht, dat hij in de nabijheid vindt, en sterft terwijl hij zich daarin toegeeft. Zijn voornaamste voedsel bestaat waarschijnlijk in de apen, waarvan de wouden wemelen. De inlanders beweren, dat zij deze dieren als door eene soort van betoovering tot zich lokken, en Marsden (2) zegt, dat hij er niet ver af is van het te gelooven, daar hij zelf gezien heeft, dat als een kaaiman onder eenen tak komt, welke over het water hangt, de apen, die er opzitten, alsdan in eene soort van verwarring angstig klappertandende en bevende al digter en digter dit monster naderen, dat wacht, om hen te verslinden, naarmate zij er afvallen, hetwelk, door den angst van die dieren en hun aantal, schier onvermijdelijk wordt.

(1) J. Olivier, *Land- en Zeetogten in Ned- Indië* D. I, bl. 161—163.
(2) *History of Sumatra*, pag. 185.

De *matjan gojor* is eene tijgersoort kleiner dan de *matjan loreng*. Voorts heeft men nog de gevlekte tijger of panter, *matjan toetoel* (*felis pardus*), de luipaard, *matjan koembang* (*felis leopardus*) en de tijgerkat (*felis panthera*) of *koewoek*, op *Sumatra koetjing roeman* geheeten, welke naar men wil zoowel plantenvoedsel als vleesch eet, terwijl alle deze tijgersoorten evenzeer de rust van den inlander verstoren, als zij de voorwerpen van eenen hartstogtelijken jagtlust zijn.

Jakhalzen (*canis aureus*) en wilde honden, *andjing hoetan*, van verschillende soorten, zoo als de *hasoe wawar*, de *hasoe ajag* of *hasoe kiki*, treft men er in de wildernissen aan.

Van wilde zwijnen, die in menigte op *Java* aanwezig zijn, heeft men twee soorten. De eene, die zeer groot en gevaarlijk is, houdt zich in de woeste streken op; de andere, eene veel kleinere soort, ziet men zelfs in de nabijheid van bewoonde plaatsen en dikwerf op de groote wegen. Na den rhinoceros, welke somtijds de plantaadjen verwoest, rigt het wilde zwijn het meeste schade aan. Zij worden vaak vergeven of dronken gemaakt, naarmate van de hoeveelheid, die zij er van gebruiken, door middel van de *kalakkanting*, of door het overschot van de toebereiding der *brom*. Het middel, om oude lappen met urine doorweekt, op kleine afstanden van elkander rondom de plantaadje te hangen, wordt algemeen over het geheele eiland aangewend, aangezien men beweert, dat deze dieren zulk eenen afkeer van dien reuk hebben, dat deze, hoewel zwakke, beschutting evenwel genoegzaam is, om de plantaadje te beveiligen.

De woudstier, *banteng*, die in de bosschen en wildernissen leeft, is zeer woest, moedig en gevaarlijk, hij is niet grooter dan de bultige tamme stier op *Java*, en wordt door de Javanen soms levend gevangen door hem een touw om den kop te werpen; meest echter maken zij er te paard, met *klewangs* gewapend, jagt op, en kappen hem in de pooten, tot hij nedervalt.

Hertensoorten zijn er menigvuldig; ook het gewone hert of *roesa (cervus elephas)*, van welke sommige zeer groot zijn,

en dat gevangen en gemest wordt, om tot voedsel te dienen. Men vangt de herten zelden op de jagt, doch vrij algemeen door strikken en bamboezen knippen, en somtijds ook in diepe met digte bladeren overdekte kuilen.

Het ree, *kidjang* of *kidong (cervus moentok)*, heeft ongetakte hoornen, is niet groot, doch fraai gevormd, en het zinnebeeld van snelheid en vlugheid bij de Maleische dichters.

De *palandok*, de *napoe* en de *kantjil* zijn drie verscheidenheden van muskusdieren; de laatste, het kleinste en teederste, door de natuurkundigen het Guineesch reetje (*moschus pygmaeus)* genoemd, is een aardig diertje, dat tam gemaakt kan worden. Het heeft de gestalte van eene ree, doch is zoo tenger en fijn van maaksel, dat de pootjes slechts eenen vinger lang zijn en omtrent de dikte van eenen damesvinger hebben.

Men heeft er tweederlei soorten van dieren, welke de inlanders *peng-goeling*, dat is oproller genoemd hebben. De eene, eene harige soort, behoort tot de miereneters *(myrmecophaga)*, en wordt door hen *peng-goeling-ramboet* geheeten. Dit dier boort met zijne tong, die vrij lang is, allengskens als eenen doorgang in de mierennesten, en daar deze tong met een taai slijm bedekt is, zoo blijven de mieren daaraan kleven en het dier behoeft de tong maar van tijd tot tijd in den mond te trekken en de mieren door te slikken. De andere oproller is een schubdier *(manis)*, dat de inboorlingen *peng-goeling-sisik* of juister *pang-giling* noemen. Dit dier is van de grootte eener kat en leeft onder den grond. Het geschubde lijf gelijkt veel naar eenen pijnappel. De schubben, welke van eene kastanjebruine kleur zijn, worden door de eilanders voor geneeskrachtig gehouden. Ook dient de geschubde huid tot borstharnas, om de pijlen af te weren. De Chinezen eten het vleesch.

De civetkat of *rasej tanggaloeng (viverra zibetha)* houdt zich veel in zwaar geboomte op, en nestelt in struiken, riet of holle boomstammen. Zij aast vooral op hoenders en visch, en eet ook grove vruchten en vooral *doerians*, welke eenen walgelijken reuk hebben. Zij levert het civet, *dedes* of *djebad*, op, zijnde

[illegible] het
[illegible]
[illegible]
[illegible] *[illegible]*
[illegible], die [illegible]
[illegible], door [illegible] lenger
[illegible] eenen [illegible]
[illegible] hebben.
[illegible]
[illegible] De
[illegible] *[illegible]*
[illegible] geheeten.
[illegible], allengskens
[illegible], en daar deze [illegible]
[illegible] de [illegible]
[illegible] van tijd tot tijd in
[illegible] dikken. De [illegible]
[illegible] de inboorlingen
[illegible] Dit dier is
[illegible] onder den grond. Het
[illegible] schubben,
[illegible] worden door de
[illegible] de [illegible]
[illegible] De

[illegible] *[illegible]* houdt zich
[illegible] niet of beide
[illegible] op [illegible], en eet
[illegible] *[illegible]*, [illegible] eenen walgelijken
[illegible] *[illegible]* op zijnde

N° 1 DE KIDJANG of ree. N° 2 DE PALANDOK, eene soort van muskusdier. N° 3 DE PENG-GOELING-SISIK, eene soort van schubdier.

N° 4 DE TOEPIE, eene soort van eekhoorn. N° 5 DE LANDAK of stekelvarken.

eene smerige en sterkruikende stof, welke zoowel bij het mannetje als bij het wijfje, in eene bijzondere holte of beurs tusschen de teeldeelen en den aars gevonden wordt. Om de civet te verzamelen doet men het dier eenen strop om het lijf en trekt hem sterk aan den staart; het dier, dat door den strop wederhouden wordt, zich om te keeren, ten einde zich te verweeren, wordt nu zeer kwaadaardig, waardoor de afscheiding van het civet bevorderd wordt. Het beursje, waarin de stof zit, wordt nu omgekeerd, en het civet er voorzigtig met een zilveren of een bamboezen lepeltje afgeschrapt, waarna men het beursje, ter verzachting, met melk wascht. Deze uiterst smerige en onkiesche bewerking wordt veelal door inlandsche vrouwen verrigt, die zeer op dit reukwerk gesteld zijn.

Er is eene groote verscheidenheid van apen; onder de meest bekende zijn de *marmot*, de *karra*, de *broe*, de *loetong*, de *zwarte slingeraap*, die zeer kwaadaardig is, en de langarmige aap, *wauwau* (*homo lar* van Linnaeus, *Gibbon* van Buffon). Van deze laatste, welke zulke lange armen heeft, dat, wanneer het dier overeind staat, zij tot aan zijne hielen reiken, zijn er op *Java* drie soorten, als witte met zwarte koppen, grijze met zwarte, en bruinachtige met roode aangezigten. Allen hebben echter een rondachtig en tamelijk veel naar dat van den mensch gelijkend aangezigt. Zij zijn zeer stil, treurig van aard en bijzonder omzigtig. Zoodra een hunner gevaar bespeurt, waarschuwt hij de anderen door het geroep: *haewaai* of *hauwau*, welke kreet ook dient, om hen des morgens te waarschuwen, dat het tijd is, om af te dalen en hun voedsel te zoeken. Meest eten zij vruchten, doch ook wel vleesch. Enkele Javanen hebben medelijden met deze dieren, omdat zij meenen, dat de wauwauwen afstammelingen van menschen zijn, die zwaar gezondigd hebben en daarom tot den staat v a aap verlaagd zijn.

De *toepie* is eene soort van eekhoren *(sciurus)*, doch kleiner dan deze en donker van kleur. Het is een vlug, vrolijk en speelziek diertje, dat bijna alleen op het geboomte leeft, doch tam gemaakt kan worden en alsdan jegens bekenden

zeer vriendelijk, doch voor vreemdelingen niet te vertrouwen is, daar het wel eens fel bijten kan.

Het stekelvarken, *landak (hystrix longicauda)*, en om het van den egel te onderscheiden *babillanda* geheeten, onthoudt zich in een vrij diep hol onder de aarde en leeft van boombasten en vruchten. Getergd zijnde, klettert het met zijne stekels of pennen. Deze pennen worden op eenen steen tot poeder gewreven en aangewend tegen wonden, door venijnige visschen of insekten veroorzaakt.

De egel *(erinaceus)*, mede *landak* geheeten, was vroeger vermaard wegens de voormaals als een algemeen geneesmiddel geachte steen, *piedro del porco*, welke men beweerde, dat somtijds in zijne galblaas groeit en zeer duur verkocht werd. Volgens nasporingen, bij verstandige eilanders gedaan, wordt zoodanig een steen echter nimmer bij dat dier gevonden. De egel voedt zich met mollen, ratten, muizen enz. en ook wel met boomvruchten.

De traaglooper, *koekan*, *ka-malas-an (lemur tardigradus)*, heeft de grootte en kleur van het eekhorentje, ranke, dunne pooten en aan de voorste vingers van de achterpooten eenen spitsen krommen langen klaauw, doch aan alle de overige vingers platte nagels.

Wijders heeft men nog op *Java* hazen, *kaweloe;* konijnen, *kelintji;* mollen, *mondok* of *tikoes mondok;* ratten, *tikoes wiroes;* muskusratten, *tjoeroet*, en muizen, *tikoes*. Terwijl alle de hierboven opgenoemde en daarmede verwante dieren gezamelijk een getal van meer dan vijftig diersoorten uitmaken.

Men heeft op *Java* eene bij uitstek groote verscheidenheid van vledermuizen, van welke de *tjoeri-tjoeri* de kleinste is, gewoonlijk *boerong-tikoes* of muisvogel genoemd. Op dezen volgt de *kalalawar* en dan de *kalambot*. De *kalong* of vliegende hond *(vespertilio caninus)* is de grootste soort, hebbende tot ruim vijf voeten vlugt. Hij is anderhalf voet lang en heeft alzoo de grootte van eene volwassene kat. Het lijf gelijkt naar dat van eene gewone vledermuis en de kleur is donker grijs, doch op den rug ligter dan op den buik, de kop heeft

veel overeenkomst met dien van eenen windhond. De vlerken zijn tusschen de klaauwen der voorpooten, langs het geheele lijf tot bijna aan de einden der achterpooten gespannen. Aan de laatste heeft het dier groote en sterke haken, waarmede het zich aan de vruchtboomen, die het berooft, alsmede wanneer het slaapt, vasthoudt. Het levert eene zonderlinge vertooning op, wanneer men deze reusachtige vledermuizen als kokosnoten bij honderden aan de takken der boomen ziet hangen. Zij houden zich zelden in het gebergte, maar des te meer in de lage strandgewesten op. In menigte komen de *kalongs* des avonds, vooral bij maanlicht, op de boomen aanvallen, zoodat men er dikwijls met één geweerschot onderscheidene raakt. Even na zonsondergang komen er van deze dieren zoo digte zwermen aanvliegen, dat zij de avondschemering werkelijk verdonkeren. Eene der residentiën van *Java*, *Pekalongan*, heeft zijnen naam, welke *vledermuizen-plaats* beteekent, ontleend van de verbazende menigte dezer dieren, die er zich onthouden. De *kalongs* kunnen zeer lang vliegen zonder te rusten; zoo ziet men er bij het vallen van den avond met geheele zwermen van de kust van *Java* naar het eiland *Madoera* overvliegen, vanwaar zij bij de eerste schemering des dageraads naar *Java* terugtrekken, zoodat deze, naar het schijnt, den nacht op het eiland *Madoera* doorbrengen, om er hun voedsel te zoeken, en zich bij den dag op *Java* onthouden, om er uit te rusten. Zelfs van de kust van *Sumatra* steken zij naar *Banda*, hetwelk een afstand van zeven mijlen is, over.

Tamme vogelen.

Onder de tamme of huisvogels is de kalkoen, hoewel niet zeer menigvuldig, daar hij hoofdzakelijk voor de tafels der Europeanen wordt aangefokt. De gans, *angsa* en *gangsa (anser)* is zeer gemeen in de nabijheid van alle plaatsen, waar Europeanen gevestigd zijn, doch zelden worden de vederen van dezen vogel door de inlanders tot vulsel van bedden of

peluwen gebruikt; zij geven daartoe de voorkeur aan de zachte katoen of *kapok*. De eend, *bebek* en *itik (anas)* treft men in alle oorden van het eiland aan, even als hoenders, *ajam*, onder welke het negerhoen *(gallus morio)* eene zwarte huid heeft, doch even goed om te eten is als de andere. Ook van duiven heeft men er eene groote verscheidenheid. De zwaan, *tjoetjah (anas olor)* behoort echter op *Java* niet te huis, maar voor eenige jaren waren er te *Buitenzorg* zwarte zwanen, *tjoetjah hitam*, welke oorspronkelijk in *Nieuw-Holland* te huis behooren en bij de zelfde grootte ook de zelfde fiere en bevallige houding en sierlijke gedaante als de witte zwanen hebben.

Wilde vogelen.

De arend wordt op *Java* niet aangetroffen, maar er is eene menigte van valken, *olang (falco)*, onder welke de *djokosarie* de grootste is, alsmede wouwen of kiekendieven, *kalang (falco milvus)*, kraaijen, *gagak (corvus corone)*, kaauwen, *poeng (gracula)*, uilen, *kokokblok (strix)* en eene groote verscheidenheid van spechten *(picus)*. Ook de papegaai *(psittacus rufirostris)* of *psittacus erithacus)* en de kakatoe *(psittacus cristatus)* vindt men er niet in het wild, doch wel twee soorten van perkieten, de ringperkiet, *betet (psittacus alexandri)*, en het Guineesch perkietje of de Guineesche mosch, *selindit (psittacus pullarius)*. De paauw, *boerong merak (pavo)* treft men in de bosschen aan, vooral op plaatsen, waar zich tijgers ophouden.

Men heeft er ook verschillende soorten van reigers, *boerong koentoel*, onder welke de witte reiger *(ardea garzetta)*, wiens rugvederen, even als de buikvederen van de *tandang laut* door de inboorlingen ter vervanging der struisvederen tot pluimen enz. gebruikt worden.

Van ooijevaars, *laktak (ardea cigonia)*, heeft men er onderscheidene, onder welke er zijn, die, zoo wegens hunne buitengewone hoogte, als om andere redenen merkwaardig zijn, zoo als de *boerong-kambing* en *boerong-oelar*, welke men in de rijstplantaadjen op natte gronden aantreft.

Onder de groote verscheidenheden van fazanten, die er zijn, verdient vooral melding de zeldzame, maar prachtig schoone *ajam-api* of vuurfazant *(phazianus argus)* op *Sumatra koewan* geheeten, die zijnen naam ontleent van eene menigte gloeijende roode, als vuur schitterende vederen, welke hij even boven den staart op den rug heeft, terwijl de glans van wezenlijk vuur in den zonnegloed verdoofd wordt, verspreiden deze vederen in dat heldere licht integendeel stralen van zich, die het oog derwijze begoochelen, dat men werkelijk vlammen meent te zien. De donkerste plaatsen omstreeks den hals en over het lijf zijn blinkend en hoog purper, nu en dan in het zuiverste donkerblaauw overgaande. Deze kleuren loopen van den nek over den rug, allengs in den evengemelden vuurgloed wegsmeltende. De kuif op den kop is donkerblaauw, doch niet zoo hoog van kleur als op den rug. Rondom de oogen, die eene donkere karmijnkleur hebben, zijn de vederen van het zuiverste hemelsblaauw. De snavel is geel met eenig bruin vermengd, en de beenen helder rood. Uit den staart rijzen twee lange fraai gebogene sneeuwwitte vederen op, die op het einde eene gitzwarte kringvormige plek hebben, gelijk de zoogenaamde oogen op den staart der paauwen. De buik heeft witte strepen op eenen blaauwachtig purperen grond, van de zelfde kleur als de vleugels, doch niet zoo donker. De vogel heeft de grootte van onzen gewonen haan. Het wijfje is bruinachtig rood en heeft niets buitengemeen schitterends in haar gevederte. Het vleesch smaakt even als dat van de gewone fazant, *toegang (phasianus colchicus)*, welke mede in de wouden gevonden wordt, maar hij is eenigzins grooter van stuk.

De neushoornvogel *(buceros)*, bij de inboorlingen *anggang* en *boerong taun*, is vooral merkwaardig om zijnen hoorn, welke zich in de meest gewone soorten over de bovenkaak van zijnen breeden bek uitstrekt en dan naar boven keert; maar de verscheidenheden in gedaante zijn ontelbaar. De lengte van een, welke door Marsden levend gemeten is, was 2 palm 6 duim, de breedte, met inbegrip van den hoorn, 2 palm 1 duim; de lengte van den bek tot den

staart was 1 palm 1 duim, de vleugels 1 el 2 palm 7 duim, de hoogte 3 palm 4 duim, en de lengte van den hals 3 palm 4 duim. De snavel was witachtig; de hoorn geel en rood; de oorringen rood; het lijf zwart; de staart wit met zwarte ringen; de stuit en de vederen van de beenen tot beneden toe wit. Deze vogels hebben stappooten, zulke namelijk, welke drie vingers van voren en een van achteren hebben en van welke de middelste voorvinger met den buitensten zijdelingschen gedeeltelijk is vastgegroeid. Bij de jonge vogels schijnen de hoornen nog niet zigtbaar en de oogringen witachtig te zijn.

Het boschhoen, *ajam baroega* of *ajam oetan*, welke laatste naam op sommige plaatsen ook aan den fazant gegeven wordt, verschilt weinig van het gewone hoen, uitgezonderd dat hij altijd roodbruin van kleur is; het levert, even als het waterhoen en de snip een zeer smakelijk geregt op. Het is vermoedelijk de zelfde vogel, welken Blumenbach (1) de roode patrijs *(Tetrao rufus)* noemt. In het westen van *Java* is eene zeer groote soort van vogels, *ajam djago* genoemd, als deze zich nederzet om te rusten, zit hij op de eerste buiging zijner pooten en is dan nog grooter dan een gewoon hoen. Het is zonderling, dat men in de zelfde landstreek eveneens het kleine soort, dat men *Bantam* noemt, aantreft. Eene soort van patrijs wordt *ajam goenong* of berghoen genaamd. Voorts heeft men op *Java* de bergeend, eenen loggen, zwaren en witten vogel; de taling, *belibis*, die eenen aangenamen wildsmaak heeft en zeer door de Europeanen gezocht is en het waterhoen of de koet *ajam ajer* (*fulica*).

Behalve de tamme duif, *merapati* en *boerong darah (columba)*, en twee gewone soorten van wilde duiven, de eene ligtbruin van kleur, *balloem* geheeten, en de andere groen, *poenei* genoemd, zijn er van de laatste sommige zeer fraaije verscheidenheden. De *poenei djamboe* is kleiner dan de gewone duif; de rug, vleugels en staart zijn groen; de borst en de kop wit, doch de laatste heeft van voren eene bleekroode

---

(1) *Handboek der Natuurlijke Historie*, bl. 276.

tint; het voorste gedeelte van het hoofd is donkerrood, en gelijkt naar den bloesem van de *djamboe*-vrucht, waarvan zij haren naam ontleent. Het wit van de borst loopt in eene smalle streep, welke ter eener zijde groen en ter anderer zijde rood heeft, half rondom het oog, dat groot, bol en geel is, welke laatste kleur ook de bek heeft. Deze vogel leeft van gekookte rijst en padi; maar in den wilden staat voedt hij zich liefst met de *rom poenei (ardisia coriacea)*, misschien wel naar hem aldus genoemd. De *selaja* of *poenei andoe*, eene andere verscheidenheid, heeft het lijf en de vleugels donker karmozijnrood, het hoofd en de uiteinden van zijnen langen gevorkten staart wit en de pooten rood. Deze leeft van de wormen, welke gevonden worden in de vermolmde deelen van oude boomen, en heeft de grootte van eene meerle. Een andere vogel, die veel op eene meerle gelijkt, is de *boerong baja*, die praten leert. Van de zelfde grootte is de *boerong sawei*, een vogel van eene blaauwachtig zwarte kleur met eenen zwaluwenstaart, waaruit twee zeer lange vederen voortkomen, welke kringswijze uitloopen. Hij gelijkt in gedaante veel op het weeuwtje *(emberiza paradisea)*, en is geducht voor den kiekendief *(falco milvus)*. De *boerong pipit* heeft in gedaante, kleur en talrijkheid veel van de musch en is even als deze ook zeer verderfelijk voor de graanvelden. Men heeft op *Java* ook den rijstvogel *(loxia oryzivora)*, de spreeuw *(sturnus)* en de kwartel, *poejoeh* (1) *(tetras coturnix)*.

Onder de zwaluwen, *lajang-lajang (hirundo)* is vooral merkwaardig de Chinesche zwaluw *(hirundo esculenta)*, welke de Javanen *lawit*, de Bergjavanen *waled* of *manoek daja* en de Maleijers *lajang boehi* noemen, en van welke de eetbare vogelnestjes komen, welke jaarlijks in groote hoeveelheid van *Java* en de oostelijke eilanden vooral naar *China* gezonden worden, als makende een voornaam en zeer kostbaar handelsartikel uit. De kleur der zwaluwen, welke deze nestjes bouwen, is grijsachtig zwart met eene groenachtige tint

(1) Het wijfje heet *boerong gemak*, en wordt gebruikt om te laten vechten. Zie ons eerste deel, bl. 156.

zonder stippen of spikkels (1). De kop is plat, met veel vederen bezet: de breede en wijde bek heeft eene kleine nederwaarts gebogene punt, de oogen zijn zwart, de ooren plat en liggen onder de vederen; de hals is kort en de rug spits. Aan beide zijden van den bek is eene huid, die wanneer hij gesloten en ledig is, te zamengevouwen ligt, doch geopend zijnde eenen aanmerkelijken voorraad van voedsel kan bevatten, dat bij het sluiten van den bek daarin blijft. De vogel is van den bek tot den staart ruim 1 palm, en de staart zelf 1 palm lang; terwijl de vlugt ongeveer eene lengte van ruim 2½ palm heeft. De pooten hebben vier nagels, waarvan drie voor- en een achterwaarts staan, doch zij hebben geene vliezen. De plaatsen, waar deze zwaluwen zich ophouden, worden vogelbergen of vogelklippen; doch door den Javaan niet oneigenaardig *goewa goewa* of *goa-goa*, bergholen of spelonken geheeten: want de vogelbergen zijn van binnen hol en sommige zoo wijd, dat men daarin kan afdalen. Eenige dier bergen zijn van buiten kaal, andere daarentegen met zware boomen bezet, van binnen bestaan zij uit graauwen kalksteen en marmer. De holen hebben somtijds 100 tot 130 ellen diepte en bestaan uit onderscheidene verdiepingen, terwijl de bovenste opening doorgaans ruim is. De zwaluwen bouwen daarin hunne nesten aan de wanden, waarmede zij twee maanden bezig zijn, en waarin zij twee eijeren leggen, die zij in eene halve maand uitbroeijen. Aangezien men de bergholen, waarin deze nestjes gevonden worden, meest in de menigvuldige klippen, welke de zuidkust van *Java* omzoomen, aantreft, heeft men vroeger algemeen gedacht, dat de geleiachtige zelfstandigheid, waaruit zij zijn zamengesteld, uit de zee voortkwam; daar zij echter mede de spleten en holen der bergen en heuvelen in het binnenste gedeelte van het eiland bewonen, heeft men later deze meening als ongegrond verworpen. De vogels houden zich, wel is waar, grootendeels in de nabijheid der zee op, als best met hunne geneigdheid

(1) Men treft ook wel gespikkelde zwaluwen aan, doch van deze zijn de nestjes niet zoo goed.

overeenkomende, en hun de geschiktste plaatsen, om hunne nestjes te bouwen, aanbiedende; maar men heeft zelfs in het hart van *Java*, op eenen afstand van veertig of vijftig mijlen van de zee, holen gevonden, welke nestjes bevatten, geheel gelijk aan die, welke men aan het strand aantreft; terwijl de zwaluwen zich gedurende den regentijd zoo ver niet verwijderen kunnen, om de daartoe dienende stof van het zeestrand te halen. Ook de zee, welke den voet dier klippen, waar zij het meest gevonden worden, bespoelt, is meest in eenen staat van hevige beroering, en levert niets op van hetgeen men veronderstelt tot voedsel van de Chinesche zwaluwen te dienen. Dat de zwaluwen, zoo als sommigen willen, de nestjes van hunne uitwerpselen zouden zamenstellen, is om verschillende redenen mede onaannemelijk; ook dragen de nestjes volstrekt geen kenteeken, dat zij uit zulk eene stof bestaan zouden. Men heeft dikwerf opgemerkt, dat die zwaluwen, welke zich langs de zuidkust onthouden, hare vlugt landwaarts in rigten, naar poelen, meren en uitgebreide moerassen, welke stilstaand water bevatten, en een overvloed van haar voedsel opleveren, bestaande in vliegen, muskieten, muggen en kleine insekten van allerlei soort. Het is dus te vermoeden, dat zij in de hierboven beschrevene huid, welke ter wederzijde van den bek zit, eenen voorraad voedsel verzamelen, welke door vermenging met het speeksel van den vogel tot eene geleiachtige zelfstandigheid overgaat, en nader door haar met de spitse tong of door eene spierkrachtige beweging van het buitenvlies naar buiten wordt gestooten, om er de nestjes van zamen te stellen.

Eene andere soort van zwaluw op het eiland vormt een nest, waarin gras, mos enz. enkel aaneen gehecht is met eene zelfstandigheid, volmaakt gelijk aan die, waaruit de eetbare vogelnestjes geheel bestaan. Deze zelfstandigheid is, uit welke streek de nestjes ook komen, altijd volkomen de zelfde, en verschilt alleen van kleur, naarmate van den ouderdom der nesten. Zij leveren geene van die verscheidenheden op, die men zoude verwachten, wanneer de vogels het bijeenbrengen

van de bouwstoffen voor hunne nesten slechts aan het toeval overlieten (even als het leem, dat de gierzwaluw gebruikt, en de stoffen gewoonlijk door de vogels tot het maken van hunne nesten gebezigd). Wanneer zij uit die zelfstandigheden bestonden, welke men gewoonlijk denkt, dan zouden zij verrotten en niet allen van de zelfde hoedanigheid zijn.

De moeijelijkheid, om het berooven der holen en het ontvreemden der nestjes, waaraan de hebzuchtige Chinezen zich vooral schuldig maken, te verhoeden, heeft de Hooge Regering in het jaar 1778 doen besluiten de landen *Sampia* en *Kalapa noenggal* met de vogelnestholen te verkoopen. Die in de residentiën *Soerakarta*, *Djocjokarta*, *Kadoe*, *Bagelen*, *Banjoemaas*, *Madion* en *Kedirie*, alsmede in de assistent-residentie *Patjitan* zijn echter nog het eigendom van het gouvernement. Deze vogelnestjes leveren den eigenaar van den grond, waar men ze aantreft, gemeenlijk een ruim jaarlijksch inkomen en vereischen hem geenen anderen arbeid, bewerking of kosten dan het bewaken van de holen en het uitkeeren van eene geringe daghuur aan eenige weinige Javanen, welke men ze laat verzamelen. Men behoeft slechts te zorgen, dat de geschikte tijden, om de zwaluwen hare eijeren behoorlijk te laten uitbroeijen en hare jongen op te voeden, worden in acht genomen. Het uithalen dier nestjes geschiedt driemalen 's jaars, telkens wanneer de jongen beginnen uit te vliegen; het is een hoogst gevaarlijk werk, hetwelk menigeen het leven kost. De eilanders, welke men met de inzameling van deze vogelnestjes belast, laten zich langs bamboezen ladders, die met touwen boven aan de holen bevestigd zijn, onverschrokken naar beneden en nemen de nestjes met de hand of met een bamboes van den wand af. Om hun in de donkere holen het noodige licht te verschaffen, gebruiken zij fakkels van den hars- of karetboom. De nestjes worden, na de inzameling, gedroogd, gezuiverd en in manden gepakt. De prijs is naarmate van de kleur zeer verschillend, en beloopt van 2000 tot 3000 guld. de pikol. De diepste holen leveren de beste, de witste soort van nestjes, welke eerste of fijnste soort,

volgens het zeggen van de inlanders, uit die nestjes bestaat, welke geplukt worden, alvorens de zwaluw er hare eijeren in heeft nedergelegd. De Javanen, aan wie deze gevaarlijke taak wordt toevertrouwd, hebben doorgaans hunne woningen in de nabijheid der holen, en staan onder onmiddellijk toezigt van Mohhammedaansche priesters, welke laatste door den eigenaar rijkelijk bezoldigd worden, om, door godsdienstige aanmaningen en bijgeloovige plegtigheden, de eenvoudige inlanders eensdeels tot dezen arbeid aan te moedigen, en anderdeels, door gewetensangst en vrees voor de ongenade van bovenmenschelijke wezens *(orang aloes)* (1), eene stipte eerlijkheid bij de inzameling in te boezemen, aangezien de Chinezen niet zelden de inzamelaars zoeken om te koopen, om hun in stilte nestjes te leveren.

Eer het werk aanvangt, wordt er een buffel geslagt en een feestmaal aangerigt. In sommige streken eerbiedigt men *Njahi laut kidoel* of de Vorstin der Zuidzee, als beschermgodin der vogelnestholen, en daar heeft men voor haar eene bijzondere hut met eene slaapplaats en fraaije kleederen; terwijl de Priesters van tijd tot tijd, als de nesten uitgehaald worden, reukwerk voor haar ontbranden. Hij, die in de holen zal afdalen, moet eerst door den Priester aangeraakt en gezegend worden, gebeden uitstorten, zich met weriekende olie zalven en de holen met *doepa* (2) of ander reukwerk berooken.

Men schrijft aan deze nestjes, welke eenen flaauwen smaak hebben, het vermogen toe, om den minnelust grootelijks op te wekken, waarom zij bij de Chinezen, een zeer wellustig volk, bijzonder gezocht zijn; het schijnt echter, dat zij geenszins de kracht hebben, welke men hun toekent, maar veeleer zeer nuttig zijn, om bij keelontstekingen tot verzachting gebruikt te worden. De Chinezen beschouwen het opdisschen van deze spijs voor een blijk van weelde en van rijkdom.

(1) *Orang aloes* beteekent letterlijk *fijne menschen*, *doorschijnende menschen*.

(2) *Doepa* is een reukwerk, zamengesteld uit *kalambakh*, *garoe* en *benzoin*.

Land- en waterdieren.

De krokodil *(Crocodilus biporcatus* van Cuvier), door de Maleijers *bowaja* en door de Javanen *bojo* of *badjoel* genoemd, welke men op de kusten en in de voornaamste rivieren van het eiland in menigte aantreft, wordt door de Nederlanders gewoonlijk, hoewel ten onregte, kaaiman geheeten, want hij gelijkt meer op den krokodil van *Egypte (Lacerta crocodilus)* dan op dien van den *Ganges (Lacerta Gangetica)* of op den Amerikaanschen *(Lacerta alligator)*, welke laatste de eigenlijke kaaiman is. De kenteekenen, waardoor de natuurkundigen den Egyptischen krokodil onderscheiden, worden mede bij den Javaanschen aangetroffen, met het onderscheid, dat bij den laatste de twee kuiven of kammen op den staart aan de uiteinden in elkander groeijen, in welk opzigt hij met dien van den Ganges overeenkomt; maar zijn hoofd is rond en de kakebeenen zijn met scherpe tanden bezet en zoo groot dat hij die ruim een half el kan openen en in eenen oogenblik een mensch inzwelgen. De huid is even als het hoofd, met dikke en harde schilden bedekt, waarop een geweerkogel afstuit; alleen onder den hals en aan den buik is de krokodil ligt te kwetsen. Wanneer zij onderling vechten, hetgeen meestal om de eene of andere prooi geschiedt, staan zij op hunne achterpooten en rusten op hunnen langen stevigen staart, waarmede zij geweldige slagen kunnen toebrengen en eene boot omverwerpen. Zij maken hierbij een vervaarlijk geluid; doch kunnen elkander niet overwinnen, tenzij er een, in den strot gebeten, bezwijkt en tot voedsel van zijne makkers dient. Het dier, dat volwassen zijnde eene lengte van acht tot tien ellen bereikt, heeft eenen reuk bij zich, welke veel naar den muskus zweemt, doch nog sterker is en het water, waarin hij zwemt, bederven kan. Hij leeft meest op en in het water; somtijds zoude men denken boomstammen op het water te zien drijven, terwijl het de ruggen der krokodillen zijn, die er boven uitsteken. Zij gaan ook wel op het strand, waar zij zich snel langs den grond bewegen en in de zon

koesteren, of in riet, struiken of ruigte verbergen, van waar zij op eene prooi loeren, die onverhoeds bespringen en met zich in het water trekken; niet zelden wordt hierdoor een argelooze karbouw overvallen, en in weinige oogenblikken gedood. Gewoonlijk slingert de krokodil zijn staart om den buffel en sleept dien, ondanks zijne kracht en zijne geweldige horens, in het water, waar de krokodil hem verslindt.

Somtijds gebeurt het ook, dat zij zelfs menschen uit de op de rivier varende booten halen. De Heer OLIVIER verhaalt daarvan twee voorbeelden (1): Een stuurman, die met zijne vrouw en kind in eene sloep naar wal voer, werd door een grooten krokodil uit het hennegat, bij het roer, naar den afgrond gesleept, en een kadet der koloniale marine, wiens rokspand buiten boord hangende, door eenen krokodil onverhoeds tusschen de tanden gegrepen werd, zag men alzoo uit de sloep rukken.

Zonderling is het, dat deze dieren meer verlekkerd schijnen op het vleesch van Europeanen dan van inlanders. Deze laatsten toch ontzien zich niet, in de nabijheid dezer monsters, buiten de sloep te springen, om die, wanneer zij op het drooge zit, in vlot water te brengen, hetwelk voor de Europeaansche matrozen zeer gevaarlijk zijn zou; terwijl den Javanen volstrekt geen leed geschiedt.

De krokodillen zijn zoo vraatzuchtig en verslindend, dat men in den buik van sommigen niet slechts beenderen, maar zelfs bekkeneelen en steenen gevonden heeft. In den mond der *Tjiliwong* of *Rivier van Batavia*, waar men bij de modderbanken en bij het strand niet zelden een aantal vervaarlijke krokodillen aantreft, zijn zij echter gewoonlijk minder roofgierig dan elders, omdat zij overvloedig aas vinden in doode buffels, geiten, honden en andere krengen, welke daar dikwijls de rivier komen afdrijven.

Bij de paring gaat het wijfje op den rug liggen, en legt daarna dertig eijeren, die naauwelijks de grootte van een

(1) J. OLIVIER, *Land- en zeetogten in Nedrlands Indië*. D. I. bl. 17.

ganzen-ei hebben, in het zand, bedekt ze en laat ze door de zon uitbroeijen. Jonge krokodillen kan men tam maken, als wanneer zij niet gevaarlijk zijn voor hen, die zij kennen, tenzij getergd wordende, ook voor eenen vreemdeling zijn zij niet te vertrouwen. Zelfs worden er in de rivieren groote krokodillen gevonden, die door inlanders gevoed worden en hen nimmer leed doen, hetwelk vermoedelijk daardoor ontstaat, dat die dieren reeds op deze wijze van der jeugd af aan hunne voeders of voedsters gewend zijn; want er zijn voorbeelden, dat niet slechts Chinezen, maar zelfs andere inlanders, door dergelijke krokodillen verslonden zijn.

Sommige Javanen of andere bewoners van den *Oostindische Archipel* beweren van krokodillen af te stammen en ook krokodillen tot broeders of zusters te hebben. »Dit bij-»geloof," zegt de Heer ROORDA VAN EYSINGA (1), »heerscht »niet alleen onder de geringe volksklasse, maar zelfs onder »de grooten, daar nog voor eenige jaren een aanzienlijk »hoofd op *Honimoa* de plegtigste verzekering gaf van eenen »krokodil af te stammen."

Die schrijver verhaalt ter zelfder plaatse, dat zich voor eenige jaren eene menigte volks bij het policiekantoor te *Meester Cornelis* verzamelde, omdat eene vrouw, naar men zeide, eerst van een kind, en dadelijk daarop van een krokodil bevallen was. Eene inlandsche vroedvrouw hield dan ook eenen jongen krokodil, netjes in doeken gewikkeld, op den arm, om aangifte van de geboorte te doen, en was van eenen Priester (*hadji*) vergezeld, om deze zonderlinge gebeurtenis te bevestigen. Ofschoon het aan geene getuigen ontbrak, vond de Ambtenaar in zijne voorschriften voor den burgerlijken stand geene termen, om het gedrogt in het geboorteregister in te schrijven, maar sprak daarover met den Assessor. Dit inlandsch hoofd gaf hierop ten antwoord, dat zoo iets in andere omstandigheden vreemd zoude schijnen, maar in het bestaande geval geenszins verwondering kon

(1) *Handboek der Land- en Volkenkunde*. Boek I. bl. 32.

baren, daar toch de grootmoeder der kraamvrouw zelve een krokodil was. Aan dit bijgeloof moet men het dan ook toeschrijven, datsommige inlanders des avonds langs den lommerrijken oever der rivier gaan, om eenen pisangstam, waarop kippen, vruchten, bloemen en eenige lichtjes staan, aan den door hen vereerden krokodil te offeren.

Het vleesch der krokodillen wordt door sommige Chinezen gegeten, en men beweert, dat het eenen goeden smaak heeft. De inlanders eten de eijeren.

Op den krokodil volgt in grootte een dier, dat door de Maleijers *biawak*, door de Javanen *menjawak* of *selira* wordt genoemd, en somtijds met zijnen langen staart de lengte van 1½ of 2 ellen bereikt. Het houdt zich bij de banken in de rivieren en moerassen op en wordt daarom door de Europeanen waterleguaan genoemd, doch ten onregte, daar het alle de kenteekenen van den waarschouwerhagedis (*Lacerta monitor*) draagt en dus tot die diersoorten behoort. Dit dier is onschadelijk voor den mensch, wien het zelden zal bijten, doch het rooft kippen en eijeren en doodt ook jonge huisdieren, terwijl het zeer fel tegen honden is. De inlanders, die geene Mohhammedanen zijn, mesten het met rijst en met hoenders en houden het alsdan voor eene lekkernij. Ook de eijeren worden, even als die van den krokodil, gegeten, en het wit wordt als geneesmiddel gebruikt.

De in grootte daarop volgende *bingkarong* heeft harde, donkere schubben op zijnen rug en wordt dikwijls onder hoopen afbraak gevonden, zijn beet is venijnig.

De *gekko* (*lacerto gecko*), ook wel *goké*, *koké* of *tokké* genoemd, is eene hagedis, welke door Blumenbach voor de ware *stellio* of *saurus* der ouden gehouden wordt (1). Dit dier ontleent zijnen naam van zijn geroep *gekko*, dat het met eene schelklinkende stem zes of zevenmalen herhaalt. Het heeft eenen kop als die van eenen kikvorsch en onder zijne voorpooten zuigvliezen, met welke het zich aan de voorwerpen, waarop het staat, zeer sterk kan vastklemmen. Het bewoont doorgaans

(1) *Handboek der Natuurlijke Historie*, bl. 341.

oude gebouwen, maar wordt ook wel in bewoonde huizen, op boomen, ja zelfs in schepen aangetroffen. Doordien het een venijnig vocht tusschen de bladerige vingers der pooten heeft, hetwelk zich aan de eetwaren, waarover het dier loopt, mededeelt, kan zijn bezoek zeer gevaarlijk worden. Na eenen regenbui komt de *gekko* uit zijne schuilplaats te voorschijn; hij vangt mieren en wormen. Zijne eijeren hebben eene ovale gedaante en] doorgaans de grootte van eene hazelnoot. Het wijfje bedekt ze zorgvuldig met eene dunne laag aarde, waaronder zij verder door de zon worden uitgebroeid.

Tusschen deze en de *tjitjak*, de kleine huishagedis, door de natuurkundigen de groene hagedis (*Lacerta agilis*) genoemd, heeft men vele trappen in grootte, voornamelijk van de grashagedissoort, welke glad en glanzig is. De huishagedis heeft eene lengte van ongeveer 1 palm tot 2½ duim of minder, en is het grootste kruipende dier, hetwelk in eene omgekeerde rigting kan loopen; het loopt tegen den zolder van eene kamer en grijpt in die houding zeer gemakkelijk zijne prooi. Het schijnt dit te kunnen doen door de rimpels, welke het in zijne voeten heeft, met welke het zich sterk aan de gladste oppervlakte vasthecht. Somtijds echter, als de hagedis te onvoorzigtig naar eene vlieg springt, geraakt zij van den zolder los en valt op den vloer, bij welke gelegenheid het dikwijls gebeurt, dat de staart door den schok van het ligchaam gescheiden wordt, terwijl die in korten tijd, even als de verminkte schaar van eene zeekreeft, weder aangroeit. Deze diertjes komen voort uit eijeren, zoo groot als die van een winterkoningje, van welke het wijfje er twee te gelijk, het eene in het onderste, het andere in het bovenste gedeelte van den buik, aan de tegenovergestelde zijden, draagt; zij zijn altijd koud op het gevoel, doch de doorschijnendheid van het ligchaam geeft gelegenheid om op te merken, dat bij hen de bloedsomloop even spoedig plaats heeft als bij dieren met warm bloed. MARSDEN (1) zegt, dat hij bij geen dier de beweging van het darmkanaal zoo duidelijk heeft gezien, als

(1) *History of Sumatra*, pag. 119.

bij die hagedissen; doch deze verschijnselen worden het best waargenomen in het donker, wanneer de hagedis aan de buitenzijde tegen eene glasruit loopt en men eene kaars aan de binnenzijde houdt.

Eene kleine hagedis, in het Maleisch *groening* en in het Javaansch *boeglan* geheeten, wordt verkeerdelijk kameleon geheeten, omdat zij de eigenschap bezit van kleur te veranderen. Zij heeft de kenteekenen van den leguaan, maar is veel kleiner, daar zij zelden met inbegrip van den staart meer dan 4½ of 5 palm lang is. Zij is groen van kleur met bruine vlekken; als zij in de bosschen leeft is zij geheel groen, doch ontleent die kleur niet van de bladeren, zoo als men vermoed heeft. Wanneer zij eerst gevangen is, wordt zij gewoonlijk bruin, hetgeen waarschijnlijk een gevolg is van de vrees of boosheid, even als de menschen bleek of rood worden, maar als men haar gerust laat, is zij ras weder donkergroen op den rug en lichtgroen aan den buik, doch de staart blijft bruin. Langs de ruggegraat, van het hoofd tot op het midden van den rug, staan kleine vliezen, gelijk de tanden van eene zaag, in de hoogte. Even als anderen van het geslacht der hagedissen leven zij van vliegen en sprinkhanen, zijnde hun wijde mond en vooral de vorm van hunne beenige tong zeer geschikt om die te vangen.

De vliegende hagedis, *koebin* of *tjatjak terbang* (*draco volans*) is ongeveer 2 palm lang, en de vliezen, waardoor zij vliegt, hebben eene uitgebreidheid van 5 tot 7 duim. Deze zijn niet, even als bij de vledermuizen, met de voor- en achterpooten verbonden, maar worden ondersteund door eene verlenging van de bovenste en onderste ribben. Zij hebben hangende ooren en eene bijzondere soort van zak of beurs aan den onderkaak. In andere opzigten gelijken zij meest op het kameleon. Zij kunnen niet ver vliegen, maar springen enkel van tak tot tak, of van den eenen boom op den anderen. De inboorlingen vangen hen door strikken, die zij aan de takken vastmaken. Er is naar het schijnt geene klasse van dieren, in welke de trapswijze opklimming zoo in kleinigheden en zoo geregeld kan worden nagespoord als in deze;

11 *

waarin men van het zoo even beschrevene kleine diertje tot den verbazend grooten krokodil eene keten aantreft, welke bijna ontelbare schakels bevat, van welke de verstverwijderde op elkander gelijken en op het eerste gezigt alleen in grootte schijnen te verschillen.

Twee verscheidenheden van zeeschildpadden, *pienjoe* en *pienjoe kumbang*, worden in de zeeën, welke *Java* omgeven, gevonden. Beide leveren schildpad op, maar zij worden zelden zoo groot gevangen, dat dit van waarde is; het vleesch is echter uitmuntend. De Javanen vangen deze dieren, door ze bij maanlicht op het strand te verrassen en op den rug te werpen, als wanneer zij niet weg kunnen. Bij donker weder lokken zij ze op het strand door vuren, waarop de schildpadden aanloopen. Van de gewone landschildpad, *koero-koero* — waarschijnlijk de caretschildpad (*testudo imbricata*) van BLUMENBACH — welke men ook menigvuldig aantreft, is het schild meer waardig, alzoo deze niet zelden 170 tot 200 ponden weegt. De kleine landschildpad, *boeloes*, door de natuurkundigen de geometrische of gesternde schildpad (*testudo geometrica*) genaamd, is omtrent zoo groot als eene vlakke hand en heeft wegens haar regelmatig zwart en geel geteekend en tevens hooggewelfd schild een zeer zonderling aanzien.

Als de schildpad haren kop tusschen de schilden terugtrekt, kan geen dier haar eenig leed doen, tenzij zij in zee eene prooi der haaijen wordt. Zij heeft geene tanden, maar zeer harde kaken, waardoor zij zeer vinnig bijten kan. Wanneer zij op het land is, bestaat haar voedsel in gras en in kruiden, doch in zee voedt zij zich met slakken, visch en zeewier. De eijeren dezer dieren, die eene perkamentachtige huid hebben, worden door menschen en dieren gegeten. Het wijfje legt die meestal des nachts in het zand, waar zij door de zon worden uitgebroed.

Het wemelt allerwege in de moerassen van dieren, welke tot het geslacht *kodok* of vorschen (*ranae*) behooren, en deze heffen bij het naderen van den regen een oorverdoovend gekwaak aan. Zoo heeft men er de groene waterkikvorsch, *kodok*

idjoe (*rana esculenta*), welke door de Javanen en Chinezen in de rijstvelden gevangen en als iets lekkers gegeten wordt. De mannetjes kwaken hard, vooral des avonds bij schoon weder, en doen alsdan, achter de beide hoeken van den bek, twee groote blazen naar buiten komen. Zij zijn loos en moedig, azen op muizen, kleine vogelen, ja zelfs op jonge eenden. Tegen den paartijd krijgen de mannetjes zwarte wratachtige knobbels aan de duimen der voorpooten, waarmede zij zich aan de borst hunner wijfjes op het naauwst kunnen vasthechten. Voorts zijn er nog de *kodok benjoe*, de *bangking*, de *bantjet* en de *dhanding*. Ook vindt men er de pad, *kindtil* (*rana bufo*). De vischkikvorsch (*rana paradoxa*) of eene verscheidenheid daarvan, wordt insgelijks op dit eiland aangetroffen. Door haren sterken vleeschachtigen en aan de zijden platgedrukten staart onderscheidt deze zich van alle de overige kikvorschsoorten, en krijgt, in strijd met hetgeen bij alle anderen plaats heeft, vóór dat hij nog zijne volkomene gedaante verkregen heeft, eene grootte van omtrent een span in de lengte, terwijl hij gedurende dezen tijd verscheidene malen vervelt en hierdoor aanleiding gegeven heeft tot het oude sprookje van kikvorschen, die in visschen veranderen.

Er wordt eene groote verscheidenheid, zoo in grootte als soorten van slangen (*serpentes*) op *Java* gevonden, van welke de meeste onschadelijk zijn, doch van enkele, en deze zijn gewoonlijk klein en donker van kleur, is de beet doodelijk. De Javanen noemen de slang in de hoftaal *sawer*, in het laag-Javaansch *hoelo* en in het Soendasch *orai*.

Of de afgodsslang (*boa constrictor*) er wordt aangetroffen, is niet zeker. De grootste slang, die men er vindt, de rijstveldslang, in het Maleisch *oelar sawah*, in de hoftaal der Javanen *sawer sabin* en in het laag-Javaansch *hoelo sawah* genoemd, is eene soort van adder (*coluber*), want haar staart is geschubd en haar buik met schilden gedekt. Er zijn onderscheidene soorten van deze slangen, onder welke de *oelar sawah matjan* de schitterendste van glans en kleuren is. De echte *oelar sawah* heeft eenen platten, breeden, geschubden kop, eenen

dikken neus met langwerpige, achterwaartsliggende neusgaten, terwijl vooraan den neus nog twee gaten gevonden worden. Zij bereikt in de wildernissen en wouden der bovenlanden eene lengte van 6 en soms zelfs van 7 ellen, en is dan log, dik en traag. Op de rijstvelden en de benedenlanden schijnt zij zich echter slechts in hare jeugd als zij zich nog vlug bewegen kan, op te houden, want daar vindt men er zelden, die langer dan 2½ of 3 ellen zijn. Het is zeer opmerkelijk, doch niet minder waar, dat slangen dieren kunnen inzwelgen, die twee- of driemaal dikker zijn dan zij zelve schijnen. Zij kronkelen zich om hare prooi heen, wringen hem dood, waartoe zij, wanneer het voorwerp dat zij omvatten, naar evenredigheid groot is, den staart om eenen boom slaan; overstorten vervolgens hare prooi met een slijm, en zwelgen die met hare dubbele zich uitzettende kaken, langzaam in. Marsden (1) zegt, dat hij eene kleine slang, *oelar sini*, heeft gezien, die de achterpooten van eenen kikvorsch uit den bek staken, welke ieder nagenoeg zoo dik waren als het dunste gedeelte van zijn eigen lijf, hetwelk op de dikste plaatsen niet meer omvang had dan de pink eens mans. De *oelar sawah* heeft eene zoo groote wringkracht, dat zij geiten, schapen en herten, ja, volgens sommigen, zelfs buffels kan doodwringen en hun gebeente verbrijzelen, en dit komt niet geheel onwaarschijnlijk voor; want als men bedenkt, dat eene slang van naauwelijks acht duimen in diameter eenen vogel van 1 palm 6 duimen kan inzwelgen, dan mag men wel veronderstellen, dat eene slang van 9 el lang en naar evenredigheid dik en sterk, wel in staat is eenen buffel te vermorselen en ten lijve te slaan. Ook zijn er bewijzen, dat eene jonge ree in het lijf van eene gedoode slang gevonden is. De *oelar sawah* schijnt niet vergiftig te zijn.

De vergiftige soorten, van welke men er meer dan twintig telt, worden onderscheiden door den naam *oelar bisa* (d. i. giftslang), en men onderkent ze, met weinig onderscheid, aan eenen

(1) *History of Sumatra*, pag. 120.

breeden kop met kleine schildjes; aan kielvormige schubben — zulke namelijk, welke eenen scherpkantigen rug hebben — en aan eenen korten staart, die minder dan een vijfde gedeelte der geheele lengte van het dier uitmaakt. Zij hebben gift in bijzondere blaasjes achter den wortel der bovenkaak, waarin zich achter de speckselklier een vocht afzondert, hetwelk haar niet alleen ter bevordering der spijsvertering, maar ook tot het vangen van haren prooi, en tevens tot verdediging dient. Dit gift wordt door afzonderlijke buisvormige gifttanden, welke alleen staan, en aan de einden met eene lange opening voorzien zijn — als door eene ontlastbuis — bij het toebrengen van den beet in de wonde gestort, en vermengt zich spoedig met het bloed. Onder de vergiftige slangen op *Java* treft men de *biloedak* of Egyptische adder (*coluber vipera*) aan.

De *oelar gorang* is geheel bedekt met schubben, zoowel aan den buik als op den staart, niet verschillende van die op den rug, welke klein en zeshoekig zijn; de kleur is grijs met hier en daar bruine strepen. Het hoofd en van daar af ongeveer een derde van het lijf is het dunste, en dat wordt naar den staart toe dikker, welke naar dien van eenen aal gelijkt. Zij heeft geen slagtanden.

De *oelar lanang*, die, even als sommigen onder de *oelar sawah*, bijzonder vlug is, wordt zeer gevreesd door de inlanders, die haar voor zeer vergiftig houden. Dikwijls kruipen de slangen op de boomen, hangen zich bij het uiteinde van den staart aan eenen tak en laten zich op de daaronder doorkomende dieren vallen, die zij alsdan dooden en inzwelgen. De Heer Roorda van Eysinga (1) haalt een voorbeeld aan van eenen jager, die onder eenen boom uitrustende in slaap viel, en door eene slang omkronkeld en doodgewrongen werd.

De *oelar lampa* treft men in of bij den uitloop van breede rivieren in de zee, en is in sommige districten menigvuldiger dan in andere. Ook deze wordt zeer door de inlanders ge-

(1) *Handboek der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, Boek III. D. I. bl. 104.

vreesd, ofschoon de beet niet altijd doodelijk is en langzaam werkt, daar de dood zelden binnen de vierentwintig uren volgt.

Geen middel, hetwelk melding verdient, is bij de inboorlingen tegen de beet der slangen bekend; zij nemen algemeen hunne toevlugt meest tot bezweringen en andere door het bijgeloof voorgeschrevene hulpmiddelen.

De meeste slangen hebben dubbele rijen tanden, die echter niet dienen tot het kaauwen van spijzen, om de behaalde prooi vast te houden. De tong ligt in eene scheede verborgen, is lang en gespleten, en beweegt zich verbazend snel, inzonderheid wanneer het dier getergd wordt.

Vele slangen onthouden zich in het water, als kunnende, door middel van hunne uitnemende lange en deels blaasvormige longen, ligt zwemmen; andere leven op de aarde, andere weder doorgaans op boomen. Meest allen leggen zij eijeren, die in eene vleeschachtige en naar eenen darm gelijkende buis besloten zijn, welke achter ieder ei schakelsgewijze toegeknepen is: sommigen echter broeden de eijeren in het lijf door hare eigene warmte uit. De eijeren, welke de slangen leggen, worden óf door de zon gestoofd, óf door haar zelven uitgebroed, waartoe zij, als een opgeschoten touw, horizontaal in kringen liggen, terwijl zij de eijeren met haren bek tusschen de verschillende bogten plaatsen, en alzoo uitbroeden. Op het oogenblik dat de jonge slangen, waarvan er in de groote eijeren twee zijn, door de schaal henen breken, vertoonen zij reeds haren aard door schuifelen, sissen en bijten.

Vroeger bragten de Javanen offerhanden aan de slangen, die zij grootelijks vereerden onder den naam *Naga*, waardoor twee groote, in elkander gekronkelde, slangen, met monsterachtige koppen, verstaan werden, waarom de Javanen ook nog niet ligt eene slang zullen dooden.

Visschen.

Zee- en riviervisch heeft men in de Javaansche wateren in groote hoeveelheid en verscheidenheid. Van die, welke de Javanen gewoonlijk tot spijs gebruiken, waaronder vele zeer smakelijk zijn, telt men vierendertig soorten van riviervisch, zeven welke men meestal in poelen of stilstaande wateren aantreft en zestien soorten van zeevisch. Men kan zich een denkbeeld vormen van de menigte visschen, welke in deze wateren worden aangetroffen, als men nagaat, dat VALENTYN reeds vijfhonderd achtentwintig zeldzame soorten optelt, welke men in de Oost-Indische zeeën aantreft. Wij zullen hier eenige van de meest bekende opnoemen, als: de haai, *hijoe* (*squalus*), de rog, *ikan pari* (1) (*raia*); de aal, *ikan moea* (*muraena*); de karper (*cyprinus*); de snoek, *alau* (*esox*); de beefaal, *ikan tjanak* (*gymnotus*); de bandvisch, *ikan gadjah* (*cepola*); de klipvisch, *ikan karang*, of *ikan bonna* (*chaetodon*), welke merkwaardig is door zekere gezwellen, met olie gevuld, die aan de graten zitten; de *ikan djinnihin*, een klipvisch, welke de gedaante heeft van eenen karper; de *ikan bawal*, nog eene andere soort van klipvisch; de sprei of dekvisch, *ikan marrang*, of *ikan kilang* (*stromatheus*), gemeenlijk de leervisch genoemd, en onder de lekkerste visschen gerekend; de *balanah*, de *djoempoel* en de *marra*, drie soorten van barbeel (*mullus*); de vingervisch, *ikan koeroe* (*polynemus*); de *ikan tingeri*, die naar de makreel (*scomber*) gelijkt; de *summa*, een riviervisch, gelijkende naar den zalm (*salmo salar*); de *ringkis*, welke veel heeft van de forel (*salmo trutta*), merkwaardig om de grootte van zijne kuit; de *ikan tambra*, eene soort van elft (*clupea alosa*); de *ikan gadis*, een goede riviervisch, ongeveer zoo groot als een karper; de vliegende visch, *ikan terbang* (*exocetus*); de *ikan bada*, zoo klein

---

(1) *Ikan* is de algemeene naam, dien de Maleijers aan visch geven; de Soendanezen noemen dien *laoek*, in de hooge taal der Javanen heet hij *koelam*, in de lage taal *hiwak*.

als het haft (*ephemera*); de *ikan krapo*, eene soort van zeebaars; de *ikan lidah*, eene soort van tong (*solea*); en de *goerami*, een zeer lekkere visch.

Het zeepaardje (*sygnathus hippocampus*) wordt in de zeeën, die *Java* bespoelen, mede aangetroffen. Dit vischje, hetwelk een zevenhoekig en geknobbeld lijf, en eenen vierhoekigen staart zonder vin heeft, is zijne benaming verschuldigd aan de gelijkenis, die men tusschen het voorste deel en den kop en hals van een paard meent te vinden. Wanneer het sterft kromt het zich als eene S, en gelijkt dan naar den springer of het paard in het schaakspel.

Voorts heeft men er nog krabben, kreeften, garnalen, mosselen en oesters, welke gewoonlijk, hoewel ten onregte, mede onder de visschen gerekend worden, daar de drie eersten eigenlijk tot de insecten en de beide laatsten tot de wormen behooren. De kreeft, *oedang laut*, is zoo groot als de zeekreeft (*cancer gammarus*), maar mist zijne scharen. De kleine rivierkreeft (*cancer astacus*), en de steurkrab (*cancer squilla*), beide, met bijvoeging van onderscheidingsnamen, *oedang* genaamd, zijn er bijzonder smakelijk. De krab, *kapiting* en *katam* (*cancer ruricola* en *cancer mulnus*), is niet zoo fijn, maar levert vele verscheidenheden op.

Van de reusachtige komschelp of fonteinbak, *kima* (*chama gigas*), weegt de schaal wel omstreeks 300 en het vleesch ongeveer 15 ponden. MARSDEN heeft er eene gezien, die ruim 1 el in doorsnede en 7 palm overkruis had (1). Men haalt ze uit diep water, door, als zij openliggen, een lang bamboesriet tusschen de schelpen te steken, als wanneer zij dadelijk zich sluiten en zich alzoo aan den stok vasthouden. De schelp is volmaakt wit, eenige duimen dik en wordt door de inlanders tot armringen verwerkt, en hunne kunstwerkers weten daaraan een glans te geven, gelijk aan dien van het fijnste marmer. Het vleesch wordt door de inlanders veel gegeten. De oester, *tiram* (*ostrea edulis*), is op verre na zoo goed niet als in

(1) *History of Sumatra*, pag. 15 in not.

Europa. De kleinere soort wordt gewoonlijk bij wassend water aan de wortelen van de mangrove gevonden.

Onder de bewoners dezer wateren telt men onder anderen ook de mossel, *koepang* (*mytilus*); de driehoeksschulp, *rimis* (*donax*); den zee-egel, *boewoel babi* (*echinus*), die zijnen naam ontleent van de beweegbare pennen of zoogenaamde stekels, waarmede de schaal bezet is; den nautilus, *bia papeda* (*nautilus*), wiens schaal in kamertjes of hokjes afgedeeld is, van welke de voorste door het dier bewoond wordt, dat zich door het water, hetwelk het in- of uitpompt, naar willekeur ligter of zwaarder kan maken; de doekenhuif of papieren nautilus, *roema gorita* (*argonauta*), welke eene melkwitte, uiterst dunne, doch groote schelp bewoont, en door middel van eene uitgespannen huid zeer goed op de oppervlakte der zee niet alleen zeilen, maar ook onderduiken kan; den stekel- of rotshoorn, *bia oemam* (*murex*); den porceleinhoorn, *bia balang* (*cyprea*), welke, naar men zegt, jaarlijks van schaal verwisselt, en den zee-houtworm of scheepsboorworm, meer bekend onder den naam van paalworm, *kapang* (*teredo navalis*). Dit zeer gevaarlijke dier wordt ongeveer een voet lang, woont in eiken-, elzen-, dennen- en ander hout; waarin hij zich buizen of gangen, ter dikte van eenen vinger, boort, welke het met eene brooze kalkschaal bekleedt of als het ware bevloert. Het heeft ook ons vaderland, werwaarts het waarschijnlijk met schepen was overgebragt, vooral in het jaar 1730, met groote onheilen bedreigd, doordien het de palen aan de dijken zoodanig doorknaagde, dat deze gevaar liepen, om het geweld van de golven niet langer te kunnen wederstaan.

Een dier, hetwelk door Blumenbach onder wormen, doch door anderen ook tot de visschen gerekend wordt, en mede in deze zeeën wordt aangetroffen, is de zeekat, *ikan gonta* (*sepia*). Dit zonderlinge dier, hetwelk ook wel inktvisch of inktslak genoemd wordt, naar het zwarte vocht, hetwelk het binnen eene bijzondere voorraadplaats in zijn lijf bevat, en dat het naar willekeur van zich afgeven, en daardoor het water rondom zich troebel maken kan, heeft acht armen,

die aan de binnenzijde overal met zuignapjes bezet zijn, waarvan het aantal met den ouderdom toeneemt, en dan wel eens tot meer dan duizend stijgt. Zij weet zich daarmede aan iets zeer vast te hechten. De armen, die dikwijls door de mosselen worden afgeknepen of door de visschen afgebeten, herstellen zich bijzonder gemakkelijk. De hoornachtige snuit ligt aan het einde tusschen de armen; de buik bevat eene blaas, die het boven vermelde zwarte vocht bevat, en is van onderen open, door eene dwarsche spleet aan het grondstuk, boven welke eene uitvoerbuis vooruitsteekt.

Insekten en wormen.

Men heeft op *Java* eene zeer groote verscheidenheid zoo van kruipende als van vliegende insekten, als daar zijn de kakkerlak, *lipas (blatta)*, een lichtschuwend, doch verwoestend dier, dat brood, leder en huisraad bederft; de krekel, *tjingkrek* of *djangkrik* (*gryllus*), die voor de weiden en de graanvelden schadelijk is; de boktor, *koembang* (*cerambyx*), welke meest in hout gevonden wordt, en door middel van het borstschild, dat zij tegen de dekschilden wrijft, een knarsend geluid maakt; de mier, *soemoet (formica)*, wier menigte het land overstroomt en wier verscheidenheid niet minder opmerkelijk is dan hun aantal. De volgende zijn de meest bekende: de groote roode mieren, *krangga*, ongeveer 2 duim lang, die scherp bijten en gemeenlijk haar hoofd in de wond achterlaten, evenals eene bij haren angel; zij worden meest op boomen en heesters gevonden en bouwen hare nesten van bladeren, welke zij met eene lijmachtige stof aaneen voegen. Voorts heeft men de gewone roode mier (*formica rubra*) de kleine roode mier (*formica rufa*), de groote zwarte of hercules-mier (*formica Herculanea*), niet zoo groot als de *krangga*, maar met een, naar evenredigheid van het ligchaam, groot hoofd; de gewone zwarte mier (*formica nigra*) en de kleine zwarte mier, welke insgelijks van elkander verschillen in den smaak, als het soms eens gebeurt, dat zij in den mond

komen, zijnde sommige heet en scherp, sommige bitter, anderen zuur. Misschien wordt dit veroorzaakt door het verschillend soort van voedsel, dat zij tot zich genomen hebben; hoewel MARSDEN (1) zegt, dat hij er nimmer eene gevonden heeft, die zoet van smaak was, al had hij ze ook uit een suikervat of honigpot gehaald. De eene soort van mieren is een geslagen vijand van de andere, en geen soort duldt eene andere in hare nabijheid. Waar de eene soort zich nederzet, wordt de andere verdreven, en in het algemeen staan hare krachten in evenredigheid met hare grootte, uitgezonderd de witte mier, *rajap* (*termes*), welke door andere kleinere soorten verdreven wordt; daarom strooit men veelal suiker op den vloer van een pakhuis, ten einde de roode of zwarte mieren derwaarts te lokken, als wanneer er zeker een gevecht zal plaats hebben, bij hetwelk de vernielende, maar onstrijdhaftige witte mieren zullen verdelgd worden. Deze verderfelijke insecten, welke tot het geslacht der termieten behooren, hebben in hunnen aard veel gelijkheid met het gewone mierengeslacht. Men vindt onder hen mannetjes, wijfjes en geslachtloozen. De beide eerste verkrijgen vleugels en vliegen doorgaans bij het ondergaan der zon in eenen zwerm uit, die het voorkomen heeft, alsof eene dikke rookkolom van de aarde in de lucht opklom, en daar de witte mier door de zon sterft, zoo leven de gevleugelde mieren ook slechts eenen nacht. De geslachtloozen worden dikwijls zeer groot, hebben eenen bruinen kop, onder het oog een verheven punt met zijoogen en roestkleurige eettangen. De kop, met de tangen, is veel grooter dan het geheele achterlijf. Deze dieren rigten, uit aarde en klei, kegelvormige, meestal met onderscheidene spitsen bezette, en van boven hoog gewelfde gebouwen op, waarin zij hun verblijf houden. Deze woningen zijn somtijds 3 of 4 ellen lang, en staan dikwijls in zulk eene menigte bij elkander, dat zij van verre het aanzien van een geheel dorp hebben. Na verloop van eenige jaren is zulk een holle

(2) *History of Sumatra*, pag. 127.

mierenhoop van buiten geheel met gras begroeid, en tevens zoo hecht en vast, dat hij onderscheidene menschen dragen kan, niettegenstaande de wanden zelve met wijde gangen doorsneden zijn, die naar alle rigtingen de gebouwen doorkruisen, en dikwijls 3 of 4 palm in doorsnede hebben. Men vindt in deze mierennesten gevleugelde en ongevleugelde, groote en kleine mieren bij duizenden en duizenden. In het binnenste van het nest ziet men cellen, waar het jonge witte broeisel, niet grooter dan eene luis, verzorgd wordt; bovendien geregelde magazijnen tot bewaring van hunne roofgoederen, en vervolgens de residentie der koningin, die ten tijde der vermeerdering harer kinderen en onderdanen tevens zich in het binnenste van haar kunstig paleis opboudt. Het achterlijf der bevruchte koningin word tweeduizendmaal grooter dan het te voren was, en zij kan alsdan, binnen den tijd van vierentwintig uren, omtrent tachtigduizend eijeren leggen (1). Dat de vermeerdering der onderdanen niet slechts in verbazend groot getal, maar ook dikwijls plaats moet hebben, is daaruit af te leiden, dat bij elken aanval, dien zij doen, een groot aantal nog geheel jonge en weeke mieren aanwezig zijn. De diertjes moeten behalve een scherp oog, ook eenen fijnen reuk hebben, want legt men slechts een boek of wollen kleederen of dennen planken eenen nacht op den grond, dan zijn zij den volgenden morgen doorboord en somtijds bijna geheel verteerd. Het is ongelooflijk, welk eene schade deze verderflijk insekten aanrigten. Zij doorknagen en vernielen allerlei houtwerk, huisraad, woonhutten, enz. Groote boomstammen kunnen zij in weinige weken als het ware tot niet maken; geheele bibliotheken maken zij in korten tijd onleesbaar; kleederkasten en waschhokken zijn aan hunne onderzoekingen blootgesteld. Waar zij op hunne rooftogten den weg inslaan, maken zij terstond eenen bedekten gang, dewijl zij licht en zon schuwen. Olie, zout en tin staat hun tegen; het eerste ontwijken zij op hunnen togt; het andere overtrekken zij

(1) Blumenbach, *Handboek der Natuurlijke Historie*, bl. 539.

terstond met eene gele stof en daarover bouwen zij hunnen bedekten weg voort. Goud en zilver moeten zij zelfs door hun scherp vocht bederven. Men verhaalt, dat zekere ontvanger den Gouverneur-Generaal Daendels berigtte, dat de witte mieren eenige duizenden guldens van zijne kas hadden opgegeten; waarop die Gouverneur hem eenen tandenbreker zoude hebben toegezonden, met eene officieele aankondiging, dat hij hem provisioneel als ontvanger suspendeerde, met last, om de witte mieren de tanden uit te breken (1).

Van de wespen, *taboewan* (*vespae*) zijn er vele zeldzame verscheidenheden. Van eene is het merkwaardig te zien, hoe zij haar nest van vochtige klei tegen eenen muur bouwen en in ieder der tallooze cellen eene levende spin opsluiten, waardoor zij niet alleen op dit bloeddorstige ras het nadeel, dat zij de onschadelijke vliegen aandoen, wreken, maar tevens voor hare eigene jongen zich eenen voorraad van voedsel verzekeren.

Er zijn drie soorten van bijen, *lebah*, *tawon* (*apes*), welke de uitgestrektste wouden bewonen en honig, in de hoftaal *maben* en in het laag-Javaansch *madoe*, en was, in het Javaansch *malam* en in het Maleisch *lilin*, leveren; van welke beide echter geene groote hoeveelheid wordt ingezameld. Bijen worden somtijds door de Arabieren op *Java* gehouden, maar nooit door de inlanders.

Zijdewormen, *hoeler soetro*, in het Maleisch *oelar soetra* (*phalaena bombyces mori*), zijn door de Nederlanders naar *Batavia* overgebragt, maar de Javanen leggen zich niet sterk op het winnen van zijde toe. De pop van den grooten atlas levert eene goede zijde, welke echter niet tot gebruik wordt ingezameld. De zijdewormteelt en het vervaardigen van stoffen is in der tijd door den Commissaris-Generaal du Bus de Gisignies zeer aangemoedigd, zoodat op de tentoonstelling, welke in 1829 te *Batavia* plaats had, onderscheidene geweven zijden stoffen, op *Java* gewonnen en vervaardigd, aanwezig waren,

(1) E H. Rötger, *Berigten omtrent Indië, gedurende een tienjarig verblijf aldaar*, bl. 159.

welke om hare goede hoedanigheid de goedkeuring van kenners wegdroegen.

Voor de vruchten zijn onderscheidene insekten schadelijk, en voor het graan, terwijl het in de aren is, is eene bijzondere soort, bekend onder den naam van *walang-sangit*, het verderfelijkst. De laatste heeft in sommige jaren de oogst van geheele distrikten verwoest en eene gedeeltelijke schaarschte veroorzaakt. De inlanders trachten haar somtijds uit te roeijen door kaf en zwavel in het veld te branden.

Men heeft er verschillende soorten van schorpioenen, *kaladjinking* (*scorpio*). Zij hebben in gedaante en levenswijze veel overeenkomst met den kreeft, ook verwisselen zij, even als deze, jaarlijks van schaal. De gewone, welke veel in huizen gevonden wordt, is nog geene 4 Nederl. duimen en de grootste wel 1 palm lang. Allen zijn vinnig en venijnig, hun staart eindigt in eenen scherpen, vergiftigen angel, met welken zij eene wonde toebrengen, die het gestoken deel geweldig doet zwellen en wel pijnlijk, maar niet gevaarlijk, is. De inlanders leggen gewoonlijk *dawon sadingin* of andere verkoelende bladeren op de wond, om er den brand uit te trekken. Een weinig betelkalk ingewreven, waar zich de roode plek vertoont, neemt mede alle pijn en verdere gevolgen weg. Als de schorpioen tegen den wand loopt, vangt men hem met een tafelbord, op hetwelk men hem schept, waarna er een bierglas over geplaatst wordt. Maakt men dan het bord warm of blaast men tabaksrook onder het glas, dan wordt de schorpioen zoo woedend, dat hij zich zelven met den angel doodsteekt. De bijtende of Indische duizendbeen, *sipasau* (*scolopendra morsitans*), wiens beet mede ontstekingen veroorzaakt is niet zoo venijnig. De Javanen genezen de wond, door hem veroorzaakt, met eene pap van uijen.

Voorts heeft men er nog den huisvlieg, *lalat* (*musca*), waarvan het bevruchte wijfje tachtig of meer eijeren in stallen, mesthoopen enz. legt; de bremse of veevlieg, *lalat koeda* (*tabanus*); de runderhorzel, *lalat karbau* (*oestrus bovis*), welks wijfje hare eijeren in de huid der levende

buffels legt, waardoor alsdan eene soort van fontanel of bobbel ontstaat, in welke het masker zich onthoudt en geneert; de piepende of zingende mug of muskiet, *njamok agus* (*culex pipicus*), welke men er in verbazende menigte aantreft en die dikwijls tot eene lastige plaag verstrekt, daar zij alleen zoo veel kwellingen veroorzaakt, als alle de andere plagen van de heete luchtstreek te zamen; den millioenpoot, *alipan* (*julus*), die meest onder de aarde in vette gronden of in mest woont; den waterbloedzuiger of geneeskrachtigen bloed-egel, *alintah* (*hirudo medicinalis*), welke het bruikbaarste in de geneeskunde is; den kleinen landbloedzuiger of achtoogigen bloed-egel, *atjih* (*hirudo octoculata*), die maar een enkel ei legt, hetwelk eerst niet dan een waterachtig vocht bevat, doch waaruit naderhand acht tot tien, ja zelfs dikwijls meer, jongen voortkomen; deze laat zich van de bladeren der boomen vallen, terwijl zij met dauw bevochtigd zijn, en maakt het den reizigers bij het doortrekken van wouden lastig. Bij deze lijst kan men nog voegen de tripang of zeeblaas, *soeala* (*hilothuria*), in het Maleisch mede *tripang* geheeten, welke van de rotsen ingezameld en in de zon gedroogd zijnde, naar *China* wordt uitgevoerd en tot voedsel dient.

Plantenrijk.

In het plantenrijk heerschen op *Java* een rijkdom, eene kracht en eene weligheid, welke men elders te vergeefs zal zoeken; groot is dan ook de verscheidenheid en onbegrijpelijk de pracht, door de natuur hier ten toon gespreid, wordende er niet alleen een overvloed van gewassen, welke tusschen de keerkringen thuis behooren, maar ook planten uit de gematigde luchtstreek, ja zelfs Alpenkruiden en heesters aangetroffen.

Dit eiland kan beschouwd worden tusschen de kruinen der bergen en het zeestrand ten minste zes onderscheidene klimaten te bezitten, welke ieder eenen overvloed van inheemsche

planten hebben, terwijl de voortbrengselen van alle wereldstreken, op de eene of de andere plaats van het eiland, eene hun dienstige temperatuur vinden.

Boomen.

Uitgestrekte bosschen van den djatiboom of Indischen eik, welke in de hoftaal der Javanen eigenlijk *kadjeng djatos* en in het laag-Javaansch *kajoe djati* (de ware boom) heet, worden schier in alle oostelijke provinciën, zoowel in de vlakte als op het gebergte, doch meestal niet meer dan 1250 ellen boven de oppervlakte der zee, in vruchtbare gronden, aangetroffen; doch de deugdzaamste en beste in de binnendistricten, landwaarts van *Samarang* en *Sidaijoe* gelegen en voornamelijk in die van *Blero*, *Djipang* en *Padangan*. Het is een ranke, regtopgaande boom, met breede, groote bladeren, uit welke men een rood sap kan persen. Het hout verdient in menig opzigt de voorkeur boven het eikenhout, daar het gemakkelijker verwerkt wordt, het in duurzaamheid overtreft, en de bijzondere eigenschap heeft, van de ijzeren bouten, welke er in geslagen worden, tegen roest te beveiligen. Men schrijft deze eigenschap toe aan de natuurlijke olie of teer die het bevat. Van de djati boomen is slechts één geslacht bekend, namelijk de *tectona grandis* van Linnaeus, de *tekka* van van Rheede en de *jatus* van Rumphius, en alle de onderscheidene soorten, die men er gewoonlijk van opnoemt, zijn enkel verscheidenheden. Deze worden door de inboorlingen onderscheiden door namen ontleend aan de hoedanigheid en de kleur van het hout. De voornaamste zijn die, welke de inlanders *djati-kapoer* of kalk-djati heeten, en eene soort, die in kleur verschilt en om hare voortreffelijkheid *djati-songgoh* of de ware djati genoemd wordt. De eerste is de meest gewone. Het hout van de *djati-kapoer* is van eene witachtige kleur, en heeft somtijds in de kwasten of naden kalkachtige knobbels. Deze soort wordt hoofdzakelijk tot gewone huishoudelijke voorwerpen gebezigd en, ofschoon minder deugdzaam dan menige andere, wordt het, omdat het in overvloed voorhanden en

naar evenredigheid goedkoop is, misschien het meest gebruikt. De *djati-songgoh* is harder, digter en zwaarder en wordt inzonderheid voor den scheepsbouw geschikt geoordeeld. De kleur van het hout heeft onderscheidene schakeringen, van licht tot donkerbruin, met eene tint van violet, welke somtijds tot rood of zwart overgaat. Wanneer de stam met doornen of liever met puntige schubben bezet is, wordt hij *djati-doeri* of doornachtige eik genoemd, maar in zijn weefsel en hoedanigheid komt hij met de *djati-songgoh* overeen. Behalve deze onderscheiden de inboorlingen, als *djati-gembol*, die uitwassen of knobbels, welke van eene verscheidenheid van de *djati* voortkomen en zeer geschikt zijn voor schrijnwerkers arbeid.

Het is algemeen bekend, dat het timmerhout, verschaft door de bosschen, welke groeijen op eenen kalksteengrond, welks oppervlakte ongelijk, kiezelzandig en rotsachtig is, het hardste, het meest van kalkachtige hoedanigheden vrij en in alle opzigten het best is; maar bij het aanleggen van een nieuw djatibosch verkiest men altijd, ten einde den spoedigen groei te bevorderen, eenen grond, die eene groote hoeveelheid zwarte tuinaarde bevat. Ook moet het terrein zoo veel mogelijk in de nabijheid eener rivier gekozen worden, ten einde het vervoer van het hout gemakkelijk en onkostbaar te maken. Tot aanplanting verkiest men jonge planten, die in de bosschen gevonden worden, boven de pitten. Bij gebrek aan planten neemt men bij voorkeur de pitten van de *djati-songgoh* en de *djati-minjak*, doch niet van de *djati-kapoer*, daar dit te veel kalkdeelen bevat. Men legt de pitten in water te weeken, om uit te dijen; ook kan men ze in de heete asch een weinig schroeijen en in den regentijd planten. Om den grond te bemesten verbrandt men, in September en October, het lange gras, dat in de bosschen groeit. De djatiboom schiet met groote kracht en snelheid op, maar spreidt zich langzaam uit. Het hout, dat op de vlakte groeit, is zwaarder maar niet zoo hard als dat, hetwelk van het gebergte komt, welk laatste echter lager blijft. Even als alle andere boomen, welke nuttig timmerhout van eenen fijnen

draad voortbrengen, heeft het vele jaren noodig, eer het tot rijpheid komt. Onder gunstige omstandigheden bereikt een boom, in twintig tot vijfentwintig jaren, aan den voet ongeveer 3 palm in diameter. Hij vordert tusschen de tachtig en honderd jaren om zijnen vollen wasdom te bereiken, en levert alsdan ook het beste hout. Hij bereikt eene hoogte van 20 tot 30 ellen, en in doorsnede eene dikte van 1½ tot 2½ el; maar voor het gewoon gebruik wordt hij gemeenlijk geveld als hij tusschen de dertig en vijftig jaren oud is. Voordat men den boom velt, kapt men hem in het najaar gedeeltelijk aan den wortel of ontbloot hem van den bast, opdat hij door versterving een deugdzamer hout geve, dan dat hetwelk groen geveld wordt.

Niettegenstaande de uitgebreidheid, die de landbouw in vele distrikten van *Java* bereikt heeft, zijn er nog uitgestrekte gewesten met oorspronkelijke bosschen bedekt, welke onderscheidene soorten van uitmuntend timmerhout opleveren.

Behalve de *djati* worden er onderscheidene soorten van timmerhout, tot onderscheidene huishoudelijke voorwerpen gebruikt, als de *soeren* (*cedrela febrefiga*), die eene hoogte van ongeveer twintig ellen en eene dikte van 4 tot 4½ el bereikt. Het hout is zeer ligt, maar sterker en duurzamer, dan alle andere soorten van gelijke zwaarte, welke het eiland voortbrengt; daar de draad niet fijn is, wordt het niet gebruikt om meubelen van te maken, maar het is zeer geschikt voor kisten, koffers, voertuigen enz.; de kleur is bruinachtig rood, zwemende naar die van het mahoniehout, en de reuk eenigzins gelijkende naar die van den ceder. Het gewigt is misschien minder dan dat van den lorkboom. De bast, die dik, taai, donkerrood en met eene dikke, groezige, afschilferende korst bedekt is, is een der beste inlandsche geneesmiddelen, dat eene zamentrekkende kracht heeft, en met goed gevolg in de laatste tijdperken van den bloedloop voorgeschreven wordt, in den aanvang der ziekte is het echter te prikkelend. Ook wordt de bast, zoowel als de bladeren, tegen koortsen aangewend.

De *woengoe* of *ketangi* wordt vaak in plaats van het djati-hout gebruikt; de draad is eenigzins fijner. Als hij in vollen bloei staat is hij misschien de fraaiste boom, die men ergens vindt.

De *wadang* of *bajoer* geeft een ligt doch vrij duurzaam hout, dat gebruikt wordt tot masten en stengen van kleine vaartuigen; maar om het splijten voor te komen, moet de oppervlakte goed met eene harsachtige zelfstandigheid bedekt worden.

Het hout van de *gintoengan* wordt tot het zelfde einde gebruikt, maar de boom groeit hooger op. Het hout is, even als de schors, rood van kleur.

De *lampejan* levert een ligt maar duurzaam hout, dat tot steelen voor de lansen of pieken der inlanders gebruikt wordt.

De *nangka* (*artocarpus nanca*) is een hooge boom, die men overal in overvloed vindt, waar de djati niet wordt aangetroffen. Het hout wordt bijna uitsluitend gebezigd tot het bouwen van huizen en ander dergelijk gebruik; het is meer gesloten en zwaarder dan dat van de *soeren*, waarop het overigens veel gelijkt; het neemt een vrij goeden glans aan en men maakt er somtijds meubelen van. De kleur is geel; maar het wordt bruin, als men het met de jonge bladeren van den djatiboom wrijft; van de schors maakt men eene gele verw. Boven aan den stam en de takken groeit eene zeer groote vrucht met eenen geelen bolster, welke de gedaante en grootte van eene kalfsblaas heeft, en zoo zwaar is, dat eene vrouw er hare vracht aan heeft. Zij is zeer voedzaam en bevat vele suikerdeelen, doch de smaak is onaangenaam. Door het midden van de vrucht loopt een steel met korrels, waaraan een sappig, glibberig merg zit, dat niettegenstaande zijnen sterken onaangenamen smaak, door de Javanen voor eene lekkernij gehouden wordt.

De *tjampadakh* (*artacarpus integrifolia*) heeft eene kleinere doch aangenamer vrucht.

De *loeren* gelijkt op de *nangka*, maar komt over het algemeen zelden voor; in sommige streken levert hij echter het eenige timmerhout. Men maakt er ook veel gebruik van op de naburige eilanden, vooral op *Sumatra*.

De *koesambi* is buitengemeen zwaar, hard en digt; hij levert ankers voor kleine vaartuigen, blokken, stampers en een aantal dergelijke voorwerpen.

De *sawoer* levert een zeer schoon en nuttig hout op. De kleur gelijkt naar die van mahoniehout, maar het is zwaarder en fijner van draad. Men bezigt het voornamelijk tot steelen van gereedschap voor timmer- en andere ambachtslieden; tot werktuigen, inzonderheid tot tanden van molenraderen en tot andere einden, welke een hard en duurzaam hout vereischen. Uithoofde van de schaarschheid van dit hout wordt de boom op *Java* gewoonlijk geveld vóór hij den noodigen wasdom heeft, om tot kabinetwerk te dienen. Op de heuvelen van *Bali*, tegenover het strand van *Java*, treft men er echter bosschen van aan, en van daar wordt het met scheepsladingen ten verkoop overgebragt.

De *pilang* geeft een zeer hard hout, dat in oostelijke distrikten tot het vervaardigen van scheepsblokken wordt gebezigd.

Het hout van de *poeng* is even hard en wordt algemeen gebruikt door de inboorlingen tot pennen bij het bouwen van hunne praauwen.

De *wali koekoen* levert een hout, dat even zwaar is als dat van de *koesambi*, doch het in hardheid overtreft. Men gebruikt het tot ankers, naven van wielen, werktuigen enz.

De *tanggoeloen* heeft een hard hout met een digten draad, dat door draaijers voor onderscheidene kleine werken gebezigd wordt.

De *keloempit* is een zeer dikke boom, waarvan de schijven tot wielen van karren gebruikt worden.

De *djaran* geeft een wit hout, dat gemakkelijk kan verwerkt worden; de inboorlingen geven daaraan boven alle andere houtsoorten de voorkeur, om er hunne zadels, welke voornamelijk uit hout bestaan, van te vervaardigen.

De *demolo* verschaft een ligt hout, dat tot planken wordt gezaagd. Men gebruikt het tot voorwerpen, welke niet veel duurzaamheid vereischen.

Het hout van de *kedawang* is witachtig en tamelijk hard.

De *laban* geeft een geelachtig en hard hout, waarvan men steelen van bijlen en onderscheidene gereedschappen vervaardigt.

De *djanglot*, die eene middelmatige hoogte bereikt, wordt door de Javanen beschouwd als het deugdzaamste hout van het geheele eiland op te leveren, en, als men het kan bekomen, altijd tot bogen gebruikt.

De *bendo* geeft een ligt hout, zeer geschikt voor kano's.

De *sentoel* verschaft een ligt hout met digte draden, dat gemakkelijk verwerkt wordt, en op dat van den *soeren* gelijkt.

Voor huisraad, kabinetwerk enz. gebruikt men het hout van den *sono kling*, waarvan de kleur donkerbruin bij zwart af is; dat van den *sono kombang*, hetwelk veel gelijkt op het *lingua* hout van de *Molukkos;* dat van den *warmlot*, donkerbruin en dat van den *pronosodo*, gelijkende op den walnoot, en beide schaarsch voorkomende; voorts dat van den *weren* van eene bruine kleur, eene vaste zelfstandigheid en ligt, in sommige distrikten in overvloed voorhanden; dat van den *mentaoes* en de *djoemberit*, hetwelk wit en fijn van draad is en algemeen tot inlegwerk gebruikt wordt; dat van de *randoe koening*, geelachtig en digt van draad, en dat van de *ingas* van eene bruinroode kleur en zeer bros.

Tot grepen en scheden van krissen gebruiken de inlanders het hout van de *timoko*, van welke de zwarte en witgevlamde stukken *pellet* genoemd worden. Men heeft daarvan onderscheidene soorten. De *aroeman*, welks hout wit en zwart gevlamd is, wordt tot rottingen, handvatsels, lansen enz. gebruikt, en is zeer zwaar. De *tiké*, geelachtig, ligt en gemarmerd, de *mangoe*, de *ati-ati*, de *kraminan*, de *poerwo-koening* en onderscheidene anderen worden tot het zelfde einde gebruikt. De *kamoening* (*chalcas panniculata*, ook *astronia* genaamd) heeft eene bruinachtige kleur en zeer fijne draad; het hout is fraai geaderd en zeer geschikt om gepolijst te worden; het wordt veel tot krisheften gebruikt. De *tajoeman* gelijkt op den laatste, doch wordt veel hooger geschat. De *woeni stelago* levert een roodachtig hout op.

Vele wouden brengen uitmuntend brandhout voort. Houtskolen van de *koesambi* gebrand, zijn veelligt zoo goed als die van elk ander bij ons bekend hout, en worden algemeen verkozen om op te koken en tot ander huishoudelijk gebruik. Houtskolen voor buskruid worden algemeen gebrand van den *anggroeng* of Oost-Indischen lotusboom (*celtis orientalis*).

Onder de nuttigste boomen verdienen genoemd te worden: de zeepboom (*sapendus*), welks vrucht zeer veel tot het wasschen van linnen gebruikt wordt; de *kasemak*, van welks schors een vernis voor *pajangs* of zonneschermen gemaakt wordt; de *sampang*, van welks hars de inboorlingen een blinkend vernis voor de houten krisscheden maken; de *pohon kapas* of katoenboom (*gossypium arboreum*), welke eene zijdeachtige katoen levert, om bedden en kussens te vullen (1), en de wasboom, welke, hoewel schaarsch op *Java*, op sommige gedeelten van *Madura* in overvloed groeit. De kern levert door persing eene olie, welke somtijds later hard wordt en naar was gelijkt, zij wordt in lampen gebrand of tot kaarsen versmolten, en geeft eenen aangenamen reuk van zich.

De *minjak kawon* of *niatoe* is een zeer nuttige boom, welke in alle streken van het eiland afzonderlijk en in sommige distrikten overvloedig groeit en eene soort van talk oplevert.

De *damar* of harsboom, die op *Java* zelden voorkomt, maar op *Sumatra* in menigte in het wild groeit, wordt door de inlanders in twee soorten: *damar batoe* of *damar séla* (steenachtige hars) en *damar poetih* (witte hars) onderscheiden. De hars, die hij oplevert, dient in plaats van pik, om de vaartuigen te bepekken en te harpuizen.

De *rasamala*, welke men alleen in bergstreken, op eene hoogte van 1300 tot 1500 ellen boven de oppervlakte der zee aantreft, eene hoogte van 60 of 70 ellen bereikt, en eene witte, loodregte stam heeft, levert eene specerij- en harsachtige olie op, welke door de inlanders als reukwerk gebruikt wordt; terwijl een afkooksel der bladeren als heilzaam beschouwd wordt tegen rotaardige ziekten, kneuzingen en wonden.

(1) Zie voorts D. I. bl. 362.

De kanarieboom, *kanari* (*canarium* van Linnaeus, *canarium deosum* van Rumphius), is een hooge zware boom, die, wanneer hij oud wordt, veel hars geeft. Het hout is echter niet om te timmeren, maar slechts tot brandstof geschikt. De vruchten, welke eene zeer harde bast hebben en zoo groot als eene pruim zijn, doch in smaak en gedaante naar amandelen gelijken, kunnen als brood gebruikt worden, en men perst daaruit eene olie, welke beter dan kokosölie is en even als deze tot boter dient. De jonge vrucht veroorzaakt, als zij veel gegeten wordt, loslijvigheid.

Van den karetboom wordt door de inlanders op eene zeer eenvoudige wijze eene gom verkregen, welke veel overeenkomst heeft met de elastieke of liever veerkrachtige gom. Zij maken op onderscheidene plaatsen van den boom insnijdingen in den stam, uit welke alsdan terstond een wit en taai vocht vloeit. De werking van de lucht doet in zeer korten tijd dit sap verdikken en van kleur veranderen, zoodat het eerst geel, vervolgens bruin en eindelijk bijna zwart wordt. De wijze, om de veerkrachtige gom te bereiden, zoo als wij die gebruiken, is evenwel op *Java* onbekend. Zoodra de afgevloeide straal van dit sap eene genoegzame dikte verkregen heeft, wikkelen de Javanen dien gelijk een draad, van onderen af, om een rond stokje of bamboes, en bezigen dat dan tot flambouw, bij het inzamelen van vogelnestjes; ook dient het om rond strijkstokken te winden, die men voor muzijkinstrumenten, als *gong* enz. gebruikt, ten einde de klank te verzachten.

Behalve de opgenoemde harssoorten en eene andere, *sampang* genoemd, waarmede de inlanders de houten scheden hunner krissen vernissen, worden er op *Java* weinig welriekende harsen gevonden. De kamferboom, welke men op *Sumatra* en *Borneo* in menigte aantreft, is op *Java* onbekend. De ceder (*cedrus*), in het Arabisch *arzoe*, schijnt mede op *Java* niet inheemsch. Men treft hem alleen op de landen *Pandok-gede* en *Soeka-boemi* aan. Hij is daar zelfs niet hoog en dus waarschijnlijk nog jong, want oude ceders kunnen eene hoogte van

30 en meer ellen bereiken en hebben alsdan ongeveer 10 ellen in omtrek. De houtölie, bij de Maleijers *kroewing* genoemd, en die men op *Java* voegt bij alle hars- of olieachtige zelfstandigheden, welke bij het bouwen van vaartuigen gebruikt worden, is niet van *Java* afkomstig, maar wordt in groote hoeveelheid op *Bangka* en *Sumatra* aangetroffen.

Onder de voortbrengselen van het plantenrijk op *Java* is er geen, hetwelk meer besproken is, dan de *oepas*, *pohon oepas* of vergifboom, waarvan de eigenlijke naam *antjar* op *Java* bijzonder bekend is. Het is een van de grootste boomen, welke men in de wouden van het eiland aantreft; doch komt meest in de oostelijke binnenlanden voor. De stam is langwerpig rond, groeit loodregt op tot eene hoogte van 20 of 25 ellen, en heeft, als de boom volwassen is, aan den wortel 2½ of 3 ellen in doorsnede. Digt aan de oppervlakte van den grond spreidt hij zich schuins uit, zich verdeelende in eene menigte breede aanhangsels of vleugels. Hij heeft eenen witten bast, met onregelmatige, langwerpige voren. Nabij den grond is deze bast aan oude boomen meer dan een duim dik, en daarop gekwetst zijnde, geeft hij overvloedig het sap, waarvan het vermaarde vergif bereid wordt. Wordt er in den boom gestoken of gesneden, dan loopt het sap of vocht er zijpelende uit. Dit sap is van oude boomen geelachtig van kleur, eenigzins schuimende; van jonge bleeker, nagenoeg wit; aan de lucht blootgesteld wordt het spoedig hard en de oppervlakte bruin. In zelfstandigheid gelijkt het meest op melk, doch is dikker en kleverig. Dit sap zit in de ware schors (*cortex*), welke, wanneer er in gestoken wordt, eene groote hoeveelheid oplevert, zoodat in korten tijd een volle kelk uit eenen grooten boom kan verzameld worden. De inwendige schors *(liber)* is van een digt vezelachtig weefsel, en als men haar van de andere schors scheidt en van de aanhangende deelen zuivert, gelijkt zij naar een grof stuk linnen. Zij wordt tot touw verwerkt, dat zeer sterk is, en de arme lieden vervaardigen van de inwendige schors der jonge boomen, welke gemakkelijker bewerkt wordt, eene grove stof;

die zij dragen, wanneer zij het veld bearbeiden; doch dit moet sterk gekneusd, veel gewasschen en lang in water gedompeld worden, vóór men het kan gebruiken, en als het geheel gezuiverd schijnt, worden zij, die een kleed daarvan dragen, als zij aan den regen blootgesteld zijn, door een duldeloos jeuken gekweld, waardoor hun die schamele kleeding ondragelijk wordt. Uit de wijze waarop het vergif bereid wordt, schijnt te blijken, dat de doodelijke kracht in de gom zit; want als er nog eene kleine hoeveelheid inblijft, veroorzaakt die, wanneer het aan het nat wordt blootgesteld, de gezegde prikkeling; en het is zonderling, dat deze eigenschap van de bereide schors bij de Javanen van alle plaatsen, waar de boom groeit, bekend is; terwijl de bereiding van het vergif uit het sap, dat een doodelijk gevolg heeft, wanneer het door scherpe wapenen in het ligchaam komt, eene kunst is, welke alleen de bewoners van het uiterste oostelijke gedeelte van het eiland kennen. Als de stam van den *antjar* de boven opgegevene hoogte bereikt heeft, schieten er een klein getal sterke takken uit, welke zich nagenoeg waterpas met onderscheidene onregelmatige krommingen uitspreiden, in kleine takken verdeeld zijn, en eene halfronde niet zeer regelmatige kroon vormen. Voordat de tijd van bloeijen, ongeveer het begin van Junij, daar is, vallen de bladeren af en verschijnen weder, wanneer de mannelijke bloemen de bevruchting volbragt hebben. Hij tiert wel op een vruchtbaren, niet zeer hoogen grond, en wordt in de uitgebreidste bosschen aangetroffen. De *antjar* is, evenals de boomen, die in zijne nabijheid staan, van alle zijden door heesters en planten omgeven. Doctor Horsfield, die alles wat dezen boom aangaat, zeer naauwkeurig onderzocht heeft, heeft nergens in de onmiddellijke nabijheid de grond naakt of onvruchtbaar gevonden. De grootste boom, welke hij heeft aangetroffen, stond in het distrikt *Balambangan*, en was zoo digt door de gewone boomen en heesters omgeven, welke in het bosch, waarin hij stond, groeiden, dat die geleerde hem onmogelijk kon genaken. Onderscheidene wijngaardranken en klimmende heesters

hingen er volkomen gezond en in volle kracht aan, en klommen er tot half zijne hoogte tegen op. Onderscheidene jonge boomen ontsproten van zelve uit de zaden, welke van de oude gevallen waren.

Het sap van den *antjar* is op zich zelf reeds doodelijk, waarom de Javanen zich moeijelijk gebruiken laten, om het in te zamelen. Om een sterkwerkend vergif te maken, neemt men acht oncen van het vocht van den *antjar*, laat dit zorgvuldig door eenen doek zijgen en doet het in eene kom, vervolgens voegt men daarbij het vocht van de volgende gewassen, dat men voorzigtig heeft uitgeperst, *kampoe*, kalfsvoet *(arum)*, *kentjoer*, galanga *(kempferia galanga)*, *bengle*, eene verscheidenheid van gember *(amomum zinziber)*, gewone uijen (*caepa*) en knoflook (*allium sativum*) van elk eene halve drachma. De zelfde hoeveelheid van fijn gemalen zwarte peper wordt er vervolgens bij gedaan en het mengsel dooreengeroerd. De bereider neemt dan eene geheele vrucht van den Guinea-peper *(capsicum fructicosum)*, opent die, neemt er eenen enkelen zaadkorrel uit en plaatst die midden in de kom op het vocht. Deze begint onmiddellijk zeer snel rond te draaijen, maakt nu eens eenen regelmatigen cirkel en schiet dan weder naar den rand der kom, terwijl er eene zigtbare beweging op de oppervlakte van het vocht plaats heeft, welke ongeveer eene minuut aanhoudt. Als de zaadkorrel ophoudt zich te bewegen, wordt er weder de zelfde hoeveelheid peper bij gedaan en er eene andere zaadkorrel van den *capsicum* opgelegd. Er heeft alsdan eene gelijke beweging in het vocht plaats, maar in eene geringere mate en de zaadkorrel draait met minder snelheid rond. Men doet er voor de derde maal eene zelfde hoeveelheid peper bij; wanneer nu de zaadkorrel, in het midden van het vocht geplaatst, stil blijft en eenen regelmatigen cirkel rondom zich in het vocht vormt, naar den ring van de maan gelijkende, dan houdt men dit voor een teeken, dat het vergif bereid is.

Doctor Horsfield heeft onderscheidene proeven met dit vergif op verschillende dieren gedaan, zoowel in den eenvoudigen

toestand, gelijk het van den boom komt, als gereed gemaakt, zoo als het hierboven is opgegeven, welke allen de hevigheid daarvan gestaafd hebben, en onder anderen de volgende resultaten hebben opgeleverd. De snelheid der werking hangt grootendeels af van de grootte van de wond en van de hoeveelheid vergif, die men in den bloedsomloop brengt. Bij de eerste proef, gedaan met vergif door hem zelven ingezame d, stierf het dier in zesentwintig minuten; bij de tweede, welke gedaan werd met sap, dat te *Poegar* was verzameld, in dertien minuten. Het vergif van onderscheidene oorden des eilands is bevonden nagenoeg gelijk in werking. De gewone loop der toevallen is: eene beving en trilling der beenen, rusteloosheid, te berge rijzing van het haar, ontlasting van de ingewanden, kwijning, magteloosheid, hevige krampen, stuiptrekkingen, haastige ademhaling, toenemende vloeijing van het speeksel, krampachtige trekkingen van de borst en buikspieren, rekking, braking, braking van drek, schuimachtige braking, doodsbenaauwdheid, moeijelijke ademhaling, herhaalde stuiptrekkingen en de dood. De gevolgen zijn bij viervoetige dieren nagenoeg de zelfde, in welk deel van het ligchaam de wond ook is toegebragt. Somtijds is de werking van het vergif zoo sterk, dat niet alle toevallen kunnen worden waargenomen. In deze gevallen komen, na de eerstgenoemde toevallen (beving, rekking, magteloosheid en toenemende vloeijing van het speeksel), de stuiptrekkingen plotseling en worden spoedig door den dood gevolgd. Het *oepas* schijnt bij alle viervoetige dieren nagenoeg even sterk te werken, naar evenredigheid van hunne grootte en gestalte. Voor honden is het meestal doodelijk binnen het uur; eene muis wordt daardoor in tien minuten gedood; een aap in zeven, eene kat in vijftien, een buffel in twee uren en tien minuten.

Bij vogelen werkt het vergif op geheel verschillende wijzen. Het tam gevogelte kan inzonderheid de werking daarvan wederstaan, eenigen sterven eerst vierentwintig uren, nadat zij gewond zijn; anderen herstellen, na een weinig ongesteld te zijn geweest.

Als het enkele of onbereide sap van den *antjar* met het aftreksel van tabak, in plaats van met de vermelde specerijen, vermengd wordt, is het even sterk, misschien nog wel sterker. Zelfs schijnt het enkele sap, onvermengd en onbereid, met die zelfde kracht te werken als dat, hetwelk de hiervoor opgegevene bereiding ondergaan heeft.

De eenige geloofwaardige berigten omtrent de werking van het vergif op het menschelijk ligchaam vindt men in de *Beschrijving der Ambonsche gewassen* van Rumphius, die in de gelegenheid was, om in persoon de werking van de vergiftigde schichten en pijlen waar te nemen, zoo als de Makassaren die in hunnen aanval op *Amboina* omtrent het jaar 1650 gebruikten. Sprekende van de werking, zegt hij: »Als het vergif in »het warme bloed komt, wordt het dadelijk door het geheele »ligchaam verspreid, zoodat men het in alle de aderen voelen »kan, en eenen hevigen brand, voornamelijk in het hoofd, »veroorzaakt, welke door flaauwte en de dood gevolgd wordt." Dit vergif heeft (volgens den zelfden schrijver) onderscheiden trappen van hevigheid, naarmate het oud en goed bewaard is.

Het sterkst werkende wordt *oepas raja* genoemd en de gevolgen daarvan zijn ongeneeslijk; de andere soorten worden aan de soldaten gegeven als zij ten oorlog trekken. Nadat het op *Amboina* en te *Makasser* den dood aan menig onzer landlieden veroorzaakt had, ontdekte Rumphius eindelijk een bijna onfeilbaar middel daartegen in den vergifwortel *(radix toxicaria)*, welke indien hij tijdig wordt aangewend, als een hevig braakmiddel, de werking van het *oepas* tegengaat. Horsfield zegt (1), dat een inwoner van *Banjoewangi*, eens onvoorziens, door eene pijl uit eene blaaspijp in den voorarm, bij de buiging van den elleboog, gewond zijnde, binnen ongeveer vijftien minuten slaperig werd, waarna hij begon te braken, vervolgens werd hij ijlhoofdig en was in minder dan een half uur dood.

Behalve de genoemde boomen treft men op *Java* nog de volgende aan: de *passam* of Europesche eik *(quercus)*; de

---

(1) *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, D. VII.

bangkoedoe of verwboom *(morinda umbellata)*, die eene roode verw oplevert (1); de wolboom *(bombax pentrandum)*; de *waroe (hibiscus tiliaceus)*, welks bast gebeukt, geweekt en tot touw voor vischnetten gebruikt wordt; de *galoega (morus papyrifera)*, van welks schors men papier vervaardigt (2); de *adjoeh*, in de Soendadistrikten *ki adjoeh* genaamd, waarvan de bladeren gebruikt worden, om de geelzucht te temperen; velerlei palmsoorten, als de kokosboom *(cocos nucifera)*, wiens voedzame vrucht de onschatbare kokosölie geeft (3); de *pinang* of betelnootboom *(areca catechu)* (4); de *pohan areng* of saguweerpalm *(saguaris rumphii)*, welke laatste, zoo als wij reeds vroeger gezien hebben (5), te gelijk eenen verfrisschenden wijn, *toewah*, een voedend merg en een door de Javanen veel gebruikt wordende suiker geeft.

Bloemdragende boomen.

Onder de bloemdragende boomen verdient vermelding de *koenanga (uvaria cunanga)*, een van de hoogste boomen, die men in de bosschen aantreft. De bloemen, die groenachtig geel zijn, kunnen weinig van de bladeren onderscheiden worden, tusschen welke zij in trossen nederhangen en als de avond valt, verspreiden zij eene aangenamen reuk, die men op eenen verren afstand kan gewaar worden. Deze bloemen worden in het haar gedragen.

De *tjampaka (michelia champaca)* groeit kegelvormig op en is een waar sieraad der tuinen. De bloem is eene soort van kleine tulp, maar aan het boveneinde spits en gesloten; de kleur is hooggeel, de reuk sterk en op eenigen afstand aangenaam. Zij worden in de krullen van het haar gedragen.

---

(1) Zie daaromtrent hiervoor D. I. bl. 360 en 361.
(2) D. I. bl. 265—266.
(3) Zie D. I. bl. 312—315.
(4) Zie D. I. bl. 315.
(5) Zie D. I. bl. 308—310.

De *tandjong (mimusops elengi)* is een fraaije, zeer bladrijke donkergroene boom; de bloemen zijn klein, geelachtig wit, hebben den vorm van eene ster en worden mede veel door de vrouwen in het haar gedragen; de reuk, ofschoon zeer aangenaam op eenen afstand, is te sterk in de nabijheid; de vrucht is eene druif, die eenen grooten, witachtigen, platten zaadkorrel bevat. De bast van dezen boom is bitter, zamentrekkend, koortsverdrijvend en versterkend.

De *nagasari (calophyllum nagasari* of *acacia aurea)*, een veel lommer gevende boom, met een blad gelijk aan dat der wilge bladeren, heeft eene welriekende bloem, waarom hij veel in de nabijheid der stroomen geplant wordt.

De *kembodja*, *kambodja* of grafboom *(plumeria obtusa)*, is een lage boom, met donkerbruine stam en witte bloemen, die van binnen geel zijn. Hij heeft een treurig en statig voorkomen, waarom de inlanders hem op de begraafplaatsen planten.

Vruchtboomen.

Geen der fijnere soorten van specerijen, namelijk de muskaatnoot, de kruidnagel of het kaneel zijn op *Java* inheemsch; maar de weinige boomen, welke in de tuinen der Europeanen geplant zijn, komen goed voort, en als men den aard van den grond en het luchtgestel in aanmerking neemt, lijdt het weinig twijfel, of de muskaatnoot- of kruidnagelboomen zouden over de geheele uitgestrektheid van het eiland kunnen worden aangekweekt.

Onder de vruchtboomen treft men velerlei soorten van vijgenboomen aan, onder welke de *waringin* of Indische vijg *(ficus indicus* of *bancana)*, ook wonderboom genoemd. Deze buigt zijne takken naar de aarde, welke dan weder op nieuw wortel schieten en alzoo den moederstam met een aantal stammen omringt, zoodat een enkele boom, die eeuwen oud wordt, honderde menschen onder zijne schaduw kan bergen.

Van de *limau manis* of *djerok manis*, oranjeboom *(citrus aurantina)*, heeft men onderscheidene soorten met voortreffelijke vruchten. Die, welke men *limau djepoen*, Japanschen of Mandarijnschen oranjeappel noemt, is eene fijne vrucht, in *Europa* niet algemeen bekend. De pitten hangen daarin slechts los aaneen; hij heeft eene dunne schil, welke buitengemeen veel oliedeelen bevat. De *limau gadang* is hier zeer fijn en in de witte en de roode soort onderscheiden. Eene langwerpige soort, *limau kapas pandjang*, en de limoen, *limau kapas (citrus limon)*, in de hooge taal der Javanen *djeram petjel* en in de lage taal *djerok petjel* (kleine oranjeappel) genoemd, zijn er in overvloed; onder deze laatste is de *djerok bantam* of Bantamsche limoen zeer lekker. De inboorlingen noemen nog de *limau langga*, de *limau kambing*, de *limau pipit*, de *limau sindi masam*, de *limau sindi manis*, de *limau peroet* en de *limau ratej*, welke beide laatsten als geneesmiddelen worden aangewend. De citroen *(citrus medica)*, op *Java limau karbau*, *limau kasoemba* en *djerok kasoemba* geheeten, is aldaar niet inheemsch en brengt er slechts zeer middelmatige vruchten voort.

De Malabaarsche naam van *djakka* of djakvrucht wordt zoowel aan de vrucht van de *tjara parak* of *tjapada (artocarpus integrifolia)* als aan die van de *nangka (artocarpus nanca)* gegeven, welke beide hierboven (1) reeds vermeld zijn.

De *sirikaja*, annonaboom *(annona squamosa)*, is krom van stam, broos van hout en digt van gebladerte. De bloesem is lichtgroen. De vrucht heeft den vorm van een hart, is geruit, rood of bruin en zeer week, naar vlade gelijkende, waarom zij niet geschild, maar met de hand geopend en met eenen lepel gegeten wordt; de smaak is zoet en aangenaam rinsch. De vrucht, welke de inlanders *nona (annona reticulata)* noemen, is eene andere soort van de zelfde vrucht, maar niet zoo aangenaam van smaak.

De *papaja*, door de Maleijers *kaliki* genoemd *(carica papaja)*, is een niet zeer hooge boom, met eenen dunnen, broozen stam, die ligt afbreekt en geledingen heeft. De vrucht is groot,

(1) Bl. 101.

voedzaam, gezond en zacht ontlastend, eenigzins gelijkende naar eenen gladden komkommer, maar niet zeer aangenaam van smaak. Het merg is roodachtig geel, en de zaadpitten, welke ongeveer zoo groot als peperkorrels zijn, hebben eenen heeten tuinkerssmaak. De schil van de vrucht bevat een meelachtig vocht, dat men soms den kinderen tegen de wormen geeft, doch zeer gevaarlijk, ja zelfs wel eens doodelijk, is.

De *kemmal* of tamarinde *(tamarindus indicus)*, in het Maleisch *pohon asam djawa* of Javaansche zuurboom, en in het Soendasch *tjampakoe* en *hasem* genoemd, is een groote en statige boom, met eenen regten, dikken stam, die zich in vele takken verdeelt; het hout is zwaar en hard. De bladeren, klein, getand en lichtgroen van kleur, staan om den anderen en zijn bijna een palm lang. De bloemen zijn hangend, druifsgewijze, omtrent twaalf bij elkander, zeer groot en welriekend. De vrucht is eene peul van anderhalf palm lang, met drie of vier pitten, welke door een merg omgeven zijn, dat aangenaam, gezond en verfrisschend van smaak is, en zeer veel als een middel tegen de koorts aangewend wordt. De schil der peul is bij de onrijpe vrucht groen, doch bij de rijpe bruin of bruinrood. De inboorlingen bewaren haar, door er zout in te doen en gebruiken haar als een zuur bij hun vleesch en andere spijzen. Het verdient opmerking, dat zij in het algemeen niet zeer verlekkerd zijn op zoetigheid, en vele hunner vruchten liever groen dan rijp eten.

De *lanseh (lansa)* is een hooge boom, wiens bleek en hard hout voor hechten en steelen dient. De vrucht, die aan trossen bijeen groeit, is klein ovaal, lichtbruin van kleur en, ontdaan van hare dunne buitenste schil, in vijf hokjes verdeeld, waarin pitten liggen, met een vleezig merg omgeven, dat eenigzins zuur en aangenaam van smaak is. De schil bevat een kleverig, zeer bitter vocht, en als het er niet voorzigtig afgedaan wordt, loopt men gevaar, dat het dien smaak aan het merg mededeelt. De pit is mede onaangenaam bitter. Gestoofd smaakt deze vrucht ook zeer goed en is verfrisschend. De *tjoepak*, de *ajer-ajer* en de *rambi* zijn verscheidenheden van de zelfde vrucht.

Van de *blimbing (averrhoa)*, een niet zeer hooge boom, welks vijfhoekige vrucht vijf platachtige zaadkorrels bevat en zeer zwaar is, zijn twee soorten: de *blimbing besi (averrhoa carambola)* en de *blimbing boeloe (averrhoa bilimbi)*. De bladeren van de laatste zijn klein, staan tegenover elkander en hebben eene sapgroene kleur; die van de eerste groeijen verward en zijn lichter groen. Zij worden voornamelijk in de keuken gebruikt en waar een hard zuur vereischt wordt, zoo als om de klingen hunner krissen te zuiveren en er de damascering op te brengen, waarom deze zoozeer bewonderd worden.

De *tjeremi (averrhoa acida)* is het meest verwant aan de *blimbing besi*, maar de vrucht is kleiner, van eenen onregelmatigen vorm, groeit in trossen digt aan den stam en bevat ieder eene harde zaadkorrel of eenen steen. Het is de gewone zure vrucht in taarten.

De *kataping (terminalia catappa)* is een hooge boom, wiens vrucht op die van den amandel gelijkt, zoowel in de kleur van haren buitensten bast als in den smaak van de pit; maar in plaats dat zij, even als de amandel, in twee deelen gescheiden is, bestaat zij uit slakvormige vouwen, en is eenigzins los als een rozebottel, maar onafgebroken en niet in afzonderlijke schilfers.

De *kamiri*, *kamiling* of notenboom *(camirium cordifolium* ook wel *juglans camirium)* is een boom, wiens groote noot, zoowel in smaak, als in zelfstandigheid van de vrucht, het meest op de walnoot gelijkt, doch eenen zeer harden dop heeft, om welke reden hij gewoonlijk *boewah kras* of harde vrucht genoemd wordt. In dezen dop, welke niet op de zelfde wijze als de walnoot open gaat, zit eene pit, die, uitgeperst wordende, eene olie geeft, welke, versch, in spijzen en, oud geworden, in lampen gebruikt wordt; terwijl de noot ook fijn gestampt en met kokosbolster of katoen vermengd, om dunne stokjes gehecht als eene kaars gebruikt wordt. Nog wordt met de *kemiri*-vrucht gespeeld of gedobbeld (1).

(1) Zie D. I. bl. 157.

De granaatappelboom *(punica granatum)*, in de hooge taal der Javanen *gangsalan*, in de lage taal *dalima*, geheeten, wordt op *Java*, waar zij niet inheemsch is, alleen in tuinen aangetroffen. De bloemen zijn schoon rood gekleurd en zeer dik, zoodat zij een lederachtig aanzien hebben. De bladeren zijn lancetvormig, staan zonder orde en zijn lichtgroen van kleur. De vruchten zijn rood, bevatten vele blaauwe zaden en het vleesch is op *Java* flaauw en smakeloos, en alzoo van een veel minder soort dan in het oostelijke gedeelte van *Perzië* en in *Afrika*, waar de boom thuis behoort.

Van den wijnstok *(vitis)* hebben wij hiervoor reeds gesproken (1).

Heesters en planten.

Het kostbaarste der gewassen is ongetwijfeld de rijst, van welke men meer dan honderd soorten heeft, en waarvan *Java* voorheen zelfs ook *Sumatra*, *Borneo*, *Bangka* en de *Molukken* voorzag, zoo als het thans nog voor de voornaamste stapelplaats daarvan wordt gehouden (2). Onder de heesters verdient de koffijboom (3), welks vrucht het kostelijkste voortbrengsel voor den handel is, genoemd te worden. Voorts de thee (4), de peper (5), de spaansche peper (6), de indigo (7), de katoen (8) en de bamboes. Deze laatste ontmoet men in onderscheidene streken van *Java* in overvloed, en schijnt, te oordeelen naar de weligheid en verscheidenheid, die men er van aantreft, geen beteren grond, dan dien van dit eiland voor haren groei te kunnen vinden (9).

De rotting *(calamus rotan)*, door de Maleijers *rotan*, in de hooge taal der Javanen *pendjatos*, in het laag-Javaansch

(1) D. I. bl. 368.
(2) Zie D. I. bl. 290—302.
(3) Zie D. I. bl. 320—326.
(4) Zie D. I. bl, 330—336.
(5) Zie D. I. bl. 326—338.
(6) Zie D. I. bl. 339.
(7) Zie D. I. bl. 356—359.
(8) Zie D. I. bl. 361—364.
(9) Zie D. I. bl. 316.

pendjalin, bij de Bergjavanen *hooi*, op *Ternate oeri* en door de Boeginezen *roekang* genaamd, wordt minder op *Java* dan op *Sumatra*, *Celebes* en *Borneo* aangetroffen, waar hij in overvloed en welig groeijende in de wouden voorkomt. Het is eene zonderlinge plant, welke honderd voeten langs den grond voortkruipt. De inwoners gebruiken de ineengevlochten bindrotting als touw of koord, hetwelk zeer sterk is en vrij lang den invloed van het water kan wederstaan. Er zijn rottingen van onderscheidene dikte, sommige zijn dunner dan eene pink, andere hebben eenige duimen in doorsnede. Die, welke men op *Java* aantreft, zijn slechts van eene geringe hoedanigheid. Ook is de verbeterde staat van den landbouw nadeelig voor haren groei en voortplanting. Er worden echter van *Sumatra* en *Borneo* zeer fraaije rottingen derwaarts aangebragt. De gewone rotting geeft eene smakelooze vrucht, die gekonfijt of in het zuur gelegd wordt, en alsdan zeer goed smaakt; maar de *rotan salakh (calamus rulincea)* draagt eene vrucht, welks merg zoetachtig rinsch en zeer smakelijk is. De buitenste schil is, even als die van andere rottingsoorten, met schubben bedekt, welke daaraan het voorkomen geeft van fijn mandewerk. De vrucht bevat somtijds een, twee en drie pitten van eene bijzondere kernachtige zelfstandigheid.

Onder de klimmende heesters behoort de betel *(piper betel)*, in het Maleisch *sirih*, in de hooge taal der Javanen *sedah*, in de lage taal *soeroeh*, bij de Ambonezen *amo*, op *Ternate bedo* en op *Bali base* genoemd. Zij groeit op *Java* in afzonderlijke tuinen, tegen stokken op, wordt door loten voortgeplant, geeft in het tweede jaar bruikbare bladeren en blijft zulks dertig jaren volhouden (1).

De *tjitek* (*strychnos tieute*) is een zwaar klimmend heestergewas, dat een nog sterker vergif dan de hier voor (2) vermelde *antjar* bevat. De wortel, welke langs den grond kruipt,

(1) Zie voorts D. I. bl. 315.
(2) Bl. 106—110.

breidt zich over eene groote oppervlakte uit, en zendt daarna scheuten in onderscheidene bogten af, terwijl de hoofdwortel perpendiculair in den grond schiet. De stam, welke meestal slechts een heester blijft, bereikt somtijds de grootte van een boompje. Het vergif wordt van den bast van den wortel bereid. De *tjitek* groeit enkel in digte, lommerrijke, bijna ontoegankelijke bosschen, in eene donkere, zwarte, vruchtbare tuinaarde. Zij wordt echter zeer zelden aangetroffen, zelfs in de woestijnen van *Balambangan*. Om het vergif te bereiden, wordt de schors voorzigtig van den wortel afgedaan en zorgvuldig van al de aanhangende aarde gezuiverd. Men giet daarop eene zekere hoeveelheid water, kookt dit gedurende een uur, en laat het vocht dan door eenen witten doek loopen; dit wordt vervolgens weder op het vuur gezet en gekookt tot het bijna de dikte van een extract heeft of naar eene dikke siroop gelijkt. Vervolgens neemt men een drachma van elk der volgende gewassen: *kentjoer*, galanga (*kempferia galanga*), *soenti*, *shai*, gember (*amomum zinziber*), gewone uijen (*caepa*), knoflook (*allium sativum*) en zwarte peper. Het uitgeperste vocht daarvan wordt in eenen pot gedaan, welke nogmaals eenige minuten wordt op het vuur gezet, als wanneer de bereiding voltooid is.

Er bestaan onderscheidene soorten van varenkruid (*filix*), dat de Javanen *pakis* en de Maleijers *dawon pakoe* noemen. De asch daarvan wordt met zand vermengd en tot het maken van glas gebezigd.

Men treft er ook verschillende boon- of *katjang*-soorten aan, deels tot voedsel dienende, deels om er olie uit te persen; alsmede den aardappel, benevens onderscheidene Europesche keukengroenten en moeskruiden, van welke sommigen hier zelfs eene merkbare verfijning en veredeling ondergaan, doch ook vele, zoo als wij reeds vroeger gezegd hebben (1), den eigenaardigen smaak en saprijkheid missen.

---

(1) D. 1 bl. 367 en 368.

Geneeskrachtige kruiden.

Onder de geneeskrachtige kruiden vinden wij vermeld: de *lagondi* (*vitex trifolia*), wier bladen, die bitter en eer prikkelend dan specerijachtig zijn, als een krachtig middel tegen het koudvuur beschouwd en in plaats van de kinabast tegen koortsen aangewend worden; terwijl zij mede in de graanpakhuizen en in de schepen, die rijst geladen hebben, worden gelegd, ten einde het graan tegen de vernieling van de klanders te beveiligen; de *kedoejoe (sandoricum)*, wier bast zamentrekkend, doch zeer walgelijk van smaak is, terwijl het uitgeperste sap braking doet ontstaan; de *kajoe oerip, kadjeng gesang*, ook *patah toelang* of wolfsmelk *(euphorbia)*, wier wortel als zuiverend beschouwd en in dranken tot stillen van pijn in de ingewanden wordt aangewend; *adal-adal (croton)*, waarvan de wortel eene buikzuiverende kracht heeft en door Europesche geneesmeesters aangewend is; de *ampoelat*, eene soort van kliskruid, wier versche bladeren met gekaauwde gember tot genezing van ligte wonden dient; de *awar-awar* (*ticus septica*) waarvan de bladeren door de inlanders op azijn getrokken worden, alswanneer dit vocht hun tot braakmiddel dient; de *bangka* (*hernardia sonora*), wier bladeren en schors, met water vermalen of als een aftreksel gebruikt, buikzuiverend zijn en in buikzwelling (*physconia*) aanbevolen worden; de *bolontas* (*baccharis indica*), die uitwendig in warme pappen wordt aangewend; de *bongol gedang* (*musa paradisiaca*), waarvan de bolachtige wortel pijnstillend en verzachtend is; de *djangkang* (*sterculia foetida*), wier loof afgekookt eenen lijvigen en zamentrekkenden drank oplevert, die tegen schandelijke kwalen wordt aangewend; de *djeroedjo* (*acanthus ilicifolios*), welke als heilzaam in borstkwalen wordt aanbevolen; de *gandapoera* (*andromeda*), waarvan eene olie getrokken wordt, die zeer verhittend en vlugtig is en tegen verstrammingen wordt aangewend; de *gandaroesa* (*justicia gandarussa*), welke braking veroorzaakt en ook tegen koortsen dienstig is; de *girmot* (*serratula amara*), waarmede men tusschenpoozende koortsen geneest; de *godomolo*

(*artemisia*), eene soort van alsem, afdrijvend en dienstig om in pappen gebruikt te worden; de *kelor* of *kellor* (*guilindina moringa*), wier wortel afdrijvend en verzachtend is; de *kendal* (*coraia myxa*), waarvan de vrucht eene opslorpende en buikzuiverende kracht heeft en als verzachtend in borstziekte wordt aanbevolen, terwijl de Javanen den bast als koortsverdrijvend aanwenden; de *koetjoebong kassian* (*datura fastuosa*), eene soort van doornappel, die in aamborstigheid als zeer voortreffelijk beschouwd wordt en tevens als sieraad in de tuinen strekt; de *lomba* (*piper pellatum*), die in waterzucht en zwellingen zeer heilzaam is; de *oedani* (*quisquolis indica*), in welks zaden, *tjagoe* geheeten, men een uitmuntend middel tegen buikwormen vindt; de *pari* (*momordia charantia*), die als heilzaam in verstoppingen, graveel en schandelijke ziekten beschouwd wordt; de *pitjesan* (*cotyledon laciniata*), die verfrisschend is en in koortsen aangewend wordt; de *pollo kojo* (*dais octandra*), wier zaden door de Javanen als buikzuiverend gebruikt worden; de *rabassa* (*hydroatil asiatica*), welke eene afdrijvende kracht bezit; de *serej* (*juncus odoratus*), eene soort van snijgras, dat eene uitmuntende olie geeft, die tegen buikpijnen en graveel gebruikt wordt; de *soesoeroe* (*euphorbia neriifolia*), waarvan de bast in rijstwater en arak gekookt tegen waterzucht wordt aangewend; terwijl het mergachtige sap met boter gekookt buikzuiverend is, en de bladeren gewarmd op den buik gelegd worden, om de waterlozing te bevorderen, en gekookt, als stoving, tot verdrijving van ligchaamspijnen, uitwendig worden aangewend; de *sombong* (*coniza balsamifera*), die een krachtig zweetmiddel oplevert, dat in borstkwalen en verkoudheden gebezigd wordt; de *sroenen* (*spilanthus acmella*, ook *verbesina acmella*), zeer dienstig tot ontbinding van den graveelsteen en in daaraan verbondene ziekten, alsmede in de waterzucht; de *tenggiling mentik* (*jacoa pinnatifolia*), die inwendig als versterkend en uitwendig bij kneuzingen en gezwellen wordt aangewend; de *tigoenong* (*eupatorium*), wier bladeren een afkooksel geven, dat door den inlander als eene gewone drank in de koorts en in verkoudheden gebruikt wordt; de

tjeraken (*croton tiglium*), die als heilzaam tegen waterzucht beschouwd wordt; de *tjoenggoel*, betonie (*betonica*), van wier bladeren een zweetdrank gekookt wordt; *wadoeri* (*asclepias gigantea*) van welke de wortel als een geneesmiddel tegen slangenbeten wordt aangeprezen; de *wallas*, osterlucie of holwortel (*aristolochia indica*), waarvan een aftreksel in koorts en ongesteldheden in de ingewanden wordt toegediend; de *widjen* (*siamin indicum*), wier zaad als verzachtend en eene pap van de bladeren uitwendig gebruikt wordt; de *widoro* (*rhamnus jujuba*), waarvan de bast eene zacht versterkende kracht in maag- en ingewandziekten heeft, en de *widoro pahit* (*strychnos colubrina*), welke in derdendaagsche koortsen en ook als maagversterkend, wormverdrijvend en tegen slangenbeten aangewend wordt, terwijl de Javanen haar ook in huidziekten en tot verligting van de pijn en ontsteking der kinderpokken gebruiken.

Bloemdragende gewassen.

Men heeft op *Java* mede eene rijke verscheidenheid van bloemdragende gewassen, waarvan eenige der voornaamste hieronder volgen.

De *boenga malatie* (1) of *boenga melati* en *boenga maloer* (*nyctantes sambac*) zijn beide namen van de zelfde nederige plant, welke eene fraaije witte bloem heeft, die in gedaante en geur veel overeenkomst met de jasmijn heeft, en, naar het meest algemeen gevoelen, een aangenamer reuk verspreidt dan eenige andere, waarop deze streken bogen. Zij wordt veel door de vrouwen gedragen; somtijds als kransen, in vereeniging met de *handjong*, en dikwijls worden de nog niet ontloken bloemen als snoeren parelen aaneen geregen, waarmede men in de groote steden handel drijft. In de poezij wordt de *malati* vaak als een geliefkoosd beeld gebezigd.

De *boenga anggrek* (*epidendrum*) groeit op de kanarie- en andere boomen. De verscheidenheden van dit merkwaardig

(1) Het woord *boenga*, dat in het Maleisch *bloem* beteekent, wordt veelal voor den eigenlijken naam van eene bloemdragende plant gezet.

geslacht van parasiten (1) zijn zeer talrijk en leveren eene verscheidenheid van bekoorlijkheden op. De *anggrek boenga poetri* of prinsessenbloem (*epidendrum scriptum*), welke zijnen latijnschen naam ontleent van de karakters, welke men er op vindt, die op Hebreeuwsche letters gelijken, en de *anggrek kastoeri* of muskaatbloem (*angraecum moschatum*), door de Europeanen ook wel schorpioenbloem genoemd, zijn de meest geachte. De Javanen kweeken deze laatste zorgvuldig aan, zoo om hare bijzonder aangename muskusgeur, als om hare bijzonder sierlijke gedaante, die haar naar eenen schorpioen doet gelijken en een zeer aangenaam gezigt oplevert. De bloem verspreidt eenen zoo uitnemenden en zoo sterken muskusreuk, dat een enkele bloeijende stengel een geheel vertrek vervult. Die reuk is echter in het uiterste einde van den stamper besloten, want als deze afgesneden is, houdt alle reuk op (2).

De waterlelie, *boenga taratoe*, *serrodjo* of *sirrodja* (*nymphea nelumbo*), wordt even als onderscheidene waterplanten op *Java* op de binnenlandsche wateren en in moerassige streken aangetroffen. Voorts heeft men nog de *boenga balik tjaja*, ook *boenga wakhtoe* of tijdbloem genoemd, waarvan de bloem des morgens als zij ontluikt sneeuwwit, op den middag lichtrood en des avonds rozenrood is, terwijl zij zich tegen den nacht sluit; de *boenga gambir*, met eene bloem, die op eene witte jasmijn gelijkt en door de vrouwen tot sieraad in het haar gedragen wordt; de *boenga goelong tjoetjoe*, waarvan de bloem op eene narcis gelijkt en eenen sterken, liefelijken reuk, bijna als de rozegeur heeft; de *boenga malam*, eene struik met eene gele bloem, die des namiddags ten twee ure opengaat en na ongeveer een uur zich sluit, en de *boenga manoer* of manoerbloem, die in gedaante en geur veel van de oranjebloesem heeft, zich des avonds opent

(1) *Parasiten* noemt men zoodanige gewassen, welke op andere planten groeijen en daaruit haar voedsel trekken.

(2) *Amoen. exoticae*, p. 868.

en dan een etmaal openblijft en door de vrouwen en meisjes in het haar gedragen wordt, terwijl zij er hare slaapsteden en kleederen welriekend mede maken.

Vruchtdragende gewassen.

Men treft op *Java* weinige gewassen aan, wier vrucht eetbaar is. De meest bekende zijn: de *nanas*, de *ramboetan* en de *jamjam.*

De *nanas* of ananas *(bromelia ananas)*, ofschoon zeker niet inheemsch, wordt er echter in overvloed en in groote verscheidenheid gevonden, zoodat de vrucht op sommige plaatsen van *Java* schier te geef is. Het is eene zeer aangename, doch te zeer verhittende vrucht, waarom men er niet te veel van gebruiken moet. Men vervaardigt van de bladeren, nadat zij van den taaijen bast ontdaan zijn, zonder spinnen, naaigaren dat zeer fijn is en dienen kan tot het vervaardigen van eene stof, welke naarmate van de bewerking op gaas of zijde gelijkt.

De *ramboetan (nephelium lapaceum)* gelijkt eenigzins op de aardbezie, maar heeft de grootte van een duivenei en eene lederachtige ligte ruwe schil en is bedekt met grof haar of zachte stekels, van welke zij haren naam ontleent, want *ramboet* beteekent *haar*, *ramboetan*, iets dat harig is. Het gedeelte, dat gegeten wordt, is een geleiachtig, wit en bijna doorschijnend merg, dat de pit omgeeft. Het is van een scherp en aangenaam zuur en wordt raauw, doch ook gestoofd gegeten. De *ramboetan atjih* wordt voor de beste gehouden.

De *jamjam* (*dios-corea alata*), op *Java* en bij de Maleijers *obi* of *oebi*, op *Makassar lami*, op *Banda loetoe*, op *Ternate ima* geheeten, heeft den vorm van den aardaker, doch een witachtige schil, en bevat een flaauw, zoetachtig meel, dat weinig voedende kracht bezit. Er zijn soms *jamjams*, die veertig pond wegen. Daar, waar er gebrek aan rijst en de bevolking onbemiddeld is, worden zij door de inlanders gegeten, die echter de rijst verre de voorkeur geven. Men heeft eene soort, welke een aangenaam en goed voedsel oplevert;

deze heet *obi gedang* of bananen-aardappel (*convolvulus batatus*) (1).

Delfstoffenrijk.

De grondgesteldheid van het eiland is niet gunstig voor de metalen. Al het tot dusverre gedane onderzoek heeft dit beweren bevestigd, en men mag vaststellen, dat er geen genoegzame hoeveelheid goud en zilver gevonden wordt, om den arbeid der mijnwerkers te beloonen.

De Gouverneur-Generaal Zwaardekroon heeft wel ondernomen, mijnen te ontginnen, doch dit is met geen goed gevolg bekroond geworden. Het bestaan van kwikzilver in de lage streken van *Demak*, waar men het in geringe hoeveelheid aantreft in de klei der rijstgronden, welke langs eene der voornaamste rivieren liggen, toont niet aan, dat er eene mijn of erts van dit metaal aanwezig is. Daarentegen is het eiland rijk aan ijzermijnen; ook vindt men in onderscheidene distrikten roode oker, welke echter vaak zoo weinig ijzer bevat, dat het naauwelijks den schilders tot het gewone gebruik kan dienen.

Er worden noch diamanten, noch andere edelgesteenten gevonden; maar veel chrysoliet, kwartz, veldspath, puimsteen en eene soort van zwart marmer meest in de bergen van middelbare hoogte, naar de zuidkust van het eiland, somtijds in uitgestrekte aderen; maar afzonderlijke stukken worden door de rivieren naar beneden gespoeld en ver van hare oorspronkelijke plaats gevonden. Van eenen groenachtigen agaat treft men er zeer uitgestrekte aderen aan; kristal van hoornblende is in sommige streken mede zeer overvloedig, evenals vuursteen, chalcedonie, basalt, jaspis, jaspis-agaat, obsidiana en

---

(1) Van vele der hier vermelde boomen, heesters en planten vindt men eene nadere omschrijving bij P. P. Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde, Geschied-, Taal-, Aardrijks- en Staatkunde van Nederlands Indië*, Boek III, D. I, bl. 31—91.

porphyr. Ook heeft men er steenkolen, kalk, zwavel, olivien en koraal. Het zout, dat de kustprovinciën opleveren, is van goede hoedanigheid.

Mineralc bronnen van verschillende hoedanigheid treft men bijna in alle streken van het eiland aan, alsmede bronnen van naphtha of steenolie; en rivieren, welke op geringen afstand van de kraters der vulkanen ontstaan en met zwavelzuur bezwangerd zijn.

De grond.

De grond op *Java* is meestal zeer vruchtbaar en merkwaardig wegens de dikte der laag van groeiaarde, waarschijnlijk veroorzaakt door de geheel vulkanische gesteldheid van het land en den gestadigen aanwas van nieuwe aarde, welke van de talrijke bergen afspoelt. Het eiland is dan ook veel vruchtbaarder dan *Sumatra*. De beste gronden gelijken naar de vetste tuinaarde van *Europa*, zij vorderen geene bemesting, wanneer zij genoegzaam voor den rijstbouw kunnen onder water gezet worden, en zullen zonder uitgemergeld te worden, in één jaar eenen zwaren en eenen ligten oogst geven. De schraalste grond beloont, als hij behoorlijk kan bevochtigd worden, den landman ruim voor zijnen arbeid. Daar het eiland zeer uitgestrekt in omvang en zeer verscheiden in oppervlakte is, is de grond natuurlijk ook verschillend, doorgaans is hij echter bij uitstek vruchtbaar. De roode en zeer ligte grond van de westelijke streken wordt algemeen als minder goed beschouwd dan de donkerbruine en vaster grond der oostelijke distrikten. De beste gronden vindt men gemeenlijk langs de boorden der rivieren, in de valleijen en aan de afhellingen der hoogste bergen; en de slechtste op de reeksen lage heuvelen, die de onderscheidene deelen van het eiland doorloopen.

De noordkust van *Java* is laag, op onderscheidene plaatsen moerassig, en, vooral naar het westen, digt begroeid met mangroveboomen en struiken. De zuidkust bestaat, integendeel,

bijna geheel uit eene reeks rotsen en klippen, welke zich loodregt tot eene belangrijke hoogte verheffen.

Binnenslands strekken zich verbazend hooge bergen in de lengte door het eiland uit, terwijl anderen van eene mindere hoogte en tallooze heuvelreeksen, die het in onderscheidene rigtingen doorkruisen, dienen om vlakten en valleijen van verschillende hoogte en uitgebreidheid te vormen en in te sluiten. Aan de noordzijde klimt de grond van de zeekust tot den voet der bergen langzaam op, vooral in het westelijke gedeelte van het eiland, waar dit het breedst is, en waar de bergen ver binnenwaarts gelegen zijn. Om de bergen te genaken, welke achter *Batavia* liggen, klimt men ongeveer twaalf en eene halve mijl langzaam, doch bijna onmerkbaar op. In andere gedeelten, waar de bergen en heuvelen nader aan de zeekust liggen, is de helling sterker, zoo als men in de nabijheid van *Samarang* kan opmaken.

Alhoewel de noordkust op vele plaatsen vlak is en weinig belang inboezemt, kunnen de binnenlandsche en zuidelijke distrikten, door hunnen bergachtigen grond en rijkdom aan afwisselende natuurtafereelen, onder de meest romaneske gerangschikt worden. Zij toch vereenigen al den rijkdom en pracht, welke digte bosschen, kronkelende stroomen en altijddurend groen, verhoogd door eenen helderen hemel en de gloeijende tinten eener tropische zon, kunnen aanbieden.

De grootsten dier hooge vlakten zijn: in het westen, die van *Bandong*, gevormd door twee reeksen van vulkanen, welke vertakkingen van den berg *Gedé* zijn; en in het oosten, die, welke gewoonlijk de *Vlakte van Solo en Kediri* genoemd wordt, en zich uitstrekt langs de binnenlandsche distrikten tusschen de *Merapi* en *Kediri* en de streek waar de oude stad *Madjapahit* gelegen heeft. Deze zijn bewonderenswaardig schoon, en, uitgezonderd de *Vallei van Kadoe*, in het regentschap *Banjoemas*, waardoor de prachtige *Serajoe* kronkelt, die daaraan een romanesk aanzien geeft, misschien de vruchtbaarste streken van het eiland. De lage landen echter zijn mede niet van vruchtbaarheid misdeeld; vooral

de *Vlakte van Demak*, vroeger een uitgestrekt moeras, en de *Delta van Soerabaya.* Uitgebreide streken, vooral in de bergreeksen van de westerdistrikten, zijn nog in den oorspronkelijken staat gebleven, of waar de grond vroeger van bosschen ontbloot is, is hij nu overdekt met lang en welig opgroeijend gras. In de middelste en oosterdistrikten is het land goed toebereid.

Als men de lage noordelijke kust verlaat, welke op onderscheidene plaatsen ongezond is, kan men naauwelijks acht mijlen landwaarts in afleggen, zonder dat men eene merkbare verandering van den dampkring en het luchtgestel waarneemt. Als men voortgaat, ademt men bij iederen stap eene zuiverder lucht in en ontwaart een schitterender tooneel. Eindelijk bereikt men de hooglanden. Daar zijn de stoutste natuurgewrochten door de landbouwkundige werkzaamheden van den mensch beschaafd; verbazend hooge bergen, met den rijksten oogst bedekt, onstuimige watervallen, ten dienste van den landman aangewend. Daar heeft men een altijddurend groen; daar ziet men tinten van de schitterendste kleuren. In het warmste jaargetijde blijft de lucht even frisch; in het droogste behoeden de tallooze stroompjes en beekjes tegen gebrek aan water. De landbouwer leidt eindelooze waterleidingen en kanalen, ten einde het land te bevochtigen, hetwelk hij ten dien einde terrasvormig heeft aangelegd; alsdan loopt het naar beneden naar de vlakte, en spreidt overal waar het heenvloeit vruchtbaarheid om zich heen, tot het ten laatste door ontelbare uitloopen zich in de zee verliest.

Aangespoelde gronden, klaarblijkelijk van lateren oorsprong, worden in verschillende streken van het eiland gevonden. Deze ontstaan van het slib, dat de groote rivieren achterlaten op de kanten van de kalkaardige ruggen, welke daarmede zeer dikwijls gedeeltelijk bedekt worden; de grenzen dezer gronden kunnen gereedelijk worden aangewezen, en de meeste groeijen nog gestadig aan.

Bergen en vulkanen.

Wanneer men zich van de kust binnenslands begeeft, mist het niet, of men moet getroffen worden door de stoute natuurtooneelen van het land. Eene onafgebrokene reeks van hooge bergen, van 1200 tot 3000, ja zelfs tot 4000 ellen boven de oppervlakte der zee afwisselende, en door hunne ronde grondslagen of puntige toppen hunnen vulkanischen oorsprong aanwijzende, strekt zich over de geheele lengte van het eiland uit. De eerste dezer reeksen, van het westen beginnende, is in *Bantam* en wordt het *Pepergebergte* genoemd. Daartoe behooren de *Joenjong*, de *Jalo*, de *Goenong Karang* en de *Poeloesari*. De voornaamste dezer bergen, de *Goenong-Karang*, ofschoon van eene middelmatige hoogte in vergelijking met andere van het eiland, daar hij slechts 1600 ellen hoog is, kan men op eenen grooten afstand uit zee ontwaren en is een welbekend landmerk voor de zeevarenden. Hij ligt juist zuidwaarts van de stad *Bantam* op eenen aanmerkelijken afstand van de zee.

Ongeveer een graad meer oostelijk volgt, bijna op de zelfde breedte, de berg *Salak*, welke in het zuiden en westen met de *Gagak* vereenigd is, en welks oostelijke voet met den hoogen brandenden berg *Gedé* of *Pangerango* zamenhangt. De *Salak* ligt ongeveer 8 mijlen zuid van *Batavia*. Deze bergen kan men op de reede van *Batavia* zien, en zij worden gewoonlijk, naar de kleur welke zij in de verte schijnen te hebben, door de zeelieden de *Blaauwe bergen* genoemd.

Van het oostelijke gedeelte van den *Gedé* verdeelt zich de vulkanische reeks in twee afzonderlijke takken, van welke de eene zuidwaarts buigt; de andere loopt bijna regt oostwaarts, een weinig naar het noorden hellende; tusschen welke beide takken de vlakte ligt, die de *Vlakte van Bandong* genoemd wordt. De zuidelijke tak wordt gevormd door de bergen *Patoehoe* of *Badoewa*, *Tiloe*, *Soembing*, *Malawar*,

Wyakan, *Papandayan* en *Tjikoerai*. Van den berg *Papandayan* scheidt zich eene onregelmatige dwarsloopende reeks af, welke de hooge bergen *Goenong-Goentoer*, *Talaga-Bodas* en *Goenong-Kraga* bij den noordelijken grens van het distrikt *Soemadang* bevat. De oostelijke tak bestaat uit de bergen *Boeangrang*, *Tankoeban-Prahoe*, *Boekit-Toengil*, *Boekit-Djoeriang* en *Mang-lyang*. De berg *Tampomas* volgt echter de groote keten, nadat hij zich met den tak van de andere zijde in het Oostelijke deel van *Java* vereenigd heeft.

Ongeveer een graad meer oostwaarts volgt de berg *Tjermai* niet ver van de zee in het *Cheribonsche*, waarnaar hij door de Javanen aldus genoemd wordt. Op eenen nagenoeg even verren afstand wendt de reeks van brandende bergen, die met den berg *Tagal* begint, zich bijna door het midden van het eiland. Van den voet van dezen berg strekken zich vele bergen van den tweeden rang oostwaarts uit, tot zij zich met den berg *Soendoro* vereenigen, een der twee bergen, welke, wegens hunne gelijke gedaante en nabijheid, door de zeelieden de *Twee Gebroeders* genoemd worden. De berg *Soembing* of *Sindari* (de andere der *Twee Gebroeders*) ligt eenigzins meer zuidelijk. Deze beide bergen behooren tot de residentie *Kadoe*.

Op eenen korten afstand oostwaarts van den voet van den berg *Soembing* heeft men drie hooge vulkanen, in eene bijna noordelijke en zuidelijke strekking, welke de groote reeks dwars doorsnijden: namelijk de *Oengarang*, de *Merbahoe* en de *Merapi*.

De volgende vulkaan in eene oostelijke rigting is de *Djapara*, welke meer dan eenige andere van de regelmatige reeks afwijkt en een bijzonder vooruitstekend aanhangsel van het eiland vormt. Hij heeft eenen zeer onderscheiden vorm; aan zijnen noordelijken voet is een andere kleinere berg van den zelfden aard, *Tjilaring* genoemd. Wanneer wij nu weder den regten lijn van deze reeks volgen, vinden wij, bijna eenen graad meer oostwaarts van den berg *Merapi*, en ongeveer op den zelfden graad van breedte, den berg *Lawoe*, welke tot de grootste brandende bergen van *Java*

behoort. Niet ver echter van den noordelijken voet van dezen berg is eene kalkvlakte, in welke eene diepte gevonden wordt, waaruit groote brokken van eene kleiachtige zelfstandigheid met zout en kokend water vermengd, zeer hoog worden op geworpen.

Bijna op de zelfde hoogte van de bergen *Merapi* en *Lawoe* volgen andere bergen, *Wilis* genoemd. Digt bij dezen treft men den berg *Kloet* aan, welke tegen de oostelijke grenzen der Vorstenlanden aanstoot en de voornaamste vulkaan van dit gedeelte van *Java* is. Eenige heuvels tot dezen berg behoorende, zijn ten oosten met den berg *Kawi* vereenigd, en van die beide bergen wenden eenige heuvelen, de *Indrawati* genoemd, en tot den tweeden rang behoorende, zich noordwaarts. De *Kawi* echter en de *Kloet* liggen bijna op de zelfde breedte en vormen ook die groote keten, welke midden door *Java* loopt.

Meer noordwaarts is de berg *Ardjoena*, wiens zuidelijke voet tot de *Indrawati* behoort, en wiens noordelijke heuvelen met den berg *Penganggoengan* vereenigd zijn. Ongeveer een graad meer oostwaarts van den top des bergs *Kloet* is een andere berg *Semiroe*, die de grenzen van de distrikten *Malang* en *Lamadjang* uitmaakt. Deze berg is ten noorden vereenigd met eenen bergrug, *Tengger* geheeten, waar men eene diepe kolk, *Dasar* genoemd, aantreft. De heuvelen van het *Tengger*-gebergte strekken zich noordwaarts tot de zee uit, terwijl de zuidelijke voet van den berg *Semiroe* zich naar den zuidelijken Oceaan wendt.

Deze groote keten van brandende bergen bevat ook eenen anderen berg *Lamongan*, welke zich oostwaarts uitstrekt. De voet van dezen berg is vereenigd met de keten van brandende bergen van den tweeden rang, welke *Java* van het Noorden naar het Zuiden doorloopt, en wier hoogste top *Yiang* genoemd wordt, doch noordwaarts tot in de zee voortgaat.

In het noordelijke gedeelte van het eiland volgt op deze keten een andere berg, *Ringgit* genoemd, en na ongeveer een halven graad de berg *Ringgong*, die tegen het Oosten, door

tusschenkomst van mindere reeksen, verbonden is met den berg *Idjen*, met welke die keten van brandende bergen eindigt. Eindelijk vindt men op het uiterste Noordoostelijke punt van *Java*, nabij den Oceaan, op de zelfde breedte als de *Ringgong*, een andere berg, *Talaga-warong*.

Bestanddeelen der bergen.

Hoewel deze bergen onderling in uitwendige gedaante verschillen, dragen zij echter alle de kenteekenen van vulkanen, als hebbende eenen breeden voet, terwijl de top in den vorm van een suikerbrood oploopt.

Zij verheffen zich allen uit eene vlakte, slechts weinig boven den waterspiegel der zee verheven, en elk moet, met weinige uitzondering, als een afzonderlijke berg beschouwd worden, welke ontstaan is door eene oorzaak, onafhankelijk van die, waardoor de anderen zijn voortgebragt. De meeste zijn in eenen lang vervlogen tijd opgeworpen en zijn reeds vele eeuwen met boomen, planten en gewassen bedekt, maar de sporen en overblijfselen van hare vroegere uitbarstingen zijn talloos en onmiskenbaar. De kraters van vele zijn geheel uitgedoofd; die van andere hebben kleine openingen, waaruit gestadig zwavelachtige dampen of rook voortkomen. Onderscheidene van deze laatste hebben sedert weinige jaren nog uitbarstingen gehad.

Behalve de bergen van de hiervoor beschrevene groote keten, zijn er uitgestrekte bergreeksen van eene mindere hoogte, somtijds met de groote keten zamenhangende, somtijds daarvan afgescheiden, welke mede grootendeels vulkanisch zijn. Talrijke heuvelruggen doorkruisen het eiland in onderscheidene rigtingen, en de oppervlakte van *Java* is in het algemeen, behalve deze verhevener punten, op de meeste plaatsen golvende en ongelijk, uitgezonderd aan de zeekust.

Bijna alle de bergen of vulkanen, in de hierboven beschrevene groote keten, zijn bij onderzoek gebleken uit de zelfde

bestanddeelen gevormd te zijn; zij worden door loodregte scherpe ruggen doorsneden, welke, als zij den voet der bergen naderen, eenen meer bogtigen loop aannemen. Deze ruggen worden afgebroken door dalen, wier zijden zeer onderscheidene afhellingen hebben. Groote basaltrotsen, hier en daar opgeworpen, en op verschillende plaatsen de dalen vormen de beddingen der rivieren.

Op deze uitgestrekte reeks van primaire bergen volgen in belangrijkheid onderscheidene lagere bergen of heuvelreeksen, welke zich, met eene bijna gelijke hoogte, in onderscheidene rigtingen uitstrekken, somtijds voortkomende van of zamenhangende met de primaire vulkanen, somtijds afzonderlijke reeksen vormende en op eenigen afstand van de groote keten ontstaande. Deze, welke men secundaire bergen noemt, hoewel klaarblijkelijk van eenen vulkanischen aard, verschillen in menig opzigt, ten aanzien van hunne vorming, van die der groote keten. Zij strekken zich doorgaans in lange smalle ruggen met eene slechts middelmatige hoogte uit, en hunne afhellingen zijn minder regelmatig zamengesteld dan die van de bovenvermelde loodregte ruggen. In de meeste gevallen kan men ontdekken, dat zij uit lagen zamengesteld en van onderzeeschen oorsprong zijn. Zij zijn meestal met groote basaltrotsen bedekt, en somtijds bestaan zij uit eene groenachtige halfdoorschijnende agaat en hoornblende, welke in groote menigte langs haren voet wordt aangetroffen.

Heuvels van een kalkaardig zamenstel, van eene middelmatige hoogte, komen in kleinere ruggen, vaak met eene vlakke kruin, of in steile rotsen en verhevenheden voor. Deze vindt men somtijds in het midden van het eiland, dat uit vulkanische distrikten bestaat, doch nog meer nabij de noord- en de zuidkust.

Heuvelen van gemengden aard, gedeeltelijk kalkachtig en gedeeltelijk vulkanisch, worden mede aangetroffen. De zuidelijke kust van het eiland bestaat bijna geheel uit dergelijke heuvelen, welke op vele plaatsen zich tot eene loodregte hoogte van 24 tot 30 ellen en somtijds nog veel hooger

verheffen. Deze verdwijnen trapsgewijze, naarmate zij meer binnenwaarts loopen en de middelste of hoogere streken naderen, en maken plaats voor de vulkanische reeks, of worden afgebroken door groote blokken van basaltachtige hoornblende, die in geregelde lagen liggen. Aan den voet van deze heuvelen of in de bedding der rivieren, welke daarvan afkomen, worden vaak kleiachtige steenen gevonden, zoo als gewone vuursteen, hoornsteen, jaspis, porfier, agaat, kornalijn, enz.

Uit deze en andere omstandigheden schijnt de bodem van *Java* enkel vulkanisch te zijn, en het is opmerkenswaardig, dat de zelfde groote keten van bergen, die zich bijna op de zelfde breedte over het geheele eiland *Java* uitstrekt, over de naburige eilanden *Bali*, *Lombok*, *Sumbawa* en *Flores* wordt voortgezet, alle welke eilanden vulkanen bevatten.

Uit het hierboven vermelde blijkt dus, dat de vulkanen op *Java*, welke achtendertig in getal zijn, allen onderling verbonden zijn. Even als men opgemerkt heeft, dat alle brandende bergen of op eilanden of digt aan zee gevonden worden, zijn ook vele der bergen van *Java* niet ver van de zee verwijderd. Die het naast aan de zee liggen zijn: de *Djoengong*, de *Poeloesari*, de *Tankoeban-Prahoe*, de *Djapara*, de *Semiroe*, de *Ringgit* en de *Talaga-woerong*. Onderscheidene andere worden door een aantal rivieren en groote stroomen bespoeld.

Hoogte der bergen.

Om onzen lezers een denkbeeld van de hoogte van eenige bergen op *Java* te geven, voegen wij hierbij een tafeltje, volgens de waarnemingen van den Hoogleeraar Reinwardt opgemaakt.

NAMEN DER BERGEN.	Thermometer van Fahrenheit.	Barometer.		Hoogte der bergen.	
		Lijnen (Millim.).	Engelsche duimen.	Ellen (Meters).	Engelsche voeten.
Het Zeestrand.	82	760	29,922		
Salak.	54	589,5	23,208	2186	7172
Gedé.	56	551	21,710	2766	9075
Patoeha.	50	584	22,992	2257	7407
Tombak Roejong.	61	609	23,978	1917	6291
De noordelijke top van den berg *Tiloe*.	60	627	24,690	1653	5425
De zuidelijke top van den berg *Tiloe*.	60	614	24,174	1839	6034
Malawar.	61	602	23,700	2018	6621
Soembing.	65	624	24,566	1704	5593
Tjikaraha.	64	640	25,196	1224	4017
Goenong-Goentoer.	55	612	24,094	1855	6085
Talaga-Bodas.	64	626	24,645	1675	5497

De warmte van kokend water op den berg *Gedé* was 194° Fahr.
Patoeha. 197° —
Salak 199° —
Malawar 200° —
Talaga Bodas 204° —

Aardbevingen.

Niet altijd branden de vulkanen; de uitbarstingen hebben op ongeregelde tijden plaats, en als zij vele jaren hebben opgehouden, beginnen zij telkens weder. Zoo hebben de *Salak* en de *Gedé* gedurende eenen langen tijd niet gebrand; nu echter doen zij het weder en wel uit den rug en de zijden, welke vruchtbaar en met planten bezet zijn.

De brandende bergen werpen zelden water en modder uit, en dan nog in geringe hoeveelheid; want niet zelden gebeurt het, dat bergstroomen uit sneeuw door de hitte des bergs gesmolten ontstaan, zijn aangezien voor waterstroomen uit holen voortkomende. Zij rooken integendeel, werpen heete

dampen en doodelijke luchten uit, strooijen asch over den omtrek, en gieten stroomen van gloeijende lava uit.

Hoewel eenige verschijnselen, welke men bij de brandende bergen opmerkt, juist niet altijd plaats hebben, of bij allen de zelfde zijn, zijn er echter eenige, welke men altijd waarneemt en die elkander in de zelfde orde opvolgen. Er zijn er, welke als voorteekenen de uitbarsting voorafgaan, en waarschuwen dat die aanstaande is en niet lang zal achterwege blijven. Eenige betreffen niet slechts den brandenden berg omringende plaatsen, maar hebben veeleer betrekking tot ver afgelegene plaatsen, tot de rivieren en de zee, zelfs tot de lucht, zoodat het is, alsof, wanneer de berg in barensnood is, de natuur een groot werk tot stand wil brengen. Want de wind gaat leggen, zwarte wolken veroorzaken duisternis, de lucht is warm en vochtig. Eensklaps hoort men een geluid, het ratelen van den donder neemt meer en meer toe, de aarde wordt geschokt en schijnt als voor den donder te sidderen. Eene aardbeving is bijna altijd het teeken, dat er eene uitbarsting zal plaats hebben. Den 2 October 1818 ontwaarde men op het westelijke gedeelte van *Java* eene hevige aardbeving, welke vooral in de residentiën *Batavia* en de *Preanger Regentschappen* gevoeld werd. De bewoners der dorpen *Trogong*, *Lelles* en *Garoet* werden daardoor zeer verschrikt; in de zelfde maand nog brandde de *Goenong-Goentoer* hevig en wierp met eene geweldige kracht steenen en asch uit. Even eens werd, den 8 November van het zelfde jaar, het geheele eiland *Java*, doch voornamelijk het oostelijke gedeelte, door eene aardbeving geschokt, welke zoo hevig was, dat te *Samarang* de glazen lantaarnen twee voeten van de plaats waar zij hingen geslingerd en de grond in het distrikt *Banjoewangie* zich als de baren van de zee bewoog. In den zelfden nacht brandde de berg *Lamongan* zeer hevig en wierp veel lava uit. Zoo was ook de aardbeving, welke van 5 tot 17 April van het jaar 1815 het eiland *Sumbawa* schokte en op *Java*, *Borneo* en *Celebes* gevoeld werd, zeer geweldig. Op het westelijke gedeelte van *Java* werd de lucht door zwarte

wolken en asch verduisterd; en de brandende berg van het eiland *Sumbawa* deed zulke geweldige donderslagen hooren, dat de officieren op *Java* meenden, dat er een schip op de kust door zeeroovers was aangevallen.

Doch wanneer de aardbevingen door de brandende bergen ontstaan zijn, kan men bezwaarlijk verzekeren hoe groot en hoedanig de gevolgen en uitwerkselen zijn zullen; want nu eens worden de waterloopen troebel en terwijl oude verstopt worden en te niet gaan, worden nieuwe geopend; nu eens wordt de aarde opgeheven, geheele klompen uitgeworpen, er ontstaan heuvelen en bergen, of er komen eilanden uit de zee te voorschijn; nu weder storten bergen in, gedeelten land worden van het overige afgescheurd en in de diepte verzwolgen; dan eens splijt de aarde en scheurt wijd vaneen, zoodat geheele akkers, dorpen, ja zelfs steden in de openingen verdwijnen en er afgronden ontstaan, die verstikkende dampen, rook, vlammen en asch uitwerpen, terwijl water, lava en steenen, ja geheele rotsen daaruit opgeheven en met eene geweldige kracht voortgestuwd worden.

Dat door aardbevingen de grond kan inzakken en eene landstreek verzwolgen worden, heeft men in het jaar 1772 gezien, toen de berg *Papandayan* in het regentschap *Soekapara*, een der *Preanger Regentschappen*, brandde. In den nacht van 11 Augustus begon de aarde te beven en te schudden; uit den top van den berg kwamen vlammen voort, en de geheele berg was met heldere wolken omgeven; op dit gezigt verschrikt geworden, begaven zij, die den rug en den voet des bergs bewoonden, zich op de vlugt; doch eer zij, zich benevens hunne vrouwen en kinderen, in veiligheid konden stellen, stortte een groot gedeelte van den berg in, en een uitgestrekt landschap verdween in den afgrond; te gelijker tijd hoorde men een verschrikkelijk onderaardsch gekraak en aanmerkelijke stukken rots werden verscheidene mijlen ver weggeworpen; de verwoesting strekte zich over eene oppervlakte van vijftien mijlen in de lengte en zes mijlen in de breedte uit; veertig dorpen waren verzwolgen of door de rotsklompen

bedekt, ongeveer drieduizend menschen en vele dieren kwamen er bij om, en eene menigte tuinen en velden, waarin indigo, katoen of koffij werd aangekweekt, was onder steenen en asch bedolven.

Door de schudding der aarde wordt ook de zee beroerd, eensklaps verheft zich eene hevige golving, nu eens met, dan weder zonder wind, en het water rijst tot zulk eene hoogte, dat het het voorkomen van eenen hoogen berg heeft, en, over de aarde uitgestort, doet het die onderloopen. Dat door de aardbevingen ook somtijds strand ontstaat of de zee van het strand afloopt, heeft men gezien in het jaar 1815 bij eene, welke de uitbarsting van den berg *Tomboro* op het eiland *Sumbawa* vergezelde; daardoor toch werd eene plaats, waar vroeger schepen voor anker lagen, in een moeras veranderd, en de zee met boomen en klompen puimsteen overdekt.

Er zijn mede vele voorbeelden, dat er wateren door aardbevingen ontstaan zijn, maar ook dat daardoor rivieren verdwenen of bedorven geworden zijn. Dit laatste had in de maand Junij 1822 op het eiland *Java* plaats, toen het water van de *Gikoenir*, welke van den top van den berg *Galoenggoeng* afkomt, zeer troebel werd, eene zwavelachtige lucht van zich gaf, bitter en heet werd. Daarna kwam het wel weder tot rust, maar het behield eenen onaangenamen reuk. Dit was slechts een voorteeken van de hevige uitbarsting van den *Galoenggoeng*, welke in October van dat zelfde jaar plaats had, en waarvan wij later omstandiger zullen spreken.

Het branden der bergen.

Wanneer de aardbeving ophoudt, hoort men ook het onderaardsch gekraak niet meer, en de krater werpt eenen zeer dunnen rook uit, die hoog ten hemel stijgt; eindelijk echter wordt hij zoo digt en dik, dat de reeds aanmerkelijk toenemende wind hem niet uiteen drijven kan en het licht der zon er door verduisterd wordt; er barsten vlammen van onderscheidene

kleuren uit den berg; men ontwaart bliksemschichten, die van den top des bergs naar de wolken of uit de wolken naar den berg schieten, en niet slechts de dieren en menschen schrik aanjagen, maar ze zelfs nedervellen en dooden; die vlammen en bliksemschichten verspreiden licht over den berg en doen door hun schijnsel de duisternis, zelfs in den nacht, verdwijnen.

De dampen, welke de berg uitwerpt, zijn wit en doen veel asch ontstaan; als zij zich in de lucht verheffen, worden zij in zeer dikke wolken zamengedreven en verwekken op den heldersten dag eene nachtelijke duisternis; het licht keert niet weder, vóórdat de asch ophoudt te vallen; nu echter is de lucht door zwarte wolken verduisterd, en de boomen en gewassen, die op den berg stonden, zijn verzengd.

Den 21 October 1818 brandde de berg *Goenong-goentoer* of *Donderberg*, aldus door de Javanen genoemd, om de donderslagen die hij doet hooren, in het distrikt *Bandong*, allerhevigst en wierp met ontzaggelijk gekraak zeer groote gloeijende rotsblokken uit; den volgenden dag stegen vlammen, rook en steenen ten hemel; de berg brandde vier dagen zonder ophouden, en toen blies hij zooveel asch uit, dat er ten noorden van dien berg, werwaarts de asch door den wind gedreven werd, eene dikke duisternis ontstond en in het distrikt *Bandong* niemand bij dag zonder kaars- of lamplicht schrijven kon. Te dier tijd besteeg de Hoogleeraar Reinwardt den nog woedenden berg, en, verlangende den aard van de uitbarsting van naderbij te beschouwen, bereikte hij den top, daarbij grootmoedig alle gevaren tartende, want de weg was zeer moeijelijk en met pas uitgeworpen en nog brandende steenen bedekt, zoodat van onderscheidene slaven, die de natuurkundige instrumenten droegen, of van degenen, die hem vergezelden, slechts een hem, met door de scherpe steenen en de hitte van den weg gewonde voeten, volgde; want de grond was dikwijls zoo heet, dat het leder der schoenen verschroeide, en het kwik, als hij de thermometer tusschen de steenen hield, tot 275° opklom; bovendien stegen

er brandende dampen op. Doch de Hoogleeraar bleef gelukkig behouden, ofschoon hij aan de grootste gevaren blootstond; want toen hij den berg bestegen had, en bezig was de, met den thermometer gedane, waarnemingen op te teekenen, brak er een stuk van den hoogsten top boven zijn hoofd af en rolde voor zijne voeten naar beneden.

De lava.

Uit de bijgebragte voorbeelden blijkt, dat de asch der brandende bergen door den wind niet slechts naar de nabijgelegene plaatsen, maar ook tot ver verwijderde oorden gedreven wordt, en dit heeft dikwijls plaats. Met de asch wordt het zoogenaamde vulkanische zand opgeworpen, dat van de lava voortkomt, welke in kleine stukken met de dampen in de lucht opgeheven zijnde, als het bekoelt tot korrels wordt; alsmede schuim dat van den zelfden oorsprong is. Meermalen is de lava, als zij in de lucht wordt opgevoerd, zacht en bijna vloeibaar en gaat door stolling in eene lange bol over, welke daarom door de mineralogen een vulkanische bom genoemd wordt. De oppervlakte van den bol is glad, het ligchaam van binnen ligter en ruw; somtijds valt hij op de aarde nog taai en buigzaam zijnde en wordt dan platter. Ook braken de vulkanen klompen puimsteen uit, zoo als vooral met de bergen op *Java* en andere eilanden van den Indischen Archipel het geval is. Dusdanige uitgebrande steenen worden met verbazende kracht door de bergen *Gedé* en *Goenong-Goentoer* uitgeworpen, welke bijna geheel even als hunne onmiddellijke omstreken daarmede bedekt zijn. In 1815 braakte de berg *Tomboro* ontzettend groote klompen puimsteen uit, van welke uitbarsting wij reeds hier voor (blz. 137) gesproken hebben. Van de twee distrikten *Tomboro* en *Pekat*, welke bijzonder wel bebouwd en bij uitstek vruchtbaar waren, was niets overgebleven, en van twee duizend menschen overleefden slechts vijf deze ramp. Het puimsteen werd echter grootendeels door den wind naar de zee gedreven, waar de zeelieden groote brokken daarvan voor

nieuwe eilanden, welke uit de zee waren opgekomen, aanzagen; en dit puimsteen stopte menige haven, ook vond men nog lang daarna brokken in den *Oostindischen Archipel* drijven. Somtijds worden er ook niet verbrande of ten minste door het vuur niet vloeibaar gemaakte steenen uitgeworpen; deze worden gehouden voor stukken, die van de bergen afgescheurd zijn en door de kracht der dampen voortgestuwd worden; hiertoe behooren brokken korrelige en schilferachtige kalksteen.

Er vloeijen voorts van de bergen beken van vuur of stroomen van gesmolten steen, welke als gloeijende metalen langs de hellingen der bergen afloopen en lavastroomen genoemd worden. Hoogst zelden kan de lava door de natuuronderzoekers, vóór zij uitgestort wordt, in de kraters nagespoord worden, omdat zij door de groote en veelvuldige gevaren, aan welke men daarbij is blootgesteld, wederhouden worden in de kraters van den brandenden berg af te stijgen. Uit de waarnemingen echter van die weinigen, welke zoo ver zijn doorgedrongen, mag men opmaken, dat de hitte zeer verhoogd wordt door de dampen, welke, als zij uitgedreven worden, de lava opheffen, en die met geweld door de kloven stuwen. Wonderbaar en bijna ongeloofelijk is de kracht en werking der onderaardsche dampen, die, in naauwe plaatsen besloten, als zij eenen uitweg zoeken, rotsen kunnen splijten en omhoog werpen. Weinig echter vinden zij zooveel tegenstand, dat zij in de hoogste bergen brokken lava zelfs tot den top kunnen opheffen en door de hoogste kloven uitdrijven, waardoor deze zelden uit den krater, maar meest uit de zijden van den berg te voorschijn komt. Of, en misschien vindt dit gevoelen meer bijval, de zijden der bergen kunnen de drukking der gesmoltene steenen niet wederstaan, maar splijten en worden zelve door de hitte des vuurs misschien vloeibaar, waardoor scheuren en spleten ontstaan, die de lava met asch en rook uitwerpen. Maar de gesmolten lava vloeit met snelheid over de helling der bergen, voert alles met zich mede en verwoest het door zijne

verschroeijende hitte, tot zij, aan den voet des bergs gekomen, langzamer loopt en, naar den aard en het beloop van den grond, zich in onderscheidene stroomen verdeelt. Zoodra de lava aan de lucht is blootgesteld, verliest zij de roodheid van het vuur, wordt zwart en gaat tot de hardheid van steen over, heeft eerst de gedaante van schuim, doch vormt zich later tot zwarte stukken. Intusschen hebben er weder uitstortingen van gesmolten steenen plaats; daar deze echter met de opgehoopte brokken lava en rots niet kunnen naar boven komen, vliegen zij door de lagere scheuren naar buiten en hollen dóor de hitte en gloed den grond uit, waarin zij als in kanalen hunnen loop vervolgen en, niet afgekoeld door de lucht, blijven zij langer heet en vloeibaar. Weldra breken zij de harde korst door en de steenachtige deelen worden door de nog vloeibare en gloeijende medegevoerd. Maar de verschijnselen, welke de uitvloeijing van de lava vergezellen, verschillen naar den onderscheiden graad van vloeibaarheid; meestal vliet zij als een stroom, welke eindelijk dikker wordt en langzamer loopt en door eene korst overtogen wordt, onder welke de lava vloeijende voortloopt. Ook vliet zij niet altijd met den zelfden spoed, maar nu eens geschiedt dit uiterst snel, dan weder zeer langzaam, en dit hangt van vele en zeer verschillende omstandigheden af. In het algemeen kan men echter zeggen, dat zij van de hellingen zeer snel afvloeit, maar dat haar loop op de vlakke velden minder spoedig is. Somtijds vloeijen de lavastroomen stil en effen, somtijds golvende en bruischende; door het bruischen wordt echter de lava meer zamengedrukt en vaster, is inwendig ligter en vol scheuren en slakken; in het algemeen echter brandt zij op de oppervlakte, rookt en werpt des nachts vlammen uit, en geeft licht van zich, zoodat men op eenigen afstand meent vuur te zien. De lava, welke eerst vloeibaar is als water, wordt ras taaijer, zoodat steenen, welke men er opwerpt, daarop geen indruk maken; en daar zij alzoo langzamer vloeit, vormt zij klompen.

Niet altijd echter werpen de brandende bergen gesmolten steenen uit en barsten met een hevig gedruisch uit. Gedurende eene lange reeks van jaren althans wierpen de bergen op *Java* bij het branden nimmer brokken van gesmolten rots uit en de Hoogleeraar Reinwardt, die er zoo vele bestegen heeft en er niet weinige bij de uitbarsting waarnam, zag er geen, die lava uitwierp, noch zag ergens een duidelijk spoor van pas uitgeworpene lava. Onder de in vroegere tijden echter uitgeworpene steenen, vond hij lava, welke stellig vloeibaar geweest was. Ook op den *Goenong-Goentoer*, welke om zijne gedaante en zijnen geheelen vorm van eenen lateren oorsprong en vorming dan de overige brandende bergen van *Java* schijnt te zijn, zijn vijf onderscheidene lavastroomen gevonden, van welke men meent, dat de laatste in het jaar 1800 gevloeid heeft. Dat vele dezer stroomen reeds voor eene reeks van jaren uit dezen berg gevloeid zijn, schijnt daaruit te blijken, dat er eene menigte planten in groeijen. Want er zijn onderscheidene jaren noodig, eer de lava in vruchtbare aarde, ten minste in die waarop planten voortkomen, overgaat.

Water- en modderstroom.

In de beschrijvingen, welke er van de uitbarstingen en het branden van bergen voorhanden zijn, vindt men ook meermalen vermeld, stroomen van water en modder, welke uit de bergen voortkwamen en de naburige velden overstroomden en verwoestten. Doch onderscheidene geologen twijfelen niet zonder reden: of alle die water- en modderstroomen wel uit de kraters van de bergen zijn voortgekomen, en veronderstellen, dat vele door de menigvuldige regen, welke tijdens de uitbarsting viel, ontstaan zijn. Zij meenen, dat de aanschouwers, het water met de asch vermengd van den berg ziende afvlöeijen, gedacht hebben, dat het mede uit de bergen voortkwam. Er zijn echter gevallen, waarin het ontwijfelbaar was, dat er kokend water uit de kraters der bergen voortkwam, zoo als blijkt uit hetgeen de geleerde Reinwardt zelf op de bergen van *Java* gezien heeft. Onder anderen is

er niet ver van den *Goenong-Goentoer* een berg, *Kiamis* geheeten, welke, met groot geweld, kokend water en modder uitwerpt en daarom door de Javanen *Kawah-kawahan*, d.i. (een berg) dien aan eenen vuurspuwenden berg gelijkt, genoemd wordt. Hij is zeer uitgestrekt, en door de uitwaseming van den grond met nevelen bedekt, zelfs de ruwe grond is met hoopen zwarte asch en van gele zwavel, met wit zand en roode aarde bedekt. Vele stammen van verbrande boomen zijn in het rond verspreid en overal hoort men een geweldig gekraak, terwijl het water en de modder koken; de aarde zelve, de omgevende dampen en de geheele lucht gloeijen en branden, en overal zijn scheuren, waar het modderachtige water uitbarst en met geweld wordt voortgedreven. De grootste dezer scheuren treft men aan onder hoopen zwarte asch, met zwavel en onderscheidene zouten vermengd, en tusschen onderscheidene stammen van verbrande boomen, welke gedeeltelijk in de scheur zelve staan, gedeeltelijk in de nabijheid verstrooid zijn. Op den geheelen omtrek ziet men onderscheidene dergelijke scheuren, in een van welke een bijzonder groote boom ligt, welke onophoudelijk door het water en den modder wordt opgeheven en gestadig weder terugvalt. De warmte van het water is aan kokend gelijk, maar de grond is op onderscheidene plaatsen nog veel gloeijender en warmer. Het water, dat uit deze plaats afstroomt, vormt twee rivieren, waarvan de eene, de *Tjikaraha*, naar het oosten, de andere, de *Tjidoeri*, naar het westen vloeit, terwijl beider wateren eindelijk in de *Tjikaro* vallen. Ofschoon de hitte op deze plaats niet is uit te staan, komen er echter rhinocerossen en bantings of wilde runderen, welke dieren de warmte beminnen, bijeen om te drinken; want in den omtrek worden de voetstappen dezer dieren gevonden, en op zekere plaats de overblijfselen van eenige, die levend door eene scheur zijn ingezwolgen. Vele dier voetstappen zijn slechts door eene dunne laag asch bedekt, en de aarde, door den schok geschud, splijt gemakkelijk open, daar zij door het kokend water en de uitwasemingen week en los wordt; zij wordt echter

door de asch en de modder, waarin de zwavelkristallen blinken, zwart, terwijl het scherpe vocht van het zwavelzuur haar doorweekt. Daar worden ook harde aardsoorten van de zelfde kleur en door het zuur uitgebetene en afgebrokkelde basaltsteenen aangetroffen. Dus werd deze plaats door den geleerde Reinwardt in 1819 gevonden, die het voor de meest woeste en door het onderaardsch vuur meest geteisterde plaats houdt, welke hij immer bezocht heeft. Er is dan ook geene plaats op *Java*, waar zoo vele en zoo merkwaardige sporen van het onderaardsch vuur gevonden worden, als in dit gedeelte van het eiland. Aan den voet namelijk van den *Goenong-Gadjah* is alles door het vuur geschonden en verwoest, alle boomen zijn verbrand, terwijl de zwarte stammen zonder bladeren of takken zich uit de graauwe asch verheffen, en nergens vindt men sporen van menschen of dieren, behalve dat van rhinocerossen, die ook nog in dit woeste en verbrande oord te zamen komen.

De Galoenggoeng.

De *Kawah-kawaha* is echter niet de eenige berg, welke dusdanige zwarte en modderachtige zelfstandigheden uitwerpt, ook door andere bergen worden zij uitgebraakt, onder welke vooral verdient genoemd te worden de *Galoenggoeng*, in het zuidelijke gedeelte der *Preanger-regentschappen*, die in het jaar 1822 zoo hevig brandde, dat vele duizenden menschen door het vuur zijn omgekomen. Deze berg is een uit de keten, welke in het zuidelijk gedeelte van den berg *Tjikoerai* begint en de natuurlijke grensscheiding tusschen de distrikten *Limbangan* en *Soemadang* uitmaakt. Een diep dal, dat aan den voet van dezen berg een aanvang neemt, wendt zich naar het westelijke en zuidelijke gedeelte van *Java* en eindigt op den oever der *Tjitandai* en *Tjiwoelan*. Onderscheidene beken, welke van den berg afkomen, vallen in dit dal en loopen in die beide rivieren uit, terwijl de geheele landstreek tusschen deze rivieren en den berg voor de vruchtbaarste werd gehouden en sterk bevolkt en zeer

bebouwd was. Deze gelukkige inwoners wisten niet, dat de *Galoenggoeng* immer gebrand had, noch hadden ooit iets van eene uitbarsting van dien berg gehoord. Op den berg zelf echter en in het dal werden rotsblokken en steenen gevonden, die daarvan getuigenis droegen, hetwelk de Javanen nogthans nooit hadden opgemerkt of hun bezorgdheid had verwekt. In de maand Junij 1829 werd het water van de *Tjikoenir*, welke met drie takken in het dal loopt, zeer troebel, liet witte stof achter, gaf eenen zwavelachtigen reuk van zich, nam eenen bitteren smaak aan en werd heet; eenige dagen daarna bekwam het zijne vorige helderheid wel weder terug, maar riekte nog naar zwavel; daar dit eenige teeken van de aanstaande uitbarsting niet door de Javanen werd opgemerkt, wendden zij geene middelen aan, om zich in veiligheid te stellen. Maar den 8 October, terwijl de geruste inwoners geen kwaad vermoedden, begon de *Galanggoeng* te werken; hij brandde en woedde met zulk eene hevigheid, als immer bij menschengeheugen had plaats gehad. Ten één ure na den middag hoorde men eenen onderaardschen donder; de berg wierp eenen zeer dikken rook uit; kort hierop werd hij door nevelen omgeven, eene akelige duisternis vervulde de vallei, de aarde schudde, de dikke lucht was brandend heet. Daarna begon de berg kokend water, alsmede brokken gloeijenden modder en brandende zwavel uit te werpen; de stroom dezer uitwerpselen bedekte de velden tot op eenen afstand van meer dan tien mijlen van den berg, of stortte in de rivier, waarin het water door den gloed warm werd, zoodat het door de hitte buiten den oever uitgestort, de menschen, jammerlijk deed omkomen, daar elken uitweg afgesloten en de vlugt hun alzoo belet was. De rivieren de *Tjilone*, de *Tjiwoelan* en de *Tjikoenir* voerden op hare golven de lijken van menschen en dieren mede. Elders zag men de gebouwen op hunne grondvesten schudden en waggelende instorten, terwijl zij door hunnen val de bewoners levend onder het puin bedolven, zonder dat men hun eenige hulp kon toebrengen. Intusschen schoten de wolken,

welke den hemel en den berg aan het oog onttrokken, verschrikkelijke bliksemschichten uit, door welke eenige menschen gedood, andere gewond werden. De geweldigste uitbarsting had ten drie ure plaats; van alle kanten stortte een regen van modder, asch en steenen, de laatste ter grootte van eene noot, en in de nabijheid van den berg een scherp en rood zand, neder; de boomen in de wouden, het gewas op de velden, het gras in de weiden werden wijd en zijd verschroeid en geheel en al bedorven. Ten vier ure begonnen de uitbarstingen te verminderen, ten vijf ure hielden zij op. Nu was alles stil en de natuur lag als afgemat van het werken; het licht keerde weder: de hemel werd helder; de berg en het dal lagen weder bloot voor het gezigt; maar werwaarts men zijne blikken wendde, waren de bosschen verbrand en verwoest; het groen en de vruchten van tuinen en velden door het vuur verzengd; de akkers en landhuizen afgebrand; er bestond geen enkel gebouw meer; alles was met een blaauwen modder overdekt, en door de met wortel en tak uit den grond gerukte boomen en verschroeide lijken van menschen, dieren en vogelen als bezaaid. De modder lag tot op ver verwijderde plaatsen verspreid, en weinige oorden in de nabijheid van den berg waren vrij gebleven van de verwoesting, welke zich tot op eenen verren afstand uitstrekte.

Deze uitbarsting werd den achtsten over geheel *Java* gehoord, en de Javanen meenden, dat de *Goenong-Goentoer* aan het woeden was. Den volgenden dag werd het landschap *Bandong* met asch overstrooid en de velden van het regentschap *Lembangan* met modder overdekt. De bewoners van het eerstgemelde landschap waren onzeker, welke berg aan het koken was, daar de lijken van menschen en dieren door de wateren van de *Tjiwoelan* zeewaarts werden heengevoerd.

Den 12 ten zeven ure des avonds werden de bewoners der omstreken door eene nieuwe uitbarsting en sterke aardbeving verontrust. Gedurende den geheelen nacht werden het gekraak en gedreun van nederstortende voorwerpen en het ge-

kletter der waterstroomen gehoord; den volgenden dag konde men den berg zien, welks gedaante en vorm geheel veranderd was, terwijl hij gedurig kokend water en modder bleef uitstorten. De stroomen water en modder, welke de rotsbrokken en boomen met zich voerden, stuitten tegen de heuvelen, welke in de vallei gevonden en door de Javanen bewoond werden, stortten er eindelijk overheen, en sleepten velen mede, die gehoopt hadden, bij de graven hunner voorvaderen, tegen het gevaar van vuur en water beveiligd te zijn. Weinigen, die het ontkwamen, werden naauwelijks levende en deerlijk gebrand uit den modder en van onder de boomen en steenen gehaald; in dien enkelen nacht zijn vijftien honderd menschen in het distrikt *Singaparna* omgekomen. Door deze tweede uitbarsting veranderden de *Tjibamparang* en de *Tjiwoelan* van loop, en in de vallei ontstonden nieuwe heuvelen, zoodat de inwoners, die door de vlugt aan de ramp ontkomen waren, van onderscheidene dorpen de plaats, waar zij vroeger gestaan hadden, niet terug wisten te vinden. Groote basaltrotsen waren tot op eenen afstand van zes en zeven duizend schreden van den berg geworpen, en er waren van de oude en digte bosschen, die op den berg en in den omtrek gestaan hadden, slechts weinige verbrande en van den bast ontdane boomstammen over.

Daar de weg versperd en alle bruggen vernield waren, bereikte de Heer Payen met veel moeite en groot levensgevaar den 18 het distrikt *Singaparna*, waar te gelijker tijd de broeder van den Gouverneur-Generaal van *Nederlands Indië* van der Capellen, met het prijzenswaardig voornemen, om waar hij konde, hulp te verleenen, aankwam. Diensvolgens begaf hij zich den volgenden dag dadelijk naar die dorpen, werwaarts de inwoners, die hadden kunnen ontkomen, zich begeven hadden. Daar stelde hij alle zorg en moeite in het werk, om het leed te verzachten en de wonden zoo veel mogelijk te heelen; aan zijne werkzaamheid, zorg en beleid is het dan ook te danken, dat de vele verminkten en verbranden, die van alle zijden tot hem gebragt werden, tijdig van geneeskundige

hulp waren voorzien, en voor het grootste gedeelte van hunne wonden genazen. In de maand November kon niemand nog digt aan den berg *Galoenggoeng* naderen, daar de weg met modder, asch, brokken basalt en vuursteen bedekt en vol scheuren en spleten was; den 12 November zelfs rookte hij nog en wierp dampen uit.

De Idjen.

Ook andere bergen van *Java* storten eene groote hoeveelheid water uit, hetwelk de omstreken overstroomt. De berg *Idjen*, in het regentschap *Banjoewangie*, welke in het jaar 1805 door Leschenault onderzocht is, die in den krater afdaalde en hetgeen hij gezien heeft, naauwkeurig in de *Annales du Musée d'histoire naturelle de Paris* beschreven heeft, wierp in het jaar 1817 zooveel water uit, dat het land tusschen dezen berg en de zee grootendeels ondervloeide en daardoor twee rivieren ontstonden. Daar dit water kokend en met zwavel en zwavelzuur vermengd was, werden alle de boomen en planten daardoor bedorven.

De Hoogleeraar Reinwardt heeft dezen berg in 1821 beklommen, en vond hem met witte aarde bedekt en vol scheuren. De krater van dezen berg is de grootste en zeker de diepste van alle, welke men op *Java* aantreft, en in de diepte vloeit een meer van wit water, waaruit zwavelachtige en verstikkende dampen voortkomen, terwijl een weinig boven het meer vele kloven, welke met zwavel omkorst zijn, mede dergelijke dampen uitwasemen en er op eene plaats ook roode vlammen worden uitgeworpen.

Dampen.

Men treft op *Java* mede vele bergen aan, die gedurig schadelijke dampen uitwasemen, welke ook op alle heete plaatsen uit de groeven en holen voortkomen. Deze uitwasemingen zijn niet alleen voor de menschen en de dieren doodelijk en doen hen door de inademing dadelijk stikken,

maar zijn somtijds zoo venijnig en pestaardig, dat zij besmettelijke ziekten veroorzaken. Zoo ontstond er, na de uitbarstingen van den berg *Cheribon* op *Java*, waarvan de eene in 1772 en de andere in 1805 plaats had, eene pest op *Java*, die eene menigte menschen ten grave sleepte.

Uitgebrande bergen.

De bergen branden echter niet altijd, of houden lang daarmede aan; zij beginnen soms eerst weder te branden na eene lange reeks van jaren, gedurende welke zij alleen rook opgeven. Als wij de verhouding en het getal der uitbarstingen en der tijdstippen, wanneer zij plaats hadden, nagaan, kunnen wij niet anders dan met Humboldt instemmen, dat, hoe kleiner de bergen zijn, des te meermalen er uitbarstingen plaats hebben. Er zijn er ook, wier kraters zich sluiten en in welke de brandbare stof geheel verteerd schijnt. Deze worden uitgebrande bergen genoemd: zoo als op *Java* de *Papandayan*, wiens krater in het jaar 1772, na hevig gebrand te hebben, instortte. Somtijds wordt het vuur door de groote overstrooming van water uitgebluscht, of ook wel door andere oorzaken, van welke allen de geologen geene voldoende redenen weten te geven. Er zijn echter eenige bergen, welke zoo zij al niet hunne kraters ongeschonden behouden, toch nog gedurende een aantal jaren de sporen daarvan dragen. Zoo ergens, dan vindt men deze veelvuldig op *Java*, waar de Hoogleeraar Reinwardt zooveel van dergelijke gedenkteekenen heeft aangetroffen, als nog ooit iemand in eenig land gezien had.

De Telaga Bodas.

Een der voornaamste uitgebrande bergen van *Java* is de *Telaga Bodas*, vooral merkwaardig, om de geweldige werking, welke nog altijd in zijn binnenste plaats heeft. De weg naar den top van dien zeer hoogen berg loopt eerst door een digt en duister bosch, vervolgens door kreupelhout

en geleidt naar een zeer zonderling en waarlijk eenig oord. Want nadat men eerst door een donker bosch van oude en hooge boomen gegaan is, komt men eensklaps op eene opene plaats, zijnde eene ruime vlakte, waar het schitterendste licht de oogen verblindt en die van alle zijden door zeer hooge bergen en rotsen omgeven is; hier vindt men een meer van ovale gedaante, dat van 380 tot 460 ellen in middellijn heeft en welks water even als de bodem zich wit vertoont, terwijl uit de wanden eene groote hoeveelheid zwavel met heete waterdampen afvloeit, waarvan het zijnen naam *Telagā Bodas* (d. i. zwavelmeer) ontleend heeft.

Aan de overzijde en op eenigen afstand van de plaats, waar men uit het bosch komt, schiet uit de rotsen eene dikke kolom van zwavel en waterstoom voort en stijgt met een geruisch als dat van de golven der zee opwaarts. De steenen muren, waardoor het meer omgeven is, zijn zeer verscheiden; hier met planten begroeid, ginds met het vuil, dat uit de aarde voortgekomen en in de lucht verdikt is, of met stukken van verbrijzelde omgestorte rotsen bedekt; verschroeide en zwarte boomstammen liggen rond het meer verstrooid en aan den rand groeijen slechts weinige planten, onder welke de *nepenthes* en de *phyllamphora*.

De Javanen zeggen, dat zij reeds van hunne voorouders vernomen hebben, dat deze plaats altijd zóó geweest is; doch de uitgerukte en verzengde boomen en de geheele toestand der plaats duiden aan, dat deze berg eens hevig gebrand heeft en dat dit zoo lang niet geleden is, als de Javanen beweren. De grond van den berg is te dier plaatse aan den oever en zelfs op den bodem van het meer wit, los en met zwavel en witte steenen bedekt. Naar het Westen vloeit eene rivier, die van den berg *Tjanar* of *Tjanner* afkomt in het meer. Nabij den oever van die rivier is de grond ingevallen en door het zwavelzuur en den zwavel doorweekt. Hier vindt men verschillende basaltsteenen van alle mogelijke vormen, onbeschadigd en onbedorven een weinig ontbonden, wit en overgegaan in de helderheid van de witste

aarde, en brozer geworden, rood en geel van kleur, alles echter met goudgele zwavel bedekt. Hier en daar ontspringen, uit de spleten en kloven der klippen en rotsen, bronnen van kokend water en uit het midden van het koude water van het meer dringt kokend water naar boven. Tusschen de verstrooid liggende steenen treft men boomen aan, van welke sommige bijna ongeschonden, anderen zeer uitgemergeld en los zijn, op eenigen afstand groeijen nog zeer fraaije boomen. De grond rondom het meer is taai en kleiachtig. Doch eene der grootste dezer bronnen komt uit spleten en rotsen voort, wier oppervlakte wit en los, doch die inwendig hard en vast zijn. De mond van deze bron is 2½ el boven het meer verheven, en daar hij naauw is, neemt de kracht van den damp bij het naderen van de opening toe, scheurt met een hevig gebons door de opening naar buiten, en werpt alles op eenen ruimen afstand van den mond neder. De vloeibare en gloeijende zwavel stort kokend en schuimend over de omliggende steenen heen en omschorst die, weder koud wordende, met eene zwarte en glasachtige korst; of de dunne uitwasemingen vormen zich in de lucht tot geelachtige vlokken van zuiveren zwavel.

De korst door de dampen gesmolten, valt weder allengs in de opening, waar zij weldra op nieuw wordt uitgeworpen. De hitte en verstikkende uitwasemingen sluiten echter alle toegangen tot de bron af. Beneden de bron is de grond wit van klei en zwavel; in welk mengsel vele weeke figuren van tufsteen gevonden worden; terwijl de boomen, planten en steenen daarmede omkorst zijn. Aan de oostelijke en zuidelijke oevers van het meer zijn openingen, uit welke kokend water en zwavel, hoewel niet met zooveel geweld, voortkomen, waarom de zwavel zuiverder is en volmaaktere kristallen vormt; want tusschen de steenen worden waarlijk bloem van zwavel, aardzwam en goudgele kristallen gevonden. Op eenigen afstand van deze openingen is aan den noordelijken oever eene groote spleet, door welke het water van het meer afkomt en daarna de *Kali Telaga Bodas* vormt,

welke langs de noordelijke en westelijke helling vloeit en zich in het distrikt *Galoenggoeng* met de *Tjitando* vereenigt. Geene soort van dieren genaakt het meer, dan de woeste rhinoceros; en de eend, welke de Javanen *anawadoek* noemen, zwemt er in.

Eene dergelijke plaats treft men aan de westelijke en noordelijke zijde van den berg *Telaga Bodas* aan. Deze wordt door de Javanen *Passir halang* en de plaats zelve *Pedjah halang*, dat is doodelijke plaats, genoemd. De berg is hier schuin en er worden aldaar zwavelachtige dampen ontwikkeld; overal vindt men losgemaakte en met zwavel bedekte brokken rots en zwarte, aschkleurige, gele en witte steenen; een zwavelreuk verspreidt zich in het rond en het met waterstofzuur en zwavelzuur vermengde water is geweldig zuur en geeft even als de steenen eene zwavellucht van zich. Zonderling is het, dat men er, hetgeen voor zoover bekend is, nergens elders plaats heeft, vele overblijfselen van dieren aantreft, van welke de beenen uitgemergeld, verteerd en bijna geheel weg zijn, terwijl de zachtere deelen, als het haar, de nagelen, de huid en de spieren ongeschonden en in vrij goeden staat gevonden worden. Zoo trof de Hoogleeraar Reinwardt er, in het jaar 1818, overblijfselen van tijgers en andere wilde dieren, van onderscheidene vogelen en eene groote menigte doode insekten aan, onder anderen eene rat, die pas gestorven was, in welke hij echter, toen hij haar onderzocht, geen spoor van beenderen vond. Deze geheele vernietiging van het beengestel laat zich niet gemakkelijk verklaren, ten zij de knagende en invretende kracht van het bittere en zure water zoo groot zij, dat de dieren het slechts drinken als zij van dorst versmagten; welligt echter dat het inademen van de zwavelachtige uitwasemingen, die er zich gestadig verspreiden, hen terstond doen stikken.

De Patoeha.

Op *Java* vindt men onderscheidene zeer merkwaardige plaatsen; onder deze treft men den berg *Patoeha*, welke vóór

den Hoogleeraar Reinwardt alleen door Noronha, eenen beroemden Spaanschen kruidkundige, onderzocht is. Op de helling van dezen berg treft men uitgestrekte dikke en digte bosschen aan, welke door de zware met uitgestrekte takken voorziene boomen en daaronder welig dooreengroeijende gewassen ondoordringbaar zijn. De berg heeft in het zuidwesten ongeveer 190 ellen beneden den top eén ronde krater, welks opening te midden van gescheurde rotsen is, en met water gevuld een meer vormt; het water is wit en blaauwachtig en heeft eenen zuurachtig bitteren alsemsmaak. Op de oevers groeijen dezelfde planten als op die van het meer *Telaga Bodds.*

Deze plaats is rijk aan zwavel, waarvan men er eene groote verscheidenheid aantreft; want de eene is geel en week of gedeeltelijk helder en kristalachtig, de andere, die donker en groen is, overdekt de steenen met eenen dikken korst; weder eene andere is digt opeengepakt, en heeft den vorm van kleine bekers; het grootste gedeelte echter is over den witten grond verspreid. In het meer is zelfs een eilandje, dat geheel uit zwavel bestaat. Behalve eenig opborrelend water, wordt in dezen krater geene werking noch heete bronnen ontdekt. Uit de frissche kleur van het zwavel zou men evenwel vooronderstellen, dat het nog niet zeer lang geleden is, dat het uit diep liggende heete bronnen is opgeworpen. De grond komt in gesteldheid en aard eenigzins met dien van den *Telaga Bodas* overeen. Men kan hier die zonderlinge verscheidenheid van het doleriet waarnemen. Hij vertoont zich gebroken en opgelost door damp en zwavelzuur van verschillende kleuren, zoowel naar het zwart hellende, als zeer wit, zijnde dikwijls op de oppervlakte afgebrokkeld, wit en bros, inwendig vaster en zijne zwartheid behoudende, maar het meest verbroken en bedorven aan de openingen, waaruit zich vroeger de zwavelachtige dampen ontlastten; want er is in het westelijke gedeelte nog een hol, hetwelk dampen uitwerpt, die met zwavel en koud water vermengd zijn. Er worden aldaar zulke uitgebreide en duidelijke sporen van onderaardsch vuur als op de beide laatste bergen gevonden, hoewel de berg

op zijnen hoogsten top aan de noordzijde nog eenen krater heeft, welke gesloten, droog en met planten begroeid is.

Steenen en andere delfstoffen uit de brandende bergen voortkomende.

Even als de brandende bergen in oorsprong, zamenstel en geheelen vorm van de overige verschillen, zoo zijn zij daarvan ook onderscheiden in de stof, waaruit zij bestaan en welke tot hen behooren, zoo als rotsklompen, steenen en alle door hun vuur gevormde delfstoffen, van welke de gedaante zeer verschillende is, terwijl er door het vuur eene groote verscheidenheid is daargesteld. Hierdoor worden eenige stoffen uitgeworpen, nadat zij verdund en ijl geworden zijn, zoo als rook, dampen en verdeelde nevelen; sommige gesmolten, zoo als zouten en zwavel; eenige verbroken en tot de ligtheid van asch gebragt; andere zacht en taai; weder andere vloeibaar en gloeijende. Ook bevatten de vulkanische steenen delfstoffen, welke men in andere steenen te vergeefs zoude zoeken. Voorts verschillen de rotsblokken en steenen, welke uit de brandende bergen voortkomen, zoowel in aard, zamenstel en verbinding der deelen, als voornamelijk in vorm en gedaante; want eenige zijn ondoorschijnend en volkomen steenachtig, andere doorschijnend, andere sponsachtig en tot slakken en puimsteen uitgebrand.

Uit de deswege gedane onderzoekingen blijkt, dat de voornaamste delfstoffen, welke de vulkanische steenen bevatten, zijn: veldspath, waaruit bijna alleen de vulkanische uitwerpselen bestaan; schorl *(Pyroxenum Hauiji)*, hetwelk na het veldspath er het meest in gevonden wordt; hornblende *(amphybolum)*; magnetisch ijzer *(ferrum oxydulatum titaniferum)*; chrysoliet *(peridotum)*; peksteen; witte granaatsteen *(leuciten)* en steenglas *(mica)*, van welke alleen het veldspath, schorl en magnetisch ijzer de voornaamste bestanddeelen der vulkanische rotsen en steenen uitmaken, terwijl men daarin, hetgeen zeer te verwonderen is, slechts zeer zelden kwartz

of iets dergelijks aantreft, hetgeen men ook van vele metalen zeggen kan. Deze onderscheidene delfstoffen maken dus op eene bijzondere wijze verbonden de rotsklompen en steenen der brandende bergen uit, welke naar de verschillende hoeveelheid, die zij van eene of andere dier delfstoffen bevatten, onderscheidene namen dragen en van geheel verschillenden aard zijn.

Wat eindelijk de schei- en natuurkundige eigenschappen der vulkanische steenen betreft, daarin onderscheiden zij zich ook van de overige. Want in eene soldeerkroes smelten zij bijna allen, of alleen of door bijvoeging van borax en gaan dan in witachtig groen of zwart glas over; eenige weinigen bruischen met zuren op, anderen geven, als zij met water nat gemaakt worden, eene zwavel- of kleireuk van zich. Eindelijk heeft men vulkanische steenen, vooral onder die, welke eenen steenachtigen vorm hebben, die op de magneet werken en door de polen worden aangetrokken (1).

Het plantenrijk op de brandende bergen.

Het zelfde gebergte, waar men zoovele blijken van ontbinding en verwoesting door het vuur aantreft, levert evenwel de treffendste bewijzen op van groote vruchtbaarheid, weeligen groei en van eene groote verscheidenheid van voortbrengselen uit het plantenrijk.

Aan den voet van het *Basaltgebergte* vindt men uitgestrekte natuurlijke bosschen, waar men eenen verbazend weligen groei, zwaar en ongemeen hoog geboomte en eene zeer groote menigte van slingerplanten aantreft, terwijl de grond met eene diepe laag van zwarte, zeer vruchtbare plantenaarde bedekt is. In deze bosschen heeft men eene

(1) De delfstoffen, welke uit de brandende bergen voortkomen, vindt men meer omstandig behandeld door A. H. van der Boon Mesch in zijne *Disputatio geologico-inauguralis, de incendiis montium igni ardentium insulae Javae, eorundemque lapidibus.* Lugd. Bat. 1826, welke wij in onze beschrijving der brandende bergen hoofdzakelijk gevolgd hebben.

ongemeene verscheidenheid van boomsoorten, welke alle tot het geslacht der vijgenboomen behooren, waarom men hen zeer gevoegelijk *kiara*-bosschen of vijgenbosschen zoude kunnen noemen. Die boomen onderscheiden zich allen door een ongemeen snellen groei, witte sappen, week hout, wilde uitgestrekte takverdeeling, uit den stam voortkomende vruchten enz. De stammen strekken niet zelden tot standplaats aan andere wederom boomachtige gewassen, als daar zijn: *agralia*, *polycias*, *cissus*, *uvaria* en *fagroea*. De takkige en bladrijke stammen dezer gewassen zijn, benevens andere parasiten, zoo als peper *(piper)*, *pothos*, *viscum*, *loranthus*, *cyrtandra* enz., met de uitgestrekte kroonen der hooge vijgenboomen op eene zonderlinge wijze vermengd, en geheel en al door slingergewassen in elkander gestrengeld. De lommer van deze boomen is zoo digt en dik, dat de loodregte stralen der middagzon er niet kunnen doordringen: terwijl de ruimte tusschen de hooge en dikke stammen nog wordt ingenomen door een groot aantal van onderscheidene heesters en lager geboomte, onder welke men *ardisiae*, *elaeocarpus*, *phyllanthus*, *callicarpa*, *celtis*, *marumia*, heesterachtige brandnetels *(urticae fructicosae)*, wilde pisangboomen, *heliconia indica*, *pandanus* en eene groote verscheidenheid van *scitamineae*, aantreft. Eindelijk is de grond geheel overdekt met vele plantengewassen, inzonderheid van de geslachten: *justicia*, *begonia*, *ruellia*, *rhynchocarpus*, nachtschade *(solanum)*, kalfsvoet *(arum)*, en vele *orchideae*, zoodat de reiziger er zich met moeite een pad kan banen.

Eenigzins hooger vindt men de *rasamala*-bosschen, welke zoo fraaije als nuttige boom aldaar de plaats der vijgenboomen inneemt. Deze bosschen worden reeds van verre onderscheiden door de witte, loodregte en minder dan de vijgenboomen met vreemd gewas begroeide stammen. Daarentegen treft men nu reeds meer andere gewassen aan, zoo als vele soorten van rottan, vele rubiaceën, welke laatsten zeer overvloedig in deze bosschen aanwezig zijn, en waarvan vele soorten zich doen kennen door de broosheid van het hout en den sterken hoogst onaangenamen stank, welke

het hout van zich geeft. Daar, waar deze *rasamala*-bosschen ophouden, kan men rekenen reeds eene hoogte van twee honderd en zestig ellen bereikt te hebben. Desniettegenstaande blijft men nog gestadig in het hooge geboomte, zelfs treft men nu voor het eerst de *kimarak*, eene soort van cypres of sparreboom aan, zijnde een zeer fraaije boom, vooral door de hoogte en den regten groei van zijnen stam kenbaar. Ongeveer op de zelfde hoogte ontwaart men ook eene soort van pijnboom *(pinus dammara)* en voor het eerst de fraai bloeijende Javaansche oleander *(rhododendron Javanicum)*, alsmede voor het eerst de zonderlinge *nepenthes phyllamphora* en het tweebladig varengewas *(acrostichum diphyllum)*, welk laatste de Hoogleeraar Reinwardt op geen der bergen, welke hij beklommen heeft, lager dan op die hoogte ontmoet heeft. Het slangenvaren *(ophiopteris verticillata)* is mede aan deze hoogten bijzonder eigen en nog hooger de *sonerila maculata*.

Vervolgens komt men aan de laurierbosschen, waarin zich onderscheidene soorten dier boomen voordoen, welke door de inlanders *hoeroe* genoemd worden, als daar zijn de *tetrathera*, *tomex* enz. Met deze laurierboomen vermengen zich onderscheidene soorten van eikenboomen, onder welken de *passan* of Moluksche eik *(quercus molucca)*, de ineengedrongen eik *(quercus concentrica)*, de sierlijke eik *(quercus elegans)*, de neder gedrukte eik *(quercus depressa)*, de geheel kale eik *(quercus glaberrima)*, de dunne eik *(quercus angustata)*, de Soendasche eik *(quercus sundaica)*, de pruimvormige eik *(quercus pruinosa)*, de geronde eik *(quercus rotundata)*, de gegroefde eik *(quercus induta)*, en de eik met dubbele bloemen *(quercus gimelliflora)* telt, van welke de negen laatste eerst door Doctor Blume op den *Salak* ontdekt en beschreven zijn. Op deze zelfde hoogte is ook de poespa *(schima noronhae)*, een boom, wiens fraaije bloemen bijna altijd op den bodem verspreid liggen, zeer menigvuldig. In die laurierbosschen vindt men ook vele soorten van *melastoma*, waarvan sommige tot hooge boomen opschieten; voorts eenige *eugeniae*,

de geurige magnolia (*magnolia odoratissima*), de mirtenboom (*myrtus*), de meelboom (*viburnum*), de braambezie (*rubus*) en vele *rubiaceae*, die echter zelden tot groote boomen opschieten, maar meest heesters zijn. Bovenal is een zeer groot aantal standelkruiden (*orchideae*) aan deze laurierbosschen eigen, waaronder zoowel die, welke in den grond groeijen, *limodorum*, *orchis*, *malaxis*, als die, welke alleen op de boomen huisvesten, *cymbidium* en *dendrobium* gevonden worden.

Nog hooger, op eene hoogte van nagenoeg 2250 ellen, waar de laurierbosschen eindigen, wordt de lucht ijler, krijgen de toppen der bergen minder omvang en meerdere afhelling, zoodat de losse plantaarde meer en meer daarvan afschuift, en het gewas zich onderling niet meer beschutten kan. Hier begint ook het houtgewas al meer van gedaante te veranderen, kleiner en kreupelachtig te worden, de stammen zijn met mosgewas overdekt, lange baarden van haarmos (*usnea*) hangen van de takken naar beneden, alle gewassen hebben een geheel ander aanzien dan die, welke men in de laagte aantreft. Het geboomte en struikgewas heeft hier kromme takken en stammen en kleine, stijve, drooge bladeren.

De meeste gewassen, welke op deze hooge, nog altijd begroeide toppen tieren, behooren tot de familie der heideplanten *ericae*, en wel tot de geslachten *andromeda*, *vaccinium*, *clethra*, waarbij zich nog het fraaije *rhododendron retussum*, een *leptospernum*, op den *Gedé* en den *Salak*, en elders eene *myrica* voegen. Deze gewassen, uitgezonderd *vaccinium serratum*, hetwelk op onze veenbessen (*vaccinium oxycoccus*) gelijkt, zijn meestal nog boomgewassen, die zeer vast, zwaar hout hebben. Het geslacht der vijgen levert eene zonderlinge uitzondering op in eene zijner talrijke soorten (*ficus heterophylla*), een heestergewas met gedeeltelijk zeer stompe, gedeeltelijk spitse bladen, zijnde deze namelijk de eenige, die zich tot de hoogste toppen der bergen opheft.

Tusschen deze boomen en heesters ontmoet men ook nog andere lagere gewassen en kruiden, die allen meer met die der noordelijke Flora van *Europa*, en met die der lager gelegene landen van *Indië* overeenkomstig zijn. Op en rondom den

top van den *Gede*, en dus op ruim 2825 ellen hoogte, vindt men in de lava-asch, welke het dal tusschen de beide toppen van dien berg opvult, eene kamperfoelie met gele bloemen *(lonicera)*, een *hypericum* (het Japansche *hypericum patulum* zeer nabij komende), eene madelief *(bellis)* op steng, een heesterachtig wit melizoenkruid *(gnaphalium)*, een valeriaan of speerkruid *(valeriana)*, een ranunkel *(ranunculus)*, een *swertia*, eene kleine gentiaan of maldergeer *(gentiana)*.

Ofschoon men in alle deze gewassen de vormen, aan de koudere of gematigde luchtstreken meer bijzonder eigen, ontwaart, zijn zij toch allen soortelijk van de bekende gewassen onderscheiden. De kryptogamische gewassen (1) alleen maken in dezen eene uitzondering; vele van deze verschillen in niets van de Europesche. Op den *Patoeha* over zoden van veenmos *(sphagnum)* gaande, zoude men zich kunnen verbeelden, dat men zich in de Nederlandsche veenen bevond.

De hierbovengenoemde heesters, vooral *vaccinium varingaefolium*, *andromeda punctata*, *andromeda leucocarpa* en *myrica javanica*, groeijen nog zeer weelig in den witten, met zwaveldampen doorwoelden grond, zelfs tot in den rand van den krater, waar zij steeds van zwaveldampen omgeven zijn; sommige varenkruiden, als *blechnum pyrophilum*, *pteris aurita*, overdekken al groeijende de randen der kokende modderkolken, die den *Kawa-Karata* op den berg *Kiamis* zoo merkwaardig maken. De zelfde gewassen, die zelfs in het zure water hunne wortels verspreiden, omzomen de oevers der zwavelmeren op den *Patoeha* en den *Telaga bodas*. Doch niet alleen in het hoog en boschrijk gebergte ontdekt men, naarmate men hooger komt, eene zoo merkbare verandering en verscheidenheid van plantenvormen ook de nog gedeeltelijk bebouwde en bewoonde dalen tusschen deze gebergten levert die op.

In de fraaije en welbebouwde vlakte, die het distrikt *Tjiondari* bevat, ontdekt men reeds eene zoo gematigde

(1) Kryptogamische gewassen noemt men die, waarvan de geslachtdeelen verborgen liggen.

luchtgesteldheid, dat er eerst eene zeer late rijstoogst kan plaats hebben, terwijl vele vruchtboomen van het lage land, als *manga*, *mangistan*, *doerian*, *peteh* enz. aldaar slecht voortkomen of naauwelijks rijpe, onsmakelijke vruchten opleveren. Deze landstreek schijnt daarentegen voor den aanbouw van Europesche gewassen bijzonder geschikt te wezen, zoodat men daar ook reeds vele gewassen, naar die der gematigde luchtstreken gelijkende, als: *umbellatae*, *rumices*, *menthae*, *sambucus*, *viola*, *ranunculus*, *potentilla* enz. aantreft.

Het dierenrijk op de brandende bergen.

Naarmate het gebergte in hoogte verschilt, treft men er, op verre na, niet zulk ene groote verscheidenheid van dieren als van gewassen aan. In de zelfde evenredigheid, als bij het beklimmen der bergtoppen de warmte af- en de koude toeneemt, vermindert ook het aantal dieren, en het scheppend vermogen van het veranderd klimaat strekt zich op deze hoogte niet uit tot het hooger, meer bewerktuigd dierlijk zamenstel. Het bestaan en de groote vermenigvuldiging van het gedierte, aan *Java* eigen, kan alleen bij eene meerdere warmte in het lagere land plaats hebben, en de gewaarwording van het onaangename gevoel, door een min koesterend luchtgestel opgewekt, belet de meeste dieren zich van hunne verblijfplaatsen te verwijderen. Het hooge gegebergte levert daarenboven geene grasrijke weide aan het grazend vee op; het verscheurend gedierte, waaraan het tot prooi verstrekt, moet dus ook in zijne nabijheid eene schuilplaats zoeken; het kruipend gedierte kan uit zijnen aard nog minder de warme broeijende waterplassen van het lager land verlaten. Zelfs het meeste gevogelte verheft zich niet verre boven de vijgenbosschen; daar het meerendeel zich met insecten en wormen voedt, en alleen in het lager gebergte genoegzaam voedsel kan vinden; echter hoort men bij het opklimmen door de bosschen nog lang het liefelijk gezang van

eenen kleinen, van insecten levenden, vogel *(Muscwapa Cantatrix)*, of het geklop der spechten *(spica)*, uit holle boomstammen terug gekaatst; doch ten laatste volgt eene geheel doodelijke stilte, tenzij nu en dan eene duif of lijster door de bessen der *vaccinia* naar de toppen der bergen gelokt wordt.

Ook maakt, zoo als wij reeds gezien hebben (1), het neushoorndier eene uitzondering, daar het zich niet ontziet den top van het hoogste gebergte te beklimmen, en men het, zelfs op de hoogste punt van den *Patoeha* en op den moeijelijken *Goenoeng Goentoer*, over de scherpe lava, langs den krater, met vasten tred heeft zien voortwandelen (2). De paden, welke dit dier bij het beklouteren van de bergen door de digte bosschen maakt, zijn dikwerf zeer dienstig voor den wandelaar of natuuronderzoeker, die zijne schreden derwaarts rigt.

Wegen.

Onder de wegen op *Java* verdient buiten allen twijfel eerst genoemd te worden de, in één jaar tijds, op bevel van den Gouverneur-Generaal Daendels, aangelegde weg, welke langs de noordelijke kust, van het westelijkste naar het zuidoostelijkste punt van dat eiland reikt. Hij begint te *Tjiringin*, loopt over *Anjer* en *Sérang* naar *Batavia*, vanwaar hij zuidwaarts naar *Buitenzorg*, en vervolgens over eenen vijftienhonderd ellen verhevenen zijtak van de vulkaan *Gedé* naar *Tjanjor*, op de oosterhelling van die vulkaan gelegen, voert. Van *Tjanjor* loopt hij over de *Tjisokkan* en de *Tjitaroem*, beide ondoorwaadbare rivieren, langs eene sterk doorsneden en bergachtige streek, naar de vlakte van *Bandong*, daarna over den bergrug, welke die vlakte van de vallei van *Soemedang* scheidt; vervolgens is de weg in de steile helling van het diepe ravijn der *Tjipeles* gekapt. Van *Soemedang* daalt hij, langs de hellingen der

(1) Zie hier voor bl. 144.

(2) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 343.

vulkanen *Tempomaas*, naar het dal der *Tjimanok*, die te *Karang Sambang*, waar zij breed en meestal ondoorwaadbaar is, wordt overgevaren. Vervolgens loopt hij door eene boschrijke, eenigzins golvende, streek, langs de redoute *Palimanang*, naar *Cheribon*.

Van *Cheribon* voert de weg hier en daar door voorgebergten, moerassen of bosschen, en soms langs het zeestrand, over *Tagal* naar *Pekalongan*, van waar over eenen meestal heuvelachtigen grond de weg tot *Samarang* is voortgezet. Van *Samarang* naar *Patti* is hij door de lage streken van *Demak* en over *Koedoes* gelegd, en verder door een goed bebouwd en bewoond land, dat van *Patti* tot *Djoana* het zelfde aanzigt behoudt. De weg loopt daarna veelal langs zoutpannen tot *Rembang;* en van daar over *Toeban*, tot de *Solo*, in de zelfde rigting als het strand, hoewel op eenigen afstand daarvan verwijderd, en door eene op eenige plaatsen heuvelachtige en weinig bevolkte streek voerende. Na die rivier te zijn overgegaan, treft men tot aan *Grissé* en *Soerabaya* meest moerassen aan. Van *Soerabaya* komt men, na de *Kediri* te zijn over getrokken, in eene zeer fraaije bebouwde en wel van water voorziene streek, tot dat men de *Porrong* genaakt, die vrij hoog is ingedijkt, van waar men afwisselend langs bebouwde en heuvelachtige streken te *Pasoeroean* komt, en van daar te *Gending*. Van hier tot *Bezoeki* loopt de weg meest langs strand, waarvan hij zich hier weder meer verwijderd, maar toch nagenoeg evenwijdig er mede voortloop, over *Kali-Tikoes* naar *Banjoewangi*, gedeeltelijk door zeer woeste en onbebouwde landen, tot aan den zuidoostelijken uithoek van het eiland. Langs dezen weg, welke geschikt is om door posten en andere gewone reiswagens, alsmede door groote karren met breede wielen bereden te worden, zijn, op geringere afstanden, regelmatige poststations en stallen voor postpaarden aangelegd (1). Het laatste der

(1) Men vindt eene tafel van de onderlinge afstanden der voorname plaatsen, welke langs dezen weg liggen, bij P. P. Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, Boek III, D. I, bl. 188—191.

poststations is te *Kali-Tikoes*, waar de eigenlijk gezegde postweg eindigt; zijnde het overige gedeelte van den weg smaller, hoewel geschikt voor rijtuigen.

Als een gevolg van het aanleggen van dezen weg, hebben naderhand vele andere wegen van gemeenschap tot in het binnenland, hun aanwezen verkregen, zoodat men thans meest alle plaatsen van eenig aanbelang met rijtuig bereiken kan, en slechts hier en daar leveren hooge bergruggen, die men te paard of in eenen draagstoel moet over trekken, eenige uitzonderingen op. Onder deze wegen verdient vooral genoemd te worden de weg van *Samarang* zuidwaarts, naar de hoofdplaatsen der Inlandsche Vorsten, welke over de hellingen van den *Oengarang*, den *Merbaboe* en den *Merapi*, en den rug, die de twee eerste vulkanen verbindt, het *Djamboesche* gebergte genaamd, voert. Deze weg, welke door het midden van het eiland leidt, en in den omtrek der vruchtbaarste streken, over eenen grond loopt, waar het maken van eenen breeden, voor rijtuigen geschikten, weg ongetwijfeld uiterst moeijelijk was, is voor de gemeenschap met die gedeelten en met de Javasche hoven zeer nuttig, vooral dewijl het alleen de wegen zijn, die eene krachtige werking van het bestuur op den inboorling mogelijk maken en verzekeren. Door den grooten weg van *Soerakarta* naar *Djocjokarta* wederom ineenloopende, leidt dit gedeelte over de streken, waar de hoofdrug van *Java* zich in de hellingen van den *Merapi* verliest (1).

Rivieren.

Een land dat rijk in bergen is, heeft zelden gebrek aan rivieren; *Java* is dan ook met een bijzonder groot aantal stroomen begunstigd. De betrekkelijk geringe breedte van het

(1) *Tijdschrift voor Nederlands Indië*, vierde jaargang, D. II. bl. 211—213. Zie ook: Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, B. III. D. II. bl. 137. Raffles, *Hist. of Java*, Vol. I. pag. 219, en Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Ned. Indië;* hier en daar tusschen bl. 177—286.

eiland laat wel niet toe, dat er zich groote rivieren vormen, maar er zijn er misschien wel vijftig, die in het natte jaargetijde vlotten met timmerhout en andere ruwe voortbrengselen van het land afvoeren, en niet minder dan vijf of zes, welke op eenen afstand van eenige mijlen van de kust, het geheele jaar door, bevaarbaar zijn. Te vergeefs zoude men beproeven hier alle die op te geven, welke hoogst nuttig voor den landbouw zijn, aangezien het getal daarvan eenige honderden, zoo geen duizenden, beloopt.

De Solo.

De breedste en belangrijkste rivier van *Java* is de *Solo*, of, zoo als hij door de inlanders genoemd wordt, de *Bengawan* (d. i. groote rivier), welke haren oorsprong neemt in het distrikt van *Kadawang*, een der zuidelijkste regenstchappen van de Javasche bovenlanden, op eenen geringen afstand van het zuider zeestrand. Zij vloeit met vele bogten en kronkelingen in eene bijna noordelijke rigting tot *Soerakarta*, gedurende dezen loop het water van de omgelegen rivieren, zoo als de *Begel* en de *Begendoe*, opnemende. Te *Soerakarta* wordt zij eene aanmerkelijk diepe stroom, terwijl zij hier nog door het water van de aangrenzende distrikten gevoed wordt. Van daar loopt zij in eene oostnoordoostelijke rigting, bereikt eene halve dagreis van die stad de grenzen van *Mátaram*, en ontlast zich, met twee voorname uitloopen, nabij *Grissé* en *Sidayoe*, in zee. Nadat zij het gebied van *Mataram* verlaten heeft, vloeit zij door de regentschappen *Soekawati*, *Djagaraga*, *Madion*, *Djipang*, *Blora*, *Toeban*, *Sidayoe* en *Grissé*.

Te *Njawi*, bij de grenzen van *Madion* en *Djipang*, dat op den linker oever ligt, neemt de *Solo* eenen breeden tak, gewoonlijk de *Madion* genoemd, op, en van hier af wordt de loop van de *Solo*, welke tot dusverre op onderscheidene plaatsen zeer snel en enkele malen door klippen belemmerd was, kalm en statig, en blijft dit tot aan zee. De kronkelende loop van deze rivier wordt op niet minder dan 570 mijlen geschat terwijl de afstand, dien zij doorloopt, op de

kaart eene regte lijn van slechts 225 mijlen uitmaakt. Gedurende haren geheelen loop doet zich geene enkele noemenswaardige belemmering voor de scheepvaart op.

Deze rivier is van groot aanbelang voor den binnenlandschen handel van onderscheidene oostelijke distrikten. Gedurende den regentijd zakken eene menigte praauwen, met de voortbrengselen van eene aanzienlijke uitgestrektheid lands beladen, naar *Grissé* af. Uitgezonderd in de maanden Augustus, September en October en bij buitengewone droogte, kan zij van eenen aanmerkelijken afstand boven *Soerakarta*, gedurende het geheele jaar, met praauwen van middelbare grootte, bevaren worden. De vaartuigen, welke men op deze rivier gebruikt, zijn van zeer verschillende grootte, en van een bijzonder maaksel: zij zijn zeer lang naar mate van de breedte, hebben platte bodems, en gaan in het geheel niet diep. Die, welke men algemeen gebruikt, om de voortbrengselen van den grond in de nabijheid van *Soerakarta* van het eene dorp naar het andere te brengen, kunnen slechts eenige weinige tonnen bevatten, en hebben een tijdelijk overdek van strooijen matten of *kadjang;* anderen, die met meer zorg gebouwd zijn, hebben eene behoorlijke roef van planken en eene kamer of kajuit, die men sluiten kan, en kunnen van vijftig tot honderd ton vervoeren. Deze worden gewoonlijk door partikulieren tot hunne ondernemingen te *Grissé* en *Soerabaya* gebruikt. De grootste, welke het eigendom van den Vorst zijn, zijn nagenoeg twee honderd ton groot. Zij worden gebruikt, om de voortbrengselen van onderscheidene binnenlandsche distrikten, bestaande hoofdzakelijk in peper en koffij, naar *Grissé* te vervoeren, en zout en buitenlandsche waren, die in het binnenland gebruikt worden, op de terugreis mede te nemen. Zij gaan zeer diep, en kunnen alleen varen als de rivier door aanhoudende regens gezwollen is. Meestal vertrekken zij in de maand Januarij van *Soerakarta*. Bij het afkomen van de rivier gaan zij zeer snel voort, en komen doorgaans in zes of acht, somtijds zelfs in drie of vier dagen, te *Grissé* aan; doch zij kunnen niet meer dan eene

reis in een saisoen doen, doordien zij bijna vier maanden noodig hebben, om de rivier op te werken. Deze rivier biedt tevens den reiziger, die haar afzakt, de meest afwisselende en bekoorlijkste gezigten op, ook geeft haar loop, door eene menigte aanzienlijke djatibosschen, eene schoone gelegenheid, om zware balken te vervoeren.

De Kediri.

De *Kediri*, veelal de *Rivier van Soerabaya* geheeten, is de tweede in grootte van het geheele eiland, zij ontspringt uit eene *rawah* of moeras in het distrikt *Tanggoel*, residentie *Kediri*, loopt in eene noordelijke rigting door het regentschap *Ngrowo* naar *Ngoedjang*, waar zij de *Kali-brantas* op neemt. Hier bereikt zij hare grootste breedte, en bekomt den naam van *Bengawan-Kediri*. Van de hoofdplaats van dit distrikt tot aan haren mond is zij voor zeer groote praauwen bevaarbaar, en heeft eenen kalmen en onbelemmerden loop. Nadat zij het distrikt van *Wirosobo* en *Djapan* doorkruist heeft, komt zij in dat van *Soerabaya*, waar zij de *Kali-maas*, dat is *Goudrivier*, genoemd wordt. Zij ontlast zich met vijf takken, welke als zoo vele onderscheidene rivieren vormen, in den *Oceaan*. De eerste, die eenen oostelijken loop aanneemt, wordt de *Panong* genoemd; dan volgen de *Tangolangging*, de *Sido-Keri*, de *Kedong*, en eindelijk de *Wono-Krono*. Deze laatste wordt weder in takken gesplitst, die door *Soerabaya* vloeijen, en van welken een, benoorden de stad, bij de dessa *Kalimaas*, in zee stort, na weder den naam van *Kali-maas* te hebben aangenomen.

De Kali-brantas.

De *Kali-brantas*, welke, zoo als wij zoo even gezien hebben, een tak van de *Kediri* is, ontspringt niet ver van *Batoe*, in het regentschap *Malang*, in de nabijheid van de zuidelijke heuvelen, van de keten *Ardjoeno;* vloeit in eene zuidelijke rigting, en ontvangt bij de hoofdplaats *Malang*, twee stroomen, welke van het Oosten komen. Daar neemt zij eerst haren loop door de zuidelijkste distrikten van het eiland, waarna zij, om

den berg *Kawi* slingerende, weder naar het Noorden keert, terwijl zij nu, bij hare kromming, eene menigte takken, welke van de zuidelijke bergruggen afkomen, opneemt. De voornaamste dier takken is de *Lesti*, eene aanzienlijke rivier, welke van het Oosten komt, en zich bij de grensscheiding tusschen *Malang* en *Seringat* met de hoofdrivier vereenigt. De *Kali-brantas*, haren loop in eene noordwestelijke rigting voortzettende, vereenigt zich, zoo als wij hierboven gezien hebben, te *Ngoedjang* met de *Kediri*. Daar zij eene rots- en steenachtige bedding heeft, kan men er geen palen in heijen. Men heeft diensvolgens te *Ngoedjang* eene hangbrug van 33 ellen lengte daarover aangelegd, waarop zelfs de hoogste vloeden geen nadeelige uitwerking kunnen hebben.

De Serayoe.

De *Serayoe*, in de residentiën *Baglen* en *Banjoemaas*, is in alle saisoenen tot op 32 palen van haren mond bevaarbaar, en heeft minder moeijelijke ondiepten dan de *Solo*, doch is aan hare uitwatering door zware banken belemmerd, en uithoofde van de hevige branding der zee is het binnenloopen zoo gevaarlijk, dat men het niet durft wagen met gewone roeivaartuigen in en uit te loopen. Zij heeft haren oorsprong tusschen de gebergten *Prahoe* en *Djing*, en is aanvankelijk van weinig beteekenis, doch ontvangt weldra, door het toestroomen van ettelijke spruitjes, eene meerdere breedte, doorsnijdt in eene zuidwestelijke rigting een gedeelte van het regentschap *Ledok*, en zet eindelijk haren loop door de rijke distrikten van *Banjoemaas* voort, waar zij de hoofdplaats van dien zelfden naam bespoelt, en valt 20 palen beneden die plaats op eenen geringen afstand van *Tjilatjap* in zee.

Men is in het jaar 1832 begonnen een kanaal te graven, hetwelk van deze rivier naar de fraaije haven van *Tjilatjap* loopt (1).

---

(1) Raffles, *Geschiedenis van Java*, met *Aanteekeningen* van de Stürler, Aanteekening 4, blz. 216.

Rivieren van minder aanbelang.

Onderscheidene kleinere rivieren, welke tusschen *Samarang* en *Lasem* in zee vallen, zijn uiterst belangrijk voor het vervoeren van djatihout uit de bosschen van het binnenland naar de kust; en doordien het water van sommige in kanalen gevoerd wordt, inzonderheid door het laag gelegen distrikt *Demak*, helpen zij zeer de binnenlandsche scheepvaart bevorderen.

In de westelijke distrikten zijn de voornaamste rivieren, welke aan de noordkust in zee vloeijen, de *Tjikandi*, welke tegenwoordig de grensscheiding tusschen *Bantam* en de omstreken van *Batavia* uitmaakt; de *Tjidani*, welke zich beneden *Tangerang* ontlast; de *Tjitaroem*, welke beneden *Krawang* in zee valt; en de *Tjimanok*, welke de grensscheiding tusschen *Indramajoe* en *Cheribon* vormt.

De voornaamste rivieren, welke zich op de zuidkust ontlasten, zijn de *Tjimandiri*, welke bij *Palaboean-ratoe* of de *Wijnkoopsbaai* in zee valt en de *Tjitandoeï*, welke nabij *Noesa kembangan* haren uitloop heeft; doch de eerste dezer rivieren, ofschoon zij aanmerkelijk diep is, heeft aan hare monding zware banken of platen, en uithoofde van de hevige branding, welke gestadig voor de zuidelijke kust staat, kan men haar bezwaarlijk binnenloopen. Met stoomboten van geringe diepgang heeft dit echter zonder gevaar plaats.

Langs de noordkust heeft bijna ieder distrikt zijne hoofdrivier, en de meeste zijn tot aan de hoofdplaatsen bevaarbaar voor inlandsche vaartuigen van aanmerkelijke grootte; doch zij hebben allen het ongerief, dat haar uitloop door groote zandplaten of modderbanken gedeeltelijk gestopt is, hetwelk nadeelig is voor de bevordering van den akkerbouw, uithoofde van de hoeveelheid gronds, welke wegspoelt bij het bevochtigen van het land voor den rijstbouw. Van de meesten moet het vaarwater aan den ingang van tijd tot tijd uitgediept worden.

Meren.

Er zijn geen meren van aanmerkelijke grootte op *Java;* men kan dien naam niet geven aan de *rawahs* of moerassen, welke, ofschoon zij in het natte jaargetijde zich aanmerkelijk uitzetten, in het overige gedeelte van het jaar uitdroogen of met planten en gewassen bedekt zijn. Onder de weinige van eenige uitgestrektheid telt men een in het binnenland van *Djapara*, gewoonlijk de *Binnenzee* genoemd, een ander in het distrikt *Samarang*, en een in de residentie *Kediri.* Dit laatste heeft ongeveer 10 palen in omtrek, en ontvangt zijn water gedeeltelijk van verschillende daarin uitwaterende beken, gedeeltelijk uit een drietal bronnen, welke uit zijnen bodem opwellen. In de residentie *Baglen* is een meer, hetwelk den omstreek van visch voorziet, en langs welks boorden eene scheepmakerij is, waar praauwen gebouwd worden.

Uitgebreide moerassen treft men in sommige gedeelten van de Vorstenlanden en in de bergachtige streken van de *Soenda*-distrikten aan. Tusschen de bergen vindt men onderscheidene zeer fraaije meren van geringe uitgestrektheid, van welke eenige ongetwijfeld door de kraters van uitgebrande vulkanen gevormd zijn.

Havens.

De voornaamste haven van het eiland is die van *Soerabaya,* in de oostelijke distrikten, welke gevormd wordt door de zich naderende punten van *Java* en *Madura.* Zij is breed en uitgebreid, veilig tegen de woede van zee en wind, en bestand tegen elken vijandelijken aanval, daar zij beschermd wordt door het sterke fort *Oranje*, voorheen fort *Lodewijk* geheeten, hetwelk de Gouverneur-Generaal Daendels hier op een eilandje heeft doen aanleggen.

De naastvolgende haven in aanbelang is die van *Batavia*, meer eigenaardig misschien de *Reede van Batavia* genoemd, welke door onderscheidene, aan de buitenzijde van de baai gelegene, eilandjes gedekt wordt. Aangezien deze reede op geenerhande wijze geschikt is, om tegen eene sterke vloot verdedigd te worden, heeft het Nederlandsche gouvernement, in den oorlog van 1811, besloten, de *Meeuwenbaai* aan de noordwestkust van *Bantam* te versterken.

Langs de noordkust zijn misschien nog meer plaatsen, welke geschikt zijn, om er gemakkelijke havens van te maken; vermits echter langs de geheele kust, in bijna alle jaargetijden, een uitmuntende ankergrond gevonden wordt, waar vaartuigen van allerlei grootte alle de voornaamste plaatsen, op eenen behoorlijken afstand, kunnen naderen, blijft er voor den ruilhandel, in dat opzigt, niets te wenschen over. Daar de zee gemeenlijk stil en het weder kalm is, vinden de inlandsche vaartuigen en kleine schepen, bij de kentering der moessons, overal eene genoegzame beschutting, als zij onder een of ander der talrijke, langs de kust liggende, eilanden gaan liggen of de rivieren inloopen, welke, hoewel zij algemeen uithoofde van de banken moeijelijk van ingang zijn, meerendeels door die schepen, welke op de, aan de rivieren gelegen, hoofdplaatsen varen, tot zoo ver kunnen bestevend worden.

Doordien de zuidkust nu voor de ruime zee open en gevolgelijk aan hooge golving en branding bloot ligt, alsmede om dat daar in het algemeen gebrek aan goeden ankergrond is, wordt deze zelden door schepen aangedaan. Er worden hier echter ook goede havens gevonden, zoo als die van *Tjilatjap* en *Patjitan*.

Het westelijk Java.

Het *westelijk Java* wordt ten Zuiden door de *Indische zee*, ten Westen door de *straat Soenda*, en ten Noorden door de

Zee van Java bespoeld, en grenst ten Oosten aan *Middel-Java*, waarvan het door de *Losari* gescheiden is.

Het bevat de residentiën: *Bantam*, *Batavia*, *de Preanger-regentschappen* en *Cheribon*, benevens de adsistent-residentiën *Buitenzorg* en *Krawang*, en neemt alzoo dat gedeelte van het eiland *Java* in, hetwelk door de inboorlingen *Soenda* genoemd wordt.

Met de nabijgelegen en tot de residentiën *Bantam* en *Batavia* behoorende eilanden beslaat het eene oppervlakte van 870 vierkante geographische mijlen of 21,056 vierkante palen, en zonder die eilandjes 864 vierkante geographische mijlen of 20,899 vierkante palen. De bevolking beloopt 4,574,000 zielen.

De residentie Bantam.

Bantam was vóór de stichting van het rijk *Padjadjaran* een koningrijk, dat van de oudste tijden af, waarvan de Javanen rekenen, altijd eenen afzonderlijken Koning of Sultan gehad heeft, die te *Bantam-Girang*, nabij *Serang*, den zetel zijner regering had. Deze Sultan was een onafhankelijk Vorst, die niet onder den Keizer van *Java* stond, hoewel de Keizers dit nu en dan wel eens voorgaven.

Wie hier in die eerste tijden echter Sultan was, kan men met geen zekerheid opsporen. De Bantamsche kronijken spreken wel van HANOMAN, die in de geschiedenis van SRI RAMA voorkomt. Doch het gene zij van hem verhalen is zoo beuzelachtig, dat men er de echte geschiedenis niet uit kan ontwaren. Zoo verhalen zij, dat hij van het oostelijke gedeelte van *Java* met zand en steenen kwam aandragen, om de *Straat Soenda* te dempen, maar dat hij, op het zien der daarin liggende eilanden, zijne vracht wegwierp, waardoor de bergen *Karang* en *Poeloe Sari* ontstonden. Onder zijne groote daden vindt men het volgende vermeld. Eens wilde men van de vaste kust van *Indië* naar *Langka* (*Ceylon*) oversteken, ten einde SITA (SITA DÉWI) de vrouw van SRI RAMA, die door

MAHA RADJA RAWANA geschaakt was, aan dezen te ontweldigen. Toen men dit echter niet konde volbrengen, rukte hij de bergen uit den omtrek van hunnen grondslag, en wierp die in zee, ten einde *Langka* te bereiken, waarvan de rotsen, welke tegenwoordig de *Adamsbrug* genoemd worden, nog overblijfselen zouden zijn (1).

Bij de invoering van de leer van MOHHAMMED op *Java* werd de oude hoofdstad *Bantam Girang* verwoest, en MOELANA HASAN OEDIN, die, zoo als wij hier voor (2) gezien hebben, Sultan van *Bantam* werd, vestigde zijnen zetel in de stad *Bantam*. Hij aanvaardde de regering in het jaar 1402 van de Javaansche tijdrekening (3), en overleed in 1474. Bij zijnen dood bleven de Bantammers, uit achting voor hem, in hunne woningen treuren, waardoor hij den bijnaam *Saba Kingkin* (d. i. treurende bijeenkomst) verkreeg. Van hem stammen, volgens de overlevering, alle de volgende Sultans van *Bantam* af (4).

Onder die Sultans stonden van oudsher niet alleen *Bantam* en de verdere landen, die door het koningrijk *Jakatra*, omtrent de *Tangerang*, bepaald werden; maar MOELANA HASAN OEDIN had ook de kust van *Lampong*, *Bengkoelen*, *Sillebar* en alles van daar Zuidwaarts, reeds van die eerste tijden af, veroverd, en aan zijne kroon gehecht; doch van *Bengkoelen* tot *Singkel* stond alles onder de Nederlanders. Van daar is het ook, dat de Koning van *Indrapoera* in het jaar 1671 voorgaf, met de Vorsten van *Bantam* vermaagschapt te zijn, om zich dus aan de magt der Nederlanders te onttrekken, en zich onder de bescherming van hunnen geslagen vijand, Sultan ABOE'L FATAH ABDOEL FATACHI, te begeven; doch dit werd

(1) Men zie verder nopens hem en zijne afkomst, ROORDA VAN EYSINGA, Boek III. D. II. bl. 304 en 305.

(2) D. I. bl. 192.

(3) De Javaansche tijdrekening vangt aan, volgens sommigen, in het jaar 78, volgens anderen, in het 76e, 75e of 74e jaar na CHRISTUS. De thans meest algemeen aangenomen berekening stelt den aanvang er van in het jaar 72 na CHRISTUS.

(4) Men vindt eene lijst van deze Sultans bij ROORDA VAN EYSINGA, Boek III. D. II. bl. 307 en 308.

hun belet. In oude tijden schijnt *Palembang* mede onder de Sultans van *Bantam* gestaan te hebben; want daar de Palembangers in het jaar 1596 van hunnen wettigen Koning afgevallen waren, was Abdoel Maali Achmad derwaarts gegaan, om deze afvalligen weder tot reden te brengen, doch hij liet er het leven. Ook schijnen de Menangkabauers aan deze Vorsten onderworpen te zijn geweest. Op *Borneo* hadden deze Sultans ook over *Soekadana* en over de landen daaronder behoorende, tot aan *Landak* toe, het oppergebied. Uit al hetwelk blijkt, dat de Sultan van *Bantam* een zeer magtig Vorst was, bij wien ook van oudsher geen van alle de Vorsten van *Java* kon vergeleken worden.

Regering der Bantamsche Vorsten.

De Sultans van *Bantam* hadden eenen hoofdgunsteling, die als rijksbestuurder eigenlijk magtiger dan de Sultan zelf was. Deze laatste toch regeerde slechts in schijn, en was geenszins met de behoefte en gezindheid der bevolking bekend, maar wendde ook geen poging aan, om er zich mede bekend te maken. De rijksbestuurder voedde de zinnelijkheid van den Vorst, die, te midden van honderde vrouwen, welke hij even zoo ligt verbande, als hij ze tot zich nam, afgodisch vereerd werd. De Vorst dreef den alleenhandel in de voornaamste voortbrengselen; wol, zout en peper liet hij zich tegen geringe prijzen leveren, en hij genoot inkomsten van de pacht van amfioen, kapok, pinang en tabak. Aan vrijheid van handel werd niet gedacht, en de koopwaren mogten niet anders dan over de stad *Bantam* uitgevoerd worden.

Bij het benoemen van hoofden kwamen geenszins verdiensten, maar alleen gunst in aanmerking. De Regenten of Boepaties, die in de distrikten aan het hoofd des bestuurs stonden, hadden, naar het voorbeeld van het Hof, hunne gunstelingen. Ten dienste van den Sultan, Rijksgrooten en Boepaties moesten de onderdanen slaven en zwoegen, en in alle hunne behoeften voorzien. De gunstelingen verwierven lan-

derijen, welke zij erfelijk bezaten; zij matigden zich steeds meer en meer een koninklijk gezag aan, en onderdrukten de landbouwers. Stegen er soms kreten van wraak over de dwingelandij, waaronder het volk zuchtte, op; dan werden die in bloed gesmoord, zoodat zij niet dan zeer zeldzaam den Sultan ter oore kwamen, en eerst toen verhoord werden, toen deze bemerkten, dat de zich meer en meer uitbreidende magt van de Boepaties hunne inkomsten en gezag beperkte (1).

De Nederlanders te Bantam.

Den 22 Junij 1596 kwam, zoo als wij reeds gezien hebben (2), Cornelis Houtman met de vier eerste Nederlandsche schepen, welke zich in dezen Archipel vertoonden, voor de stad *Bantam* ten anker. De Sultan, Abdoel Maali Achmad, was kort te voren, op eenen togt naar *Palembang*, hetwelk tegen hem was opgestaan, gesneuveld, en het rijk werd, omdat zijn zoon Aboel Mafachar Mohhammed Abdoel Kadir nog geen half jaar oud was, door Aria Rana Raxa di Mengala als Regent bestuurd. De Javaansche grooten, ergdenkend van aard, en nimmer van Nederlanders gehoord hebbende, wier zeden hun boersch en vreemd voorkwamen, behandelden hen echter in het eerst schijnbaar vriendelijk; van wederzijden werden er geschenken gezonden, en op den 12 Julij sloot Houtman met den Vorst van *Bantam* een verbond van vriendschap, waarbij bepaald werd, dat zij elkander onderling eenen magtigen onderstand zouden geven tegen alle vijanden, den Koning van *Java* niet uitgezonderd, bovendien zou men Houtman eene lading peper leveren, waarom hij zijne waren naar

(1) Zie Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, B. III. D. II. bl. 308 en 309.

(2) D. I. bl. 20, waar abusivelijk den 12 Junij staat.

land zond, ten einde die lading daarmede te betalen. De Mataram of Opperkoning van *Java* kwam ook bij de Nederlanders aan boord, doch met een verraderlijk oogmerk. De Bantammers waarschuwden de Nederlanders tegen hem, doch waren zelven in het minst niet te vertrouwen, daar hun door de Portugezen, die zeer jaloersch op de onzen waren, een zeer slecht denkbeeld van de Nederlanders was ingeboezemd, alsof deze hunne overdrevene win- of geldzucht met list en geweld doordrongen. De Vorst verschoof nu de levering van den peper; waardoor Houtman wrevelig werd, en dreigde de stad *Bantam* in brand te steken. Dit wekte den toorn van den Vorst, van alle kanten heerschten argwaan en onderlingen afkeer. Houtman, van driftigen aard en openhartig, ging aan land, om over bedrog te klagen, doch werd, met eenigen der zijnen, vastgezet. De Nederlanders begonnen, den 15 September, de stad te beschieten. Het schip *het Duifje* werd door twintig Bantamsche vaartuigen in eene halve maan omringd en aangevallen; hierop geraakte men in een hevig gevecht, dat eenen geruimen tijd hardnekkig werd vol gehouden, en waarbij vele Bantammers sneuvelden, en onderscheidene praauwen onbruikbaar geschoten werden. Vervolgens zetten alle de Nederlandsche schepen het op de stad aan, de praauwen deinsden af, *het Duifje* zette hen na, en kwam zoo digt bij de stad, dat het er twee schoten op deed, hetwelk van de stad met eenige schoten, meestal met steenen, beantwoord werd. Naauwelijks echter was dit gevecht geëindigd, of de gevangen Nederlanders werden ter dood veroordeeld, maar aangezien de Bantammers het niet eens konden worden in de bepaling van de wijze van straf, daar eenigen hen aan palen worgen, anderen hen voor een stuk geschut binden, en wederom anderen dood steken wilden, besloot men de uitvoering daarvan tot daags daaraan uit te stellen. De schepen hielden inmiddels tot den volgenden morgen aan met schieten, waardoor eenige Bantammers gekwetst werden, onder welke de cipier, die twee der onzen in bewaring had. Zelfs kwam er een kogel in het paleis van den Koning, hetgeen groote ontsteltenis veroorzaakte,

waardoor er eene briefwisseling ontstond, die het loslaten der gevangenen ten gevolge had.

De Portugezen boden den Bantammers 4000 rijksdaalders (spaansche matten), om zich op HOUTMAN, dien zij, omdat hij te *Lissabon* geweest was, als bespieder en strooper in hun wettig gebied, boven allen haatten, naar hartelust te kunnen wreken. Doch dit weigerde de gezaghebber te *Bantam*, en hij liet de gevangenen den 2 October, voor 2000 rijksdaalders, vrij. Nu begonnen de onzen weder eenigen handel te drijven, en dit duurde zoo ongestoord voort tot den 22 October, toen de Regent, aangehitst door de Portugezen, den handel weder begon te bemoeijelijken, dien hij den 25 daarop geheel verbood. De onzen besloten nu niet langer aan dit onherbergzame oord te vertoeven, maar stevenden van daar, na nog eerst twee Bantamsche vaartuigen vermeesterd te hebben, waarvan zij de lading in hunne schepen overnamen.

De vloot, welke onder JACOB CORNELISZOON VAN NECK, den 26 November 1598 voor *Bantam* ten anker kwam (1), deed eenen voordeeligen handel, en van toen af werd *Bantam* de hoofdmarkt der Nederlanders in *Indië*. Nadat, in het jaar 1602, de dappere WOLFERT HERMANSZOON op de reede van *Bantam* getoond had, dat de Nederlanders in dapperheid niet voor de Portugezen behoefden te wijken (2), werd in het volgende jaar aldaar van onzentwege NICOLAAS GRAAF als eerste koopman geplaatst, ten einde den handel voor de *Maatschappij van verre* waar te nemen.

Toen de Admiraal WIJBRAND VAN WAERWYCK hier den 29 April 1603 aankwam, kregen de onzen vergunning, er een steenen gebouw op te trekken; hoewel de Bantammers niet wilden toestaan, dat de Nederlanders het zoo sterk maakten, als zij aanvankelijk voorgenomen hadden; doch in 1680 werd deze pagger (kleine verdedigingsplaats) zeer veel verbeterd, welk fortje nu, naar den Gouverneur-Generaal CORNELIS SPEELMAN, *Speelwijk* genoemd werd. Dit fort beheerschte de *Baai van Bantam*, en hield den Sultan in bedwang.

(1) Zie hiervoor D. I. bl. 28.
(2) Zie D. I. bl. 44 en 46.

De later als grondlegger van *Batavia* beroemd geworden Jan Pietersz. Koen, stond hier, van het jaar 1603, tot dat hij, in Junij 1618, Gouverneur-Generaal van *Neêrlands-Indië* werd, aan het hoofd der zaken. Het was op het laatst van zijn verblijf aldaar, dat de naijverige Pangeran of Regent van *Bantam*, Aria Rana Raxa di Mengala, die, zoo als wij hier boven (bl. 174) gezien hebben, gedurende de minderjarigheid van Aboe'l Mafachar Mohhammed Abdoel Kadir het rijk bestuurde, opgehitst door de Engelschen, den Nederlanders allerlei moeijelijkheden begon te berokkenen. Hij zocht ons in 1619 geheel uit *Indië* te verdrijven, en dwong daardoor de onzen, om op *Jakatra* een vast kantoor voor onzen handel aan te leggen.

Toen de Bantammers in 1620 met den Keizer van *Java* in oorlog waren, verzocht deze laatste de Nederlanders hem bij te staan, welke hierin echter niet bewilligden. De Bantammers begonnen nu te vreezen, dat door de verplaatsing van onzen hoofdzetel naar *Jakatra*, anderen de voordeelen zouden genieten, die zij vroeger uit den handel met de onzen trokken. Zij zochten daarom, in het jaar 1624, weder met ons in vriendschap te komen; doch wendden daartoe de regte middelen niet aan; terwijl bovendien de Engelschen er onder roeiden. De geschillen rezen nu allengs zoo hoog, dat de Raad van *Indië*, bij brief van 17 October 1624, den onzen last gaf, om de *Baai van Bantam* zoo lang bezet te houden, en anderen te beletten aldaar te komen handelen, tot dat de Bantammers ons, ten opzigte van den peperhandel, redelijker voordeelen zouden toestaan. In 1632 hadden de Nederlanders hier echter weder een koopman. Omtrent dezen tijd begon Sultan Aboe'l Mafachar Mohhammed Abdoel Kadir te kwijnen. Hij overleed in het jaar 1634, en liet zijn Rijk na aan zijnen zeventienjarigen zoon Aboe'l Fatah Abdoel Fatachi, door de onzen meestal Sultan Agoeng Tirtajassa genaamd. Deze toonde zich van den beginne af eenen vijand der Nederlanders; doch na door hen geslagen te zijn, sloot hij den 17 Februarij 1635 eenen vrede met den Opperkoopman Hendrik Hagenaar. De onrustige Vorst handelde evenwel spoedig vijandig tegen de onzen. Zij wisten hem echter zoo-

danig tot rede te brengen, dat hij in 1645 den vrede vernieuwde, die evenwel weder niet lang duurde. Want die trouwlooze Koning vatte elke gelegenheid aan, om ons te kwellen, zoo zelfs, dat hij zich eindelijk verstoutte in het jaar 1652 *Batavia* met 62,000 man te belegeren. Hoewel dit beleg van weinig aanbelang was, leden wij echter bij dien oorlog groote schade, doordien de Sultan de woningen, suikermolens en het veldgewas rondom *Batavia* deed verbranden, en de misnoegde slaven, die tot hem overliepen, in zijne bescherming nam. Het liep aan tot den 10 Julij 1659, eer de vrede door Arnold de Vlaming met den Sultan gesloten werd, en toen werd ook weder een vast kantoor en een vast Opperhoofd te *Bantam* gevestigd. Twintig jaren later, namelijk in het jaar 1679, liepen de Bantammers dit kantoor weder af, en bragten ons veel nadeel toe. In het volgende jaar gaf de Sultan het bewind aan zijnen zoon Aboe'l Natsar Abdoel Khahar, later gemeenlijk Sultan Itadji genoemd. Met dezen werd in 1681 een vrede getroffen, waarop hij de nadeelen, door zijnen vader gedurende het laatste tijdvak van diens regering verwekt, aan ons vergoedde, en ons daarvoor schadeloos stelde. In het volgende jaar 1682 barstte er echter in *Bantam* eene nieuwe oorlog uit. De oude Sultan, die, na het nederleggen van zijn bewind, in de stad *Tirtajassa*, 6 mijlen van *Bantam* en 1 mijl van zee, was gaan wonen, was zeer vertoornd, dat zijne oude Raadslieden meerendeels tegen nieuwe verwisseld waren. Hierom trok de reeds rustende maar woelzieke Vorst tegen zijnen zoon op; verscheen met een groot leger voor de stad *Bantam;* stak die in brand, en noodzaakte den jongen Vorst in het kasteel *Diamant* terug te trekken, hetwelk zeer naauw omsingeld werd. De Nederlanders, nu tusschen beide geroepen wordende, kwamen den jongen Vorst uit dezen hagchelijken toestand verlossen. *Tangerang*, eene kleine sterkte aan de oostergrenzen, werd door Kapitein Hartzing ingenomen, en de oude Koning, die een leger van 50,000 man ter zijner beschikking had, en door de Engelschen, Deenen en Franschen ondersteund werd, naar *Tirtajassa* op de vlugt

gedreven; terwijl hij al zijn geschut moest achterlaten. Zoo veel achting als de jonge Vorst nu voor de Nederlanders had, zoo vijandig gezind was hij tegen de andere Europeanen, die hij, zonder tusschenkomst van onzen veldheer TAK, allen zoude hebben laten vermoorden; vooral op de Engelschen was hij zeer verbitterd, hij liet de vensters hunner woningen toespijkeren, de Britsche vlag van het huis huns Hopmans afhalen, verscheuren, en tot sjerpen onder de zijnen verdeelen. De Engelschen, ofschoon zij dezen smaad en schande naderhand op onze rekening stelden, verzochten nu aan de Nederlanders, om hen en hunne goederen naar *Batavia* te willen overbrengen, hetwelk dan ook door deze gedaan werd. De oude Koning, die naar *Tirtajassa* gevlugt was, trachtte zich aldaar eenen nieuwen aanhang te maken. Onze Veldheer TAK ging in 1683, op gezegde schuilplaats los; tastte de stad in het duistere van den nacht onverwachts aan, en maakte de Bantammers met stinkpotten, granaten en een hevig krijgsrumoer zoo verschrikt, dat zij de stad zelve in den brand staken en naar het gebergte vlugtten. Aangezien TAK, die hen over de rivier vervolgde, hen niet vond, keerde hij terug. Intusschen had de vijand onderscheidene onzer vaartuigen bemagtigd, zoodat de Veldheer velen zijner krijgslieden, die niet zwemmen konden, in den stroom zag omkomen. Tweehonderd der zijnen, die door de Bantammers overvallen werden, sneuvelden, doordien zij zich liever wilden doodvechten dan zich aan den vijand overgeven, bij wien hun hevige folteringen of slavernij te wachten stonden. Inmiddels vermeesterde Kapitein DE RUITER *Anjer*, waarop de oude rondzwervende Koning zich overgaf, die veel smaadheid, van zijnen zoon te lijden had. Deze toch liet zijnen ouden vader, op eenen verren afstand, onder het gemeene volk, voor zijne voeten kruipen. Ook zou hij hem den marteldood hebben laten sterven, door hem te doen krissen. TAK wist dit echter te beletten. Nu wilde de zoon den vader in een beestenhok opsluiten; op voorspraak van TAK had echter ook dit geen plaats; maar de oude Vorst werd door de onzen in 1690 naar *Batavia* gevoerd, alwaar

hij, in het jaar 1695, op het kasteel overleed. Ook de Grooten, die de zijde van den ouden Koning gekozen hadden, werden door zijnen zoon zeer wreed behandeld; eenigen toch liet hij voor de wilde dieren werpen, anderen weder zoo onbarmhartig slaan, dat zij er onder bezweken. De jonge Vorst wilde meer dan de onkosten van den oorlog aan ons ter vergelding geven, en vergunde, bij verdrag van 17 April 1684, den Nederlanders, met uitsluiting van alle andere Europeanen, den alleenhandel in peper. Dit leverde ons aanzienlijke voordeelen op, waarom de onzen den Sultan eene schuld van 600,000 rijkdaalders, wegens de voor hem gedane onkosten, kwijt scholden.

In 1698 werd Roelof Goens, met toestemming der Oostindische Compagnie, door den Vorst van *Bantam*, Aboe'l Mahasin Mohhammed Djenoel Abidin, naar *Borneo* gezonden, om zijne bezittingen aldaar, welke door eenen Vorst van dat eiland veroverd waren, te hernemen. Goens, reeds spoedig door een ongeluk gekwetst geraakt zijnde, aan welke wonde hij kort daarna ook overleed, moest het beleid aan zijnen Onderbevelhebber Jacob Klaaszoon overlaten, die den gezegden Koning overwon, en de zaak tot een gewenscht einde bragt. De Sultan van *Bantam* zond eenigen tijd daarna twee schepen met peper tot een bijzonder geschenk naar *Batavia*, benevens eenige aarde op eenen zilveren schotel, ten bewijze, dat hij het wederbekomen van dat land aan de Oostindische Compagnie te danken had; terwijl hij bovendien de gemaakte onkosten ruimschoots vergoedde (1).

De zelfde Vorst van *Bantam* eens een bezoek van den Gouverneur-Generaal Zwaardekroon ontvangen hebbende, bragt hem daarop een tegenbezoek, juist als er eene leerrede werd voorgelezen. Toen hij te dier gelegenheid het zakje zag rondgaan, vroeg hij wat dit beduidde. Hierop ten antwoord bekomende, dat men gewoon was daarin iets voor de armen te geven, verontschuldigde hij zich, dat hij op dien oogenblik

---

(1) Valentyn, *Oud- en Nieuw Oost-Indië*, D. IV. blz. 227.

geen geld bij zich had; maar zond den volgenden dag eenen zilveren schotel vol Spaansche matten voor de armen (1).

Later hebben wij de verbindtenissen met *Bantam* steeds nader en nader toegehaald, hebbende de onzen, op den 18 Augustus 1713 en den 12 September 1738, belangrijke overeenkomsten met de Vorsten van dat rijk gemaakt.

De Sultan Aboe'l Fatah Mohhammed Sjafazin il Arifin had in het jaar 1744, reeds in ver gevorderden ouderdom, een tweede huwelijk aangegaan met zekere Ratoe Sjarif, eene heerschzuchtige en woelzieke vrouw. Deze, die haren zwakken echtgenoot geheel beheerschte, zocht haren neef, Sjarif Abdoellah Tsjafir, die met 's Konings eigene dochter gehuwd was, op den troon te verheffen, ten koste van den wettigen erfgenaam, 's Konings zoon uit een ander bed, den Pangeran Goesti. Men sprak van dezen laatste allerlei kwaad, en reeds in 1746 drong de Koning er bij de Nederlandsche Regering op aan, dat de orde der opvolging mogt worden veranderd, en Sjarif als Kroonprins erkend. Goesti had intusschen, waarschijnlijk ziende, dat men niet alleen omtrent zijne erfregten, maar ook omtrent zijn leven, allhans op zijne vrijheid, slinksche bedoelingen had, met zijnen oom en andere Bantamsche Grooten, de vlugt naar *Batavia* genomen. Op de herhaalde aanzoeken des ouden Konings, die niet ophield zijnen ongelukkigen zoon allerlei misdaden aan te tijgen, welke hem tot den troon onbekwaam maakten, gaf men eerst een weigerend antwoord; doch dit belette niet, dat de verkiezing plaats had, in weerwil der bestaande verdragen, volgens welke de bekrachtiging der Maatschappij geëischt werd, en men er zelfs op aandrong, den ongelukkigen balling uit *Batavia* te verwijderen. De invloed der Koningin was zoo groot, dat men zich niet ontzag de magtige Maatschappij te trotseren. De President te *Bantam*, Brouwer, schreef aan de Hooge Regering te *Batavia*, om haar aan te raden, de verkiezing van den neef der Koningin goed te keuren. De redenen, die hij

(1) Valentijn, *Oud- en Nieuw Oost-Indië*, D. IV. blz. 228.

aanvoerde, waren allen niet uit het regt, maar uit de staatkunde ontleend. De aanhangers van den wettigen Prins waren talrijk, doch zwak, en, door den Koning, van geweer en verdere middelen tot tegenstand ontbloot. Keurde men de handeling des Konings af, zoo zou het volk tot oproer overslaan, en 's Konings broeders mede oproerig worden, waaruit meer onheil zou volgen, dan door het bekrachtigen van een onregtvaardig feit. De President drong tevens sterk aan op de verwijdering uit *Batavia* van den gevlugten Prins Goesti. Al was dan ook Sjarif bij de gemeente niet zeer bemind, de Maatschappij had daar geen nadeel bij; integendeel, de partijen zouden daardoor in toom gehouden, het hof handelbaarder, het gezag der Maatschappij grooter, en de Koning van haar meer afhankelijk worden. De Hooge Regering keurde deze redenen goed, en wettigde dus de overweldiging eener Javaansche vrouw, voor wier standvastig volhouden zij zwichtte, en om voordeelswille het regt vertrad. De Pangeran Sjarief werd als vermoedelijk erfgenaam van het Bantamsche rijk erkend, doch niet dan tegen eenigen afstand van grondgebied, ten Westen van de rivier *Ontong-Djava*. Het tweede gedeelte van den Bantamschen eisch werd nogthans, ter eere van den Nederlandschen naam, niet zoo gereedelijk ingewilligd. Men erkende van den eenen kant wel de onvoegzaamheid, om eenen ongelukkige, die zich aan de bescherming der Maatschappij had toevertrouwd, naar eenig buitenkantoor te verbannen, waarop de Bantammer, of zijne gade, aandrong, maar aan den anderen kant kneldc de vrees voor onlusten, door de nabijheid van *Batavia* bij *Bantam*. Men helde in den Raad meest tot de verzending over; doch men werd, vooral door de stem van den Raad van *Indië* Mossel, bewogen, om nog geen bepaald besluit te nemen, en volhardde daarin, in weerwil van herhaalde aanzoeken. De oude Sultan had zich intusschen geheel aan zijne heerschzuchtige vrouw overgegeven, en daar deze nu niet alleen het wezen, maar ook den naam der heerschappij wilde hebben, den schepter ten hare behoeve nedergelegd. Doch de Grooten schijnen dit met ongenoegen

te hebben aangezien; althans na de dood des ouden Sultans werd, in 1749, de Koningin, niet zonder medewerking der Nederlanders, die over haren hoogen toon zeer verstoord waren, onttroond, en in hechtenis genomen. Doch zij had ook eene magtige partij; deze eischte luid hare Koningin te zien, die intusschen, men weet niet op welke wijze, mede overleden was. In hare plaats regeerde de jonge Prins, die naar *Batavia* was gevlugt, en dien zij zoo gehaat en vervolgd had. De aanhangers der Koningin wilden dit en hare afzetting op de Nederlanders wreken; een troep plunderaars viel op de bezittingen der Maatschappij aan, verbrandde de suikermolens, en trok zelfs tot *Oud-Jakatra*, vlak bij *Batavia*, voort. Tevens sloegen de misnoegden het beleg voor *Bantam*, hetwelk nog altijd door de aanzienlijken des rijks, met welke partij de Nederlanders zich vereenigd hadden, werd in bezit gehouden. Tegen deze vijanden riepen de onzen den Soesoehoenan, volgens het met hem gemaakte verdrag, te hulp, en ontvingen eene legerbende; de Bantammers in de *Ommelanden* van *Batavia* werden tweemaal geslagen, en eindelijk op de vlugt gedreven; terwijl de burgers te *Batavia* de wacht betrokken. Ook ter zee bekwamen de Nederlanders hulp met een schip uit het vaderland. Nu deden zij gezamenlijk eenen uitval uit *Bantam* op de belegeraars, en behaalden eene schitterende overwinning. De dorpen van den vijand werden verbrand; vijf zijner verschansingen ingenomen; dertig stukken kanon veroverd, en de overigen onbruikbaar gemaakt. Deze zegepraal, die te *Bantam* luisterlijk gevierd werd, had de onderwerping van vele Opperhoofden ten gevolge. Nogthans was de opstand niet volkomen gedempt; KIEY TAPPY, het Hoofd der misnoegden, was met 400 man op den hoogen berg *Monara* gevlugt, en had zich aldaar verschanst. Doch de Nederlanders vielen hem van drie zijden te gelijk aan, en bemagtigden den berg, waarbij de vijand al het geschut en drie vaandels verloor. De berg werd door 60 Europeërs, 300 inlandsche soldaten en 200 Bantammers van de partij des nieuwen Sultans bezet. Van de vier vijandelijke opperhoofden sneuvelde

er een, twee werden door hun eigen volk verlaten, en de vierde nam de vlugt. Er werden vier duizend rijksdaalders op zijn hoofd gezet. De oorlog werd niet alleen op *Java*, maar ook in de Bantamsche bezittingen op *Sumatra (de Lampongs)* gevoerd; alwaar de Nederlanders, zwak in getal, van hunne faktorijen werden afgesneden, en die landstreek verloren. Over het geheel kostte hun deze oorlog veel bloed en schatten, en daar hij geheel in bijna ontoegankelijke bergachtige streken gevoerd werd, zoo gaf hij geen uitzigt op vergoeding door aanzienlijken buit of handelsvoordeelen.

De Gouverneur-Generaal DAENDELS wilde, in het begin dezer eeuw, de *Meeuwenbaai* in staat van verdediging stellen, en tot eene legplaats maken voor onze vloot, waar zij veiliger zou zijn dan op de reede van *Batavia*. Dit werk had onnoemelijk vele zwarigheden in; men moest daartoe bosschen vellen en moerassen uitdroogen; beide werkzaamheden ontwikkelden eene geweldige hoeveelheid bedorvene lucht, die duizenden met deze onderneming belast, in het graf sleepte. Vijftien honderd Bantammers waren dagelijks aan het werk. De schrik sloeg onder hen, niemand wilde meer naar dit verpeste oord heen trekken, en de ontvlugting werd algemeen. Twee zendelingen van den Sultan ABOE'L FATAH MOHHAMMED ISHHAQ ZEINOEL MOSTAKHIM kwamen te *Batavia*, om opschorting van dat moorddadig werk te verzoeken. De Gouverneur-Generaal, wel verre van hun verzoek in te willigen, eischte, dat de Sultan zijnen Rijksbestuurder of Grootvizier WARGA DI RADJA, die zich met mannenmoed tegen des Gouverneur-Generaals vorderingen verzette, naar *Batavia* zoude opzenden; dat hij dadelijk duizend man naar de *Meeuwenbaai* zoude doen vertrekken; en eindelijk, dat hij zijn verblijf meer zuidwestwaarts naar *Anjer* zoude verleggen. De Kommandeur DU PUY, Bevelhebber der Nederlanders in *Bantam*, bekwam den last, deze eischen te doen. Na eerst, hoewel vruchteloos, zijne bedenkingen daar tegen te hebben ingebragt, begaf DU PUY zich, ter voldoening van zijnen last, naar het paleis, waar de Rijksgrooten, verontwaardigd over deze onregtvaardige eischen,

niet slechts den Kommandeur, maar ook den Luitenant Kom, eenen Europeschen en drie inlandsche soldaten vermoordden. Nu was er een voorwendsel tot den oorlog gevonden. Duizend man voetvolk, met geschut, kwam voor de vesting, waarin de Sultan zich, met 3000 man en veel geschut, bevond. Deze weigerde de voorstellen van den Gouverneur-Generaal aan te hooren. *Bantam* werd ingenomen, waarbij ook vele Nederlanders het leven verloren; de Rijksbestuurder werd op last van Daendels, als de aanlegger en uitvoerder van den moord, aan den Kommandeur du Puy en de zijnen gepleegd, dood geschoten; de ongelukkige Sultan naar *Amboina* verbannen.

De Gouverneur-Generaal verklaarde, den 22 November 1808, het koningrijk *Bantam* domein van de kroon van *Holland*. De Kroonprins Pangeran Aboe'l Mafachir Mohhammed Alie Oeddin werd als vasal tot Sultan verheven en het landschap *Lampong*, op *Sumatra*, onder het onmiddellijk gezag van het gouvernement gesteld. De Kroonprins, nog zeer jong en aan ongebondenheden overgegeven, kon noch wilde zich verzetten tegen den invloed der Priesters, Hoofden van den zich uitbreidenden opstand, maar beschermde ze veeleer. De Gouverneur-Generaal Daendels voegde hem, den 7 Mei 1809, twee voogden toe; toen echter deze maatregel mede onvoldoende bleek, werd het koningrijk *Bantam* in tweeën gesplitst, en zekere Mohhammed Ben Sulthan Moehi Oeddin, de zoon van eenen vroeger vermoorden Sultan, tot Sultan over de bovenlanden benoemd, waardoor de rust hersteld werd (1).

De Sultan hield nu zijnen zetel te *Pandeglang* gevestigd en was tevens in het bezit van den, voor eenige jaren afgebroken, dalem (d. i. paleis) te *Bantam* gelaten. Daar nogthans van deze toegevendheid spoedig misbruik gemaakt werd, kwam, in het jaar 1813 tusschen het Engelsche bestuur en den Sultan, eene minnelijke overeenkomst tot stand. Daarbij werd ook het beheer

(1) Zie Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, B. III. D. II. bl. 138 en 139

over de binnenlanden onvoorwaardelijk aan het gouvernement afgestaan, tegen eene jaarlijksche uitkeering van 10,000 Spaansche matten, erfelijk overgaande op al de wettige afstammelingen van den Vorst. Deze bleef daarbij den titel van Sultan van *Bantam* behouden, maar was verpligt *Pandeglang* te verlaten en den ouden zetel der vorige Sultans, den daareven genoemden dalem te *Bantam*, tot zijn vast verblijf te kiezen. De oude inlandsche Vorst woonde hier dan ook tot aan zijnen dood, die in het jaar 1815 voorviel, en werd in rang en waardigheden door zijnen zoon Mohhammed Tsafie Oeddin opgevolgd. Toen deze laatste echter, in 1828, andermaal eenige onrustige bewegingen poogde te verwekken, werd hij onmiddellijk gevat en naar *Soerabaya* opgezonden, waar hij, onder het opzigt der policie, van eene geringe jaarwedde leven moest, en zijnen tijd in wellust en nietige ledigheid doorbragt (1).

Daarna werd de rust in deze residentie nog wel eens gestoord, en hadden er oproerige bewegingen onder de bevolking plaats, doch deze werden dan ook weder spoedig gedempt. Zoo werden, in September 1829, de muitelingen, die tot in de nabijheid van de hoofdplaats waren doorgedrongen, in stilte omsingeld en van vier zijden te gelijk overvallen. Te dier gelegenheid sneuvelden sommige muitelingen, eenige hoofden werden gevangen genomen, en de bevolking kwam tot rust.

Later dempte de Adsistent-Resident Ruitenbach, de Kapitein de Quaay en de Luitenant Pravy een oproer, dat in de Bovenlanden was uitgebarsten.

Thans geniet deze residentie, welke vroeger zoo zeer door oorlogen en binnenlandsche verdeeldheden geteisterd was, eenen staat van rust en geluk, dien zij vroeger nooit gekend heeft (2).

(1) R. J. R. Kussendrager, *Natuur- en Aardrijkskundige Beschrijving van het eiland Java*, bl. 2 en 3.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 315.

Ligging.

De residentie *Bantam*, welke den westelijken uithoek van het eiland *Java* uitmaakt, grenst ten Oosten aan de residentie *Batavia*, de adsistent-residentie *Buitenzorg* en de *Preanger-Regentschappen*, en wordt ten Zuiden en Westen door de *Indische zee*, ten Zuidwesten door de *Straat Soenda* en ten Noorden door de *Zee van Java* bespoeld.

Zij strekt zich uit van 5° 55′ tot 7° 10′ Z. B. en van 122° 52′ tot 124° 21′ O. L. Zijnde de grootste breedte van *Sint Nicolaaspunt* aan de Noordkust tot aan *Tjipagar* aan de Zuidkust.

De ligging dezer residentie is zoo voordeelig, als die van eenige andere residentie op het eiland *Java*, want de geringe afstand van *Sumatra* stelt *Bantam* in onmiddellijke aanraking met de handelaren op dat eiland, en opent een ruim veld voor den koophandel; terwijl de Chinavaarders de kust gemakkelijk kunnen naderen.

Naamsoorsprong.

De eigenlijke inlandsche naam is *Bantan*, eene verkorting van *Bantahan*, afgeleid van *bantah*, hetwelk *wederspannig zijn*, *wederstreven*, *halsstarrig* of *toornig zijn* beteekent, zoodat het woord *Bantammer* eigenlijk wil zeggen een *wederspanneling*, een *stijfhoofd*, welke naam waarschijnlijk ontleend is aan den vroegeren aard der bewoners van dit land, welke niet zeer buigzaam en vredelievend was.

De overlevering zegt, dat een hooger wezen, KÉANG-SANTANG genaamd, de bevolking van de Westkust van *Java* willende beschaven, daarin veel tegenstand vond, waarom hij hun den naam gaf van *orang-bantan* of wederspannelingen (1).

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Verschillende Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 149.

Verdeeling.

De residentie *Bantam* is verdeeld in drie regentschappen, als *Serang* of het *Noorder-regentschap*, *Tjiringin* of het *Wester-regentschap* en *Lebak* of het *Zuider-regentschap*. Ieder regentschap is weder verdeeld in distrikten of demangschappen, en ieder distrikt in onderdistrikten of bekschappen, zoo als uit den volgenden staat blijkt.

REGENTSCHAPPEN.	AFDEELINGEN VAN FINANCIELE CONTROLE.	DISTRIKTEN.	ONDERDISTRIKTEN.
Serang.	*Serang.*	*Tjiroeas.*	*Tjambakbaja.*
			Tjiroeas.
			Panjahiran.
		Serang (met eene hoofdnegorij.)	*Kalodran.*
			Serang.
			Tjibining.
		Bantam.	*Bantam.*
			Serdang.
			Njawana.
	Anjer.	*Tjiligon.*	*Tjiligon.*
			Trateh.
			Bodja Nagara.
		Anjer (met eene hoofdnegorij.)	*Anjer.*
	Tjikandi.	*Tanara* (met eene hoofdnegorij.)	*Tanara.*
			Pontang.
		Tjikandi.	*Ragas.*
			Tjikandi.
			Ondarandir.
		Kolelet.	*Kolelet.*
			Pakoem.
			Pamarajan.

REGENTSCHAPPEN.	AFDEELINGEN VAN FINANCIELE CONTROLE.	DISTRIKTEN.	ONDERDISTRIKTEN.
Serang.	*Pandeglang.*	*Baros.*	*Baros.* *Tjipete.*
		Pandeglang (met eene hoofdnegorij).	*Pandeglang.* *Tjada-sari.* *Tjekkek.*
		Tjiomas.	*N. Tjiomas.* *Z. Tjiomas.*
Tjiringin.	*Tjiringin.*	*Tjiringin* (met eene hoofdnegorij).	*Tjiringin.* *Tjarita.*
		Panembang.	*Panembang.*
		Menes.	*Menes.* *Kanangha.*
		Tjimanok.	*Tjimanok.* *Kadoelassong.*
		Tjibiliong.	*Tjibiliong.* *Patoedja.*
Lebak.	*Lebak.*	*Sadjira.*	*Sadjira.* *Somang.* *Tjiangasa.*
		Lebak Prahiong (met eene hoofdnegorij).	*Lebak Prahiong* *Kontjang.* *Bombang.*
		Parong Koedjang.	*Parong Koedjang.* *Kossek.*
	Tjilang Kakan.	*Madhoer.*	*Madhoer.* *Binoewangan.* *Sawarna.*

Bestuur.

De residentie *Bantam* wordt thans bestuurd door eenen Resident en drie Regenten onder hem, welke ieder aan het hoofd van een der bovengenoemde regentschappen staan. Voorts is het civiele bestuur, voor zoo ver het de Europesche Ambtenaren betreft, zamengesteld uit eenen Secretaris, eenen Notaris, eenen Vendumeester en eenen Commies op de hoofdplaats, eenen Posthouder te *Tanara* en vier Controleurs der landelijke inkomsten.

Bovendien zijn aan den Resident nog drie Adsistent-Residenten, welke te *Anjer*, te *Tjiringin* en te *Lebak* verblijf houden, toegevoegd, benevens onderscheidene mindere inlandsche ambtenaren en policiebedienden, tot handhaving van het openbaar gezag, als een *Hoofd Djaksa* of Fiskaal; drie *Patih's*, als een te *Serang*, een te *Lebak* en een te *Tjiringin*, een *Adjunkt-Djaksa*, een *Hoofd-Panghoeloe* of Hoogepriester, een *Demang* te *Serang*, twintig Distriktshoofden, zes Schrijvers en Onder-Controleurs en honderd en zeven oppassers of dienders (1).

Even als op geheel *Java* het geval is, zijn ook de ingezetenen van *Bantam* in *dessa's* of kleine gemeenten afgedeeld, van welke men er 963 telt. Deze *dessa's*, ofschoon alle onderdanig aan de Vorsten van *Bantam*, zijn nogtans ten volle onafhankelijk, wat hun huishoudelijk bestuur betreft en de middelen, welke zij aanwenden, om hunnen staat te verbeteren. Zij schijnen ontstaan te zijn, doordien vele vroegere geslachten zich van hunne stamgenooten afzonderden, ten einde plaatsen op te zoeken, waar zij den onbebouwden grond door vlijt en nijverheid in vruchtbare akkers konden herscheppen. Door deze eerste ontginning verkregen zij dan ook een natuurlijk en onbetwistbaar regt van eigendom.

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 294.

Het getal van deze *dessa's* nam vervolgens aanmerkelijk toe, doordien de inwoners van het rijk van *Madjapahit*, in het oostelijk gedeelte van *Java*, die van hunne vaderlijke haardsteden verdreven waren, zich voor een gedeelte onder hunne eigene hoofden in dezen omtrek vestigden. Deze verwierven door de eerste bebouwing van den grond op hunne velden het zelfde eigendomsregt, dat de voorgaande reeds vroeger genoten. Bovendien werd het getal dier *dessa's* later nog vermeerderd doordien de Vorsten van *Bantam* groote landerijen aan hunne gunstelingen en betrekkingen afstonden, wier nakomelingen voortdurend in het ongestoord bezit daarvan gebleven zijn. Sommige dezer *dessa's* hebben zeer uitgestrekte grenzen, die wel slechts op mondelinge overlevering berusten, maar toch door alle elkander opvolgende geslachten algemeen erkend en geëerbiedigd zijn; terwijl aan andere het regt van eigendom en van bezit door vergunning van de Vorsten van *Bantam* uitdrukkelijk is verleend geworden. De tot zoodanig eene *dessa* behoorende sawah-velden worden als een algemeen eigendom beschouwd en *Sawah-Negrie* geheeten; zij worden door de ingezetenen gezamenlijk bewerkt, of onder de *Sikaps*, zijnde de Oudsten des volks, verdeeld. Bij eene zoodanige verdeeling gaat het tijdelijk bezit of gebruik van vader op zoon over, maar blijft onvervreemdbaar. Het is een leen, dat alleen in gebruik is afgestaan; ofschoon het bezit dier *sawah's* door het toenemend of afnemend getal der *Sikaps* nu en dan wel eens eene verandering kan ondergaan.

Het dorpsbestuur is voor de *dessa's* eene zeer nuttige inrigting en schijnt van eene aloude herkomst te zijn. Voornamelijk is het ingesteld, om met den Resident of den door dezen daartoe benoemden Ambtenaar, de hoeveelheid der jaarlijks op te brengen belasting te berekenen, welke dorpswijze en niet bij personelen aanslag geschiedt. Om tot dit bestuur te worden toegelaten, moet men *Sikap* zijn en tot de meest gegoede ingezetenen behooren. De benoeming geschiedt op eene zeer eenvoudige wijze door den, door allen gekozen, *Mandoor* of Oudste van het dorp. Zoodra er namelijk zaken

van algemeen belang te behandelen zijn, roept deze alle die inwoners, aan welke om hunne jaren, hunne meerdere ondervinding of hunne gegoedheid eenigen invloed wordt toegekend, ter gemeenschappelijke beraadslaging bijeen. Deze vergadering nu regelt, in den naam van hare *dessa*, den aanslag en neemt alzoo de stilzwijgende verpligting op zich, om voor de opbrengst van het geheel zorg te dragen.

Ofschoon de eigenlijke beteekenis van het woord *Sikap* in het Hollandsch moeijelijk terug te geven is, is belastingschuldige de beste uitlegging, welke men daaraan geven kan. Behoeftigen of jongelingen, die nog niet gezeten en onvermogend zijn, om voor eigen gebruik een huis te bouwen, worden niet onder de *Sikaps* gerekend. Vroeger ging de betrekking van *Sikap* van den vader op den oudsten zoon over, bij wien de jongere broeders en zusters alsdan gewoonlijk bleven inwonen. Bij ontstentenis van zonen, erfde zij echter op hem over, die de oudste dochter getrouwd had en uit dien hoofde als de stamhouder van het geslacht werd aangemerkt (1).

Onder het bestuur van den Maarschalk DAENDELS werd *Bantam* door eene vrij aanzienlijke krijgsmagt bezet gehouden, en de aanhoudende onlusten en woelingen onder de inboorlingen maakten dien maatregel toenmaals ook volstrekt noodzakelijk. Deze bezetting is echter thans zeer verminderd. Elke plaats heeft nu slechts een, aan hare behoefte geëvenredigd, garnizoen, hetwelk te *Pandeglang*, eene redoute 15 palen van *Serang* gelegen, doorgaans uit infanterie bestaat; doch het fort te *Anjer* en de redoute te *Tjiringin*, beide aan het zeestrand der *Straat Soenda*, zoo mede de bergpassen van *Lebak* worden door artilleristen bezet (2).

De hier aanwezige officieren bestaan gemeenlijk uit eenen Kommandant, eenen Geneesheer en eenige Luitenants, die als Kommandanten in de genoemde forten geplaatst zijn (3).

(1) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 9—12.
(2) Het zelfde werk, bl. 4—6.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 294.

Gedaante.

Bantam vertoont een zeer ongelijkvormig vlak; in het Zuiden loopt het vrij regelmatig van het Oosten naar het Westen met eenige bogten; het westelijk uiteinde beslaat een derde van de breedte; strekt zich van het Zuiden naar het Noorden uit, en vormt eenige inhammen. Als men langs de noordzijde, noordoostwaarts eene regte lijn trekt van het noordelijkste punt van den Westhoek tot aan *Sint Nicolaaspunt*, vormt de bogtige kust groote inhammen; terwijl verder de noordzijde eerst door de *Baai van Bantam* en vervolgens door een eenigzins bogtig strand, dat eene noordoostelijke rigting heeft, gevormd wordt. De oostelijke grens, die eenen stompen hoek vormt, loopt in eene zuidoostelijke rigting tot aan den berg *Gaga*, en van daar in eene zuidwestelijke rigting tot aan de Zuidkust (1).

Grootte.

De lengte van de residentie *Bantam* is van het Oosten naar het Westen 1° 30′ of 30 uren. De oppervlakte beslaat, volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening, op de jongste hydro- en topographische kaarten, behalve de onderhoorige eilanden 154 vierkante geographische mijlen of 3731 vierkante palen, en met het *Prinsen-eiland* en andere eilandjes 159 vierkante geographische mijlen of 384 vierkante palen.

Luchtgesteldheid.

De luchtgesteldheid is hier, even als in alle andere berglanden, zeer verschillend. In de hooge binnenlanden is de warmte zeer gematigd, de lucht zuiver en zeer voordeelig voor het ligchaamsgestel. Zelfs zijn de krijgslieden, die te

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. B. II. bl. 273.

Pandeglang op vierentwintig palen van het noorder zeestrand in garnizoen liggen, zelden aan ziekten onderhevig. De thermometer van FAHRENHEIT rijst aldaar van 66° tot 80°; doch aan de noorderstranden, en vooral in de stad *Bantam*, is het luchtgestel, door den moerassigen grond, ongezond. Aan het zuider zeestrand zijn de hevige winden, die uit de *Zuidzee* komen, schraal, scherp en schroeijend, en worden voor zeer nadeelig voor de gezondheid gehouden. Aan de lage zeestranden, worden de zonnestralen door het gulle witte zand met verdubbelde hitte teruggekaatst, en de thermometer van FAHRENHEIT teekent aldaar binnenshuis van 86° tot 97°.

De spoedige verandering van het luchtgestel, die aan de stranden den barometer, binnen een uur, zestien en meer graden doet dalen, wanneer de koude bij regenbuijen van het gebergte komt, belemmert de uitwaseming en veroorzaakt niet zelden kramp en verstramming (1).

Over het geheel is het klimaat er echter zeer gezond en overtreft het getal geboorten gewoonlijk jaarlijks verre dat der sterfgevallen, vooral na de invoering der koepokinenting, welke er thans zoo algemeen is, dat van 1827 tot 1832 omstreeks 18,200 kinderen deze heilrijke kunstbewerking ondergaan hebben (2).

De bewoners.

De bewoners van *Bantam* behooren tot de Wester-Javanen of Sundanezen (zie hiervoor bl. 35—40). De bevolking beliep, in het jaar 1844, 354,492 zielen, als:

Europeanen of hunne afstammelingen	360.
Javanen	352,871.
Chinezen	803.
Maleijers, Boeginezen, Arabieren enz.	430.
Slaven	28.
	354,492.

(1) EOORDA VAN RYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 131.

(2) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 3.

of nader uiteengezet:

	Europeanen.		Javanen.		Chinezen.		Maleijers enz.		Slaven.		
Mannen.	139	+	94,277	+	299	+	122	+	7	=	94,844
Vrouwen.	107	+	104,397	+	210	+	115	+	13	=	104,842
Jongens (1).	55	+	78,029	+	155	+	106	+	2	=	78,347
Meisjes.	59	+	76,168	+	139	+	87	+	6	=	76,459
	360	+	352,871	+	803	+	430	+	28	=	354,492

Totaal der mannelijke bevolking	173,191
» » vrouwelijke »	181,301
zoodat de laatste sterker was dan de eerste	8,110

Totaal der huwbare personen	199,686
» » kinderen . . .	154,806
zoodat de eerste de laatste overtroffen	44,880

Het aantal huisgezinnen beliep:

Europesche . . .	71
Javaansche . . .	94,206
Chineesche	270
Maleische enz. . .	124
Slaven	1
Totaal	94,672

Huwelijken waren er gesloten tusschen

Europeanen . .	1
Javanen . . .	4,514
Chinezen . . .	19
Maleijers, Boeginezen enz.	10
Slaven . . .	0
	4,544

Geboorten hadden er plaats gehad:

	Europeanen.		Javanen.		Chinezen.		Maleijers enz.		
Mannelijke	5	+	9,433	+	44	+	31	=	9,513
Vrouwelijke	5	+	13,129	+	44	+	20	=	13,198
	10	+	22,562	+	88	+	51	=	22,711

zoodat er 3685 meisjes meer werden geboren dan jongens.

(1) Onder jongens en meisjes rekent men kinderen beneden de 12 jaren.

Overleden waren er:

	Europeanen.		Javanen.		Chinezen.		Maleijers enz.		
Mannen	2	+	4,018	+	22	+	12	=	4,054
Vrouwen	0	+	5,107	+	20	+	8	=	5,135
Jongens	1	+	4,459	+	20	+	15	=	4,495
Meisjes	0	+	5,318	+	16	+	12	=	5,346
	3	+	18,902	+	78	+	47	=	19,030

Het bedrag der sterfgevallen onder de mannelijke bevolking was 8,553
onder de vrouwelijke bevolking 10,481
zoodat er meer vrouwelijke personen gestorven waren 1,928
en alzoo de geboorten van vrouwelijke kinderen, even als de sterfte onder de vrouwelijke bevolking, de aanmerkelijkste was.

Er waren 3681 personen meer overleden dan geboren (1).

Uiterlijk voorkomen.

De Bantammers zijn welgemaakt, sterk gebouwd, maar meestal klein van gestalte, zoodat zij zelden 1,60 el bereiken. Zij zijn welgespierd en kunnen zware vrachten dragen. Onder hen, die geregeld leven, vindt men er, die den hoogen ouderdom van negentig jaren bereiken (2).

Karakter.

De Bantammers zijn verwijfd, wellustig, jaloersch in den hoogsten graad; zij zijn valsch en wraakgierig, en zullen om eene beuzeling iemand verwonden of ombrengen. Zij zijn niet geestig, maken geene groote ontwerpen en vermijden allen arbeid, die inspanning vordert. In rust vinden zij hun geluk,

(1) *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 7e Jaargang, bl. 15 en 16.
(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië*, bl. 172.

tenzij zij, door eene tijdelijke werkzaamheid, toekomstige grootheid, inkomsten en daaraan verbondene voldoening van dierlijke begeerten en rust te gemoet zien. Onderscheidene Hoofden slapen eenen geruimen tijd van den dag en nemen telkens eene andere vrouw, om gestadig eene jonge te hebben, zij drijven de schaamteloosheid zoo ver, van te zeggen dat zij amfioen schuiven, om hunne lusten te prikkelen. Velen dezer Hoofden hebben groote schulden, en gaan zoodanig daaronder gebukt, dat zij er de slaven van zijn; zelfs durven zij hun gezag niet doen gelden, uit vrees dat dezeof gene hunne schande mogt aan den dag brengen. De huizen der grooten zijn morsig en terugstootend. Alle spiegels, glasen aardewerk zijn bestoven, smerig, vuil en kleverig.

Er bestaat in het Bantamsche nog weinig eerbied voor de Hoofden, hetwelk aan de laatste jaren der regeringloosheid van het Sultansch bestuur is te wijten. In de nabijheid der stad *Bantam* is nog een flaauw overblijfsel van den eerbied, die aldaar vroeger voor de Sultans bestond. Deze strekt zich echter niet ver uit, en de bevolking van *Pandeglang* is er geheel vreemd aan. De eerbied voor de Hoofden neemt evenwel thans aanmerkelijk toe, vooral sedert de in het jaar 1828 plaats gehad hebbende hervorming van het inlandsch bestuur. De gemeene Bantammer is ongevoelig en heeft weinig denkbeeld van schande; de vrijen verkeeren met de kettingslaven als met hunne broeders, en niet zelden ziet men boeven met ketenen beladen deelnemen aan eene danspartij met ronggings.

Naarmate men de zee- en handelplaatsen of de *Bataviasche Ommelanden* nadert, wordt de bevolking slimmer, meer in streken ervaren en ook slechter. De strandbewoner is over het algemeen bedorven en staat ongunstig bekend; in de omstreken van *Anjer*, *Ponthang* en *Tanara* woont de slechtste bevolking. De meeste moorden geschieden in de omstreken van *Tanara* en *Ponthang*. Door gedroste soldaten, slaven en andere landloopers is de bevolking der zuidelijke distrikten veelal ontaard. De bergbewoners maken ook hier het beste gedeelte der bevolking uit en staan zeer gunstig bekend. Zij

zijn nog onveranderd en onverbasterd gebleven; leven de instellingen hunner voorvaderen getrouw na, en kunnen andere volken ten voorbeeld strekken. Men vindt aldaar dorpen, waar nimmer gedobbeld, gevochten, gestolen, gemoord of ontucht gepleegd wordt. De gehechtheid aan zijne gewoonten veroorzaakt bij den Bantammer wederspannigheid of koppigheid, en hij zal ongaarne eenig plan bevorderen, waarvan hij het nut niet inziet. Eenvoudige bedaarde redenering, op waarheid gegrond, heeft echter ingang bij hem. Indien men de strandbewoners uitzondert, is de Bantamsche natie over het algemeen genomen, beter dan men denkt (1).

Godsdienst.

De Bantammers zijn, behalve eenige Badoeïnen, Mohhammedanen, doch zeer onervaren in de kennis hunner Godsdienst. De Priesters zijn, met uitzondering van zeer enkelen, ook ongeletterd en onkundig. De sporen van het voormalige bijgeloof zijn hier nog aanwezig. Niet zelden treft men in de binnenlanden op eenen grooten steen in eene grot de asch van gebrand reukwerk, benevens eenige bloemen aan, welke aldaar geofferd zijn door eenen inlander, die eenig werk wil aanvangen. Het vertrouwen op eene onzigtbare magt is de grondslag van deze plegtigheid (2).

Middelen van bestaan.

Sedert de bevolking van *Bantam* niet meer aan willekeurige belasting ten prooi is, en vooral sedert het stelsel der landrenten ingevoerd is, heeft de landbouwer van zijnen arbeid voordeelen getrokken, die zijne nijverheid opgebeurd, ja,

(1) Roorda van Eysinga, *Verschillende Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 172—173.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 285.

zijne werklust aangevuurd hebben. Van toen af is deze residentie geheel van gedaante veranderd. De bevolking, en derhalve ook de inkomsten van het gouvernement zijn trapsgewijze vermeerderd.

Na den rijstbouw, is de veeteelt een der voornaamste bronnen van bestaan, in de residentie *Bantam*. De weilanden zijn hier uitmuntend, en de buffel, die den Javaan zoo nuttig voor den landbouw is, verkrijgt hier eene buitengewone grootte en kracht. Men treft hem hier dan ook in menigte aan. Men wil zelfs, dat het getal wel 40,000 bedraagt. Men kweekt er ook eene groote menigte geiten, die door de inwoners van *Bantam* regelmatig naar de markten, omstreeks *Batavia*, gebragt en met goede winst verkocht worden, omdat de eilanders zeer gaarne het vleesch van geiten eten, liever zelfs dan van schapen, die hier over het algemeen klein en mager zijn.

De Badoeïnen.

De Badoeïnen wonen in het gebergte *Kendang*, op 4 uren afstands bezuiden *Lebak* en 16 uren van de stad *Bantam*, in eenige aan het oog der wereld onttrokkene negorijen, welke door wouden, valleijen en heuvelen omringd zijn. Die negorijen zijn hunnen oorsprong verschuldigd aan Praboe Seda, die als laatste Vorst van *Padjadjaran* beschouwd wordt, en met eenige zijner aanhangelingen, tijdens de Mohhammedaansche vervolging van het lagere kustland derwaarts gevlugt is. Deze vlugtelingen verkozen liever zich hun onderhoud door de moeijelijke beplanting van *ladangs* of drooge rijstvelden, in het hart van bijna ongenaakbare bergketenen te verschaffen, dan met verloochening van hunne voorvaderlijke Godsdienst, zeden, gewoonten en grondbeginselen in gemak en overvloed hun leven door te brengen in het door hen zoo

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 285 en 286.

innig beminde vaderland, hetwelk door overvloed van bewatering voor den rijstbouw zoo uitnemend geschikt was. Zij hebben zich diensvolgens in de afgelegene woeste streken van het Kawangsche gebergte, van alle andere bewoners van *Java* geheel afgezonderd, nedergezet, ten einde, zoo als zij tot heden nog doen, de Godsdienst hunner voorvaderen getrouw te blijven en hunne voorschriften ongehinderd en veilig te kunnen naleven en voortplanten.

Men is het niet eens over den oorsprong van den naam dezer bergbewoners. Volgens eenige Bantamsche Hoofden zouden zij den naam van *Badoeis* ontleend hebben van eene rivier *Tji-Badoeis*, die oostwaarts in het gebergte *Oedin* ontspringt. Deze hoofdlieden namelijk beweren, dat aanvankelijk zij, die het geluk hadden, de overheersching van HASSAN OEDIEN te ontkomen, zich langs de boorden van deze rivier hebben nedergezet; dat zij den naam van *Orang-Badoeis* bekomen, en dien ook nog behouden hebben, nadat zij hunne aanvankelijke woonplaats verlaten en zich dieper in het gebergte nedergezet hadden. Weder anderen leiden den naam van *Badoeis* of *Bedoeis* af van de Godsdienstleer, welke zij belijden en die hen als aanhangers van de leer van BOEDDHA doet kennen. Daar echter het woord *badoeï* in het Arabisch een omzwervend herder, een bewoner der wildernissen, of iemand die zich in woeste plaatsen ophoudt, beteekent, schijnt ons deze afleiding de eenvoudigste toe; te meer omdat zij na den ondergang van hun oorspronkelijk vaderland, zich in een woest oord hebben nedergezet.

Wat hiervan moge zijn, de naam van *Badoeinen* of *Bedoeis*, welke de naburige volken aan deze bergbewoners geven, is onder hen zelven niet gebruikelijk. Zij nemen den naam aan van de landstreek of het dorp, welke zij tot woonplaats verkiezen, en wanneer zij hunne dorpen verlaten, om zich elders neder te zetten, laten zij ook hunnen naam varen, om dien van hun nieuw verblijf te voeren. Tot een voorbeeld hiervan kan de kampong of het dorp *Rawayang* dienen, waarvan de bewoners nog onlangs *Orang-Rawayang* (dat is bewoners van

Rawayang) genoemd werden. Nadat zij deze kampong verlaten hebben, om zich te *Tjiboam* neder te zetten, hebben zij den naam van *Orang-Tjiboam* (d. i. bewoners van *Tjiboam*) aangenomen (1).

In de eenzame afgezonderde streken, die de *Badoeïnen* bewonen, worden zij door niets dan den tijger en den rhinoceros verontrust, maar zij zijn rijk aan vruchtbare, waterrijke valleijen. Hier slijt de bergbewoner, onder schaduw van eenzame kokospalmen, aan den oever der kabbelende en snelstroomende bergrivier de *Tjioedjong*, welke in het *Barangkoedjangsche* ontspringt, zijne gelukkige dagen, als natuurmensch; in vrede; terwijl eene gezonde en benijdenswaardige luchtgesteldheid, bij een gematigd leven en beweging, hen boven de ziekelijke gemelijkheid der hier zijnde blanken bevoorregtte. Deze gelukkige, aartsvaderlijke dagen zijn thans echter ook hier gedeeltelijk verdwenen. De bewoners dezer negorijen ontvingen iederen vlugteling, volgens Oostersch gebruik, zeer gastvrij en minzaam, en poogden den vreemdeling hier rust en vrede, met een onbenijd middel van bestaan te bezorgen. Zoo was dus de menschlievende herbergzaamheid dezer bergbewoners, die hen de vreemdelingen als hunne broeders deed ontvangen, het middel om hen te ontaarden. Door deze gulhartigheid vielen zij weldra in de slaafsche ketenen der behoeften. Ook werd het voorheen zoo vreedzame karakter, hunne voorvaderlijke levenswijze en geaardheid, trouw en ijver, door vreemden invloed, geheel hervormd en bedorven. Het stil en vrolijk leven, dat zij bij de werkzaamheden van den landbouw, veeteelt, jagt en visscherij leidden, ontaardde weldra door den bedwelmenden geest der verwijfde of bedorven vreemdelingen, die, niets dan roof en wraakzucht ademende, in luije, vuige ontucht, deze schandelijke misdrijven steeds bleven uitoefenen. De dieper in het gebergte verscholen bewoners der oevers van de *Tjioedjong* zijn evenwel tot nog toe aan hunne voorvaderlijke zeden ge-

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 402 en 403.

trouw gebleven en hebben de heilige graven hunner voorvaderen Dalam-Djanggala, Dalam Padi-Sieda-Hoerief en anderen getrouw bewaakt; de bewoners dezer negorijen zijn aan den grond hunner geboorte, die ook eens hunne asch bevatten moet, als honderdjarige en onverplantbare eiken, vastgeworteld.

Deze bewoners der oevers van de *Tjioedjong* in de kampongs of dorpen *Karang*, *Kadoe-Koedjang* en *Tjiboam* zijn thans bijna geheel van de wereld vergeten. De Badoeïnen genieten bij hunne aloude begrippen en instellingen, zeden en gewoonten de zaligste kalmte naar ziel en ligchaam, die men vergeefs elders op het eiland *Java* zoeken zal. Matigheid, getrouwheid aan hunne Godsdienst bij den eerbied voor hunne vaderlijke graven en lust tot den arbeid onderscheiden hen op eene in het oog vallende wijze zeer voordeelig van de naburige bergbewoners. Hun getal bedraagt nog geen tweehonderd. Hun uiterlijk voorkomen is een levendig beeld van gezondheid, ligchaamskracht en vlugheid. Zij zijn meest van middelmatige gestalte, zèlden of nooit zwaarlijvig, breed van schouderen, sterk, ofschoon ook fijn van spieren; overigens veel behendiger en levendiger dan hunne naburen, de Bantamsche hergbewoners (1).

Onder de Badoeïnen doet zich maar zeer zeldzaam eenige ziekte op; alleenlijk de vrouwen hebben somwijlen een kropgezwel aan den hals, waarvan de oorzaak in de vochtige berglucht, het met kalk bezwangerde drinkwater, en welligt ook de stille bewegingloosheid harer huiselijke bezigheden, gezocht moet worden; terwijl de mannen, altijd in de vrije lucht en in beweging zijnde, aan dit gebrek niet onderhevig schijnen te zijn (2).

Het hoofdbegrip van hunne geloofsleer is, dat een éénig en onzigtbaar, wijs en weldadig Wezen alles wat bestaat, met eene onbegrijpelijke wijsheid en grenzelooze goedheid, geschapen heeft en regeert; dat echter de menschen, in vergelijking

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 418.
(2) Het zelfde werk D. I. bl. 417.

met dit Allerhoogste Wezen, veel te gering zijn, om hunne gebeden onmiddellijk tot Hem op te zenden. BATARA-BIMA (de vleesch- of menschwording van BIMA) is derhalve de magtige Middelaar tusschen de menschen en den Hoogsten God; aan Hem rigten zij hunne gebeden, om die aan het algoede Opperwezen voor te dragen en de verhooring daarvan te bewerken. Offeranden van rijst enz. gaan doorgaans met deze gebeden gepaard. Zij wagen het niet, van dit Hoogste Wezen, noch ook van BATARA-BIMA, eenige ligchamelijke afbeeldingen te maken (1). Daarentegen bewijzen zij hulde aan eenige steenen, welke 6 palen bezuiden hunne woonplaatsen langs den oever der *Tjioedjong* staan, en de beeldtenissen van andere heiligen moeten voorstellen, doch er naauwelijks den vorm van hebben (2). Aan ieder dezer heiligen schrijven zij eenen bijzonderen invloed op hunne lotgevallen toe. Voor de namen dezer heiligen, die waarschijnlijk leeraars en weldoeners van het volk geweest zijn, worden altijd de woorden *sang jang* gevoegd (3), hetwelk een eertitel is, die God of de Godheid beteekent. De *sang jangs*, waarvan zij steenen afbeeldingen bezitten, heeten *sang jang* PEDAYGANG, *sang jang* PENJAWOENGAN, *sang jang* BATARA-GOEROE, *sang jang* PRAHIANG, *sang jang* KADOEKOEDJANG, *sang jang* TJIMORKA, *sang jang* TJAROENGAN, *sang jang* SAKA-DJOENGKOELON, *sang jang* TJARMANGIE, *sang jang* PAHADANG, *sang jang* TJIKARAMIE, *sang jang* KADOEL, *sang jang* BANTAR DJÂGA, *sang jang* TJIRAWEK, *sang jang* MANDARAYO, *sang jang* PAKAMBOEWANG, *sang jang* DJARA-ANAK en *sang jang* PAMOEDJA'AN. Aan eenige dezer steenen afbeeldingen der *sang jangs* schrijven zij bijzondere krachten toe. Zoo bevordert *sang jang* PAHADANG de vruchtbaarheid der velden en *sang jang* DJARA-ANAK de vruchtbaarheid der vrouwen. *Sang jang* PA KAMBOEWANG beheerscht het water, *sang jang* KADOEKOEDJANG is de beschermer van het dorp van dien naam en *sang*

(1) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 409.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 287 en 288.

(3) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 408 en 409.

jang PAMOEDJA'AN zegent de offeranden en wordt als eene godspraak of de ingever van goede voornemens geraadpleegd (1).

De begraafplaatsen hunner voorvaderen, met mos overdekt, doch waarop men, bij het wegruimen van dit mos, geenerlei opschrift of uiterlijke teekenen ontdekken kan, liggen in het eenzame en sombere gebergte, ter plaatse alwaar de *Tjioedjong* in het donkere woud ontspringt, en zijn den Badoeïnen onwaardeerbaar heilig. Zij bezigen dit mos zelfs tot geneesmiddel, doch uit eerbied voor de graven nemen zij er slechts zeer weinig af. De weg derwaarts is rijk in natuurtafereelen. De *Tjioedjong* doorwadende, loopt de weg door wildernissen en wouden; vervolgens bieden de rijstvelden eene aangename afwisseling aan. De oevers der rivieren hellen naar elkander toe en vormen bijna een gewelf, waaronder de reiziger zich aan de gloeijende zonnestralen onttrekt, om eene koele lucht in te ademen. De weg wordt nu langs de bedding der rivier zeer moeijelijk; rotsklompen belemmeren den voortgang en verpligten den reiziger den oever te bestijgen en den weg over spleten en kloven te vervolgen, waarmede een geheele dag verloopt; daar het terugkeeren voor den nacht niet doenlijk is, slaapt hij in eene hut, *Talahaab* (bamboezen dak) genaamd. Met het aanbreken van den dag wordt de reis voortgezet, en na een klein uur gegaan te hebben, vertoonen zich de graven. Tusschen het digtst van een woud breidt zich eene groote vlakte uit, die, naarmate de oever rijst, zuidwaarts in onderscheidene kunstelooze terrassen verdeeld is. Basaltsteenen van verschillende gedaante en grootte liggen op de hoogte verspreid; sommigen zijn glad, staan overeind en worden ook wel door kleinere steenen ondersteund. Dit zijn nu de geheiligde, de hoog geëerde gedenkteekenen der oudheid (2). De wanden, door de terrassen gevormd, worden *paggers* (omtuiningen) genoemd (3).

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 181 en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 288.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 288, 289.

(3) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 425.

Op de benedenste terras is een steen ter eere van *sang jang* MORROEGOL, en op de tweede staan geheel vooraan de *Djaga Pintoe Ratoe* (bewakers der toegangen), en de grafsteenen van de *sang jangs* BATARA GOEROE, TIPARAOY, PADJARIMANG, TJIROIAK, SAYRON, MANDARAYOE, KADOET, PAKAMBOEWANG, DJARA ANAK, BANTARYAGA, PANHADANG en KOSSIK (1).

Zoowel op de derde als op de vierde verhooging zijn de steenen met eenige orde geplaatst. In het midden is een 2,50 el hoogen steen opgerigt, welke door vele op elkander gestapelde kleinere omringd is. Op het vierde terras rusten de overblijfselen van de *sang jangs* GOENONG-PEDAYANG, TJIMERAK, PARA KYANG, KADOE KOEDJANG, SASAKA, DJONG KOELON en PANAITAN. Deze grafsteden worden door eenen zeer hoogen boom, waarschijnlijk eene soort van vijgenboom, overschaduwd (2). Op het meest verheven terras vindt men twee, op eenen hoop van van kleine steenen opgerigte gedenkteekenen, waaraan eene schuinsche rigting gegeven is, zoodat de toppen daarvan naar den kant der lagere terrassen uitsteken. Deze zijn toegewijd aan *sang jang* GOENONG KAYGANGANG (3).

Er zijn onder de Badoeïnen slechts veertig mannen, aan wie het is opgedragen de plegtigheden hunner Godsdienst op de daartoe gewijde plaatsen te verrigten (4). Volgens hunne overleveringen is dat getal door BATARA-BIMA bepaald (5).

Wanneer de vermetele reiziger deze steenen durft naderen, verbleeken de Badoeïnen; zij worden beangst door deze heiligschennis; eene huivering bevangt hen; zij zeggen, eene waarschuwende stem te hooren, en bidden hem spoedig terug te keeren, ten einde niet plotseling op de plaats door hoogere magt getroffen ie worden.

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 289.

(2) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 425 en 426; ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 289.

(3) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 427.

(4) Het zelfde werk D. I. bl. 404.

(5) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 287.

De stilte van het oord, het sombere der wouden, het dof gemurmel der *Tjioedjong*, de plegtigheid der graven en de ontsteltenis der Badoeïnen maken ook op den vreemdeling eenen diepen indruk.

Eens in het jaar bezoeken de Badoeïnen die graven en gedenken daarbij in statige stilte aan de deugden van hunne voorvaderen. Hunne maanjaren hebben twaalf maanden, die den naam dragen van: 1°. *Kaasa*, 2°. *Karo*, 3°. *Katedja*, 4°. *Kapat*, 5°. *Kalima*, 6°. *Ka-anum*, 7°. *Kapitoe*, 8°. *Kadelapan*, 9°. *Kasalapan*, 10°. *Kasepoeloeh*, 11°. *Hapit-Lama*, 12°. *Hapit-Kajoe* (1).

Op den zeventienden van de maand *Kalima* trekken de Badoeïnen naar de oude grafsteden en bewijzen godsdienstige hulde aan de steenen afbeeldingen der *sang jangs*, waaraan zij bijzondere krachten toeschrijven (2). Deze dag is aan het gebed toegewijd en zij gelooven, dat de offeranden, die zij op dezen dag plengen, aan de schimmen hunner voorvaderen meest welgevallig zijn. Terwijl nu de veertig uitgelezenen deze grafsteden naderen, hunne offeranden van rijst, rijststroo en visch daarbij nederleggen, en vol vuur het Hoogste Wezen, met behulp des Middelaars, om de verhooring en de vervulling hunner kinderlijke beden aanroepen, heffen ook de jongere Badoeïnen, aan welke het nog niet vergund is, hunne oudere naar de heilige grafplaatsen te vergezellen, hunne handen tot BATARA-BIMA op, waartoe zij zich onder eenen *pondok* of overdekte loots, aan den westelijken oever van de *Tjioedjong*, tegenover de grafsteden, op eenigen afstand verzamelen.

Ook de maand *Kapitoe* wordt voor geluk aanbrengend gehouden, en de maand *Kaasa* is tot een feest bestemd, dat met zonsopgang aanvangt en met zonsondergang een einde neemt; daarenboven zijn ook de drie eerste dagen der twee volgende maanden *Karo* en *Katedja* aan godsdienstige feestvieringen toegewijd (3).

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D II. bl. 289.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 181.
(3) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 410 en 411.

In de nabijheid van de grafsteden der heiligen mogen geene andere lijken bijgezet worden. De begravingsplegtigheden verschillen weinig van die der Mohhammedanen, ook de Sedekah's (feesten bij bijzondere gelegenheden, als: besnijding, huwelijk, begrafenis) zijn bij hen gebruikelijk. De lijken worden met het hoofd naar het Westen en met de voeten naar het Oosten ter aarde besteld (1).

Zij mogen slechts eene vrouw huwen, zijnde de veelwijverij hun door hunne Godsdienst verboden. Ook leven zij zeer gelukkig, onbekend met die tallooze ellenden, die het geluk der beschaafde maatschappijen verwoesten. De ontucht wordt door hen met de diepste verachting gestraft en de schuldige uit de Badoeïsche dorpen verjaagd. De kinderen van beide geslachten worden besneden (2). Ook straalt de zachtmoedige milde geest hunner zeden door in de genegenheid en het medelijden, dat zij aan den dag leggen voor zoodanige dieren, welke bij ons den naam van huisdieren dragen, waaronder zij echter de koeijen, buffels, zwijnen, geiten, eenden enz. mede begrijpen. Geen dezer dieren mag om het leven gebragt worden, en het is hun niet geoorloofd ander vleesch te nuttigen, dan dat van de wilde runderen en van den rhinoceros, zijnde het laatste hun geliefkoosde spijs. Ook eten zij apenvleesch, doch wanneer het buffelvleesch bij hunne naburen is geslacht geworden, mogen zij er ook van eten. Het gebruik van tabak en gambier bij den betel is hun verboden (3).

Het voornaamste voedsel der Badoeïnen bestaat uit rijst, turksche tarw en visch. Saguweer drinken zij gaarne. Daar hunne behoeften zeer gering zijn, kweeken zij slechts rijst en katoen aan. Het aanplanten van andere vruchten is hun door den *Giram-Pohon* verboden. Zij drijven geenen handel, zeggende, dat zij het geld niet kunnen eten, en niet weten, wat

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 411.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 288 en Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 412.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 288 en Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 412.

zij er mede zouden doen, aangezien zij niets behoeven te koopen (1). Zij ruilen echter voor hunne produkten, op de nabijgelegene passers, zout en vrouwelijke sieraden in, want de armen der vrouwen en kinderen zijn met ringen en belletjes versierd, die echter nimmer van goud mogen wezen, maar altijd van zilver zijn (2). Voor dien ruilhandel begeeft zich de *Giram-Pohon* op bepaalde tijden met de oudste bewoners der kampong naar zekere kleine markten, die in hunne nabijheid gehouden worden (3). Maar de stof tot hunne kleeding moet in de kampong der Badoeïnen zelve vervaardigd worden, en het is hun door hunne voorouders gestreng verboden, kleederen te dragen, waarvan de stoffaadje door vreemde handen is vervaardigd geworden. De vrouwen spinnen en weven de ruwe boomwol tot eene soort van fijn lijnwaad, met strepen in de lengte, voor bovenkleederen, en tot eene blaauw en wit geruite stoffe, voor onderkleederen, zoodat het haar nimmer aan bezigheid ontbreekt; terwijl de mannen het veld bebouwen. Van het witte lijnwaad dragen de mannen eenen doek om het hoofd, dien zij, even als de meeste Soendanezen, los om het hoofd slaan. Het opperkleed bestaat uit eenen witten kiel met blaauwe strepen en heeft veel overeenkomst met een kort hemd met korte mouwen. Broeken mogen zij niet dragen, in plaats daarvan dragen zij eene soort van schortje van wit en blaauw geruit doek, dat met eenen gordel om de lendenen wordt vastgemaakt. Zij volgen hierin, zoo als zij verzekeren, de kleederdragt hunner voorouders, die hen met hunnen vloek hebben bedreigd, indien zij daarvan afwijken. De kleederdragt der vrouwen is weinig verschillend van die der Soendanezen, doch zij mogen geene andere kleuren dragen dan blaauw en wit (4). Hunne

(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 183.

(2) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 407 en 408.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 287.

(4) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 407 en 408. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 282.

kampongs zijn zeer zindelijk, en kunnen in dit opzigt met die der zindelijkste Javanen wedijveren (1).

Bij de Badoeïnen regeert niet meer de zoon, omdat de vader geregeerd heeft, het regt der geboorte wordt in dezen niet erkend. Uit vrije keuze geven hier de inwoners van elke kampong aan hem, dien zij voor den besten en verstandigsten onder hen houden, den titel: *Giram-Pohon* (bron der vreugde), ten einde voor het algemeen welzijn te waken. Wordt deze post door hem naar eisch vervuld, zoo blijft hij zijne waardigheid tot aan het einde zijns levens bekleeden (2). De *Giram-Pohon* wordt door zijne mededorpelingen als hunnen vader beschouwd, daar hij hen in den landbouw en in alles, wat op hun maatschappelijk leven betrekking heeft, onderrigt. Als de dorpbewoners zich des avonds onder het geboomte verzamelen, heft hij eenen zang aan, die de oude geschiedenissen voor den geest terugroept; sommige der oudsten paren hunne stem aan de zijne. Intusschen voegen de vrouwen, met de zuigelingen aan de borst, er zich bij en reiken hunnen mannen den saguweerdrank toe, die door specerijachtige bladeren eene aangename geur heeft. Door den *Giram-Pohon* worden ook de straffen opgelegd, hetgeen evenwel zelden plaats heeft, daar er weinige misdrijven door dit volk gepleegd worden. De straffen bestaan in verachting, verbanning of slagen (3).

De *Giram-Pohon* zorgt mede voor de zindelijkheid in het dorp, en ziet toe, dat de woningen, die op palen rusten en naar de wijze der Javaansche huizen ingerigt zijn, behoorlijk worden onderhouden. Hij waakt tevens, dat die woning, welke bestemd is voor het onthaal van vreemdelingen, altijd in goeden staat blijve; want volgens hunne aloude wetten mag geen vreemdeling in hunne hutten overnachten (4).

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 183.

(2) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 406 en 407.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 287.

(4) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 407.

Hunne taal is de Soendasche, doch verschillend van die der andere Soendasche volkeren, daar bij hen de taal zuiver bewaard is, doordien zij buiten aanraking met anderen zijn gebleven, en alzoo aan geen taalverbastering blootgesteld waren. Men kent den Badoeïnen de eer toe van de uitvinders te zijn der muzijk met bamboespijpen, *anklong* geheeten (1).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

Huisdieren.

De tamme buffels zijn in het *Bantamsche* bijzonder groot, sterk, en even als de geiten in overvloed voorhanden. Zij worden veel voor den ploeg en in den molen gebruikt, maar zijn als trekdieren minder gezocht, vermits men er geene karren gebruikt en de buffels er dus van jongs af niet aan het juk gewend zijn. Het getal der buffels zal ongeveer 40,000 bedragen (2). Zij maken er eenen tak van handel uit; in 1828 kostten zij 40 gulden het stuk, welke hooge prijs door den oorlog veroorzaakt werd; de buffelkoeijen zijn evenwel goedkooper en voor 20 gulden verkrijgbaar (3). In gewone tijden gelden de stieren 20 à 28, de koeijen 16 à 18 gulden (4).

Runderen zijn er schaarsch. De koeijen kosten 20 gulden; haar vleesch is slecht; de gemiddelde prijs van eenen stier is 25 gulden. Paarden treft men er bijzonder weinig aan en die men er dan nog heeft zijn van een slecht ras; een hengst beloopt 70 guldens en eene merrie 15 à 20 guldens.

---

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 184.

(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederlands Indië*, bl. 171, en Kussendrager, *Beschrijving van Java*; bl. 17.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 282.

(4) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 17.

Bokken, geiten en schapen zijn hier taai en dor; voor de bokken en geiten betaalt men 1 gulden 50 cents, voor de schapen 2 guldens 50 cents (1).

Wilde dieren.

In de wildernissen van de residentie *Bantam* vindt men tijgers, die, vooral in de afdeeling *Lebak*, vele slagtoffers maken, terwijl de ontoegankelijke uitgestrekte wildernissen onoverkomelijke hinderpalen opleveren, om die vraatzuchtige dieren uit te roeijen (2).

In de maand April 1828 begaven zich drie broeders uit de afdeeling *Lebak*, met nog drie andere Javanen, in een nabij gelegen bosch, ten einde jonge bamboes en vruchten te zoeken. Hiermede bezig, werd de jongste der broeders eensklaps door eenen tijger besprongen en oogenblikkelijk verscheurd. Verschrikt door het geschreeuw der twee overigen, liet het ondier zijne prooi nogthans spoedig weder los en verwijderde zich, waarop de beide broeders het lijk opnamen en zich gereed maakten het naar huis te dragen. Naauwelijks echter hadden zij zich eenige schreden verwijderd, of de tijger, die intusschen op nieuw weder genaderd was en zich zijne prooi niet zoo gemakkelijk wilde laten ontnemen, viel ook den tweeden broeder aan en bragt hem insgelijks om het leven. Vol ontzetting en angst namen de overgeblevenen nu de vlugt, en eerst den volgenden dag werden de beide slagtoffers, de een half verscheurd, de ander door een beet in den nek gedood, teruggevonden (3).

Op den 11 April 1839 begaf eene vrouw uit de kampong *Mahang-Ninga*, in het distrikt *Sadjira*, zich in den vroegen morgen met hare drie kinderen naar een gagah-veld, om padie te

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 282, en Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 17.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 283.

(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 23.

snijden. Des namiddags omstreeks vier ure, een onweder ziende opkomen, deed zij hare twee oudste kinderen, een meisje van 11 en een jongetje van 12 jaren, naar huis terugkeeren, met het voornemen, om met haar jongste meisje van 8 maanden hen spoedig te volgen. Na nog eenigen tijd op het rijstveld vertoefd te hebben, ging zij met haar kind op den arm huiswaarts. Ongeveer halverwege, het wachthuisje van zekeren Ki-Entja genaderd, stond zij een poosje stil, om den bewoner, die echter niet te huis was, aan te roepen. Op het zelfde oogenblik bespringt haar een tijger, wondt haar dadelijk deerlijk in den schouder en brengt haar, bij zijne pogingen om het kind magtig te worden, eenen geduchten beet aan het hoofd toe. Na een geruimen tijd met het woedende dier geworsteld te hebben, waarbij haar arm wichtje op eene vreeselijke wijze gekwetst en gehavend werd, moest zij het eindelijk loslaten. Op haar geroep om hulp kwam nu de inlander Bassoedien, die zich in den omtrek bevond, van zijn werk toeschieten en snelde met haar den vlugtenden tijger achterna, welke daarop zijne prooi, doch reeds levenloos, liet varen. Met dezen Bassoedien en haar dood kind te huis gekomen, vraagt de arme moeder naar hare oudste kinderen, die zij vroeger huiswaarts had gezonden; maar niemand had die gezien. Terstond verzamelt de Mandoor van den kampong eenige inboorlingen en spoedt met hen naar het wachthuisje, waar de aanval had plaats gehad. Men ontdekt spoedig sporen van bloed, en na eenige oogenblikken zoekens vindt men, onder de padie, ook de overblijfselen der beide kinderen, waarvan nog slechts de voeten zigtbaar waren. De moeder was zoo zwaar gewond, dat er weinig hoop op haar herstel meer overbleef (1).

Niet slechts in de wildernissen treft men die onwelkome gasten aan, maar de tijger, vooral de koningstijger, komt zelfs in de nabijheid van de stad den inwoners een bezoek geven. Het gebeurt ook niet zelden, dat dit dier den grooten

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 23 en 24.

weg van *Bantam* naar *Batavia*, maar inzonderheid van *Bantam* naar *Anjer* bezoekt (1).

De inlanders zijn zeer stoutmoedig in het opsporen en aantasten van den tijger, en schijnen zelfs in deze gevaarlijke jagt vermaak te vinden. In de nabijheid van een landgoed, aan een der aanzienlijkste ambtenaren toebehoorende, had men sints eenige dagen de vreeselijke tegenwoordigheid van zulk een ondier bemerkt. Twee lijfeigenen van den landheer, zijn koetsier en een gewone slavenjongen, verzochten hunnen heer verlof, om den tijger te gaan schieten. Slechts ongaarne en na hun vooral groote omzigtigheid te hebben aanbevolen, bekwamen zij zijne toestemming. Zij begaven zich tegen den avond elk met eenen goeden snaphaan gewapend, naar eene plaats, waar de tijger blijken van zijne tegenwoordigheid had gegeven. Het duurde niet lang, of zij ontwaarden het dier, gedeeltelijk onder eenige struiken verscholen liggende. Zoo stil mogelijk, laag bij den grond bukkende, met geveld geweer en overgetrokken haan, naderden de beide Javanen, om zeker van hun schot te zijn. Het schijnt echter, dat zij eenen oogenblik te lang gewacht hadden, want eer zij nog hadden vuur gegeven, nam de tijger onverhoeds zijnen sprong. Gelukkig kwam hij hen niet op het lijf, maar over hen heen, doch zoo, dat hij, met zijne achterklaauwen, den koetsier het aangezigt en het regter oog en den lijfjongen de borst openreet. Oogenblikkelijk echter herstelden zich de over elkander heenbuitelende Javanen van dezen verraderlijken, doch mislukten aanval. Ondanks hunne wonden, waren zij terstond weder op de been, en zelfs de nu eenoogige koetsier, zoowel als zijn makker, zond den vijand zoo gelukkig een kogel na, dat deze eensklaps in zijne vlugt gestuit werd en dood ter aarde nederstortte. De beide Javanen werden van hunne wonden volkomen hersteld, doch droegen daarvan nog zeer duidelijke teekenen (2).

---

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, bl. 428.

(2) Het zelfde werk, bl. 429 en 430.

In het westelijke, woeste, eenzame gedeelte der residentie zijn de rhinocerossen en *bantèng* of woudstieren zeer menigvuldig. Het vleesch van deze laatste is lekker, vooral goed om te droogen en er *dinding* van te maken (1). Wilde varkens zijn hier mede in overvloed; zij zijn niet zeer groot, doch kunnen gevaarlijk zijn, wanneer men op deze dieren ter jagt gaande, met schietgeweer, of hen in het geheel niet treft, of, wat nog erger is, hun slechts eene ligte wonde toebrengt. Wanneer men dit ongeluk heeft, doet men best zich terstond na het schot op zijde of liever achter eenen boom te begeven, alsdan snelt het verwoede dier niet zelden den jager voorbij, zonder hem te bemerken, en gevolgelijk zonder hem eenig leed te doen. De Javanen gaan onverschrokken op de jagt van wilde zwijnen, en wanneer zij hun schot missen, wachten zij het dier met de kris koelbloedig af en leggen het doorgaans daarmede levenloos neder (2). Ook apen treft men in de residentie *Bantam* in menigte aan.

Vogelen.

Het gevogelte is in de binnenlanden van *Bantam* overvloedig en zeer goedkoop. Somtijds koopt men er twintig hoenders voor 1 gulden (3).

Land- en waterdieren.

Krokodillen, slangen en leguanen zijn er in menigte aanwezig. De eerste zijn er groot en sterk.

In het jaar 1835 was een inwoner van de dessa *Tjibaloor* bezig met langs de boorden der rivier *Tjilaman* te visschen, toen hij eensklaps een zwaar voorwerp in het water hoorde nederploffen en op geringen afstand eenen tijger ontwaarde, die de rivier van gene zijde begon over te zwemmen. De visscher achtte het veiligst op eenen hoogen boom te klimmen.

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 282.
(2) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 430.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 282.

Naauwelijks had hij dit gedaan, of de tijger bereikte eenen over het water nederhangenden boomstam en trachtte zich daaraan vast te klemmen. Op dien zelfden oogenblik komt echter een kaaiman van de grootste soort uit de diepte toeschieten, grijpt den tijger aan en tracht hem, met alle geweld, terug te slepen. Deze onverhoedsche afleiding geeft den beangsten visscher moed, om het zonderling schouwspel naauwkeurig gade te slaan. Tot zes malen toe verdwenen de vreeselijke strijders in de diepte, om telkens weder boven te komen en daar met inspanning van alle krachten hunne huiveringwekkende worsteling voort te zetten, welke eindelijk, nadat het water met bloed geverwd was, ten nadeele van den tijger uitliep, die, door zijnen gedrogtelijken vijand met scherpe tanden in den rug gegrepen, uitgeput en zieltogend naar den grond werd gesleept (1).

Visschen.

Aan de stranden heeft men hier overvloed van lekkere visch voor weinig geld (2), waardoor de vischvangst eenen voornamen tak van bestaan der Bantammers uitmaakt, die in het jaar 1832 bijna twee duizend huisgezinnen bezig hield. De vaartuigen, welke men daartoe bezigt, zijn praauwen, *mayangs*, *pepereks*, *pakkans*, *tjampangs* en *djoekoengs*, van welke er, in het gezegde jaar, 700 aanwezig waren.

Langs de zeekusten gebruikt men den visch doorgaans versch, maar het grootste gedeelte wordt gezouten, gedroogd en naar de binnenlanden opgezonden (3).

Insekten en wormen.

Behalve de hiervoor (bl. 95—97) opgegevene insekten en wormen, heeft men in deze residentie nog een klein groen insekt *walangsanget*, dat eenen ondragelijken reuk verspreidt en voor de te veld staande rijst zeer schadelijk is (4).

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 22.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 292.
(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 13.
(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 283.

Plantenrijk.

Wij hebben reeds vroeger (bl. 97—124) de voortbrengselen uit het plantenrijk op het eiland *Java* in het algemeen medegedeeld. Daar *Bantam* in dit opzigt van de overige residentiën niet bijzonder verschilt, kunnen wij hier volstaan met onze lezers derwaarts te verwijzen.

Delfstoffenrijk.

In de nabijheid van *Lebak* worden groeven gevonden, die steenkolen opleveren, welke bij proefneming goed bevonden zijn, om er koolteer van te stoken. Deze bewerking zou echter bij de mijnen moeten plaats hebben, want de kosten van het vervoer der kolen zijn te groot, om er eene goede rekening bij te maken. Ook wordt er ijzer aangetroffen, welks bewerking echter de moeite niet zou beloonen. In de nabijheid van *Pandeglang* en boven *Lebak*, twaalf uren van het noorderstrand, heeft men warme en koude zwavelbronnen. Deze zijn zeer heilzaam, om huidziekten en andere kwalen te genezen, inzonderheid ook die, welke de gevolgen van zedeloosheid zijn (1).

De grond.

De grond is in het *Bantamsche*, met uitzondering van eenige strekken langs het zuiderstrand, over het algemeen zeer vruchtbaar en tot het voortbrengen van allerlei produkten bij uitnemendheid geschikt (2), ofschoon veel minder dan in de

---

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 132 en 133, en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 282 en 283.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 6.

omstreken van *Batavia* en *Buitenzorg*, waarvan de oorzaak we gelegen mag zijn in den bij vergelijking achterlijken staat van den landbouw. Peper was altijd het voorname voortbrengsel van *Bantam* (1), en meer dan 60,000 pikols (ruim 3,700,000 pond) worden daarvan doorgaans in één jaar ingezameld (2). Er wordt echter ook veel en jaarlijks hoe langer hoe meer rijst aangebouwd (3), zoodat men, buiten de tot eigen gebruik benoodigde, nog aanzienlijke hoeveelheden naar de markten te *Batavia*, en de *Lampongs* op de kust van *Sumatra* kan uitvoeren (4). Onder de maatregelen tot nog verdere uitbreiding der rijstteelt behoort eene afleiding van het meer *Danoe*, ten einde de daardoor droogvallende gronden tot rijstvelden aan te leggen (5). Men treft echter nog onderscheidene moerassen aan, vooral in het distrikt *Panimbangan*, in het regentschap *Tjiringin*, dat te weinig bevolkt is, om die moerassen tot rijstvelden aan te leggen; in meer bevolkte streken is zulks reeds met goed gevolg ten uitvoer gebragt (6).

Men is sedert eenige jaren in deze residentie begonnen zich op het aanplanten van koffij toe te leggen, en hiertoe leveren de bergstreken den geschiktsten grond op. De uitvoer heeft echter tot hiertoe niet meer dan 4000 tot 5000 pikols (250,000 tot 300,000 pond) beloopen. Men schat het geheele bedrag van de thans in de residentie *Bantam* geplante koffijboomen op zes millioen, waarvan 2,802,855 in geregelde tuinen staan, 650,342 vruchten dragen, en het overige uit paggerkoffij (dat is dezulke, welke niet in geregelde tuinen geteeld wordt) bestaat (7).

---

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 427.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 16.

(3) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 427.

(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 292.

(5) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 14.

(6) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 148.

(7) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 15 en 16.

De suikerkultuur is in de laatste jaren in de residentie *Bantam* meer uitgebreid. Vroeger toch teelden de ingezetenen slechts zooveel riet, als voor hun gebruik toereikend was. Thans echter heeft men, behalve het reeds bestaande, nog 876 jonken (*djoeng*) lands daarmede beplant, en dien ten gevolge in het jaar 1832 reeds 23,205 pikols kunnen uitvoeren. De grond blijkt voor deze kultuur over het algemeen veel geschiktheid te bezitten, en de ingezetenen worden met de behandeling van het riet door middel van handmolens meer en meer bekend. Te *Bantam* zijn tegenwoordig 77 suikerfabrijken in werking, welke in 1832 reeds ettelijke duizend pikols suiker hebben afgeleverd (1).

Op het aankweeken van indigo, tabak en zoowel inlandsch als uitheemsch katoen beginnen vele ingezetenen zich met een uitstekend goed gevolg toe te leggen, terwijl men tevens met het verbouwen van vlas een aanvang heeft gemaakt. De *toeloesoro*, een heester, welk eene soort van vlas oplevert, tiert welig in deze residentie; en ook de moerbezieboomen, waarvan het gouvernement te *Pandeglang* eenen tuin ter grootte van 500 vierkante roeden heeft doen aanleggen, willen zeer goed voort. Voorts munten de noordelijke en westelijke distrikten en de bij het zeestrand gelegene plaatsen bijzonder uit in het voortbrengen van de grootste en beste soort van klappers (kokosnoten), welke vruchten niet alleen daar zeer gezocht zijn, maar ook wijd en zijd verzonden worden, om als jong plantsoen tot het aanleggen van nieuwe klappertuinen gebruikt te worden. De hoeveelheid klapperolie, welke in deze distrikten gemaakt wordt, is vrij aanmerkelijk en wordt meerendeels naar *Batavia* uitgevoerd (2).

Allerlei vruchten zijn er ook in menigte voorhanden, doch veelal minder sappig en geurig dan elders op *Java*, en het is hierbij opmerkelijk, dat vele soorten van vruchten, voor zooveel de geheele noordkust van *Java* betreft, aan het

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 16.

(2) Het zelfde werk, bl. 16 en 17.

westelijke gedeelte van dit eiland van minder goede hoedanigheid schijnen te zijn, dan verder oostwaarts. *Bantam* brengt voorts nog patata's en arekapalmen in vrij groote menigte voort; ook tabak, doch in geringe hoeveelheid (1). De beschaving en landbouw hebben er, sedert omtrent veertig jaren, dat dit land met de distrikten van het Gouvernement bepaaldelijk vereenigd is, verbazende vorderingen gemaakt.

Handel en fabrijken.

De handel heeft in de residentie *Bantam*, vooral in de laatste jaren, eene aanzienlijke uitgebreidheid verkregen en neemt nog gedurig toe. De voorwerpen, welke men naar de naburige residentiën uitvoert, zijn voortbrengselen deels van den grond, deels van der ingezetenen nijverheid, en bestaan hoofdzakelijk in koffij, suiker, peper, rijst, inlandsche specerijen, pinangnoten, gedroogde visch, zout, klapperolie, katjangölie, natte indigo, katoenen, garens, agar-agar, tripangs, gemaakte kleedjes, rotting, potten en pannen, huiden, hertshoorn, kalk, vruchten, kokosnoten, buffels, schapen en geiten.

Tot de van *Batavia* ingevoerd wordende goederen behooren Europesche chitsen; rood, geel, blaauw en zwart laken; gouden en zilveren passementen; fijn lijnwaad; hoofddoeken; Javaansche kleedjes, inzonderheid de parang roesak; tabak; gambier; bewerkt koper; huisraad; ijzerwerk; juweelen, goud en zilver; paarden, en amfioen, waarvan jaarlijks tien tot twaalf kisten in het *Bantamsche* gesleten worden (2).

Daarentegen heeft *Bantam* zoo weinig handel ter zee, dat men er geen enkel schip of vaartuig aantreft, hetwelk voor de kustvaart geschikt is, en zich daartoe dus meestal van

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 428.

(2) Kossendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 12 en 13.

praauwen, mayangs of tjampangs, welke tevens tot visscherij gebruikt worden, bedienen moet (1).

Buiten de reeds vermelde suikerfabrijken vindt men in *Bantam* nog steen- en pottenbakkerijen, kalkbranderijen, katoen- en garenweverijen, zoutkeeten, goud- en zilversmeden, koperslagers, matten- en mandenmakers enz.

De prijzen der levensbehoeften zijn als volgt:

Rijst	f	3,00 à f 4,00 de pikol (ongeveer 62 Nederl. ponden).
Padi (rijst in den bolster) .	»	2,00 à f 3,00 » »
Djagong	»	0,18 de 100 stuks.
Katjang	»	0,30 de gantang.
Tabak	»	1,30 het kattie (1¼ pond).
Klappers	»	0,16 de 10 stuks,
Klapper-olie	»	12,00 het takker.
Katjang-olie	»	7,00 » »
Katoenen garens	»	10,00 de pikol.
Was	»	2,40 het kattie.
Koffij	»	26,00 de pikol.
Peper	»	16,00 » »
Kurkuma	»	3,00 » »
Pinangnoten	»	1,00 » »
Tamarinden	»	8,00 » »
Eendvogels	»	3,00 de tien stuks.
Kapoenen	»	5,00 » » »
Hoenders	»	1,00 » » »
Eijeren	»	1,00 de honderd stuks.
Gedroogde visch . . .	»	10,00 de pikol.
Dinding (gedroogd vleesch)	»	10,00 » »
Buffelvleesch	»	0,20 het kattie (2).

---

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 15.

(2) Het zelfde werk, bl. 19.

Bergen.

De residentie *Bantam* is met vele bergen bezet. De *Goenong Kendang* (d. i. het zich in de lengte uitstrekkend gebergte), aldus genoemd, omdat het onderscheidene bergruggen heeft, die door het zuidelijk gedeelte van het Westen naar het Oosten loopen. Het sluit zich aan de bergen van *Buitenzorg* aan, en maakt alzoo een deel uit van de groote keten, die zich over geheel *Java* uitstrekt, terwijl zij, even als de *Poeloe sari*, in het Westen met zachte hellingen tot in de *Straat Soenda* daalt en haar begrenst. Men vindt vele voetpaden in dit gebergte, want men moet het altijd overgaan, om het zuider zeestrand te bereiken (1).

De *Goenong-Karang*, ook wel de *Bantamsche Peperberg* geheeten, in de afdeeling *Pandeglang*, verheft zich tot eene hoogte van 1600 ellen en is tot op de helft bewoond. Dit levert bij den avond uit de vlakte een zonderling gezigt op, dewijl men tot eene hoogte van 600 ellen alom op den berg lichtjes en vuren ziet (2). Deze berg heeft, even als de *Poeloe sari*, kraters, waaruit zwaveldampen opstijgen. Van tijd tot tijd is het onderaardsche vuur nog werkzaam. Den 24 Augustus 1835 had er te *Lebak* eene hevige aardbeving plaats (3).

De *Poeloe sari*, die een gedeelte van de afdeelingen *Pandeglang* en *Tjiringin* beslaat, strekt zich tot in het distrikt *Tjibinong* van de residentie *Buitenzorg* uit. Hij is 1880 ellen hoog, heeft negen kraters, waaruit van tijd tot tijd zwaveldampen opstijgen. In onderscheidene valleijen liggen zwart gebrande steenen, die eenmaal door het onderaardsche vuur uit die kraters geworpen en verbazend groot zijn.

In de maand November 1827 had de hoofdmuiter Tomonggong Mohhammed, op eenen heuvel van dezen berg, eene

---

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 136 en 138 en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 279.

(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 138.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 279.

versterking opgerigt, waarin hij zich met 100 zijner volgelingen ophield. Niettegenstaande de grootste moeijelijkheden beklom de Luitenant DE QUAY, met zijne onderhebbende manschappen, dezen heuvel. De versterking werd met de bajonet ingenomen, geheel vernield en de vijand verjaagd, terwijl de aanzienlijkste medestander van MOHHAMMED HADJIR-MOCHAI, na een hardnekkigen tegenstand, sneuvelde (1).

Niet ver van *Serang* ligt de *Goenong-Pinang*, als het ware van de andere bergen als verstooten, daar men oppervlakkig de lage heuvelen niet opmerkt, die hem onmerkbaar met de zuidelijke bergen vereenigen. Deze ongeveer 300 ellen hooge berg heeft eenen rijk bebouwden voet. Zijne zachte hellingen doen hem gemakkelijk beklimmen, waarom de Europeanen, die te *Serang* wonen, hem nu en dan eens bezoeken, en deze vinden voor hunne moeite, door de zee- en landgezigten, die men op den top heeft, ruime belooning (2). De gezigten zijn er belangrijk, grootsch en vol majesteit. Aan de noordzijde ziet men *Straat Soenda* met hare fraaije eilanden, die als lusthoven op de oppervlakte der zee gestrooid liggen, schepen van vele natiën klieven de golven, en de beroemde baai van *Bantam* levert een aangenaam gezigt op. Oostwaarts ziet men het regentschap *Serang*, met ontelbare dorpen, vruchtbare landen en groepjes van bosschen. Westwaarts liggen de rijke en sierlijke rijstvelden van *Serdang*, en aan de zuidzijde eene keten van bergen, die zich west- en oostwaarts uitstrekt. Op den top van den berg is eene ruime vlakte en eene menigte van wilde vruchtboomen. Ook vindt men aldaar het door hoog geboomte omschaduwde graf van eenen Engelschman, die verkozen heeft, hier zijne laatste rustplaats te hebben (3).

(1) NAHUYS, *Verzameling van officiele rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825—1830, D. III. bl. 10.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 136—138.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 280. *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 138 en 139, en *Tijdschrift voor Nederl. Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 364.

Een der merkwaardigste bergen is de *Tangkil*, aan de zuidwestelijke grens der residentie, in de afdeeling *Tjilangkahan*, nabij het zuider zeestrand. Deze heeft eenen doorgang, langs welken een tak der *Sawarna*, in eene zuidelijke rigting, ter lengte van een kwartieruurs, onder den berg doorstroomt, waarna zij zich in de Zuidzee uitstort. Men verhaalt, dat eenige jaren geleden een inlander onder dien berg zou zijn doorgevaren (1).

Verder heeft men nog de *Goenong-Pajong* in de afdeeling *Tjibiliong;* de *Kadoehingkang* en de *Mesigit* in het *Panimbangsche;* de *Bongko*, *Ondot* en *Trombo* in de afdeeling *Lebak;* de *Rarepang*, de *Bodjo Negara* en de *Piek van Anjer* in de afdeeling *Anjer;* de *Kabajoetan*, de *Kokosan* en de *Aspan* in de afdeeling *Tjiringin* (2).

De meeste bergen zijn, tot op hunne kruinen, digt bewassen en leveren een sprekend bewijs van de groeikracht van het plantenrijk, doch verhinderen den vermoeiden klimmer, door het lommer, fraaije gezigten te kunnen opmerken. Voor kruidkundigen valt op deze bergen nog zeer veel na te gaan en te ontdekken. Het is zeker, dat de bergen in de residentie *Bantam* tot de vuurspuwende behooren, de zwavelbronnen en heete wellen toonen dit duidelijk aan, en dat er vroeger uitbarstingen hebben plaats gehad, bewijzen de zwart gebrande steenen, die alom in de valleijen geworpen zijn. Sommige dier steenen zijn verbazend groot en doen den opmerkzamen beschouwer verwonderd staan over de onmetelijke krachten der natuur, die uit het hart der bergen stukken rots even eens ten hemel voeren, als de stormwind de bladeren van het woud (3).

Op deze bergen worden *walie-*, *koekoe-*, *koetjapah-*, *santoel-*, *kesambie-* en *nangka*-boomen aangetroffen, benevens nog andere soorten, die allen goed timmerhout uitleveren. *Djati*-hout vindt

---

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 109.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 280.

(3) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 137.

men er echter niet (1). Sommige bergen bevatten ook vogelnestklippen (2).

In het distrikt *Anjer*, langs de zeekusten, is het land meerendeels met eene keten van rotsachtige gebergten omgeven, die zoowel aan het zuider zeestrand als ten noorden aan de bij alle zeelieden zoo welbekende *St. Nicolaaspunt* schijnen daargesteld, om als een eeuwig bolwerk het geweld van den woesten oceaan met kracht te beteugelen (3).

Grotten.

Op den weg van *Anjer* naar *Tjiringin* wordt eene grot aangetroffen. Zij is eigenlijk eene steenen poort, door de natuur gevormd, door welke men eindelijk aan den oever der zee komt. De schaduwrijke boomen, die haar omringen, geven haar een somber voorkomen. Over deze grot loopt een smal pad, dat men voorzigtig kan betreden. Zij, die ligt duizelig worden, moeten er zich echter niet op begeven.

Wanneer de inlanders eenig werk zullen beginnen, offeren zij op den grooten steen, die in deze grot ligt, en gelooven, dat hun arbeid daardoor zal gelukken. Hoe verkeerd het bijgeloof in het algemeen ook zij, is het toch niet te ontkennen, dat het hier eene nuttige zijde heeft, want het vertrouwen, dat deze offerande den inlander inboezemt, vuurt zijne werkzaamheid aan, en doet hem dikwijls in zijne pogingen slagen (4).

Wegen.

De residentie *Bantam* heeft geen anderen openbaren postweg, dan dien van *Anjer* naar *Batavia*, zijnde een afstand

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 7.
(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 139.
(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 6.
(4) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 140.

van 82 palen, ieder van 20 minuten, welke weg in eenen doorgaans goeden staat gehouden wordt. Men rijdt dezen afstand gewoonlijk in 9 of 10 uren af. Op de oostroute vindt men 14 stations, waar men van paarden verwisselt (1). Acht daarvan liggen in deze residentie; als: *Anjer*, *Tjigading*, *Tjilegong*, *Kramat-watoe*, *Serang*, *Tjitarap*, *Ondarandir* en *Tjikandi* (2). Te *Serang* en te *Tangerang* zijn tevens pleisterplaatsen, waar men eenige ververschingen bekomen en des noods ook overnachten kan (3). Naauwelijks heeft men *Anjer* verlaten, of men komt aan uitgestrekte moerassen, welke op eene lengte van vier palen den weg begrenzen. In die moerassen schieten tallooze *rhizophoren* hunne wortels tusschen de koraalblokken, welke in den moerasmodder rusten en de kern zijn der vegetatie-eilandjes, die door zich uit te breiden en met elkander ineen te smelten de bosschen in deze moerassen doen ontstaan, en alzoo de landwording bevorderen (4).

De inlandsche bevolking heeft zich, om de schadelijke uitwasemingen dier moerassen te ontvlieden, meer bergwaarts begeven, zoodat men er thans nog slechts enkele hutten van inwoners vindt, wier armoede hen belet zich elders te vestigen (5).

Tusschen *Tjigading* en *Tjilegong* rijst de weg aanmerkelijk, en nabij *Tjilegong*, de voornaamste *kampong*, welke men doorkruist, is het hoogste punt van den weg tusschen *Anjer* en *Serang*. Daar is de weg met *dadaps* beplant, welker talrijke groote vuurroode bloemen aangenaam worden afgewisseld door nog jeugdige regtstammige en grootbladerige *djati's (tectona grandis)*. Ook ziet men er de lindenachtige *djati wolanda (guazuma tomentosa)* met hare gele bloemen (6).

Tusschen *Tjigading* en *Serang* is het landschap overal bebouwd met rijst en indigo. De weg is er, even als door de

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 19.
(2) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 220 en 364.
(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 19.
(4) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl 365 en 366.
(5) Het zelfde werk, 7e Jaarg. D. I. bl. 365.
(6) Het zelfde werk, ter zelfder plaats.

geheele residentie, bol aangelegd, bevloerd, met aarden wallen voorzien, en daar waar hij door beekjes en spruitjes doorsneden wordt, treft men goede steenen bruggen aan (1).

Voorbij *Serang* blijft de weg heuvelachtig, doch is er minder aangenaam, doordien het land er minder bebouwd is. Ook worden hier de steenen bruggen door hoogten vervangen. Daar de wouden dezer residentie volstrekt geen djatihout opleveren, zijn deze bruggen bijna allen van gewoon boschhout, meestal van bamboes, zoodat de aanhoudend daaraan bestede zorg en oplettendheid de mindere duurzaamheid der bouwstoffen moeten vergoeden (2),

Op ongeveer 12 palen van *Serang* ligt de station *Onderandir* aan de prachtige en breede rivier van den zelfden naam, zoo om hare breedte als wegens den geweldigen stroom, welke in den westmousson tusschen hare oevers voortbruist, heeft men zoo over deze rivier als over de *Tjikandi* geene bruggen kunnen leggen, waarom men haar oversteekt door middel van eene pont, welke langs een dik rottingtouw over de rivier getrokken wordt; doch bij den spoed en de behendigheid, waarmede dit geschiedt, veroorzaakt dit weinig of geen oponthoud (3).

Acht palen voorbij *Onderandir* komt men te *Tjikandi*, de laatste poststation op *Bantams* grondgebied, waar men de breede en fraaije rivier van den zelfden naam mede met eene pont oversteekt, om in de residentie *Batavia* voet aan wal te zetten.

In 1825 heeft men op den grooten weg naar *Anjer* over de rivier van *Bantam* eene kapitale brug van djatihout geslagen, welke slechts uit eenen enkelen boog bestaat en even sierlijk als kunstmatig is opgebouwd (4).

De mindere, ofschoon ook voor rijtuigen bruikbare wegen in en door de residentie *Bantam* zijn: van *Anjer* naar

(1) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 364.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 19.

(3) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 222. — Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 19.

(4) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 20.

Tjiringin, afstand 27 palen; van *Serang* naar *Pandeglang*, afstand 15 palen; van *Tjiringin* naar *Penimbang*, afstand 15 palen; van *Tjiringin* naar *Menes*, afstand 8 palen; van *Tjiringin* naar *Pandeglang*, afstand 22 palen; van *Pandeglang* naar *Lebak*, afstand 20 palen, en een weg van *Lebak* naar *Tjilangkahan*, langs het zuider zeestrand, zijnde een afstand van 33 palen (1).

Vroeger waren de wegen in de residentie *Bantam* uiterst ellendig. Tijdens het bestuur van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN, heeft de Resident TOBIAS daarin veel verbetering aangebragt. Ook heeft hij de wegen naar *Lebak* en *Tjilangkahan* doen aanleggen. Die, welke van *Anjer* over *Tjiringin*, *Menes* en *Pandeglang* naar *Serang* loopen, hebben hun bestaan aan den Resident SMULDERS te danken.

De wegen van *Bantam* naar *Buitenzorg* zijn, in 1828 en 1829, voornamelijk onder medewerking van de Landheeren ADDISON, DRURY en MOTMAN in goeden staat gebragt.

De wegen zijn in deze residentie echter niet van zooveel belang als elders; want buffelkarren of andere voertuigen worden door den inlander niet gebruikt, maar hij draagt zijne waren naar de marktplaats, of scheept die in praauwen af. Voor colonnes van verschillende wapenen zijn de groote wegen zeer geschikt, en in tijden van oproer bij uitstek dienstig (2).

Rivieren.

Groote rivieren heeft de residentie *Bantam* niet, doch meer dan veertig kleine doorkronkelen haar. Zij ontspringen meest allen uit de *Goenong-Kandang* of de *Goenong-Karang*, en zijn voor het grootste gedeelte onbevaarbaar (3).

Onder de voornaamste telt men de *Tjidoerian* of *Tjikaha*, die in de *Preanger-Regentschappen* ontspringt, de tegenwoordige

(1) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 19 en 20.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 296.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 133 en 134.

grensscheiding tusschen de residentiën ***Bantam*** en ***Batavia*** uitmaakt, en zich te ***Tanara*** aan het noorderstrand in zee stort, tot aan den bazar ***Mauk***, vijf of zes mijlen van hare monding voor vrij groote praauwen bevaarbaar is (1). Zij vermengt zich te ***Grobogan*** met de ***Tjibeurum*** en kronkelt langs ***Mayak***, ***Trogon***, ***Sampoeran***, ***Grobogan***, ***Madja***, ***Konam***, ***Nangkop***, ***Tjipinang***, ***Tjikandi***, ***Songong***, ***Patrasana***, ***Renget***, ***Tjakong***, ***Bendoeng*** en ***Lampoeyoeng***. Door een gewelf van loof wordt deze rivier overschaduwd, en wanneer men haar bevaart, wordt het oog door heerlijke landgezigten verrast. Bij den avond wordt de vaart echter zeer moeijelijk, door de menigvuldige boomen, die bij zware afstroomingen van boven medegesleept worden en zich overal vastzetten (2).

De ***Tji-oedjong*** ontspringt boven ***Lebak*** in het ***Parang-Koedjangsche gebergte*** en vereenigt zich bij ***Bodjong*** met de ***Tjibeurum***. Zij is tot ***Kontjang-Bala*** (eene aanzienlijke handelplaats) bevaarbaar en verlevendigt deze bijzonder (3). Omstreeks ***Djoeroek-Boegis*** vormt zij onderscheidene watervallen, welke met het omliggende landschap de schilderachtigste gezigten opleveren (3). Nader bij de stranden ontvangt zij den naam van ***Kali-Ponthang*** of de ***Rivier van Ponthang***, naar een dorp aan hare monding gelegen, en het is onder dezen naam, dat zij zich door drie groote en andere mindere armen in zee verliest (4).

Deze twee rivieren verschaffen veel gemak aan den binnenlandschen handel, daar langs haar de voortbrengselen van den grond worden afgevoerd, en eene aanzienlijke hoeveelheid zout uit de gouvernementspakhuizen met de terugkeerende praauwen naar boven wordt gebragt. Het is zeer te bejammeren, dat slechts zij alleen bevaarbaar zijn, terwijl de

---

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 7.

(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 134.

(3) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.

(4) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oost-Indische Bezittingen*, uitgegeven door de Maatschappij: *Tot Nut van 't Algemeen*, bl. 45.

(5) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 134.

overigen weinig in aanmerking kunnen komen, ofschoon zij ook kleine praauwen haar tot eenige palen afstands van hare monding kunnen opvaren (1).

De *Tjipetek* of *Rivier van Bantam* ontspringt in het gebergte van *Pandeglang*, geeft aanmerkelijk veel water aan de rijstvelden van het distrikt *Serang*, en valt eindelijk, na nog de voormalige stad *Bantam*, benevens de daarbij gelegene bouwvallen van de forten *de Diamant* en *Speelwijk*, bespoeld te hebben, in de *Baai van Bantam*. Digt voor hare monding ligt eene zandbank, waardoor de scheepvaart op haar bij laag water geheel belemmerd wordt (2). Bij hoog water is zij evenwel aldaar bevaarbaar, dewijl er alsdan 1,56 el water op de bank staat. Op deze bank en in de omliggende moerassen zijn altijd eene menigte krododillen, die op doode ligchamen azen, welke de rivier afdrijven (3).

De *Tjibangor* komt van den berg *Poeloesari* af, bevochtigt uitgestrekte rijstvelden en stort zich ten westen in de *Peperbaai* (4).

Aan het zuider zeestrand vloeijen nog drie rivieren in zee: de *Tjilamarang*, de *Tjimandiri* en de *Tjilankahan*, welke alle ter vruchtbaarmaking van de landstreek van onberekenbaar veel nut zijn; maar doordien men er in de drooge of oostmousson meer klippen dan water op ziet, veelal onbevaarbaar zijn, vooral aan hare mondingen, waar de geweldige branding van de Zuidzee zulks mede belemmert, terwijl in alle gevallen de praauwen slechts drie mijlen die rivieren kunnen opwerken (5).

Door het opzwellen der rivieren, ten gevolge van hevige en aanhoudende regenvlagen, staan sommige gedeelten der residentie *Bantam* somtijds aan zware verwoestingen bloot.

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 134 en 135.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 7.

(3) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 141.

(4) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 7.

(5) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 135. — Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 7 en 8.

Zoo werd de afdeeling *Anjer* door de veelvuldige regens van het jaar 1823 tot zulk eene buitengewone hoogte overstroomd, als bij menschengeheugenis nog nimmer gebeurd was. Men vernam er geheel onverwachts een verschrikkelijk geraas en gedreun, hetwelk weldra bleek veroorzaakt te worden door stroomen van modder, die van het, achter *Anjer* gelegen, gebergte kwamen nederstorten, struiken, boomen en steenklompen in hunne vaart medesleepten en alles, wat hunnen loop belemmerde, omver wierpen en overstelpten. De bewoners van *Tjibodjong*, een klein gehucht onder den kampong *Waroe*, op 3 palen afstands van *Anjer* gelegen, hadden ter naauwernood tijd, om zich door eene overhaaste vlugt te redden; terwijl de rijstvelden van dien kampong geheel met slijk overdekt werden, en onderscheidene ingezetenen der dessa's *Tjikaloempang* en *Tjitoesoek* op eene jammerlijke wijze om het leven kwamen. Een gedeelte der bergen *Djaloe* en *Djongdjing*, aan wier voet die dessa's gelegen zijn, werd door de kracht van het water losgerukt en stortte donderend in, ten gevolge waarvan de rivier *Tjikaloempang* (vroeger naar het inlandsche meer *Danoe* genaamd) in haren ouden loop gestuit werd, maar daarentegen twee nieuwe armen opende, waarvan zich de eene in de *Sawarna*, de andere in de *Batoekoewong* uitstort. Zeven praauwen sloegen bij deze gelegenheid op het strand en werden geheel verbrijzeld, terwijl ook het destijds in aanbouw zijnde zeehoofd aanmerkelijke schade leed (1).

Den 23 Januarij 1832 stortte ook een aan de westelijke zijde van den *Goenong-Bongkok* gelegene oppervlakte van 2 jonken lands in en viel in de *Tjimandiri*, eene rivier die zich in de *Tjisemoet* of *Rivier van Lebak* ontlast, aan welke nederploffing waarschijnlijk is toe te schrijven, dat het water dezer beide rivieren sedert altijd drabbig, hoog geel van kleur en volstrekt onbruikbaar is gebleven. Van twee zwaar geladene vaartuigen, welke bij die gelegenheid te *Anjer* op het strand geraakten, kon weinig of niets gered worden (2).

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 20 en 21.
(2) Het zelfde werk, bl. 21.

Door de hevige regenbuijen, welke den 25 en 26 December 1845 in de residentie *Bantam* gevallen zijn, overdekte het water uit de *Onderandir*, bij den grooten postweg naar *Batavia*, eene uitgestrektheid van ongeveer 1½ paal gronds ten westen van die rivier gelegen. Eenige palen lager aan de oostzijde stroomde het over de dijken van het land *Tjikandilelir*, en bragt niet alleen aan de waterkeeringen belangrijke schade toe, maar vernielde ook in dat gedeelte van het gezegde land, hetwelk aan het *Ponthangsche* grenst, het onlangs aangeplante rijstgewas. In het distrikt *Tanara* hadden mede belangrijke dijkbreuken plaats, waardoor de groote weg van *Serang* naar *Anjer* aanmerkelijke schade leed. In de afdeeling *Tjiringin*, waar de afstrooming van het water door hevige rukwinden belemmerd werd, werd eene aanzienlijke oppervlakte onder water gezet; veertien bruggen werden in die afdeeling door het water medegesleept of door den wind onbruikbaar gemaakt (1).

Kanalen.

Het eenige kanaal, dat men in de residentie *Bantam* aantreft, is de *kali* (gracht) *Tirtajassa*. Het is gegraven op last van den Sultan ABOE'L FATAH ABDOEL FATACHI, die van 1634 tot 1680 regeerde, en door het graven van dit kanaal veelligt meer nut gesticht heeft, dan alle zijne voorgangers en opvolgers te zamen. Dit kanaal vereenigt de *Tjikandi* met de *Ponthang*, brengt den handel veel voordeel toe en voorziet de landerijen van *Ponthang*, die aan het strand gelegen zijn, van water.

De rijstvelden van de distrikten *Kalodran*, *Tjiroas*, *Tambakbaja*, en gedeeltelijk van *Tjibining* en *Bantam*, worden besproeid door de *Kali-Pakė*, die van *Tjiwakė* zijn water ontvangt, dat van de *Goenong-Karang* vloeit.

---

(1) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 26 Maart 1847.

Ten westen van *Serang* worden de velden van *Sardang* door de *Tamba* bevochtigd, die haar water uit het spruitje *Tjikadoen*, bij *Njawana*, ontleent (1).

Meren.

In het distrikt *Tjiomas*, regentschap *Serang*, bestaat een meer, genaamd *Danoe*, hetwelk in de inlandsche taal *het meer* beteekent. Dit vrij aanzienlijk binnenlandsch meer is zes palen lang, zoodat het een der grootste van *Java* is. Het geheele meer vormt eene kom, en wordt bepaald ten Zuiden door den *Karang*, ten Westen door den berg *Parekassan*, en voorts door eene bergketen tot het *Anjersche* gebergte behoorende (2). Hier en daar levert het fraaije gezigten op, en heeft op kleine eilanden zelfs digte bosschen. Het water, dat hier en daar 1,25 el diepte heeft, is troebel en modderachtig (3). Men vermoedt, dat het vroeger een vulkaan was. Bij overvloedige regens ontlast het zich ten Noorden langs een door de natuur gevormd kanaal, de *Passang-Tenang* genaamd, op eenen afstand van 8 palen bewesten *Anjer*, in zee (4).

Het bestuur van *Bantam* heeft in 1835 de droogmaking van dit meer ondernomen; vele zware steenen, maar vooral groote steengroepen, waarover het afvloeijend water zich in eene diepte van 1,25 el nederstort, moesten worden opgeruimd, om den stand van het water zoodanig te verminderen dat de rondomliggende moerassen aan den landbouw konden worden dienstbaar gemaakt, waardoor 800 jonken (*djoeng*), ruim 2270 bund. zouden verkregen worden (5).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 142 en 143.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 14 en 15.

(3) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 133.

(4) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 15. — Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 133, en *Land- en Volkenkunde*, R. III. D. II. bl. 980.

(5) Kussendrager, *Beschrijving vau Java*, bl. 15.

In 1836 was dit werk reeds aanmerkelijk gevorderd, een gedeelte der rotsmassa was toen weggeruimd, en de aftapping had in zoo verre plaats gehad, dat er 131 jonken (ongeveer 372 bund.) aan den rijstbouw dienstbaar waren gemaakt (1).

Havens en baaijen.

Bantam heeft geene havens voor groote schepen, maar langs de geheele kust, en wel voornamelijk ten Noorden en ten Westen bieden eene menigte baaijen en ankerplaatsen den schepeling eene nu meer dan minder veilige wijkplaats aan (2). Onder deze munt die van *Bantam* zelve in *Straat Soenda* uit. Zij is van het oosten naar het westen 6 mijlen breed en van het eiland *Poeloe-Pandjang*, dat regt tegenover de stad *Bantam* ligt, vier mijlen diep. Ten oosten van *Poeloe-Pandjang* liggen nog twee eilanden, *Groot-Madi* en *Klein-Madi* genoemd, zoo als vlak daarvoor nog twee andere eilanden zonder naam; ten westen nog zes eilanden, met eenige droogten, en op eene kleine mijl afstands van de stad, in het westen twee andere, de *Twee eilanden* genoemd; alle welke eilanden de vlakke baai zoodanig dekken, dat zij zeker de veiligste en fraaiste van dit eiland is, dewijl zij door die eilanden als het ware ingesloten en beschut wordt. De schepen kunnen daarin tot nabij hare bank, op twee vademen ankeren, en vinden op grooter afstand spoedig van vier tot zes vademen goeden ankergrond. Zelfs bij ruw weder biedt deze baai bezuiden *Poeloe-Pandjang* eene veilige wijkplaats aan (3).

De *Meeuwenbaai*, tusschen *Java's* westhoek en *Tandjong-Alang*, levert eene veilige ankerplaats op, doch heeft geene bevolking in haren omtrek (4). Zij heeft van 10 tot 20

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 14. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 280 en 287.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 8.

(3) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 141, en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 279. Stavorinus, *Reize naar Batavia, Bantam, Bengalen* enz. D. I. bl. 48.

(4) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 141.

vademen water met een rif, west van het *Meeuwen-eiland* (1). Deze baai, alsmede de *Welkomstbaai* en de *Peperbaai*, hoewel bij de zeelieden zeer wel bekend, werden vroeger evenwel zelden of nooit door hen aangedaan, uit vrees voor de zeeroovers, die zich daarin gewoonlijk verborgen hielden (2).

De *Welkomstbaai*, ten noordwesten van de *Meeuwenbaai*, bevat onderscheidene kleine eilanden en eenige riffen, en heeft eene diepte van 20 vademen (3).

De *Peperbaai*, tusschen *Tandjong-Lesen* en *Tjarita*, op 6° 24′ Z. B. 155° 30′ O. L., is te zeer aan zee en winden blootgesteld en niets meer dan eene opene reede (4). Daarin zijn drie riffen en twee eilandjes. Men heeft er ver van de kust tot 17 vademen water en in de nabijheid 2 tot 6 vademen water (5).

Aan de noordelijkste punt der residentie *Bantam*, op 50° 52′ Z. B. en 105° 2′ 2″ O. L., ligt de *St. Nicolaasbaai*, waarin men een eilandje aantreft (6).

De *Meraksbaai* ligt beoosten *Anjer* en biedt eene veilige ligplaats voor groote schepen aan, behalve bij stormen uit het westen (7).

De westkust van *Java* omzeilende, vindt men aan het zuider zeestrand niets dan barre en steile rotsen, waardoor de natuur het eiland van die zijde tegen den aanslag der woeste golven weldadig beschut heeft (8), terwijl de baaijen, die men er aantreft, allen zonder nut zijn, daar zij geene veilige ligplaats voor schepen aanbieden, dewijl de branding aldaar ontzettend en gevaarlijk is (9).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 278.
(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 8.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 278.
(4) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 142.
(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 279.
(6) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(7) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 142.
(8) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 8.
(9) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 142.

Plaatsbeschrijving.

De voornaamste plaatsen in de residentie *Bantam* zijn: *Bantam*, *Tjiringin*, *Anjer*, *Serang*, *Tanahara*, *Tjikandi*, *Pandeglang*, *Lebak en Tjilangkahan*.

Bantam.

Bantam, weleer de hoofdstad van het magtige koningrijk, is eene van de oudste en van oudsher beroemdste steden van geheel het Oosten. Sultan AGONG liet haar op raad van zekeren Priester den naam *Soera-Soan* (vergaderplaats van helden); doch Sultan HADJI heeft, na den oorlog, bij gongslag verboden haar aldus te noemen. In vorige tijden moet zij wel twee Engelsche mijlen lang zijn geweest (1). Ook was zij bij de eerste aankomst der Nederlanders aldaar, in 1596, nog in vollen luister; door de opkomst van *Batavia* nam echter haar bloei af. Toen WOUTER SCHOUTEN er zich in Julij 1652 bewoond, had zij aan den zeekant nog eenen hoogen, dikken en sterken muur, die hier en daar met ongemeen zwaar geschut voorzien was (2). Nadat de Sultan haar, in 1680, in brand heeft doen steken, is zij langs hoe meer in aanzien verminderd (3), zoodat zij thans naauwelijks den naam van stad verdient.

Bantam ligt 16 uren W. van *Batavia*, op 6° 1′ 32″ Z. B. en 123° 5′ 3″ O. L., bezuiden de baai van dien naam, die echter door het aanslibben der modderbanken van *Java* zoo ondiep is geworden, dat slechts kleine schepen er kunnen binnenloopen. Vroeger werden de muren van *Bantam* door de zee bespoeld, thans wordt het Zuiden der baai door eene breede strook moerassen omzoomd, welke *Bantam* van de zee

(1) VALENTYN, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, D. IV. St. I. bl. 213 en 214.
(2) W. SCHOUTEN, *Reistogt naar en door Oost-Indie*, D. II. bl. 124.
(3) VALENTYN, D. III. St. I. bl, 215.

afscheiden (1). Op eenen lagen grond en als aan den voet van een hoog gebergte, dat zich daarachter vrij ver landwaarts in verheft, gelegen, levert deze stad, vooral van de reede, een zeer aangenaam gezigt op. Ter wederzijde van *Bantam* heeft men eene rivier, welke beide rivieren omtrent eene mijl van daar in zee uitwateren. Midden door de stad loopt er mede eene, die wel de grootste, maar niet zoo diep en slechts voor kleine platboomde vaartuigen bevaarbaar is, en gewoonlijk alleen door eenen bamboezen boom gesloten wordt.

Men komt in de stad, zonder dat men zulks gewaar wordt, en verbeeldt zich eer in een bosch van kokosboomen te zijn, dan in eene stad, staande de huizen, indien men hutten, van riet gevlochten, met klei besmeerd, en met atapbladen bedekt, aldus noemen mag, zonder eenige orde of rooijing van straten, hier en daar verspreid, rondom welke overal kokosboomen geplant zijn, al hetwelk met eene omheining van gespleten bamboesriet omringd is, waardoor ieder huisgezin geheel en al van zijne buren is afgezonderd.

Het tegenwoordig *Bantam* moet als een puinhoop van vroegere grootheid beschouwd worden. Het beroemde fort *Speelwijk*, dat de rivier eenmaal bestreek, is geheel vervallen. Het lag slechts een half kwartier uur gaans van de plaats, waar de rivier, welke aan de westzijde er digt langs heenstroomt, in zee valt. In 1603 was het nog slechts eene verschansing, tot dekking van den boom dienende. In 1580 was het met eenige palissaden omheind en had toen slechts de gedaante van eenen gemeenen *pagar*; doch in 1586 werd het met eenen steenen muur versterkt en naderhand tot een net vierkant gebragt, van hetwelk elke zijde ruim 113 ellen lang was (2). Het was op elken hoek met drie geheele en een half bastion versterkt, waarop achtenveertig stukken kanon van verschillend kaliber geplaatst konden worden. Aan

(1) *Tijdschrift voor Nederland's Indie*, 7e Jaarg. D. I. bl. 238—240.
(2) Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indie*, D. IV. St. I. bl. 214.

de noord-, zuid- en westzijde lag eene natte gracht, die niet zeer breed of diep was en aan de westzijde met de rivier gemeenschap had. De wallen of muren waren van eene zware en harde soort van steen, ter hoogte van ruim 4 ellen opgehaald. Van binnen was het voorzien van onderscheidene gebouwen, die in het midden van het fort een open vierkant lieten, hetwelk met boomen beplant was. Deze gebouwen dienden tot woningen voor een gedeelte van 's Compagnies bedienden, waaronder dat van den Kommandeur uitmuntte, eene kamer daarvan werd tot eene kerk gebruikt, de andere gebouwen dienden tot kazernen voor de soldaten, pakhuizen enz. De poort was omtrent aan den rivierkant; hierbij lag eene valbrug, daar regt tegenover, aan de andere zijde was eene vrij lange straat, waarin vroeger 's Compagnies dienaren woonden, die in het fort geene plaats konden vinden, alsook eenige Chinezen (1).

Het fort geraakte in de achttiende eeuw in verval, is na het jaar 1808 bij den val des Sultans verwaarloosd, en werd in 1828 gesloopt, zoodat het thans niet veel meer dan een puinhoop is. Men onderscheidt er nog slechts twee vervallen bastions, waaronder ruime kasematten, die aan eenige padden en slangen tot verblijfplaats strekken. Op die bouwvallen verheft zich nog eene kleine woning, welke dagelijks slechts eenige uren tot verblijf dient van den havenmeester, die des avonds de eenzaamheid en de dampen van *Bantams* uitgestrekte moerassen ontvliedt en naar zijne woonplaats *Serang* terugkeert. Nabij deze bouwvallen ligt de Europesche begraafplaats, waar men nog eenige grafsteenen ziet, van welke twee nog leesbare opschriften dragen (2).

Te midden der stad, aan de westzijde der rivier, ziet men nog een groot open veld, de voormalige *Paséban*, naar welke drie wegen, van zoovele kanten der stad, bewesten de

(1) Stavorinus, *Reize naar Batavia, Bantam, Bengalen* enz. D. I. bl. 56 en 57.

(2) *Tijdschrift voor Nederland's Indie*, 7e Jaarg. D. I. bl. 229 en 230.

rivier uitloopen. Aan de zuidzijde van deze *Pasëban* ligt een gedeelte der stad; aan de noordzijde de koninklijke moskee (1). Aan de westzijde stond vroeger het thans in puin liggende koninklijke paleis, door het fort *Diamant* omgeven. Dit fort was een langwerpig vierkant, ruim 263 ellen lang en bijna half zoo breed, had vier geheele bolwerken op de hoeken en onderscheidene halfronden, die op de zijden uitstaken. De vier hoofdbastions strekten zich naar de vier middelhoofdwindstreken uit, de muren waren van harden steen ter hoogte van ruim 4½ el opgehaald. Dit fort was door zekeren Hendrik Louwrentz, geboortig van *Steenwijk*, in het laatst der achttiende eeuw gebouwd. Deze Louwrentz had zich, om het bedrijven van eenige misdaad bij de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, uit de voeten gemaakt. Bij de Bantammers dienst genomen hebbende, had hij tevens de Mohhammedaansche tegen de Christelijke Godsdienst verwisseld. De Oost-Indische Compagnie hield er, sedert zij eenigen invloed in *Bantam* gekregen had, eene bezetting, bestaande in eenen Kapitein, drie Officieren van minderen rang en 130 soldaten, in naam om den persoon des Sultans voor alle aanslagen te behoeden; maar inderdaad, om er altoos meester van te zijn, wanneer het haar behaagde. Niemand van des Sultans onderhoorigen, zelfs zijne zonen niet, konden bij hem komen, of de Kapitein werd hiervan verwittigd door de wacht, die de poort bewaarde, welke daarvan van tijd tot tijd aan den Kommandeur van het fort *Speelwijk* kennis gaf; ook mogt geen Javaan of Bantammer binnen het fort vernachten. Alles wat tot onderhoud van het fort of de artillerie behoorde, moest echter door den Sultan bekostigd worden. Rondom het fort liep eene gracht (2).

Nadat de voorlaatste Vorst naar *Pandeglang* verbannen was, bleven de Bantammers het verlaten paleis, dat zijn eigendom bleef, als eene heilige plaats beschouwen. Na zijn overlijden

---

(1) Stavorinus, *Reize naar Batavia*, D. I. bl. 47.
(2) Het zelfde werk, D. I. bl. 53—56.

zette zijn zoon de bevolking aan tot oproer en werd weldra naar *Soerabaya* verbannen. Toen begreep men, dat ter voorkoming van verdere opstanden onder het koningloos volk, ook de zetel van de Vorsten diende te worden geslecht. Maar de Bantammers, die het aanranden dezer heilige plaats als eene heiligschennis aanzagen, waren onwillig de muren omver te halen. Nadat echter de Priesters, door geld omgekocht, eerst 7 dagen lang in het paleis gebeden hadden, en nu zelven de bevolking tot het slopen daarvan aanmaanden, sloeg ieder, die slechts kon, de handen aan het werk, en kort daarna was niets meer over dan de muurbrokken, die thans ten verblijf van velerlei ongedierte verstrekken (1).

Op het midden van de *Passeban* staan twee groote waringinboomen, die hunne takken aan alle kanten ver uitspreiden en een altoosdurend aangenaam lommer geven. Deze boomen zijn opmerkelijk, zoowel door hoogte als uitgebreidheid van takken. Hunne stammen zijn zonderling gegroeid, zoodat men er tusschen door wandelt, hetwelk veroorzaakt wordt, doordien de waringinboom met zijne takken, welke tot op den grond reiken, weder wortels maakt, die in de aarde dringen en weder takken uitschieten, die nieuwe stammen vormen (2). Hieronder is een graf, bedekt met eene groote blaauwe zerk, waarin het lijk van een der vorige Koningen van *Bantam* begraven ligt, en hetwelk bij de inwoners als eene zeer heilige plaats in eere wordt gehouden. Ter andere zijde van deze boomen stond vroeger een vierkant en alle zijden open gebouw, waarin 's Konings kinderen besneden werden, bij welke gelegenheid het rijkelijk met kostelijke kleeden en tapijten behangen was. Het rustte op palen van 3 of 3½ el hoogte boven den grond, en was met een door pilaren ondersteund pannedak gedekt (3).

---

(1) *Tijdschrift voor Nederland's Indie*, 7e Jaargang. D. I. bl. 234 en 235.
(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 120.
(3) Stavorinus, *Reize naar Batavia*, D. I. bl. 50 en 51.

De moskee of tempel zou, volgens de overleveringen, meer dan tweehonderd jaren gestaan hebben, en reeds voor de komst der Christenen in deze gewesten gebouwd zijn (1). Zij is aan beide zijden met eenen hoogen muur omzet en genoegzaam vierkant; het dak loopt torenswijze op en heeft vijf daken boven elkander, die allengskens kleiner worden en eindelijk spits afloopen, waarvan het onderste zich ver over de muren van den tempel uitstrekt (2). Een breede, fraai bewerkte muur vormt het front der moskee. Daarachter volgen de voorhoven met de reinigingsbaden, en dan treedt men het binnenste des tempels binnen. Eenvoudige zuilen schragen de daken en men vindt daarin niets dan den eenvoudigen zetel van den Priester, die daar voor zijne geloovigen bidt (3). De Bantammer houdt deze moskee bijzonder in waarde, omdat zij door Sjech Ibn Moelana is ingewijd en de zoogenoemde vlag van Abraham bevat (4). Voor de moskee staat een ongeveer 30 ellen hoog, doch smal torentje *(minaret)*, met eenen bolvormigen, van boven spits toeloopenden top, aan welke twee omloopen zijn, naar welke men langs eenen engen steenen wenteltrap opgaat en van waar de Mohhammedaansche Priesters vroeger hunne geloofsgenooten tot het gebed opriepen. Men heeft van daar een allerverrukkelijkst gezigt, zoowel over de bouwvallen van *Bantam* en de baai met hare eilandjes, als over de omgelegene bergen (5).

De geheele tegenwoordige bevolking van *Bantam* bestaat uit eenige honderde inlanders en eenige tientallen Chinezen. Het Chinesche kamp, aan de westzijde der stad, bestaat uit eenige huizen aan den westeroever der 8 el breede en ondiepe *Tjipetek*. Naast de wijk der Chinezen en tegenover de bouwvallen van *Speelwijk* staat ook nog een gouvernementskoffijpakhuis (6).

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 116.
(2) Stavorinus, *Reize naar Batavia*, D. I. bl. 51.
(3) *Tijdschrift voor Nederland's Indie*, 7e Jaargang. D. I. bl. 231.
(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 297.
(5) *Tijdschrift voor Nederland's Indie*, 7e Jaargang. D. I. bl. 232.
(6) Het zelfde werk, bl. 237 en 238.

De graven der Sultans van *Bantam*, welke een vreemdeling zelden te zien krijgt, liggen ten Zuiden van de moskee, zij zijn alle eenvormig trapswijze gebouwd, in een langwerpig vierkant. Op elk graf leest men in het Arabisch: »In den »naam van God, den Barmhartige, den Ontfermer, eere zij »God" (1). De graven der zoogenaamde heilige Mohhammedaansche Priesters, die door dweep- en heerschzucht eenen reuk van heiligheid verwierven, liggen aan de noordzijde der moskee, en worden zelden bezocht. De graven zijn door een vierkant gebouw omgeven, dat altijd gesloten is. Zij worden door de Bantammers huiverend en eerbiedig genaderd, doch bevatten niets bijzonders, dan eenige Arabische karakters. In statigen optogt gaan de Vorsten, Grooten, Priesters, en duizende inlanders deze graven na de vastenmaand bezoeken; zij storten daarbij hunne gebeden uit, en strooijen er bloemen op, terwijl er dagelijks reukwerk op gebrand wordt (2). Deze graven worden door eenen Priester bewaakt, die nog van slechts weinige weet te zeggen, wie zij bedekken (3).

Uithoofde van de menigvuldige aangespoelde modderbanken in de baai, is *Bantam* eene der ongezondste plaatsen van het eiland, terwijl de ongezondheid der luchtstreek nog vermeerderd wordt door de beslotene ligging tusschen het omringende gebergte. In de stad is het broeijend en drukkend heet. De geheele baai en omtrek daarvan liggen des morgens en des avonds somtijds onder eenen dikken mist bedolven, zoodat men als dan, van de reede, hoegenaamd niets van de omtrekken der anders fraai gevormde baai kan onderscheiden. Op eenige weinige palen van de stad, landwaarts in, is echter de lucht wederom zuiver.

Van oude tijden af is er een groote handel en vaart van zeer vele Oostersche en Westersche volken op deze stad geweest, die niet alleen om de peper, die aldaar of in de landen,

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 117.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 297.
(3) *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, Zevende jaargang, D. I. bl. 233.

die onder de Bantamsche kroon stonden, kwamen, maar vooral om den handel van noten en nagelen, die de Bantammers, even als de andere volken van *Java*, van *Banda* en *Ternate* gingen halen, waarvan de zetel te *Bantam* was, en waardoor die stad ongemeen plagt te bloeijen.

Jaarlijks is er bij *Bantam* een *Pasar Kartas* of papiermarkt, zijnde de verkoopplaats van witte en gekleurde papieren, lantarens en vlaggen, die door Chinezen verkocht en gekocht worden, om bij plegtige feesten te gebruiken (1).

Nabij *Karang Hantoe* (Duivelsklip of Duivelskoraal), oostwaarts van de stad, aan het voormalige zeestrand, dat echter thans, door aanslibbing, met eenen breeden zoom van moerassen van de *Baai van Bantam* gescheiden is, ligt een kanon van 4.40 el lengte, en aan de monding 3 palmen doorsnede wijd. Ter zake van zijne voorgewende geheime genezende kracht, wordt het door melaatschen, lammen en kreupelen bezocht, die er aan offeren, en er *boreh* (zekere welriekende zalf), reukwerk, olie en bloemen opleggen, waardoor zij daarvan hunne genezing verwachten (2). Ook zoude de bevolking ongaarne zien dat dit zoogenaamde wonderdadige stuk geschut werd weg gehaald (3).

Zonderling is het, wat de Bantammers in hunne kinderlijke ligtgeloovigheid van dit kanon verhalen. De *tjarita* (overlevering) zegt: »dat, onheugelijke jaren geleden, terwijl twee inwoners »van *Bantam* zich baadden in het riviertje, hetwelk in het »Pandeglangsche ontspringende, zich nabij *Karang Hantoe* »in de *Baai van Bantam* ontlast, het monster kanon hen »voorbij dreef. Die mannen echter, niet kunnende begrijpen, »van waar dat kanon kwam en werwaarts het wilde, spra»ken het aan. Uit de door het kanon gegeven antwoorden »bleek het nu, dat het een wijfjes kanon was, hetwelk te »*Pandeglang* te huis behoorde, doch uit een lofwaardig echtelijk

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl 297.

(2) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. bl. 236.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 297, en *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 184.

»gevoel daar niet langer kon blijven, omdat haar man sedert »jaren te *Batavia* woonachtig was (1). Zij had nu deze reis »ondernomen, om haren man een bezoek te bréngen, maar »de badende Bantammers hielden het tegen, en droegen het »op den wal, van waar het ook niet meer vertrokken is" (2).

Men gist, dat het door eenen der Koningen van *Portugal*, nog voor de komst der Nederlanders, aan eenen Sultan van *Bantam* is ten geschenke gegeven, en op zijne tegenwoordige plaats ontscheept, van waar men het, of wegens zijne zwaarte of om zijne onbruikbaarheid, niet heeft kunnen of willen vervoeren. Men ziet daarop Arabische karakters, die godsdienstige spreuken schijnen te bevatten, doch dusdanig ineen gestrengeld zijn, dat zij niet kunnen ontcijferd worden (3).

Op een uur afstand van *Bantam* ligt een eiland, dat de bouwvallen bevat van een gebouw, hetwelk weleer tot verblijf der vrouwen verstrekte, die door den Sultan verbannen werden (4).

Den 4 October 1827, omstreeks één uur in den namiddag, sloeg de bliksem in eenen der vleugels van het voormalige residentiehuis te *Bantam*, met het noodlottige gevolg, dat dit gebouw, niettegenstaande de van alle kanten aangebragte hulp, in minder dan 20 minuten tijds geheel door de vlammen verteerd was (5).

Tjiringin.

Tjiringin, de hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling *Tjiringin* en de verblijfplaats van den Regent en Adsis-

(1) Het hier bedoelde mannetjes kanon, insgelijks een fraai stuk, doch veel kleiner, ligt nog op het plein bij de bouwvallen van het voormalig kasteel van *Batavia*, waar de Javanen nog dagelijks komen offeren.

(2) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 236 en 237.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 121 en 184.

(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschrijving van Nederlands Indië*, bl. 175.

(5) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl 21.

tent-Resident, is het welvarendste dorp van het regentschap, en bevolkt met 1800 inwoners, die voornamelijk van vischvangst en landbouw leven. *Tjiringin* ligt aan *Straat Soenda*, een weinig ten Noorden van de *Peperbaai*, op eenen voor de gezondheid gunstigen en vruchtbaren bodem, die oostwaarts spoedig in het gebergte overgaat, en door een riviertje, dat insgelijks de *Tjiringin* heet, wordt besproeid.

Het dorp zelf biedt, met de overige stranddorpen van het regentschap vergeleken, weinig of niets bijzonders aan. De huizen der inboorlingen zijn op de zelfde eenvoudige wijze gebouwd, en de *loembongs* of padieschuren (kleine bamboezen hutjes op palen) staan er groepswijze bijeen, even als elders in deze residentie. Maar de wijk, welke men, van *Anjer* rijdende, binnenkomt, waar de weinige Europeanen van het dorp en de Regent wonen, doet zich, door de netheid en welgekozen beplanting en bebouwing, daar zeer bekoorlijk voor. Eene ruime, nagenoeg vierkante vlakte is daar met sierlijke boomen spaarzaam en net beplant, zoodat men de vlakte toch geheel kan overzien. Dit plein is voorts omgeven door eenvoudige doch geheel naar de behoeften van het landleven ingerigte en door tuinen en erven van elkander gescheiden huizen. Deze gebouwen zijn de woningen van den Regent, van den Adsistent-Resident, van den Controleur der landelijke inkomsten en van den Militairen Kommandant; terwijl rondom het plein tevens nog eenige nette gebouwen staan, namelijk: een kaneelhuis, waar de kaneel, welke de kultuur heeft opgeleverd, wordt geschild, eenige koffijpakhuizen en eene welgebouwde steenen gevangenis, waarvan de inrigting niets te wenschen overlaat. Het hoog geboomte, hetwelk men achter de huizen ontwaart, geeft het plein het aanzien, als ware het midden in een bosch gelegen. Ten Westen scheidt het riviertje het van de wijk der inlanders. In een hoek ligt een klein fortje, welks aarden met gras begroeide wallen, de daar binnen gelegen kazerne tot op het dak voor het oog verbergen.

Het fortje is vierkant, met twee stukken geschut op de diagonaalbastions gewapend, en bevat eene bezetting van

P. A. Lesueur del. J. F. C. Reckleben sculps.

ANJER IN DE RESIDENTIE BANTAM.

[illegible]

lam.

[illegible]

[illegible] en [illegible]

Het [illegible]

[illegible] meer [illegible]

met kleine [illegible]

door [illegible]

gen in en [illegible]

[illegible] 2 *jumpa's* als [illegible]

Den [illegible]

droogte, brand in [illegible]

Z. idwestenwind [illegible]

boombongs [illegible]

tijd van [illegible] ur.

34.

Anjer, ook *Anir*, [illegible] *Serang*, [illegible] het naauwste gedeelte [illegible]

(1) *Tijdschrift* [illegible]

(2) [illegible], *Bes*[illegible]

37 man, te weten 9 Europesche en 23 inlandsche infanteristen, benevens 5 inlandsche artilleristen, welke alle staan onder de bevelen van eenen Tweeden Luitenant, Militairen Kommandant.

Eene overdekte brug over de *Tjiringin* leidt van de Europesche wijk naar den *kampong*, welke door een breeden weg, van de brug tot het strand, in twee deelen wordt gescheiden. Aan het strand heeft men eenen koepel opgeslagen van welken men een vrij gezigt heeft over *Straat Soenda*.

Vroeger was hier een fort, hetwelk de Gouverneur-Generaal Daendels, ter verdediging tegen de Engelschen, deed bouwen, doch door deze laatsten verwoest werd. Sedert heeft men de overblijfselen overgelaten aan de tand des tijds, die er alleen de bouwvallen van gespaard heeft.

Het strand is hier minder breed met koraalriffen omzoomd dan meer Noordelijk tusschen *Tjiringin* en *Anjer*. Zelfs kan men met kleine vaartuigen op onderscheidene plaatsen landen. Hierdoor kunnen de inwoners zonder moeite hunne vischvaartuigen in en uit zee brengen, waaraan vermoedelijk de bloei van *Tjiringin* als visschersdorp is toe te schrijven (1).

Den 1 October 1827 ontstond er, na eene buitengewone droogte, brand in het dorp *Tjiringin*, welke bij den sterken Zuidwestenwind zoodanig toenam, dat 110 woningen en 40 *loembongs*, waarvan de meeste vol padie waren, binnen den tijd van twee uren geheel in asch lagen (2).

Anjer.

Anjer, ook *Anjir*, 23 palen Noordwest ten Westen van *Serang*, en 82 palen of ruim 27 uren van *Bantam*, ligt aan het naauwste gedeelte der *Straat Soenda* op 6° 3′ 10″ N.B.

(1) *Tijdschrift voor Neerland's Indië.* Zevende jaargang, D. II. bl. 381—385.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 22.

en 123° 39 O. L. het is de verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Militairen Kommandant, den Controleur der landelijke inkomsten en van eenen Ontvanger der inkomende en uitgaande regten, die tevens met het praaijen der voorbij varende schepen belast is.

Er wonen hier slechts vijf Europesche huisgezinnen, en de krijgsbezetting bestaat uit Indianen, die onder het bevel van eenen Europeaan staan (1).

De plaats is bekend als de eerste, waar de schepen, welke uit *Europa* komen, door een vaartuig van het Gouvernement worden bezocht, om zich kenbaar te maken (2).

In eenen hoogen waringinboom, die nabij de haven staat, is niet ver van den top, tusschen de takken, een hutje gebouwd, werwaarts men langs eenen bamboezen ladder opklimt. In dit hutje, van waar men een vrij gezigt over de geheele *Straat Soenda* heeft, houdt een oppasser den geheelen dag de wacht, om berigt te geven van alle de in het gezigt komende schepen (3). De haven van *Anjer* is eng en ondiep, alzoo slechts voor kleine schepen bruikbaar.

De brieven uit Europa moeten hier worden afgegeven, en worden door den Adsistent-Resident naar *Batavia* opgezonden; terwijl hij tevens aan den Resident van *Bantam* en den Gouverneur-Generaal berigt zendt van de aankomst der schepen en passagiers (4).

De reiziger kan, des verkiezende, tegen betaling, postpaarden en veelal een rijtuig bekomen, om zich naar *Batavia* te begeven, alwaar hij in eenen dag kan aankomen, terwijl de reis van *Anjer* over zee, bij stilte of tegenwind, wel acht dagen duren kan (5).

Anjer is eenigermate in den vorm van een stadje gebouwd. De huizen, van bamboes, laag en grootendeels onaanzienlijk,

(1) Strehler, *Reis naar Batavia*, bl. 231.

(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 257.

(3) *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 370.

(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 398, en *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 255.

(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 298.

zijn in blokken vereenigd, en door straten, welke gedeeltelijk met naambordjes prijken, gescheiden. — De voornaamste straat is die, welke in het Noordelijk gedeelte van *Anjer* langs het strand loopt, en zich Zuidelijk tusschen het fort en het dorp in den weg naar *Tjiringin*, en de laan naar het monument van Lord CATCHCART splitst. De postweg van *Serang* valt in den strandweg van *Anjer* met eenen regten hoek, even als de overige voornamere straten. Binnen het dorp zijn de wegen bogtiger, onzindelijker, smaller en de huizen meer met geboomte beschaduwd (1).

Voor den handel is *Anjer* een belangrijk punt, waarom er dan ook een Agent van de factorij der handelmaatschappij geplaatst is, en door de nabijheid der *Lampongs* van *Sumatra* en de aankomst van schepen, uit alle oorden der wereld is zij eene der levendigste plaatsen van *Indië*. Langs het strand heeft men ruime en verrukkelijke gezigten op de eilanden *Besi*, *Boekon*, *Cracatou* en *Dwars-in-den-Weg* vooral bij den opgang der zon als de dampkring door regens gezuiverd is. Verder steekt het hooge gebergte van *Sumatra* ver boven de gezegde eilanden uit. Ook op de heuvelen aan de landzijde is inderdaad het gezigt zeer schoon (2).

Het volk is hier niet moord- of roofzuchtig, doch niet zoo onverbasterd als in de binnenlanden; winstbejag en ook armoede drijft het naar de schepen, om die van ververschingen te voorzien, en daaruit ontstaat nijd en list (3).

Verrassend is voor den Europeaan, bij de aankomst in *Indië*, Javanen te zien slechts half gekleed met koperkleurige huid en de door het siri of betelkaauwen bloedroode lippen (4). De eersten, die aan boord komen, zijn kadraaijers, zij spoeden zich met hun rank vaartuigje, uit een enkel stuk hout bestaande, en vol gepropt met allerlei goederen en

(1) *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 367.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV., bl. 258, en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 298.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 299.

(4) RÖTTGER, *Berigten omtrent Indië*, bl. 12.

levensmiddelen. Zoodra zij een schip in *Straat Soenda* ontwaren, om zich aan boord te begeven, ten einde hunne waren te koop te bieden, bestaande in vruchten van allerlei soort, als: kokosnoten, pisang, ananas, pompelmoesen, oranjeappelen, citroenen, mangas, mangostans, meloenen; wijders gevogelte, als: hoenders, eenden, zelfs papegaaijen, die men tot tijdkorting houdt, allerlei groenten, zoowel Europesche als Inlandsche; voorts artikelen ten behoeve der matrozen, als: tabak, snuisterijen, doeken, en andere voorwerpen, in één woord, eene zoo groote opeenstapeling van koopwaren, dat de kadraaijer zelf ter naauwernood in zijn praauwtje plaats kan vinden (1). Men moet de handigheid bewonderen waarmede deze eilanders hunne tengere vaartuigjes besturen. Al gebeurt het soms, dat er een omver slaat, en met de geheele lading in zee stort, hij weet zich weder van alles meester te maken, en zijne kano met groote behendigheid van het water te ontdoen. Zoodra deze lieden aan boord komen, verfrischt zich ieder met dit heerlijk ooft, dat het vruchtbare *Java* aanbiedt. Het is echter allergevaarlijkst zich daarin te veel toe te geven, en de maag, die lang aan zoute en ingelegde spijzen gewoon is geworden, met vruchten te vullen, want daardoor wordt een groote dorst verwekt. Het vele drinken verkoelt dan veelal de maag zoodanig, dat er eene sterke diarrhea op volgt, die dikwijls den dood ten gevolge heeft; en dit is eene der hoofdoorzaken, waarom zoo vele pas uit zee aangekomene Europeanen zoo spoedig weggerukt worden (2).

Vele visschers vinden hun bestaan door het vangen van zekeren kleinen visch, *ikan trie* genoemd, en eene kleine spiering gelijkende. Hij smaakt, gebakken zeer lekker, en wordt ook dikwerf gezouten. Haaijen zijn zeer algemeen te *Anjer*, en worden door het gemeen met graagte gegeten. Het is zonderling te zien hoe de visschers en zelfs kleine jongens door

---

(1) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden uit Oost-Indië*, D. I. bl. 26 en 27.

(2) Q. M. R. Ver Huell, *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*, D. I. bl. 24 en 26.

de branding heen worstelen, en zich even als eenden weten te redden, terwijl hunne jollen of kano's, die mede als eenden op het water dobberen, zich in eens naar boven heffen, en dan weder eensklaps tusschen twee golven in de diepte verdwijnen, alsof zij daaruit niet weder zullen te voorschijn komen, spoedig ziet men ze echter weder herrijzen, en zelden gebeurt daarbij een ongeluk (1).

De woningen der Inlanders staan ongeregeld en meest bij groepen, in de schaduw van hoog geboomte, en te midden van kokosboschjes. In het oog van den reiziger vereenigen zich deze en andere voorwerpen tot een romanesk en uitlokkelijk geheel; maar met een geheel ander oog ziet het de Europeaan aan, die jaren lang bij deze geurrijke, belommerde hutjes en hunne juist niet zeer romaneske bewoners zijn verblijf moet houden; hij ziet hier slechts eene wildernis, en terwijl den opgetogenen reiziger zelfs de boomen aanlagchen, en hij vol van verrukking de vreedzame en weltevredene hutbewoners hunne eenvoudige spijzen ziet toebereiden, en die al even eenvoudig met de vingers naar den mond brengen; terwijl hij bekoord wordt door den schoonen boezem van het meisje, dat zich niet ver meer van het maagdelijke levensperk bevindt, en terwijl zijne door al het vreemde verhitte verbeeldingskracht zich hier een paradijs schept, welks bewoners benijdbaar zijn, om hunne weinige behoeften en volkomene aardsche zaligheid; ziet daarentegen de door de noodzakelijkheid herwaarts verplaatste Europeaan niet veel meer dan slechts wilde dieren, in menschelijke gedaante, wezens, die den overgang van den aap tot den mensch uitmaken, en niets anders kennen, dan de bevrediging hunner natuurlijke behoeften; hij ziet zich verbannen onder woeste schepselen, die hij steeds met een waakzaam oog moet gadeslaan, wil hij niet van hen beschadigd worden; verbannen uit die menschelijke zamenleving, wier voordeelen, genoegens en vermaken hij zich nu alleen mag herinneren, om het gemis daarvan

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 257.

des te meer te gevoelen. Het is inderdaad niet aangenaam op dergelijke buitenposten jaren achtereen door te brengen, zonder eenige andere verkeering te hebben, dan met een paar Europesche huisgezinnen (1).

Er is in de nabijheid van *Anjer* eene door den Gouverneur-Generaal DAENDELS aangelegde sterkte met grachten omringd. Zij is ruim genoeg gebouwd, om een bataljon behoorlijk te kunnen huisvesten, ofschoon de bezetting gemeenlijk uit een officier en 32 onderofficieren en manschappen bestaat. Het vormt een langwerpig vierkant, en is eigenlijk een gecreneleerde muur, welke aan de landzijde door eene gracht, en aan de zeezijde door een bastion met aarden wallen is gedekt, waar thans 4 stukken geschut zijn geplaatst, welke *Anjer's* passage bestrijken (2).

Nabij het fort aan het strand staat een steenen huisje, dat eenen bijna 4 ellen wijden en eenige palmen diepen gemetselden waterbak bedekt, welks versch en smakelijk drinkwater voortdurend door eene daarin uitloopende van 2½ tot 3 palm wijde waterleiding uit de nabijliggende bergen ontvangt, en het overtollig water naar zee laat wegvloeijen. Deze waterplaats is voor *Anjer* van zeer veel gewigt, en van nog hooger belang voor de vreemde zeevaarders, die hier voorbijstevenen en op *Anjer's* reede dikwijls het anker laten vallen, met het eenig doel om zich van versch drinkwater te voorzien (3).

Wanneer men voorbij het fort naar den oorsprong der waterleidingen wandelt, aanschouwt men de lagchendste beemden, de meest schilderachtige oorden; alom spreidt de natuur hare milde gaven voor het oog uit. Vruchtbare rijstvelden, rijke kokosbosschen, vlietende stroomen en hangende tuinen, die van de groene heuvelen dreigen te vallen, maken een zoo gelukkig geheel uit, dat de geest er als van bewondering wordt opgetogen (4).

(1) STREHLER, *Reis naar Batavia*, bl. 231 en 232.
(2) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 368 en 369.
(3) Het zelfde werk, bl. 369 en 370.
(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 259.

Een kwartier uur bezuiden *Anjer* ziet men eene 10 el hooge witte grafnaald, ter eere van den Engelschen Kolonel CATHCART, die alhier in 1788 stierf, en waarop men leest:

Honorabilis CAROLI CATHCART *etc. etc. etc.*, *non minus animo acri*, *vehemente*, *interrito in bello*, *quam facundia in senatu magnae Britianniae; et comitate*, *benevolentia*, *probitate*, *omni denique virtute*, *quae hominem ac civem ornat*, *nobilitati: qui*, *res publicas propriae saluti anteponens*, *corpus praegressis pro statu laboribus*, *sub vario coelo fractum*, *quamvis requie forsan otioque sanabile*, *periculis et difficultatibus navigationis arduae*, *honorifico admodum muneri explendo*, *susceptae*, *in id adhuc ardens*, *nec minuta laudabili perseverantia et mira*, *objecit; haecce prope littora inter lachrymas et suspiria sociorum*, *multisque diu flebilis amicis*, 10[mo] *die mensis Junii anno: MDCCLXXXVIII obiit*, *annos* 29 *natus; famam adeptus pulcherrimam*, *ea aetate*, *qua perpauci inclarescunt.*

Dat is: Ter gedachtenis van den eerzamen CHARLES CATHCART enz. enz. enz., niet minder om zijn kloekmoedig, bij uitstek dapper gemoed in den strijd, dan om zijne welsprekendheid in den raad van Groot-Brittanje, en om minzaamheid, goedwilligheid, eerlijkheid, en eindelijk, om iedere deugd, die den mensch en burger versiert, vermaard; die de belangen van het Rijk boven zijn eigen heil stellende, zijn ligchaam, door voortdurenden arbeid voor den Staat, onder verschillende hemelstreken ondermijnd, ofschoon welligt door rust en door verademing geneesbaar, heeft prijs gegeven aan de gevaren en ongemakken eener moeijelijke zeereis, ondernomen tot het volbrengen van eenen zeer eervollen last, daarin nog ijverende, zonder in prijzens- en verwonderenswaardige volharding te verminderen. Bij deze kusten is hij, onder het weenen en zuchten van zijne medgezellen, en waardig door vele vrienden lang betreurd te worden, overleden op den tienden Junij 1788, in den ouderdom van negenentwintig jaren; den schoonsten roem verworven hebbende in dien leeftijd, waarin weinigen beginnen beroemd te worden (1).

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 259.

Serang.

Serang, ook wel *Sirang*, en veelal verkeerdelijk *Ceram* gespeld, is een dorp twee uren bezuiden de stad *Bantam*. Het is de hoofdplaats der residentie en het verblijf van den Resident, Secretaris, Militairen Kommandant, eenige Officieren, Ambtenaren, Regent, Fiskaal, Hoogepriester, en mindere Hoofden, en tevens de hoofdplaats van het noorder regentschap, dat het meest bevolkt is en de meeste voortbrengselen oplevert, welke voornamelijk in rijst, suiker en indigo bestaan (1). Het biedt een fraai gezigt op den tot aan den kruin toe bewassen berg *Karang* aan; ligt op ongeveer 31 el boven de oppervlakte der zee, dus veel hooger dan *Bantam*, en is dienstvolgens ook gezonder. Dit dorp, hetwelk door den aanbouw van nieuwe huizen, zoowel door de Europesche als inlandsche bevolking, meer en meer in omvang toeneemt, is zeer bloeijende. De Europesche bevolking woont aan den noordelijken, de inlandsche en Chinesche bevolking aan den Zuidelijken oever der *Tjikandi* (2). Men treft er slechts weinige Europeanen aan, zijnde eenige ambtenaren en officieren, met hunne familiën, benevens enkele particulieren, welke hier in een kort bestek in fraaije en welingerigte, deels houten, deels steenen huizen rondom een plein wonen, dat ruim 300 el lang en ongeveer 190 el breed, met nog jeugdige waringins omplant en met gras begroeid is (3). Onder de voorname gebouwen behooren het residentiehuis, aan de Westzijde van het plein, en zeer overeenkomstig den rang des bewoners ingerigt; de woning van den Regent aan de Noordzijde van het plein; het fort en de gevangenis aan de Zuidzijde; de woningen van den Militairen Kommandant,

---

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederlands-Indië*, bl 175.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 299.

(3) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 223.

en die der Officieren zijn niet aanzienlijk (1). Voorts heeft men er nog een onvolbouwd kerkje voor de Hervormden, dat men voor eenige jaren is beginnen op te trekken, doch hetwelk uit gebrek aan fondsen niet voltooid is; eene kazerne der Dajang Sekars, eene der infirmerie, en eene christelijke begraafplaats, waarop enkele gemetselde grafteekenen gezien worden. Het fort is langwerpig vierkant, doch klein van omvang. Het is eigenlijk slechts een gecreneleerde muur, voorzien van twee bastions aan de einde der diagonaal, en daar gewapend met twee stukken geschut, welke geheel den omtrek der versterking kunnen bestrijken. Het garnizoen der plaats, uit 120 à 130 man infanterie en artillerie bestaande, is binnen dit fort gekazerneerd.

De gevangenis naast het fort is een uitwendig onöogelijk en inwendig onzindelijk en vervallen steenen gebouw met eenen ringmuur omgeven.

De infirmerie is een nieuw, ruim steenen gebouw van meer dan 30 el lengte en 14 tot 15 el breedte, waarin zeer gevoegelijk 60 lijders kunnen verpleegd worden (2).

Serang is een stil, doch niet onaangenaam verblijf voor hem, die bezigheden bemint, en de nietigheid der zoogenaamde vermaken kent. De natuur is hier schoon, de wegen bieden prachtige gezigten aan, en men is in de gelegenheid spoedig te *Anjer*, *Pandeglang* en *Bantam* te zijn. Wanneer de weinige Nederlanders, die hier wonen, onderling overeenstemmen, is *Serang* eene niet onaangename plaats, terwijl de levenswijs hier onkostbaar is (3).

Ten Westen, niet ver van *Serang*, vloeit de *Tjipiteh*, eene smalle hier naauwelijks meer bevaarbare rivier, over welke eene djatihouten Amerikaansche brug is geslagen, die aan

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 299.

(2) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. D. I. bl. 223 en 224.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 299.

het boven haren vloer vlechtswijze zamengestelde houtwerk hangt (1).

In den nacht tusschen den 11 en 12 September 1822 werd de residentie *Serang* door eene aanzienlijke rooverbende, onder aanvoering van zekere MOERAD, bedreigd van te zullen worden afgeloopen, welke bende zich in het district van *Anjer* ophield. Toen de tijding hiervan te *Serang* aankwam, was de resident juist afwezig, maar de secretaris CHEVALLIER was naauwelijks daarvan onderrigt, of hij steeg met eenige manschappen te paard, trok de bende te gemoet, en sabelde, na een hardnekkig gevecht, het hoofd der bende met eigen handen neder, waardoor de overige gevangen genomen werden of verstrooid geraakten.

Tanara.

Tanara, *Tanahare* of eigenlijk *Tanahâler*, dat is: *slecht land*, welken naam het verdient, ligt nabij het Noorder strand, ter plaatse, waar zich de *Tjidoerian* in zee stort, en aan den Westelijken oever van die rivier (2). Het hoofd-depôt van zout te *Bantam* is aldaar gevestigd, wordende het zout in zoutpannen op de Westkust uitgedampt (3), ook is er een inlandsch dorp en eene moskee. De plaats is open, zonder schaduw, vol muskieten, ongezonde dampen en brandend heet. Er is hier niets bijzonders dan eene menigte tomben van alhier overledene Nederlandsche ambtenaren, belast met de administratie van het hoofd-depôt (4). Van hier af loopt een weg langs *Passilan* en *Passermak*, altijd bezijden het zeestrand op *Katapang* (5).

(1) *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 7e Jaargang, D. I. bl. 225.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 300.
(3) BOSCH, *Geschied- en Aardrijkskundige Beschrijving van Neêrland's Oost- en West-Indische bezitting*, bl. 107.
(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 300.
(5) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 43.

Tjikandi.

Het dorp *Tjikandi* ligt op de grensscheiding van de residentie *Bantam*, aan den Westelijken oever der *Tjidoerian*, die hier *Tjikandi* (of *Suikerwater*) heet, vermoedelijk naar de suikerfabrijken, die reeds lang, voordat de Europeërs hier hunne werktuigen invoerden, moeten bestaan hebben. Om over de rivier te komen, maakt men gebruik van een pont, welke langs een dik rottingtouw over de rivier getrokken wordt. De suikerfabrijken der alhier wonende landeigenaars breiden zich meer en meer uit, en geven veel levendigheid aan deze plaats (1).

Pandeglang.

Pandeglang, *Pandaglang* of *Pandiglang*, de hoofdplaats van de afdeeling en het distrikt *Pandeglang*, ligt 24 ell. boven de oppervlakte der zee, 15 palen Z. van *Serang* bij de bergen *Karang* en *Poeloesarie*, alwaar onderscheidene wegen, als die van *Lebak*, *Dagotjarek*, *Kololet*, *Serang* en *Anjer*, zich vereenigen, op welk vereenigingspunt, dat eene uitspringende hoogte bevat, een fort ligt, dat den geheelen omtrek bestrijkt, en behoorlijke bezetting heeft. Een Controleur der tweede klasse oefent hier, alsmede over de geheele afdeeling, het civiel gezag uit, terwijl aan eenen Eersten Luitenant der infanterie het militair kommandement is opgedragen. De eerste woont in eene ten Westen van het dorp aangenaam gelegen woning, de Officier in het fort (2). Er heerscht hier eene gezonde, koele lucht, en dikwerf koude nachten. Deze plaats is een verlustigingsoord voor de bewoners der binnenlanden en de reis derwaarts, door de afwisselende gezigten zeer

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. IV. bl. 133 en 300.
(2) *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, 7e Jaarg. D. II. bl. 424.

aangenaam, terwijl de omtrek vele treffende natuurtooneelen oplevert (1). Ook heeft men er warme minerale bronnen, die door lijders met goed gevolg bezocht worden, waartoe de zuivere berglucht en het stille leven te midden eener heerlijke natuur zeker ook veel bijdragen. Het hier liggende fort werd in het laatst van September 1827 door den muiteling Maas Djakarja, die sedert geruimen tijd het *Bantamsche* verontrustte, met eene aanzienlijke magt bedreigd. De Eerste Luitenant de Quay, aan wien de verdediging van dien post was toevertrouwd, had echter, ofschoon van eene geringe magt voorzien, het geluk, zoo door doeltreffende maatregelen als door een dapper gedrag, den aanval van eene bende van meer dan duizend man heldhaftig af te slaan. De oproerlingen werden wel verstrooid, doch bleven zich nog in het distrikt *Kolelet* ophouden. Groote diensten werden aldaar bewezen door den Adsistent-Resident Francis, die gedurende de opschuddingen door Maas Djakarja en de zijnen in de residentie *Bantam* verwekt, even zeer als de Adsistent-Resident Ruitenbach en de Opzigter Tiedeman vele diensten bewezen. Gedurende den tijd, dat Maas Djakarja zich in het *Koleletsche* ophield, werd hij, zoo door de maatregelen van den Resident, als door de rustelooze nasporingen van den Luitenant de Quay en van den Kommandant der Dajangs Sekars Prary, welke beide Officieren zich in alle ontmoetingen met de muitelingen hoogst prijzenswaardig gedroegen, gedurig van de eene plaats naar de andere gedreven, tot het den Onderregent van *Serang*, Radên Djaga Menggala in den nacht tusschen 21 en 22 November gelukte, hem te overrompelen. Deze namelijk onderrigt zijnde, dat Maas Djakarja zich onthield in zeker huis, in een bosch nabij het dorp *Baros*, op de grensscheiding der distrikten *Pandeglang* en *Serang* vertrok ijlings derwaarts, kwam aldaar tegen twee ure in den morgenstond aan, en liet dadelijk in stilte het hem

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederlands Indië*, bl. 177.

aangewezen huis omsingelen. Eenig kampongsvolk en twee Mandoors, die voor dit huis de wacht hadden, namen, op de verschijning van den Onderregent, allen de vlugt, behalven de twee Mandoors, die eenigen tegenstand wilden bieden, doch dadelijk door het volk van RADÈN DJAGA MENGALA ontwapend en gevangen genomen werden. Niettegenstaande de halstarrige verzekering der twee gevangenen, dat MAAS DJAKARJA zich niet in de woning bevond, liet de Onderregent, na alvorens den muiteling uitgenoodigd te hebben, om zich gewillig over te geven, als wanneer hij zijn leven zoude behouden, het huis met geweld openen. INGEBEI HOETJIM, een naastbestaande van den Onder-regent, drong het eerst in de woning, maar werd dadelijk door MAAS DJAKARJA met twee klewang-slagen gewond. Toen schoot de Onderregent toe en lostte eene pistool, waardoor MAAS DJAKARJA aan de hand gewond werd, en ofschoon deze zich niettegenstaande zijne bekomen wonden, nog met zijne kris en eene pistool verdedigde, werd hem door den Boegineschen Mandoor BANBOE zulk een geduchte slag met eene bijl op het hoofd toegebragt, dat hij nedertuimelde. De woede van het volk van den Onderregent op den muiteling was zoo groot, dat het den eerstgemelde niet mogelijk was MAAS DJAKARJA levend in handen te krijgen. Zijn lijk werd naar *Serang* gevoerd, alwaar het behoorlijk door een ieder, die hem gekend had, erkend, en door kettinggangers, als een blijk van verachting en afschuw, naar de geregtsplaats gesleept werd. Door den scherpregter werd hem het hoofd afgehouwen, en in eene ijzeren kooi gedaan, om in het distrikt *Kolelet* aan eenen galg te worden opgehangen, ten einde de bevolking van die streken eenen regtmatigen afschrik in te boezemen. Het ligchaam van den rustverstoorder werd daarna te *Serang* verbrand (1).

---

(1) NAHUYS, *Verzameling van Officiele Rapporten*, D. II. bl. 501, 502, en D. III. bl. 7–9.

Lebak.

Lebak, ook *Labak Prahiang*, heeft zijnen naam ontleend naar zijne ligging in eene vallei *(lebak)*, die zich, van de hoogte gezien, bekoorlijk voordoet; het woord *Prahiang* schijnt ontleend van den naam van den reus van *Padjadjaran*, die ook SIOMAN genaamd werd. Dit dorp, 7 uren bezuiden *Pandeglang* gelegen, is de hoofdplaats van het Regentschap, de afdeeling en het distrikt van dien naam, en het verblijf van den Adsistent-Resident, den Militairen Kommandant en den Regent; er is hier een fort met eene bezetting. De grond is er voor verschillende voortbrengselen geschikt. De Adsistent-Resident SPANOGHE heeft hier in 1829 met veel ijver en zorg thee gewonnen en bereid, die te *Batavia* op de tentoonstelling is geweest, en hij heeft hierdoor zoowel als door vroegere pogingen bijgedragen, om de aandacht op dit belangrijk artikel te vestigen, Nabij *Lebak* worden steenkolenmijnen gevonden (1). In de omstreken zijn vele tijgers (2).

Den 24 Augustus 1825 des avonds ten half tien ure deed zich te *Lebak* een schok van aardbeving gevoelen, welke vrij hevig was, doch gelukkig geen onheil heeft te weeg gebragt (3).

Eilanden.

De eilanden, welke tot de residentie *Bantam* behooren, beslaan eene oppervlakte van 5,50 vierkante geographische mijlen of 133 vierkante palen. De voornaamste zijn: *Poeloe Tindjil*, *Poeloe Kalapa*, *Poeloe Deli*, *Poeloe Panitan*, het

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksk. Beschr. van Ned. Indie*, bl. 177.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 300 en 301.

(3) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 21.

Meeuweneiland, *Poeloe Andilem*, *Poeloe Bodoet*, *Poeloe Lawongan*, *Poeloe Papole*, *Poeloe Oelar*, *Poeloe Merak*, *Poeloe Tampaso*, *Poeloe Pandjang*, *Poeloe Lima*, *Poeloe Koekoe*, *Poeloe Doewa*, *Poeloe Pamoejang Ketjil*, *Poeloe Pamoejang Besar*, *Poeloe Tonda*, *Dwars-in-den-weg* en *Poeloe Tampoerong*.

Poeloe Tindjil.

Poeloe Tindjil, ook *Trouws-eiland* en *Trowert-Eiland*, door de Engelschen *Travers-island* genaamd, is een onbewoond eiland, dat slechts 1¼ mijl lang en ¼ mijl breed is. Het ligt ten zuiden van de residentie *Bantam*, in de *Indische zee* aan de kust van het distrikt *Tjibiliong*, tegen over den mond van de *Tjipahoed* en de *Tjimentoyang* (1), vier mijlen uit den wal, 7° 2′ Z. B. 123° 31′ O. L. (2) Het strekt zich van het oosten naar het westen uit, en is geheel met geboomte overdekt, waarboven de kokospalm zijne sierlijke kruin verheft (3). In de nabijheid is een rif. Tusschen de kust van *Bantam* en *Poeloe Tjindjil* is op sommige plaatsen geen grond te vinden, terwijl op enkele punten 40 vademen water staat (4).

Poeloe Kalapa.

Poeloe Kalapa, het *Kokosnoot-eiland* of het *Kokos-eiland*, ligt Z. W. van *Poeloe Tindjil*, mede in de *Indische zee*, in de nabijheid van de zuidkust van *Bantam*, 14 mijl westelijker dan *Poeloe Tindjil*, zuidwaârts van den mond der *Tjipatoedja*,

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 273.

(2) Van Wijk Rz., *Algemeen Aardrijkskundig Woordenboek*, op het woord *Trowert-Eiland*.

(3) Q. M. R. ver Huell, *Herinneringen van eene Reis naar Oost-Indiën*, D. I. bl. 23.

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

op 7° 6′ Z. B. en 123° 7′ O. L. (1). Het is 1 mijl lang en ½ mijl breed, en strekt zich van het oosten ten noorden, naar het westen ten zuiden uit. Men heeft er nog meer geboomte dan op *Poeloe Tindjil*, waaronder vele kokosboomen, waaraan het zijnen naam ontleent (2). Het is onbewoond, en heeft weleer tot verblijfplaats gediend van personen, die door den Sultan van *Bantam* verbannen waren (3).

Poeloe Deli.

Poeloe Deli, almede aan de zuidkust, niet ver ten westen van *Poeloe Kalapa* gelegen, is een woest onbewoond eiland, dat niets dan kokosnoten en wilde boomvruchten oplevert (4).

Poeloe Panitan.

Poeloe Panitan of *Poeloe Panaitan*, meer bekend onder den naam van het *Prinsen-eiland*, ligt aan den zuidelijken ingang van *Straat Soenda*, noordwest van de *Meeuwenbaai*, omtrent 1½ mijl van den Javaanschen wal, doch ruim 6 mijlen van dien van *Sumatra* (5), op 6° 25′ Z. B. en 123° 1′ O. L. (6). Twee heuvels, een aan het oosteinde en een wat meer zuidelijk, veroorzaken dat men het zelfs op eenen tamelijken afstand zien kan, bijzonder die, welke in het oosten ligt, en daarom bij de zeelieden onder den naam van den *Hoogen Heuvel* bekend is (7).

---

(1) J. van Wijk Rz., *Supplement op het Algemeen Aardrijkskundig Woordenboek*, op het woord *Clappus*.

(2) Mss. aanteekeningen, mij gunstig ten gebruike verstrekt door den Heer M. D. Teenstra.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 274.

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(5) Stavorinus, *Reize naar Batavia*, D. I. bl. 172.

(6) Van Wijk, *Aardrijksk. Woordenb.* op het woord *Prinsen-eiland*.

(7) Stavorinus t. a. p.

Het beslaat eene oppervlakte van 8 vierkante geographische mijlen of 73 vierkante palen (1), en is van het westen naar het oosten 4½ en van het noorden naar het zuiden 3 mijlen lang en door een steenen rif omgeven (2), dat aan de zuidwestzijde wel 1½ mijl in zee uitsteekt en gevaarlijk is voor de schepen, die de zoogenoemde *Behouden passage* willen uitvaren (3). Men heeft op dit rif, vooral aan den west- en zuidhoek, eenige kleine eilandjes, die echter van geen belang zijn; het grootste ligt aan den zuidhoek, en is bijna ½ mijl lang, doch ongenaakbaar (4). In het zuidwesten is eene diepe baai, de *Kasuarisbaai*, waarin van 3 tot 30 vademen water staat (5). Men kan, in geval van nood, zoo in die baai als in het noordwesten en elders ten anker komen, doch het is beter dit niet te doen, en den wal van *Java* te trachten te bereiken. Aan de zuidwestzijde, diep in de baai, zijn twee riviertjes met zoet water (6).

Het eiland is overal met altijd groenend geboomte bedekt, dat verfhout oplevert, en den voorbijvarenden zeeman geen onaangenaam gezigt verschaft (7). Men heeft er schoon wild, vooral gevogelte (8). Tot aan 1694 was het onbewoond; naderhand diende het tot eene plaats van ballingschap voor Bantammers, die eenig misdrijf gepleegd hadden of bij den Sultan in ongenade vervielen. Gewoonlijk echter wisten zij er spoedig af te komen en zich in eenig afgelegen gedeelte van de Bantamsche bovenlanden te verschuilen. In 1780 was hier het dorp *Samadang*, aan de *Kasuarisbaai*, met eene bevolking van 2000 zielen, onder het hoofd Kjahi Loera Alipa. Van tijd tot tijd vestigden zich hier inwoners van

(1) Roorda van Eysinga t. a. p.
(2) Valentyn, *Oud- en Nieuw-Oost-Indiën*, D. IV. St. 1. bl. 3.
(3) Stavorinus t. a. p.
(4) Valentyn, t. a. p.
(5) Roorda van Eysinga t. a. p.
(6 Valentyn, t a. p.
(7) Stavorinus t. a. p.
(8) van Wijk t. a. p.

Tjiringin, om er den landbouw uit te oefenen, doch deze hebben het om de geweldenarijen der zeeroovers verlaten. Thans komen er in den oostmoesson eenige visschers wonen, om er schildpad, tripang en schelpen in te zamelen (1).

Op dit eiland ligt begraven JOHANNA VAN DE WIJNGAARDEN, huisvrouw van ABRAHAM DE HAEN, die, na den 26 October 1671 met vrouw en vier kinderen het vaderland te hebben verlaten, in *Straat Soenda* zijne vrouw verloor, terwijl hij zelf 17 dagen later te *Batavia* overleed. Zijn tweede zoon MATTHEUS, toen een jongske van 8 jaren, werd in het jaar 1725 Gouverneur-Generaal van *Nederlands Indië* (2).

Door de ligging van dit eiland in den mond der *Straat Soenda*, heeft men twee doortogten, om die uit en in te loopen; de eene, welke tusschen *Poeloe Panitan* en den vasten wal van *Java* doorloopt, heeft den naam van *Behouden passage* of de *Prinsenstraat*, en wordt meest gebruikt door de aankomende schepen, welke in den zuidoost-moesson de straat in willen varen, om digt langs den opperwal van *Java* zeilende, ankergrond te bekomen, en geen gevaar te loopen, met de stroomen, welke in dien tijd sterk om de west de straat uitloopen, weder in zee gedreven te worden. De andere doortogt, door de zeelieden het *Groote Gat* genoemd, wordt ook wel gebruikt, om *Straat Soenda* gedurende de zuidoostmoesson in te komen; doch dit geschiedt met de grootste moeite onder een langdurig worstelen tegen de zwaarste winden en stroomen, zoodat het niet zeldzaam is, vijf of zes weken te sukkelen over eenen afstand, die in de westmoesson veeltijds in tweemaal zoo vele uren wordt afgelegd (3).

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, bl. 274 en 275.
(2) VALENTYN, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, D. IV. St. I. bl. 317.
(3) STAVORINUS, *Reize naar Batavia*, D. I. bl. 172 en 173.

Het Meeuweneiland.

Het *Meeuweneiland*, in de *Meeuwenbaai* aan de westkust van *Bantam*, is onbewoond en zeer ongezond, zoo als gebleken is, toen de Gouverneur-Generaal DAENDELS het, zoo als wij hier boven gezien hebben (bl. 184), in het begin dezer eeuw wilde versterken (1).

Poeloe Andilem en Poeloe Bodoet.

In de *Welkomstbaai* liggen drie onbewoonde eilandjes, van welke twee *Poeloe Andilem* en het derde *Poeloe Bodoet* geheeten wordt, welk laatste ten N. O. van de beide eerstgenoemden ligt (2).

Poeloe Lawongan en Poeloe Papolé.

Poeloe Lawongan en *Poeloe Papolé*, die beide almede onbewoond zijn, liggen in de *Peperbaai*, het eerste in het midden der baai; het andere meer noordoostwaarts (3).

Poeloe Oelar.

Dit eiland ligt noordwestwaarts van *Tandjong Lineng*, noordwaarts van *Anjer* en westwaarts van het dorp *Tjigading* (1).

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D II. bl. 275.
(2) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(3) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(4) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.

Poeloe Merak en Poeloe Tampaso.

Poeloe Merak, *Poeloe Mejrakh* of *Poeloe Marak*, ligt nabij de westkust van *Java*, N. W. van de *Baai van Anjer*, westwaarts van het onderdistrikt *Bodjanagara* en oostwaarts van het eiland *Dwars-in-den-weg*. Daarop zijn nog overblijfselen van batterijen, welke op last van den Gouverneur-Generaal DAENDELS zijn aangelegd, om de *Straat Soenda* te verdedigen (1). Een weinig meer noordelijk ligt het onbewoonde eiland *Poeloe Tampaso* (2).

Poeloe Pandjang.

Poeloe Pandjang, het *Lange eiland* of het *Langwerpige eiland*, ligt vooraan in de *Baai van Bantam*, op twee uren afstands N. van de stad van dien naam. Het is 1 uur lang en ½ uur breed. De bodem bestaat uit koraalrots, die zich uit de zee als eenen berg gevormd heeft, even daar boven uitsteekt en met aangespoelde aarde bedekt is, welke vruchtbaar is, zoodat het kokosnoten, pisang, rijst en eenige veldvruchten oplevert. Er is echter geen drinkwater, waarom dit van *Bantam* moet worden aangebragt, hetwelk een groot bezwaar is voor de bevolking, uit ongeveer 230 Boeginezen, Boetonnezen, Javanen en Sumanappers bestaande. Zij staan onder een inlandsch Hoofd, dat onder *Bantam* behoort en het Gouvernement, naar zijn vermogen, hulp en ondersteuning verleent, hetzij tegen de zeeroovers, die de *Straat Soenda* onveilig maken, hetzij tegen oproerlingen in de *Lampongs*. Deze eilanders zijn dapper en braaf, en men treft onder hen goede zeelieden aan, waardoor zij bij de zeeroovers gevreesd

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschrijving van Nederlands Indië*, bl. 166 en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 275.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

zijn. De vrouwen zijn er leelijk en de kinderen zeer schuw. Bij gebrek aan water zijn zij morsig, daar zij zich niet kunnen baden dan in de zee, hetgeen zij ongaarne doen. Zoowel aan hunne onzindelijkheid, als aan het brakke drinkwater, worden de huidziekten, waarmede zij behebt zijn, toegeschreven.

Er zijn op dit eiland geene straten of geregelde wegen; de huizen staan er verward dooreen en zijn op palen 2,80 ellen boven den grond gebouwd; bevatten een groot en twee kleine vertrekken, doch hebben geene schoorsteenen, zoodat de rook, welke door eene opening in het dak een uitkomen zoekt, alles besmet en vuil maakt. Aan het strand vindt men een speelhuisje, dat voorheen gediend heeft tot lustplaats voor Europesche Ambtenaren, die in de residentie *Bantam* geplaatst waren. Vroeger was hier eene groote kalkbranderij, welke de bevolking zeer tot voordeel strekte; deze is echter in verval geraakt, doch zou met geringe kosten weder in werking kunnen gebragt worden, terwijl de koraal of klipsteen, waaruit de kalk gebrand wordt, hier in overvloed voorhanden is (1).

Poeloe Lima, Poeloe Koekoe, Poeloe Doewa, Poeloe Pamoejang Ketjil en Poeloe Pamoejang Besar.

Deze vijf eilanden liggen in de *Baai van Bantam*, *Poeloe Lima* en *Poeloe Koekoe* ten zuiden, *Poeloe Doewa* zuidoostwaarts, *Poeloe Pamoejang Ketjil* in het oostzuidoosten en *Poeloe Pamoejang Besar* oostwaarts van *Poeloe Pandjang* (2).

Poeloe Tonda.

Poeloe Tonda is een aanzienlijk eiland, op 3 uren afstand van de Noordwestkust van *Bantam*, ten N. van *Ponthang* (3).

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Nederl. Indië*, bl. 166 en 167 en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 275 en 276.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 276.

(3) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.

Dwars-in-den-weg.

Het eiland *Dwars-in-den-weg*, in het Engelsch *Middle Island* of *Thwart in the way*, draagt met regt dien naam, wegens zijne ligging dwars in het vaarwater, in het naauwste gedeelte van *Straat Soenda*, 2 mijlen Noord ten Oosten van *Anjer*, over den *Varkenshoek* op *Sumatra* (1), op 5° 55′ Z. B. 123° 29 O. L. (2). Het is niet groot, maar laag, onbewoond en met digt geboomte bezet, en heeft hier en daar riffen, welke er van afsteken.

In de engte, welke door het eiland in twee deelen gesplitst wordt en mede *Dwars-in-den-weg* genoemd wordt, loopt gedurende het geheele jaar een sterke stroom, zoo om de Noordoost als om de Zuidwest, nadat de Ooste- of Westewinden waaijen, volgende de stroom de doorgaande winden. Het gebeurt echter somtijds wel, dat de stroom voor eenen korten tijd tegen den wind oploopt. Tusschen het eiland *Dwars-in-den-weg* en den wal van *Java* schijnt zelfs een geregelde loop plaats te hebben (3).

Tampoerang.

Tampoerang, of *Toppershoedje*, ook wel *Smalkaap* geheeten, ligt tusschen *Dwars-in-den-weg* en *St. Nicolaaspunt* (4). Het is een klein eiland of rots, overal met kreupelbosch bewassen, en zoo steil dat men er digt tegen aan nog vijftig vademen water heeft (5). Het doet zich als eenen hoogen groenen valhoed, of liever zeer grooten grasgroenen

(1) Stavorinus, *Reize naar Batavia*, D. I. bl. 175.
(2) Van Wijk, *Aardrijkskundig woordenboek*, art. *Middle*, N°. 12.
(3) Stavorinus, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III, D. II. bl. 276.
(5) Stavorinus, *Reize naar Batavia*, D. I. bl. 176.

hooiberg voor, waarvan het den naam van *Toppershoedje* ontleent (1).

De Residentie Batavia.

Ligging.

De residentie *Batavia* paalt ten Oosten aan de residentie *Krawang*, van welke zij door de *Tjitaroem* gescheiden wordt, ten Zuiden aan *Buitenzorg*, ten Westen aan de *Tjidoerian*, die haar van *Bantam* scheidt, en wordt ten Noorden door de *Zee van Java* bespoeld (2). Zij strekt zich van 124° 2′ tot 125° 3′ O. L. uit.

Naamsoorsprong.

Deze residentie ontleent haren naam van de stad, die ingevolge besluit van de Oost-Indische Compagnie van 4 Maart 1621, even als het kasteel, aldus naar de Batavieren genoemd werd (3).

Verdeeling.

De residentie is in vier kwartieren verdeeld; het *Noorderkwartier*, het *Oosterkwartier*, het *Westerkwartier*, en het *Zuiderkwartier*.

Het *Noorderkwartier*, of de stad met hare voorsteden, is een langwerpig vierkant, dat zich van de zee langs de *Ankee* tot de tolbrug bij *Pising*, binnen de zuider ringsloot en de *Grogol*, langs *Daalzigt* of *Djati*, uitstrekt, en daarop bezijden de grenzen der noordelijke landen *Karet*, *Menting*, *Kramat*, *Tanah tinggi* en *Struiswijk*, welke allen tot de Ommelanden behooren, langs de *Sonthar* tot de *Toegoe*, en eindelijk

(1) M. D. Teenstra, *De Vruchten mijner Werkzaamheden gedurende mijne reize over de Kaap de Goede Hoop naar Java*, D. I. St. I. bl. 52.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 26 en 27.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 316.

langs deze weder tot aan het zeestrand bij *Kampong Baroe* nabij *Tandjong Priok* voortloopt. Dit kwartier bestaat uit zeven distrikten (1); welke weder in vier en twintig wijken verdeeld zijn, als: *Spinhuisgracht*, *Pasar Boerong*, *'s Lands werf*, *Stadhuis*, *Zuider-Voorstad*, *Antjol*, *Sonthar*, *Voorburgsgracht*, *Buitenkerk*, *Jakatra*, *Goenong Sahari*, *Weltevreden*, *Kamajoran*, *Tanah-abang*, *Koningsplein*, *Kampong Scott*, *Rijswijk*, *Noordwijk*, *Molenvliet*, *Prinsenlaan*, *Krokot*, *Kerkhof*, *Kampong Doeri* en *Kampong-Baroe* (2).

Het *Oosterkwartier*, of *Djati nagara*, ten Oosten door de *Tjitaroem*, ten Westen door de *Toegoe* en de *Sonthar* begrensd, bevat 30 zoo groote als kleine partikuliere landen, waarvan slechts vier, te weten: *Tanah-Serani*, *Blintjong*, *Babalang* of *Moeara-Bekasi*, en *Tjabang* door Chinezen bezeten worden; terwijl de voornaamste in handen van Europeanen, en de overige in die van inlanders zijn. In dit kwartier liggen uitgestrekte streken gronds, vooral op het groote land *Tjikarang*, door gebrek aan de noodige handen ter bearbeiding geheel onbebouwd, en is de bevolking dan ook zeer gering (3).

Het *Westerkwartier* of *Tangerang*, ten Oosten door de *Angkee* en ten Westen door de *Tjidoerian* of *Tjikandi* bespoeld, telt eene bevolking van 100,000 zielen. In dit kwartier zijn 57 partikuliere landen, waarvan in 1835 niet meer dan 9, te weten: *Rawa-Bowaja*, *Zwanenzang*, *Victoria*, *Tjikoja*, *Sela-Padjang*, *Serpong*, *Kampong-Doeri*, *Bergzigt* en *Pasir*, door Europeanen bezeten werden. Deze landen tellen slechts eene bevolking van 8000 hoofden, wonende de overige bevolking alzoo op landerijen van Chinezen of inlanders, welke laatste er evenwel slechts vijf hebben, namelijk: *Kodja*, *Grinding*, *Krawatte*, *Tirgakassa*, en *Kalidras* (4).

---

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 27.

(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië*, bl. 188.

(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 28 en 52.

(4) Het zelfde werk, bl. 28, 51 en 52.

Het *Zuiderkwartier* of *Meester Cornelis*, dat tusschen de *Sonthar* en de *Angkee* ligt, telt 100 landerijen, onder welke kleine of zoogenaamde vrije landjes ter breedte van slechts 7, 8, 10 en 12 roeden. Hier bezitten de Chinezen slechts het land *Tjilidoek*, en nog drie kleine landen, terwijl het overige van den grond aan Europeanen toebehoort (1).

Bestuur.

Deze residentie staat onder het bestuur van eenen Resident en twee Adsistent-Residenten, eene voor de stad en een voor de ommelanden (2).

Voorts hebben de zeven distrikten van het *Noorderkwartier* eenen inlandschen Kommandant tot Hoofd, die op voorstel van den Resident, door den Gouverneur-Generaal benoemd wordt; behalve het zesde of *Chinesche Kamp*, dat door een Kapitein der Chinezen bestuurd wordt (3). Bovendien zijn nog drie Europesche Schouten met het handhaven der openbare orde van dit kwartier belast, de eene op de *Pasar Baroe*, de tweede in de stad bij de voormalige *Diestpoort*, en de derde insgelijks in de stad, bij de Werf geplaatst (4). Over ieder der vier en twintig wijken van het *Noorderkwartier* is eene Europesche Wijkmeester geplaatst (5). In het Oosterkwartier is een Europesche Schout te *Djati nagara*. Het Westerkwartier staat onder het bestuur van eenen Europeschen Hoofdschout te *Tangerang*, en eenen Onderschout te *Tandjong knik*, en het Zuiderkwartier heeft eenen Europeschen Onderschout te *Meester Kornelis*, benevens eenen Inlandschen Demang te *Kabajoran* (6).

---

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 28 en 52.
(2) Het zelfde werk, bl. 28.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 326.
(4) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 28 en 29.
(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 329.
(6) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 29.

Alle de landeigenaren staan ten aanzien der politie onder den Resident en in het belang der bevolking, die op hunne landen woont, heeft het Gouvernement zeer goede bepalingen gemaakt, waardoor de magt der landeigenaren bijzonder beperkt, de regten van den inlander gehandhaafd en knevelarijen voorgekomen worden. Het valt echter der politie niet gemakkelijk, immer een wakend oog over alle de handelingen van sommige landheeren te houden, en het is dus niet te verwonderen, dat de bepalingen wel eens overtreden worden (1).

Gedaante en grootte.

De Residentie *Batavia* vormt een onregelmatig langwerpig vierkant. De oppervlakte beslaat volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening op de jongste hydro- en topographische kaarten, met de onderhoorige eilandjes, ruim 44 vierkante geographische mijlen, of 1001 vierkante palen, en zonder die eilandjes ruim 40 vierkante geographische mijlen of 977 vierkante palen.

Luchtgesteldheid.

De lucht is zoo te *Batavia* als in den omtrek veelal vochtig en ongezond, hetwelk aan de lage, altijd stinkende en pestdampen uitwasemende moerassen en waterplassen, in welke die stad gelegen is, moet worden toegeschreven. Dit was evenwel vroeger meer dan thans het geval, aangezien men de omstandigheden, welke die ongezondheid veroorzaakten, zoo veel mogelijk heeft zoeken weg te nemen. Ten dien einde heeft men grachten en sloten gedempt; de modderpoelen aan de noordzijde van de stad opgehoogd, de oude binnen- en buitengrachten uitgebaggerd, leerlooijerijen verplaatst, en de

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 327.

zeehoofden verlengd, dit laatste vooral met het doel, om het aangroeijen van de bank aan den mond der Groote rivier te verhinderen (1). Zuidwaarts gaande wordt de lucht zuiverder en veel gezonder, en op eenige palen afstand van de stad, is zij zeer heilzaam (2). *Molenvliet*, *Rijswijk*, *Noordwijk*, het *Koningsplein*, *Weltevreden* en andere meer Zuidwaarts naar den kant van *Buitenzorg* gelegene plaatsen, zijn evenwel niet ongezond, en worden daarom tegenwoordig ook grootendeels, zoo niet uitsluitend, door de Europeanen bewoond (3).

Over het algemeen is het er zeer heet. De barometer is aan weinige verandering blootgesteld, en staat meestal op 29 duim en 10 lijn. De thermometer van Fahrenheit staat des nachts gemeenlijk op 75° en des middags 85° à 86° (4). Langs de noordkust staat de thermometer des morgens te 6 ure 3° lager dan des avonds te 9 ure. Een uur Zuidwaarts in het binnenland, zoo als te *Rijswijk* en te *Weltevreden*, is de stand in het algemeen 2° lager dan aan de stranden. Eenige naauwkeurige aanteekeningen in 1820 te *Weltevreden* gehouden, hebben de gemiddelde uitkomst opgeleverd, als volgt:

MAAND.	's morgens 6 ure.	's middags 12 ure.	's avonds 9 ure.
Januarij. . . .	79.	86.	81.
Februarij. . .	77.	87.	80.
Maart.	77.	86.	80.
April.	74.	87.	79.
Mei.	75.	88.	84.
Junij.	72.	87.	79.

In Mei 1821 was de stand van den thermometer bijzonder hoog: schier elken dag stond hij op den middag boven 90°

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 27.

(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië*, bl. 180.

(3) Kussendrager, t. a. p.

(4) M. D. Teenstra, *de Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 279.

en verscheidene dagen op 91°, 92° en 93°. De sterfte der choleralijders was in die maand zeer groot (1). Zoo stierven er te *Batavia*:

den	6	Mei	105
»	7	»	114
»	8	»	112
»	9	»	158
»	10	»	109

dus in vijf dagen 598 menschen (2).

De hitte was gloeijend en het aardrijk spleet wijd open. Op de meeste dagen dezer maand was het des namiddags te 3 uren nog heeter dan op den vollen middag. Aan strand is in die maand in de schaduw eene hitte van 102° waargenomen (3). Op die zelfde hoogte moet de thermometer den 17 Augustus 1822 in de schaduw des voormiddags te elf ure hebben gestaan (4).

De bewoners.

Onder de Europesche bewoners van *Batavia* zijn vele nakomelingen van Portugezen en andere Europeanen, die bij inlandsche vrouwen kinderen verwekt hebben.

De inlandsche, dat is: de Mohhammedaansche bevolking, bestaat uit Ambonezen, Arabieren, Balinezen, Bandanezen, Boeginezen, Boetonnezen, Javanen, Makassaren, Maleijers, Mandarezen, Mooren, Sumbanezen en Papangers (5).

De bevolking van de residentie *Batavia* beliep in 1841 bijna 237,000 zielen, als: 2937 Christenen en Joden, 31,970 Chinezen,

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 317.

(2) Teenstra, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 290.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(4) *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad* van 1823, N°. 15.

(5) Roorda van Eysinga, bl. 325.

196,34 inlanders, 605 Mooren en Arabieren, en 5059 slaven (1).

Karakter.

Alle de inboorlingen van *Java*, van welke natie zij ook afstammen, hebben zeer veel van het oorspronkelijke karakter hunner voorouderen verloren, en schijnen zoo door den handel, als door gemengde huwelijken, tot een volk te zijn vereenigd.

Deze bevolking is niet zoo eenvoudig en onverbasterd als de *Berg-Javaan* van het westelijke *Java*, maar veel verlichter en beschaafder door hunnen omgang met Europeanen en andere Christenen. Zij onderscheidt zich echter bijzonder gunstig, en behoeft in zedelijkheid voor de bevolking van menige belangrijke stad in *Europa* niet te wijken; maar overtreft zelfs vele in ingetogenheid en matigheid (2).

Godsdienst.

De godsdienst is de Mohhammedaansche, welke hier stipter dan in de binnenlanden of *Bantam* wordt waargenomen.

Bij de volksfeesten, ziet men te *Batavia* nu èn dan *barongan*, zijnde reusachtige beelden van eene ligte stof, binnen welke twee mannen geplaatst zijn, die ze opligten, ronddraaijen en doen voortgaan; deze beelden zijn nog overblijfselen van voorstellingen uit de Hindoesche fabelen, en strijdig met de beginselen van het Islamismus, waarbij dergelijke voorstellingen verboden zijn. De weldenkende inlanders keuren dan ook het vertoonen van *barongan* af, die maar al te zeer aantoonen, dat het volk hier nog van het zuurdesem der afgodendienst doortrokken is; echter is het niet uit opzettelijke

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 32.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

afgoderij, maar als een gevolg van de aloude gewoonten te beschouwen, die zoo noode door den inlander worden afgelegd (1).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

Huisdieren.

Onder de huisdieren in deze residentie telt men veel rundvee, buffels, paarden, varkens en hoenders (2).

Op de veeteelt legt men zich ijverig en doorgaans met goed gevolg toe. Wij deelen hieromtrent de volgende opgave mede:

		Paarden.	Buffels.	Koebeesten.
1830.	Zuiderkwartier	158	9,845	954
	Westerkwartier	717	28,116	900
	Oosterkwartier	82	11,420	910
	Totaal	957	49,381	2,764
1831.	Zuiderkwartier	423	10,882	1,981
	Westerkwartier	688	36,587	570
	Oosterkwartier	230	13,267	2,739
	Totaal	1,341	60,736	5,290
1832.	Zuiderkwartier	645	10,582	1,563
	Westerkwartier	853	34,261	579
	Oosterkwartier	355	15,363	353
	Totaal	1,853	60,206	2,495 (3)

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 325 en 326.

(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Nederl. Indië*, bl. 181.

(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 53.

Men heeft tot dusverre geene paardenstoeterijen. De binnenlandsche paarden worden uit *Kadoe*, de *Preanger-regentschappen* en *Buitenzorg* en de buitenlandsche van *Timor*, *Makassar* en *Bima* aangebragt (1). De buffels worden er uit *Bantam* en *Buitenzorg* aangevoerd (2).

Wilde dieren.

Uit hoofde van de menigte landgoederen, welke men in deze residentie aantreft, heeft men er geen verscheurend gedierte. Slechts zeldzaam doet zich een tijger in de *Ommelanden van Batavia* op. In het *Oosterkwartier* echter, waar de grond minder bebouwd is, komen wel eens tijgers uit het *Krawangsche* over. Zoo werd onder anderen, den 28 December 1841, een inlander uit de kampong *Tjikadokan*, met name Bapa Kaira, toen hij uit een bosch kwam, waar hij hout gekapt had, onverwachts door twee tijgers aangevallen, die hem wel op het toesnellen van eenig kampongvolk loslieten, maar Bapa was reeds bezweken en zijn hoofd door de tijgers verbrijzeld (3).

Aan den mond der rivieren treft men ook eenen grijzen otter, met harige zwemvoeten, aan, die veel overeenkomst heeft met den zeeotter (*lutra marina*, *mustela lutris Linnaei*) (4).

Land- en Waterdieren en visschen.

Aan de stranden en in sommige rivieren wemelt het van krokodillen en leguanen, ook zee- en riviervisch treft men er in overvloed aan (5).

---

(1) Kussendrager, t. a. p. en Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 323.

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(3) Het zelfde werk, bl. 323.

(4) Het zelfde werk, bl. 324.

(5) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Nederl. Indië*, bl. 181.

Plantenrijk.

In de residentie *Batavia* worden geene wouden aangetroffen; deze zijn reeds lang ter dienste der suikerfabrijken geveld. Hier en daar, zoo als te *Bekassi*, vindt men eenig djatichout (1). Vroeger werd er in de *Bataviasche Ommelanden* veel suiker verbouwd, thans echter liggen deze velden in hooge dorre akkers herschapen, welke slechts een weinig onvoedzaam gras voortbrengen, terwijl de meeste suikermolens afgebroken zijn. De voornaamste reden van het verval der suikerteelt is, dat de kosten van den bouw en verdere bewerking van den suiker te groot zijn naar evenredigheid van de opbrengst, terwijl de rijstbouw, welke veel mindere kosten vereischt, veel voordeeliger rekening geeft (2). Boomvruchten zijn hier overvloedig; de pompelmoezen, manggestans, mangga's en ramboetans zijn hier beter dan elders. De kaneelboom van *Ceylon*, en de muskaatnotenboom uit de *Molukkos* herwaarts overgeplant, en de kakao komen op eenige kampongs bij uitstek goed voort. De *tjangkalakh* of smeerboom, van wiens vruchten kaarsen gemaakt worden, die in fijnte en zuiverheid de spermaceti op zijde streven, en de kokosboom, die zeer goede olie geeft, groeijen hier bij uitnemendheid welig. Van tuingroenten, die hier overvloediger dan op andere plaatsen zijn, wordt door de Chinesche warmoeziers veel werk gemaakt. Allerlei aardvruchten, betel en Turksche tarwe worden hier mede met goed gevolg verbouwd. Voorts wordt de Havanna-tabak in de omstreken van *Batavia* met gunstigen uitslag aangekweekt en komt het hennipzaad, vooral op het landgoed *Tjikoya*, voorspoedig op; terwijl in het *Westerkwartier* ook nog eene soort van gerst (*djali*) met goed gevolg verbouwd wordt (3).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 324.

(2) Teenstra, *De vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 86.

(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 51. Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

Delfstoffenrijk.

Het rijk der delfstoffen levert in de residentie *Batavia* weinig merkwaardigs op.

De grond.

In deze residentie is de grond niet zoo vruchtbaar als in vele andere streken van *Java*, hetwelk men niet slechts aan de felle hitte, maar ook aan gebrek van water op verschillenden punten toeschrijft (1). De kleur van de aarde is donkerbruin (2). De kust aan de *Zee van Java* is laag, moerassig, ongezond en de verblijfplaats van krokodillen (3).

Bergen.

Deze bestaan hier niet; naar de zuidzijde verheft zich de grond allengskens, en maakt den voet van het gebergte van *Buitenzorg* uit (4).

Aardbevingen.

De aardbevingen, welke hier gewoonlijk eene rigting van het Oosten naar het Westen hebben, gaan somtijds vergezeld van een zwaar onderaardsch geluid en zeeschuddingen; de barometer daalt van 1 tot 5 strepen. De voornaamste hadden plaats op den 13 Februarij 1684; 5 Januarij 1699, des nachts te twee ure, die zich zeer sterk deed gevoelen, de *Tjiliwong*, de grachten van *Batavia* en de *Tjidani* opstopte, vele huizen op *Batavia* en zelfs in de *Lampongs* op *Sumatra* deed instorten en zich verder op *Sumatra* deed

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Nederl. Indië*, bl. 180.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 322.
(3) Het zelfde werk bl. 319.
(4) Het zelfde werk bl. 322.

gevoelen, terwijl 28 menschen daarbij het leven verloren; 24 Augustus 1757; 14 Mei 1758; 25 Januarij 1769; 10 Mei 1772; 4 Januarij 1775, bij volle maan; 12 Februarij 1778, bij volle maan; 28 Julij 1779, bij volle maan; 22 Januarij 1780, bij volle maan; die zeer hevig was, veel schade aanrigtte en in *Straat Soenda* gevoeld werd; 9 September 1823, des morgens te 8 ure, die vrij sterk was, op *Rijswijk* gevoeld werd en eene aandoening veroorzaakte, gelijk aan die, welke zeeziekte vooraf gaat; 31 October 1831, die nog heviger op *Batavia* was, zoodat deuren en vensters zich bewogen en de hangstolpen heen en weder slingerden; de lucht was betrokken, drukkend, zonder wind; 24 November 1833, en 10 October 1834 (1). Bij deze laatste werd de residentie des morgens te half zes ure hevig geschokt, zij hield zeer lang aan, ging met een sterk onderaardsch gedruisch gepaard en deed de verschrikte inwoners hunne op- en nederwaarts bewegende woningen in allerijl verlaten. Vele belangrijke, zoo bijzondere als openbare gebouwen, waaronder het paleis te *Weltevreden*, het stadhuis en het landspakhuis te *Batavia*, werden bij die gelegenheid aanmerkelijk beschadigd (2).

Wegen.

De wegen in deze residentie zijn onder drie klassen gerangschikt en worden over het algemeen voortreffelijk in stand gehouden. De groote militaire weg loopt in deze residentie van *Tjikandi* eenigzins kronkelende naar *Tangerang*, vandaar omtrent in eene regte lijn langs de *Mookervaart* naar *Batavia*; voorts over *Weltevreden*, *Meester Cornelis* en de partikuliere landerijen *Tandjong-oost*, *Tjimangis* en *Tjibinong* naar *Buitenzorg*. Van *Batavia* loopt hij westwaarts naar *Bantam*, en zuidwaarts naar *Buitenzorg*. Hij loopt zuidelijk tot aan den

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 321 en 323.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 57.

19de merkpaal, makende aldaar de grensscheiding tusschen *Batavia* en de residentie *Buitenzorg* uit (1).

Om de oost loopt de weg van *Batavia* naar de residentie *Krawang*. In de Bataviasche distrikten over *Djati-Negara* en de pasar *Poeloe Gadong*, en van daar over de landen *Tjakoeng* en *Oedjong Menting* naar *Bekassi* tot *Tandjong Poera*, aan de *Tjitassem*, waar de 37ste merkpaal staat en de residentie *Krawang* een begin maakt. Van dezen weg loopt een andere noordelijk, over het land *Soeka-poera* en *Toegoe*, naar *Tjilientjing* aan het zeestrand, en een tweede zuidelijk over *Djati Negara*, *Pondok Bamboe*, *Pondok-Gedeh* en *Krojong*, naar *Tjiliengsi*, in het *Buitenzorgsche*. Tusschen dezen laatsten en den grooten postweg is eene communicatie over het land *Pondok-Gedeh*, noordelijk van *Tandjong-oost* (2).

In het *Oosterkwartier* vindt men eenige binnenwegen tot communicatie met bijzondere landen, gelijk van *Tjakoong* naar *Tjilientjing* en van *Pondok-Bamboe* naar *Pondok-Gedeh* en *Tjiliengsi*. Om de zuid loopt een rijweg naar *Buitenzorg*, de *Westerweg* genaamd, over *Tanah-abang* en de landen *Laanhof*, *Grogol*, *Tanah-koesir* en *Simplicitas*, welke boven *Grogol* over hoog grasland, doch tusschen *Tanah-abang* en *Grogol* door zeer lage landen loopt. Ook de oude weg, loopende van den *Westerweg* bij *Trogon* over *Rampoa* langs *Simplicitas* en *Pandok-Petoeng* naar *Tjipoetat*, is thans weder hersteld, waartoe men bij het landhuis *Rampoa* eene nieuwe brug over de *Passangrahan* heeft geslagen. De afvoer van produkten is daardoor aanmerkelijk gemakkelijker gemaakt, terwijl voorts nog eene communicatie is geopend met den weg van *Tangerang* naar *Buitenzorg*, over de landen *Sawagan* en *Bamboe-Apoes* naar *Tjipotat*. Een tweede rijweg loopt in de zelfde rigting over de meer oostelijk gelegene landen *Gandaria* en *Lebak-Boeloes*; daarenboven heeft men van deze beide wegen nog verscheidene andere kleinere naar de verschillende partikuliere landen, welke in dit kwartier gelegen zijn (3).

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*; B. III. D. II. bl. 327. Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 41.

(2) Kussendrager, bl. 41 en 42.

(3) Kussendrager, bl. 42 en 43.

Om de west heeft men wegen van *Tangerang* naar *Buitenzorg*, in eene zuidoostelijke rigting over *Bergzigt*, *Djilitrang*, *Djampang-ilir* en *Parong*, van *Tjilidoek* naar *Bergzigt*, van *Rijswijk* naar het *Koningsplein*, en van daar naar het paleis *Weltevreden*, welke laatste over de *Willemsbrug* loopt en den naam draagt van *La belle alliance*. In het *Westerkwartier* zijn van *Tangerang* nog twee wegen, een naar *Djassinga* tot *Lenkoëng*, de andere tot *Buitenzorg*. Ook van *Tangerang* naar *Katapang* en verder tot *Toäsi* of *Tandjong-Kaik* is een goede weg; en een tweede van *Batavia* derwaarts loopt langs het zeestrand van *Ankee*, over de landen *Kapok*, *Kamal*, *Pakajangan*, *Kramat* en *Karang-Serang*, en snijdt eenen arm der *Tjidani*, waar deze *Tandjong-Boerong* genaamd wordt. Bij de *Ankee* is een *sasak* of overvaart. Op *Katapang* komt een weg uit van *Tanara*, langs *Passilian* en *Passer-mauk*, altijd bezijden het zeestrand; en van *Tanah-abang* is nog een weg achter het *Koningsplein* over *Manga-monjet* naar den weg van *Parapattam*, zijnde bij *Tanah-abang* in 1832 eene nieuwe brug gelegd (1). Geen dezer wegen is bestraat, maar meest allen zijn begrind. In het algemeen zijn zij in eenen goeden staat en kunnen, met weinig uitzondering, zelfs in den regentijd door militaire kolonnes gebruikt worden (2). De binnenweg van *Tanah-abang* over *Karet*, *Koeningan* en *Tjondet* naar den binnenweg van den kruisweg te *Parapattan*, achter *Matraman*, *Kampong-Malayoe* en *Tandjong West* naar *Buitenzorg* loopende, is echter voor aanmerkelijke verbetering vatbaar (3).

De verpligting, om deze verschillende wegen te onderhouden, rust voor die der eerste klasse, welke den grooten postweg en zijne noodzakelijke zijtakken bevat, geheel en uitsluitend op het Gouvernement. Die der tweede klasse, bestaande in de groote binnenwegen, aangelegd voor de gemeenschap der partikuliere landerijen, onderling, en in het

---

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 43.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 327.
(3) Kussendrager, bl. 44.

belang van hunne communicatie met den grooten postweg en de onderscheidene inrigtingen van policie, worden daarentegen door de opgezetenen dier landerijen bekostigd. Deze moeten in eenen berijdbaren staat gehouden werden, doch behoeven niet begrind te zijn (1). De bruggen over waterleidingen komen ten laste dergenen, die van deze laatste het voordeel trekken; de zoodanige, welke niet in deze categorie vallen, komen in zoo verre ten koste der regering, dat deze de bouwstoffen, zoo als hout, kalk, steen en ijzer verstrekt, terwijl de daarbij vereischte handenarbeid echter door de opgezetenen der genoemde landen verrigt wordt. De wegen der derde klasse zijn minder bruikbaar, worden zelden door rijtuigen bereden en behoeven ook slechts, naar gelang der omstandigheden, voor karren, paarden en voetgangers in bruikbaren staat te worden gehouden, hetgeen geheel geschiedt door de opgezetenen der bijzondere landerijen (2).

Wateren.

De binnenlandsche gemeenschap wordt in deze residentie nog aanmerkelijk verligt en bevorderd door de talrijke rivieren, kanalen, vaarten en grachten, die haar in onderscheidene rigtingen doorsnijden en eene geheel vrije en onbelemmerde vaart aanbieden, welke slechts op twee of drie plaatsen aan eene geringe tolheffing onderworpen is. Wij willen deze verschillende waterwegen, althans de voornaamste daarvan, kortelijk opnoemen (3).

Rivieren.

De voornaamste rivieren zijn: de *Tjidoerian*, welke de westelijke grens bepaalt en reeds bij *Bantam* vermeld is; de *Tjidani*, de *Angkee*, de *Sonthar*, de *Tjiliwong*, de *Krokot*,

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 44.
(2) Roorda van Eysinga en Kussendrager, t. a. p.
(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 45 en 45.

de *Grogol*, de *Pasangrahan*, de *Mauk*, de *Mentjereh*, de *Bekassi* en de *Tjitaroem*.

De Tjidani.

De *Tjidani* ontspringt aan den voet van den berg *Pangerango*, in het distrikt *Buitenzorg*, loopt van het Zuidoosten naar het Zuidwesten tot op de plaats, waar de *Tjikaniki* zich met haar vereenigt; loopt daarna van het Zuiden naar het Noorden door de distrikten *Buitenzorg* en *Parong*, en vervolgens, in de zelfde rigting, door de *Bataviasche Ommelanden*. Na de wateren van onderscheidene kleinere rivieren, als: de *Kali-Tjilitrang*, de *Sapi*, de *Tjijanra* enz. te hebben opgenomen, vervolgt zij haren loop tot *Tangerang*, neemt dan den naam van de *Tangerang* aan, en valt, bij *Ontong-Djawa*, in de *Zee van Java* (1). Weleer maakte deze rivier de grensscheiding tusschen *Bantam* en *Jakatra* uit (2).

In den regentijd is zij breed en sterk stroomende (3). Een gedeelte van haar water loopt door de *Mookervaart* westelijk naar *Batavia*, terwijl hare uitstorting in zee door twee armen plaats vindt. Te *Roemping*, in het distrikt *Parong*, wordt zij door ligte praauwen, doch te *Tangerang* voor grootere vaartuigen bevaarbaar (4); te *Buitenzorg* moeten echter reeds de vlotten of *getaks* gebruikt worden. Hare diepte en breedte neemt steeds toe tot aan haren uitloop in zee. De getaks of bamboezen vlotten kunnen evenwel niet met produkten beladen worden, alzoo de hevige stroom en de rotsachtige bedding, waarvan zeer vele steenklompen door den stroom losgespoeld en medegesleept worden, het vervoeren van goederen zeer gevaarlijk maakt. Er behoort veel bedrevenheid toe, om een vlot, tusschen de steenklompen heen, langs den snelvlietenden

(1) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 82 en 83. Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 46.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 322.

(3) Van Wijk, *Aardrijkskundig woordenboek*, art. *Tjidanee*.

(4) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 46. Roorda van Eysinga, t. a. p

stroom ter bestemde plaatse te brengen, en de buitengemeene stoutmoedigheid der inlanders laat zich alleenlijk verklaren door hunne onnavolgbare behendigheid in het zwemmen (1).

Daar de *Tjidani* de hoofdplaats der residentie *Buitenzorg* bespoelt, vanwaar jaarlijks met veel moeite en kosten eene aanzienlijke hoeveelheid koffij met *pedatis* of buffelkarren naar *Batavia* moet worden afgevoerd, zoude deze rivier, indien zij van *Buitenzorg* af tot aan *Romping* bevaarbaar kon worden gemaakt, het gouvernement zoowel als de eigenaren der landen, in het distrikt *Buitenzorg* gelegen, tot vervoer der landelijke voortbrengselen naar *Batavia* tot groot voordeel strekken. Gezet onderzoek en de berigten van alle verstandige inlanders hebben de onmogelijkheid daarvan bevestigd; de menigte bogten, welke deze rivier in haren loop maakt, de steenen, welke zij medesleept en die hare bedding bedekken, hare ondiepten op eenige plaatsen in het drooge saizoen, zijn geene geringe hinderpalen; en ware de mogelijkheid daartoe geweest, zoo zoude zij ongetwijfeld in aanmerking gekomen zijn, toen de Gouverneur-generaal Daendels het ontwerp had gevormd om de *Slokkan* bevaarbaar te maken, waartoe aanmerkelijke kosten gevorderd werden, en hetwelk reeds daarom en wegens het onzekere van den goeden uitslag, werd gestaakt (2).

Door het voortzetten en verbeteren van eene bestaande aftapping van deze rivier, die slechts door de landen *Kedong-Badak* en *Tjileboet* werd benuttigd, is in het jaar 1836 de bergrug, gelegen tusschen de *Tjiliwong* en de *Angkee*, welke eene lengte van omtrent 10 uren gaans beslaat, voor de natte rijstkultuur geschikt gemaakt (3).

De Angkee.

De *Angkee*, de *Ankeh* of de *Tjiringan* ontspringt uit de bergen op het land *Koeripan*, residentie *Buitenzorg*, loopt

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 238—240 noot.

(2) Hetzelfde werk, ter zelfder plaatse.

(3) *Utrechtsche Courant* van 12 Augustus 1836.

in eene noordelijke rigting eerst door die residentie en vervolgens door de *Bataviasche ommelanden* en stort zich aldaar in de *Mookervaart* uit (1), en zij schiet eenen tak oostwaarts in de *Tjiliwong* (2). Met deze rivier vereenigen zich de *Sasak-Pandjang* en de *Kali-Poetri* (3).

De Sonthar.

De *Sonthar* neemt haren oorsprong in de residentie *Buitenzorg;* ontvangt daarna de wateren der *Tjipinang* en, na de oostelijke grens van de residentie *Batavia* bespoeld te hebben, verliest zij zich in de *Toegoe* (4).

De Tjiliwong.

De *Tjiliwong* of *Groote Rivier*, ook wel de *Rivier van Jakatra* genoemd, neemt haren oorsprong in de adsistent-residentie *Buitenzorg*, aan den voet van den berg *Gedé*, uit het meer *Telaga-Warna* (5), loopt van het Zuiden naar het Noorden door de distrikten *Buitenzorg* en *Tjibinong* (6), voorts door de *Bataviasche ommelanden* naar de stad van dien naam (7), loopt van het Zuiden naar het Noorden midden door die stad, waar er drie bruggen over liggen, als eene aan het boveneinde der stad, eene beneden, niet verre van het kasteel, en de derde omtrent in het midden, zijnde de *Middelpuntsbrug* genaamd. Twee dezer bruggen zijn op steenen bogen gemetseld. Digt bij de *Middelpuntsbrug* staat een groote vierkante redoute, met eenige stukken geschut voorzien, die de rivier ter wederzijde in de lengte bestrijken. Binnen de stad is zij omtrent

---

(1) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 82.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 322.
(3) *De Oosterling*, t. a. p.
(4) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 45.
(5) Olivier, *Land- en Zeereizen*, D. I. bl 233.
(6) *De Oosterling*, D. II. St. I. bl. 51.
(7) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, D. III. St. II. bl. 357.

3 of 4 ellen breed. Zij stroomt vervolgens voorbij het kasteel en de equipagewerf buiten de stad, en stort zich in de *Zee van Java* uit (1). Zij is slechts in de *Ommelanden van Batavia* bevaarbaar, doch reeds in het begin van haren loop, en wel meer bepaaldelijk in de nabijheid van *Buitenzorg*, aan den landbouw dienstig; terwijl het door de *Slokkan* (gegraven kanaal) naar de stad *Batavia* afgeleide water aldaar door eene waterleiding uit de *Tjiliwong* wordt afgetapt. Met zeer geringe onkosten is deze rivier tot op het land *Tandjong*, zijnde omtrent 13 palen afstands, bevaarbaar gemaakt; velen zijn van oordeel, dat zulks verderop ook doenlijk is, en bejammeren het achterwege blijven van eene zoo nuttige onderneming. Bijaldien het mogelijk ware, die tot *Buitenzorg* tot stand te brengen, zoude daardoor aan landbouw en handel een onberekenbaar voordeel worden aangebragt, behalve nog het persoonlijk gerijf, dat voor vele ingezetenen daaruit moet voortvloeijen (2).

De Krokot.

De *Krokot* of *Kroekoet* neemt mede haren oorsprong in de residentie *Buitenzorg;* wendt zich noordwaarts naar de stad *Batavia*, en stort zich in de *Tjiliwong* uit (3).

De Grogol.

Deze rivier, mede uit het *Buitenzorgsche* afdalende, stroomt noordelijk tot aan de Chinesche graven, waar hare wateren gedeeltelijk door een kanaal oostwaarts op de velden achter het dorp *Doerie* worden geleid (4).

---

(1) STAVORINUS, *Reize naar Batavia*, D. I. bl. 208.
(2) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 65.
(3) Het zelfde werk, bl. 65.
(4) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.

De Pasangrahan.

De *Pasangrahan* of de *Pasangrahang* loopt van het Zuiden naar het Noorden, en stort zich, omtrent 4½ paal west van *Batavia*, in de *Mookervaart* (1).

De Mauk.

Deze rivier is haar bestaan verschuldigd aan de zamenvloeijing van een aantal kleinere wateren, waaronder de *Tjirarap*, de *Tjilolog* en de *Tjilidoek* de voornaamste zijn. Zij neemt haren naam eerst nabij *Katapang*, in het westerkwartier der residentie, aan (2).

De Mentjereh.

De *Mentjereh* of *Mentjerie* ontspringt uit den berg *Mentjereh*, distrikt *Parong*, residentie *Buitenzorg*, loopt in die residentie naar het Noorden, door de distrikten *Parong* en *Djassinga* (3), splitst zich in de residentie *Batavia* in twee armen en stort westelijk van *Katapang* in zee (4).

De Bekassi.

De *Bekassi* of *Bakassi*, eigenlijk *Bekasi*, draagt bij haren oorsprong den naam *Tjiitrap* en neemt, noordwaarts aan loopende, eerst de *Tjikias* en vervolgens boven het dorp *Bantengonbang*, juist aan de grenzen van de residentiën *Buitenzorg* en *Batavia*, de *Tjikras* op. Voorts in dezelfde rigting voortvlietende, valt zij, met twee armen, waarvan de eene den naam van *Bekassi*

---

(1) Het zelfde werk, bl. 46.
(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, t. a. p.
(3) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 83.
(4) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, t. a. p.

behoudt, en de andere die van *Maronde* aanneemt, ten oosten van *Batavia*, bij *Pondok Doea*, in de *Zee van Java*. Zij is tot de passar *Bekassi* bevaarbaar (1).

De Tjitaroem.

De *Tjitaroem*, de *Tjitarom* of de *Tjitaroom*, ook wel de *Krawang* genoemd, ontspringt in het midden der *Preanger-Regentschappen*, uit een moeras in de nabijheid van den berg *Soemboeng*, regentschap *Bandong* (2), stroomt eerst noordwaarts, daarna noordwestwaarts, vervolgens noord ten westen, door de regentschappen *Bandong* en *Tjanger*, naar *Tjikao*, op de grensscheiding van de adsistent-residentie *Krawang*, maakt voorts de grensscheiding tusschen die adsistent-residentie en de residentie *Batavia* uit en valt met vijf monden bij *Oedjong Krawang* in de *Baai van Tjiliwong* en zoo in de *Zee van Java;* van hare monden kunnen echter slechts vier tot vervoer van goederen dienen (3). Zij is tot op *Tjikao* bevaarbaar op zoodanige plaatsen, welke de inlanders *kedong* (d. i. diepten) noemen, en dat nog slechts van het dorp *Madsalaya*, in het Bandongsche, af. Deze kedongs worden op afstanden van 1, 1½ tot 2 palen gedurig met *panroengs* of ondiepten afgewisseld, waarom deze rivier nimmer geheel bevaarbaar gemaakt kan worden (4).

Een andere en nog grooter hinderpaal in deze rivier, waardoor zij wel nimmer bevaarbaar zal zijn, is gelegen in den grooten val, welke zij in het distrikt *Radja-mandala* in de *Preanger Regentschappen* maakt en *Sangiang ti Korrok* genoemd wordt. Hier verdeelt zij zich op anderhalf uur afstands van *Radja-Mandala*, in een groot bosch in twee armen,

---

(1) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 81. — KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 45.

(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 108.

(3) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 83, 95 en 96.

(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 109.

waarvan de een als het ware in dat gebergte in eene grot of spelonk indringt, in welke men wil, dat, op eenen kleinen afstand van den ingang, een waterval plaats heeft; ongeveer een paal verder komt de rivier uit onderscheidene openingen van den berg met een ontzettend geraas weder te voorschijn en stort hare watermassa, met eene onbegrijpelijke vaart, in eene ontzaggelijke diepte neder (1).

Bij *Tjikao* neemt deze ongelijkheid van bedding der rivier een einde en van daar tot aan zee, een afstand van ruim 150 palen, kan zij met gewone koffijpraauwen, die honderd en zelfs meer pikols koffij laden, bevaren worden, en heeft zij de aanzienlijke breedte van meer dan 30 ellen (2).

Bij de vele rotsen, die hier en daar uit haar bed oprijzen, vereischt de vaart nogthans eenige plaatselijke kennis en omzigtigheid. De boorden zijn op enkele punten zes en meer ellen hoog; niettemin is zij, in den west- of regen mousson, door haar afgevoerde massa waters, somwijlen zoo geweldig, dat zij hare oevers overschrijdt, waardoor het lagere gedeelte der residentie *Krawang* dan niet zelden geheel overstelpt wordt. Bij gelegenheid van eene harer laatste overstroomingen, in April 1837, werd de groote brug over deze rivier op den postweg tusschen de *Tjisokkan* en *Bandong* door de kracht der golven geheel weggespoeld (3). Met *Tjikao* vereenigt zich de *Tjibet* bij *Tandjong Poera* (4). Over deze rivier trekt men meestal met vlotten van bamboes, welke op praauwen of booten gelegd zijn.

De *Tjitaroem* levert in haren loop door de distrikten *Tjihea*, *Tonga* en *Koppo*, door de verscheidenheid der bergen, die hare hooge oevers uitmaken, en door den zwaren stroom en het sterk verval op eenen in hoogte spoedig afnemenden bodem, allezins merkwaardige en treffende verschijnselen op.

---

(1) A. de Wilde, *De Preanger-Regentschappen*, bl. 139. — *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlandsch Oost-Indische bezittingen*, bl. 88.

(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 95 en 96.

(3) Hetzelfde werk, ter zelfder plaatse.

(4) *De Oosterling*. D. II. St. II. bl. 80.

Zoodanig is, onder anderen, de plaats *Sandjoen-Tikoro* genoemd, tusschen de distrikten *Tjikea* en *Tjigoegoer*, alwaar eene tusschen oost en west voortloopende rij bergen door de rivier als het ware doorsneden wordt, en deze vervolgens, tusschen hooge oevers nederstortende, tegen het kalkgebergte, nabij *Tjisambang*, gekomen, zich gedeeltelijk in een onderaardsch kanaal van dat gebergte verliest. Niet minder merkwaardig is de waterval *Djomponis* genaamd, benevens andere op de grensscheiding van de distrikten *Ronga* en *Koppo*, bijzonder door de blijken der hevige werking, welke de sterke stroom op de bergen heeft uitgeoefend.

De Reede van Batavia.

De Reede van Batavia, gedekt door zeventien eilandjes, waar ten minste twaalfhonderd schepen en vaartuigen veilig kunnen liggen, is eene groote modderbaai, tusschen den *Hoek van Tangerang* en *Oedjong Krawang* (1). Zij wordt in binnen- en buitenreede onderscheiden (2). De eerste is wel de veiligste, voor zooveel de onstuimigheid der zee aangaat, doch wordt, met opzigt tot de gezondheid der schepelingen, voor zeer nadeelig gehouden, ter oorzake van de schadelijke dampen, met welke deze kust altijd, behalve omstreeks den middag, overdekt is. De meeste schepen liggen zoo ver mogelijk van den wal verwijderd, en wel aan de oostzijde, welke plaats bekend is onder de benaming van *Pishoek*, uit hoofde van de veel morsigheid en vuilnis, welke de talrijke kustvaarders, die er ten anker gaan, uitwerpen (3).

De grond bestaat uit blaauwe, weeke modder, waarin de ankers binnen weinige dagen diep indringen, zoodat men ten minste om de veertien dagen moet verankeren (4). Alleen

(1) Mss. aanteekeningen van den Heer M. D. Teenstra.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 319.

(3) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 10 en 11.

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 10.

ten noordwesten van de stad stijgen koraalbanken uit de zee opwaarts, en maken het inkomen der schepen aan die zijde eenigzins moeijelijk (1). In den kwaden mousson worden de schepen wel eens van de ankers geslagen. Voor de *Tjiliwong* of *Rivier van Batavia* ligt eene modderbank, waarop dikwerf eene gevaarlijke branding woedt. Er staat op de reede van vijf tot twaalf vademen water (2). De dikke dampen, die men er 's morgens ziet, en het gezigt op *Batavia* beletten, hebben haren oorsprong in de moerassen, welke vooral aan de westzijde gelegen zijn (3). De zon trekt die op, en dan levert de reede een heerlijk gezigt. Schepen van allerlei natiën uit *Amerika*, *Europa*, den *Indische Archipel* en *Azië* liggen ten anker of doorklieven den rug der purperkleurige golven, die hier eene zeer donkere tint hebben. De groote, logge, morsige Chinesche *wanghangs*, met twee roeren, steken ongunstig af bij de zindelijke en nette schepen van Nederlanders, Amerikanen en Engelschen; doch brengen sedert eenigen tijd geene Chinesche fortuinzoekers meer aan, daar zulks verboden is. Zuidwaarts verheffen de *Buitenzorgsche bergen* statig hunne blaauwende kruinen, weshalve zij ook wel de *Blaauwe bergen* genaamd worden. Dagelijks wordt de reede verlevendigd door Chinesche en inlandsche vaartuigen, die van *Batavia* met den landwind aan boord komen en allerlei groenten, vruchten, gevogelte en winkelgoederen te koop aanbieden (4).

Kanalen.

De voornaamste kanalen in de residentie *Batavia* zijn: de *Vinkevaart*, de *Molenvliet*, de *Antjolsche vaart*, de *Amanus gracht*, en de *Mookervaart* (5).

---

(1) Olivier, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Olivier, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(5) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 47.

De Vinkevaart.

De *Vinkevaart* is een kanaal door en ter opdrooging van de moerassige gronden (*rawa-lagoä*) gegraven door den tijdelijken Landdrost Vink, ingevolge resolutie van de regering van 11 Mei 1745 (1).

De Molenvliet.

Dit kanaal loopt in eene regte lijn van de Societeit de *Harmonie*, op *Rijswijk*, tot aan de waterplaats te *Batavia* (2) en verdeelt zich aldaar in onderscheidene kanalen, waarvan het westelijke, vereenigd met de *Krokot* en het water, voortkomende uit de grachten, welke het vervolg der *Mookervaart* zijn, onder den naam van *Groote Rivier* door de stad *Batavia* stroomt en zich tusschen de Hoofden in zee ontlast (3).

Het kanaal kost veel van onderhoud, aangezien het ter wederzijden met houten buiningwerk of beschutsels verzekerd, en met dijkjes ter wederzijden tegen overstrooming voorzien is. Desniettegenstaande vloeit het slibberige water bij menigvuldige regens niet zelden over de waterkeeringen of kaden heen (4).

De *Molenvliet* werd in het jaar 1648 door en voor rekening van den Kapitein der Chinezen Bingham gedolven, en is omtrent een uur gaans lang (5). In de nabijheid van de stad is het oostwaarts van den weg afgeleid, brengende aldaar, bij het residentiekantoor, eenen zaagmolen, welks waterrad 6,90 ellen in diameter heeft, in beweging. Men zegt, dat er voor 50 jaren twee windzaagmolens gestaan hebben, waarvan nu niets meer bekend is. Voorheen bragt het ook

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, t. a. p.

(2) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 250.

(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 47.

(4) Teenstra, *Vruchten mijner werkz.*, D. II. St. I. bl. 249 en 250.

(5) Kussendrager, t. a. p.

eenen kruidmolen in werking, waarvan thans mede niets meer bestaat (1). Van het begin tot het einde is dit kanaal gezoomd met prachtige en sierlijke woonhuizen van aanzienlijke Europeanen (2).

Allerlei inlandsche vaartuigen doorwemelen dit schoone kanaal, grasboeren, boter- en melkverkoopers, landlieden, Chinezen, inlandsche mannen en vrouwen roeijen met hunne ligte praauwen stadwaarts, om de vruchten van hunnen veldarbeid of nijverheid te *Batavia* ter markt te brengen. Honderden, zoo mannen als vrouwen, baden zich langs de boorden der rivier, en talrijke groepen van vrolijke kinderen spelen en dartelen in het water, alsof dit hun eigen element ware (3).

De Antjolsche vaart.

De *Antjolsche vaart*, bij verbastering ook wel *Ansjol* of *Anjol* genoemd en door de Engelschen *Angiol* gespeld, ontleent haren naam van de voormalige sterkte *Antjol* werwaarts zij loopt. Zij is bij resolutie van 29 November 1640, op voorstel van den Directeur François Caron, en op kosten van hem en van den fabrijkant Zilvernagel ten Oosten van de stad *Batavia* gedolven (4). Langs dit kanaal waren vroeger vele fraaije huizen en tuinen aangelegd, maar deze zijn, om de ongezondheid, reeds lang weder verlaten (5).

De Amanusgracht.

Dit kanaal is buiten de voormalige Utrechtsche poort ten westen van *Batavia* in het jaar 1647 op voordragt en ten

(1) Teenstra, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 251.
(2) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden uit Oost-Indië*, D. I. bl. 41.
(3) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 30.
(4) Teenstra, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 274.
(5) J. van den Bosch, *Nederl. Bezitt. in Azië en Amerika*, D. II. bl. 400.

koste van den Procureur JOHANNES AMANUS gegraven en naar hem genoemd (1). Ook langs dit kanaal stonden voorheen vele fraaije tuinen, die men mede meestal, uit hoofde van de ongezondheid, verlaten heeft (2).

De Mookervaart.

De *Mookervaart*, de *Mokervaart*, de *Mokergracht* of de *Mookergracht* is uit de *Tjidani* naar de bewesten *Batavia* stroomende *Angkee* gegraven, in 1677, onder den Gouverneur-Generaal MAATSUIKER, door den Landdrost VINCENT VAN MOOK, begonnen en onder den Gouverneur-Generaal VAN GOENS in 1680 of 1681 voltooid (3).

Ter plaatse, waar dit kanaal uit de *Tjidani* afgeleid wordt, lag voorheen eene groote sluis, met eene brug er over. Den 14 October 1771 werd, in het bijwezen van het Collegie der Heemraden, daarvan de eerste steen gelegd; het werk werd onder opzigt van den landmeter MAREE voortgezet, den 23 Mei 1773 voltooid, en had 140,000 rijksdaalders gekost. De brug had drie openingen, de middelste zonder deuren van ruim 5 ellen, en de twee buitenste met valdeuren, ieder van 2,50 ellen breedte, ten einde de overstroomingen te *Batavia* voor te komen. De *Mookervaart* is daarna van 6 tot zelfs over de 30 ellen wijdte opengespoeld. De sluis, hoe hecht en sterk die ook gemaakt was, is door overstroomingen ingestort, en daardoor onbruikbaar geworden. Eenige minuten gaans verder heeft men nu eene schouw of pont, ter overvaart van menschen en rijtuigen. Om de schouw over de vaart te trekken, bezigt men een touw, dat uit eene soort van rottingriet, *rotan* (*calamus rotang*), gevlochten is; deze rietjes, iets dikker dan eene ganzenschaft, zijn de zoo verbazende

(1) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 47.

(2) VAN DEN BOSCH, t. a. p.

(3) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 47.

lange scheuten van de rotanheester. De *Mookervaart* is hier niet meer dan anderhalve Nederlandsche roeden breed (1).

Meren.

Deze bestaan hier niet. Hier en daar worden plassen en moerassen (*rawa*) aangetroffen, die goed gras opleveren, doch niet onder de meren kunnen gerangschikt worden (2).

Havens.

In den mond der *Angkee* en der *Antjol* kunnen alleen ondiepe vaartuigen ankeren en de *Tjiliwong* kan bij hoog water *padoewakans* en andere inlandsche schepen tot wijkplaats verstrekken. De ingang van de haven van *Batavia* was vroeger door verzanding van de bank schier onbevaarbaar. De Gouverneur-generaal Baron VAN DER CAPELLEN de belemmering, die daardoor aan handel en scheepvaart werd toegebragt, willende doen ophouden, liet een nieuw zeehoofd aanleggen en ver in zee brengen. Op den 12 Junij 1821 werd dit werk door Chinezen en inlanders, onder de leiding van het Hoofd van den Waterstaat, begonnen; doch tijdens de cholera gestaakt; in Julij 1822 werd het met ijver en kracht voortgezet; nadat er in het geheel anderhalf jaar aan gearbeid was, werd het op den 16 December 1824 voltooid. Het bestaat uit klipsteenen, en djatiehouten palen. Vroeger konden dikwerf de ligters, *tampans*, of andere vaartuigen, die de goederen van de groote schepen afhaalden, niet over de bank komen en sloegen van tijd tot tijd om; door het nieuwe werk werd dit gedurende eene reeks van jaren verholpen. In 1838 was de haven weder door aanslikking ondiep geworden en het Indische bestuur liet eenen moddermolen uit *Nederland* komen, ten einde hare diepte op ruim 6 ellen te

(1) TEENSTRA, *De Vruchten mijner werkzaamh.*, D. II. St. I. bl. 102 en 103.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 322.

brengen. Niet ver van de monding der rivier staan trekpaarden aan de oostzijde, om de opvarende sloepen op te trekken. Indien de sloep eene gouvernementsvlag voert, worden deze paarden, die wel iets te wenschen overlaten, bijzonder gespoord (1).

Kapen.

De kapen zijn aan de noordkust, van het westen af: *Tandjong kaik*, *Ontong Djawa*, *Tandjong Prijokh* en *Tandjong krawang* (2).

Marktplaatsen.

Elken dag der week worden er in de omstreken van *Batavia* en in die stad zelve, nu hier dan elders, *pasar* of marktplaats gehouden (3). Zoo heeft men vooreerst in het *Noorderkwartier* de *pasar Pientoe Ketjiel*, meer bekend onder den naam van den eigenaar Lim Tonghan, buiten de voormalige *Diestpoort*, eerst onder het Engelsche tusschenbestuur opgerigt. De *Oude Groote markt* of *pasar Boring*, tusschen de *Tjiliwong* en de *Roeä Malakka*, benoorden het plein, ter plaatse waar voorheen de Portugesche binnenkerk heeft gestaan, dagteekent van het jaar 1751. Op de *pasar Tanah-abang*, de eerste marktplaats in de *Bataviasche Ommelanden*, wordt sedert den 9 April 1745 driemalen in de week markt gehouden (4). De oude *pasar Weltevreden* wordt ook *pasar Lama* of *pasar Snin* (d. i. maandagsche markt, bij verkorting van *itsnein*, Maandag) genaamd (5). De *pasar Baroë* (nieuwe markt), bij *Weltevreden* en *Noordwijk*, in 1820 opgerigt, benevens de Chinesche graven aan de *Tjiliwong*, tijdens het bestuur van den Gouverneur-generaal Daendels ingekocht en

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 321.
(2) Het zelfde werk, bl. 319.
(3) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl 45.
(4) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 47 en 48.
(5) Olivier, t. a. p.

tot eene publieke wandelplaats bestemd, levert inzonderheid een zeer vermakelijk en levendig schouwspel op (1). De *pasar Ikan* of de *Vischmarkt*, aan de *Tjiliwong*, tegenover de gouvernements kleedingpakhuizen, is dagelijks geopend en wordt telken jare verpacht. De zoogenaamde *pasar Glap* (de donkere markt) is eigenlijk geen markt, maar eene reeks van gangen en doorloopen achter en tusschen de blokken van het Chinesche kamp bij de *Tjiliwong*, bewoond door Chinesche winkeliers, die aldaar vóór en in hunne woningen alle soorten van lijnwaden, porseleinen en andere waren te koop stellen (2).

In het Oosterkwartier zijn de *pasar Tjilintjing*, waarvoor het privilegie reeds in 1746 werd verleend; de *pasar Poeloe-Gadong* aan de *Sonthar; Bekassi*, op het land van dien naam, opgerigt den 7 Februarij 1752; en de *pasar Pondok Gedé*, sedert 30 Junij 1767 bestaande (3).

In het Zuiderkwartier heeft men de *pasar Meester Cornelis*, meestal *pasar kemis* (d. i. donderdagsche markt) genoemd, in 1735 opgerigt. Op deze, ofschoon niet zeer groote, markt verzamelen zich, even als elders, de inwoners van den omtrek, om zich met allerlei volkspelen en dansen te verlustigen (4). De *pasar Tandjong Oost* is den 17 Junij 1763, *Tandjong West*, den 2 Julij 1762 en *pasar Gebroek* den 27 Maart 1751 opgerigt. De laatste behoort tot het landgoed *Simplicitas* of *Lebak-Boeloes*. De *pasar Assam* werd den 4 Augustus 1761 en *pasar Tjantiga*, den 29 Julij 1820 geopend (5).

Eindelijk heeft men in het Westerkwartier de *pasar Tangerang*, waarschijnlijk sedert 8 December 1801; *pasar Baroe*, bij *Tangerang*, den 29 Julij 1820, en *pasar Mauk*, in hetzelfde jaar geopend, benevens nog eenige andere op de particuliere landen *Tjitoerok*, *Lengkong*, *Moewara-Bladjang*, *Moera-Gembong*, *Singkil*, enz. (6).

---

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I, bl. 44.
(2) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 48.
(3) Het zelfde werk, bl. 48 en 49.
(4) Olivier, *Land- en Zeetogten*, bl. 48 en 78.
(5) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl 49.
(6) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.

Dagelijks ziet men de in het binnenland wonende Javanen, in den letterlijken zin, met pak en zak, met vrouw en kind, met eenen luchtigen, vrolijken tred, met het krieken van den dag naar eene der *passars* op marsch. Bij den eersten aanblik zou men wanen, dat er eene algemeene volksverhuizing uit de bovenlanden naar het strand plaats had. De vrouwen, de zorg voor hare teedere zuigelingen niet aan eene vreemde willende toevertrouwen, dragen die bij deze voetreizen in eenen doek op den rug; de kleinen zitten schrijelings met de beentjes, en houden hunne moeder met beide armpjes om den hals vast, terwijl deze nog daarenboven korven vol vruchten, granen of groenten marktwaarts draagt. De huisvader, die het moeijelijkste gedeelte van den last op zich neemt, daar hij altijd de zwaarstwegende korven voor zich zelven kiest, gaat gestadig achter de vrouw, eensdeels opdat deze niet harder zal behoeven aan te stappen, dan zij verkiest, en anderdeels, om steeds een wakend, beschermend oog op zijne dierbare panden te kunnen houden (1).

De markt zelve is eene zeer uitgebreide vlakte, met bamboezen tenten, verkooptafels, uitstalbanken, zitplaatsen, overdekte galerijen en kleine woonhuizen van handeldrijvende Chinezen bezaaid. Elk begeeft zich op zijne plaats en spreidt zijne waren ten toon. Alle voortbrengselen van landbouw en nijverheid worden hier te koop gebragt. Eetwaren, gekookt, gebraden, geroosterd en gebakken, zijn er in menigte voorhanden. Kleine tenten, met gemakkelijke zitplaatsen, noodigen den aanschouwer, om iets van de *nassi koening* te gebruiken. Deze *nassi koening* bestaat in gele rijst, gekookt en, met een gebraden vischje en sambal, in een zindelijk boomblad, met een bamboezen pennetje, vastgespeld. Hunne *karri-ikan* (vischkerri), *karri-ajam* (hoender-kerri) en *karri-oedang* (garnalen-kerri) lokken mede tot proeven uit. Elders doet het gezigt van de heerlijkste vruchten den voorbijganger watertanden. Verschillende

---

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 46.

soorten van *pisang*, *manga*, *mangistan*, *kalappa* (kokosnoot), *ananas*, *ramboetan*, *doerian*, *djerok manis* (oranjeappel), *semangka* (watermeloen), *langseh* enz. noodigen hem tot koopen uit. In de eene tent zit een vrolijk gezelschapje van knapen zich met *ketang* en *katjang goreng* (toebereidingen van rijst en boontjes) te goed te doen. Elders biedt eene aardige meid eenen jongen knaap *tebboe* (suikerriet) aan; een wenk, dien hij zeer wel weet uit te leggen. Verder zit eene vrouw *kwee-kwee* (rijst- en ander gebak) te bakken. Overal ziet men groepen van lagchende aangezigten, zoodat men telkens gelooft onder eenen drom van vrolijke kermisgasten te zijn. Deze drukte en vrolijkheid duurt den geheelen dag. Koopers en verkoopers schijnen hier enkel bijeengekomen, om zich te vermaken (1).

Des avonds vertoont zich een nieuw schouwspel. De *topèngspelen* (maskarades) en de dansen der *ronggings* (dansmeisjes) nemen bij fakkellicht een aanvang, waarbij nu en dan koffij, *toewak* (palmwijn) en *goela djawa* (inlandsche of bruine suiker) ter ververschíng worden aangeboden (2).

In afzonderlijke loodsen komen de amfioenschuivers (opiumrookers) bij elkander. Het beschouwen van deze heeft niets bekoorlijks. In elke loods staan zes of acht bamboezen rustbanken, waarop een aantal Javanen, doch meer Chinezen, met de opiumpijp aan den mond, nederliggen, totdat zij bedwelmd insluimeren (3).

Aan het eene einde van de *passar* staat het nette gebouw van den *Potin* (Chinesche pachter van de markt), bij wien de Europeanen, die de *passar* gaan bezigtigen, doorgaans aangaan, en waar zij altijd, volgens de Chinesche gastvrijheid, op thee, confituren en gebak onthaald worden (4).

---

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 46 en 47.

(2) Het zelfde werk, bl. 47 en 48.

(3) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.

(4) Het zelfde werk, bl. 49.

Prijzen der levensmiddelen enz..

De levensmiddelen worden in deze residentie gemiddeld voor de navolgende prijzen verkocht:

Een pikol rijst à 125 pond geldt .	*f*	4.50	à	*f*	5.50
Klapperolie, per bottel	»	0.20	»	»	0.30
Katjangolie	»	0.20	»	»	0.25
100 Klappers	»	3.50	»	»	4.50
Poeder-Suiker, het kattie	»	0.25	»	»	0.30
Java suiker, dito	»	0.12	»	»	0.20
100 stuks djagong (Turksche tarwe)	»	0.50	»	»	0.75
Zout, de once	»	0.01½			
Buffelvleesch, het kattie	»	0.20			
Varkensvleesch, dito	»	0.26			
De vadem brandhout	»	10.00	»	»	15.00
Roode uijen, het kattie	»	0.10			
Witte uijen	»	0.25			
Versche boter, het pond	»	2.00			
Koemelk, een bottel	»	0.25			
Hoenders	»	0.30			
Kuikens	»	0.15			
Eendvogels	»	0.14			
100 hoendereijeren	»	1.00			
Een gantang koffij (12½ pond) . .	»	2.25			
Een tarwebrood, à 14 ons	»	0.30			
Eene kist Fransche wijn, à 50 flesschen	»	50.00 (1).			

Eene niet royale kamer doet aan maandelijksche huur, waaronder de tafelgelden (behalve wijn en sterke dranken) begrepen zijn, 85 gulden.

Eene kamer binnenshuis en niet, gelijk de eerste, op eene achtergalerij, boven stallen of slavenvertrekken, 120 gulden.

---

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 49.

Eene kamer, waarbij een stal, moet men 20 gulden iedere maand hooger stellen.

Eene *bendie* (kleine chais) en twee paarden kosten, met de tuigen, aan inkoop 300 gulden, interest à 9 percent en onderhoud der bendie, tuigen, enz. maandelijks 10 gulden.

Ieder paard heeft per dag 300 bossen gras noodig, kostende dus 5 gulden in de maand, voor twee paarden 10 gulden.

Ieder paard een half bos *padi* (rijst) 's wekelijks, dus maandelij voor twee paarden 4 bossen, gulden.

Een staljongen iedere maand 10 gulden. Een *boedjang* (bediende, loopjongen) 10 gulden.

Maandelijksch onderhoud der garderobe 25 gulden.

Acht malen in de maand laten scheren (alhoewel bij velen dit een dagelijksch gebruik is) 4 gulden.

Eenmaal het haar laten snijden 1 gulden (1).

Plaatsbeschrijving.

De voornaamste plaatsen in de residentie *Batavia* zijn: *Batavia*, *Molenvliet*, *Rijswijk*, *Weltevreden*, *Koningsplein*, *Goenongsari*, *Struiswijk*, *Tanah-abang*, *Meester Kornelis*, *Bidara-Tjina*, *Tandjong* en *Tjibinong*.

Batavia.

Toen de Nederlanders in het begin der zeventiende eeuw naar *Java* zeilden, vonden zij op de noordkust van dit eiland eene zeer gemakkelijke, ruime en veilige haven, benevens eene stad *Kalapa*, sedert het jaar 1607 door de Javanen *Djakatra*, of bij verbastering *Jakatra* genoemd. Deze haven voor den handel bijzonder goed gelegen, trok de opmerkzaamheid der Nederlanders tot zich, terwijl het eiland zelf, wegens zijne gunstige ligging en zeldzame vruchtbaarheid, door hen terstond tot hunne voornaamste bezitting verkozen werd. De Radja of Koning van *Jakatra*, Widjak Rama, was op verre

(1) Teenstra, *De vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 294.

na zoo magtig niet als die van *Bantam*. Dit was eene reden te meer, om de Nederlanders, die beleid met moed wisten te paren, te doen besluiten, hier bij voorkeur de hoofdplaats van hunnen handel in *Indië* te vestigen. Te dien einde kochten zij in het jaar 1611 van den Koning van *Jakatra* een stuk gronds aan de oostzijde der *Tangerang*, aan den zeekant, en timmerden daarop eene loods of geschikte woning, zoodat de handel hier, zoowel als te *Bantam*, werd voortgezet (1).

Vestiging der Nederlanders te Jakatra.

Daar onze handel op *Java* intusschen toenam, gaven de Bewindhebbers der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie aan hunne beambten op *Java* last, om van den Koning van *Jakatra* eene streek lands te koopen, geschikt, om daarop eene stad en sterkte, als hoofdplaats der gezamenlijke Nederlandsche kantoren, te bouwen. De loods, welke de Nederlanders te *Jakatra* hadden, was toch te klein, om te gelijk tot berging en stapelplaats hunner goederen en tot zetel van hun gebied te dienen. Eindelijk deed er zich eene gelegenheid op, welke de Nederlanders vrij wat meer deed verkrijgen dan zij gezocht hadden. Jan Pietersz. Koen, sedert het jaar 1607 in dienst van de Oost-Indische Compagnie, en in het jaar 1618 den Gouverneur-Generaal Laurens Reaal in dat gewigtige ambt opgevolgd zijnde, deed bij den Koning van *Jakatra* aanzoek, om, ter plaatse waar de Nederlandsche loods stond, eene sterkte te bouwen en nog eene streek lands tot het oprigten van pakhuizen te erlangen. Dit verzoek bragt den Koning niet weinig in verlegenheid. Eensdeels wenschte hij, door zijne toestemming, de Nederlanders met hunnen gewigtigen koophandel in zijn rijk te behouden; anderdeels echter spiegelde hij zich aan het voorbeeld van onderscheidene naburige Vorsten, inzonderheid in de *Moluksche eilanden*, die door soortgelijke toelatingen eertijds in de

(1) Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, D. IV St. II. bl. 421. — *Batavia, de hoofdstad van Neêrlands O. Indië*, D. I. bl. 54.

knellendste afhankelijkheid van de Portugezen waren geraakt. Hij hield daarom de Nederlanders met schoonschijnende beloften op, en nam intusschen den raad van den Pangeran van *Bantam* in. Deze, sedert langen tijd tegen de Europeanen in het algemeen, wier aanhoudende vermeerdering op *Java* hij met leede oogen aanzag, wantrouwen opgevat hebbende, koesterde den meesten argwaan tegen de Nederlanders, die nu reeds, van alle Europesche natiën, de uitgebreidste magt op het eiland bezaten. Hij besloot dus de onderscheidene Europesche natiën tegen elkander op te hitsen, om hen, langs dezen weg, door hunne eigene tweedragt te verzwakken. Terwijl hij bovenal tegen de gevreesde Nederlanders zijne maatregelen beraamde, poogde hij hen tevens door verdubbelde vriendelijkheid in slaap te wiegen, ten einde hen daarna onverhoeds te *Jakatra* op het lijf te vallen, en, zoo mogelijk, tot den laatsten man te verdelgen. Het grondgebied zijns Konings evenwel met zulk een schandelijk verraad niet willende bezoedelen, gaf de Pangeran aan Koen, die zich destijds te *Bantam* bevond, als in het geheim den raad, zich naar *Jakatra* te spoeden, alwaar de Engelschen, naar zijn voorgeven, eenen verraderlijken aanslag tegen de Nederlanders smeedden. De Gouverneur-Generaal, aan dit voorgeven geloof hechtende, spoedde zich naar *Jakatra*, waar hij aldra vernam, dat niet alleen de Koning van *Jakatra* en de Pangeran van *Bantam*, maar ook de Sultan of Keizer van *Mataram*, destijds de magtigste Vorst van het eiland *Java*, alsmede de overige Vorsten van dat eiland, eene zamenzwering hadden gesmeed, welke ten doel had, de Nederlanders geheel en al uit te roeijen; terwijl de Engelschen van deze trouweloosheid kennis droegen. Koen maakte onverwijld, doch in stilte, al het mogelijke tot zijne verdediging gereed, en deed met allen spoed eenige vestingwerken aanleggen, ten einde eerst en vooral de Jakatranen in bedwang te kunnen houden. Het wantrouwen, dat hij had opgevat, werd niet weinig versterkt, toen hij kort daarna vernam, dat de inboorlingen de Nederlandsche factorijen of handelplaatsen langs de kust van *Dja-*

para vernield en geplunderd, en de aldaar aanwezige Nederlanders verraderlijk vermoord hadden. De weerwraak, hierover genomen, door het in brand steken van *Djapara*, deed den euvelmoed der Bantammers wel aanmerkelijk verflaauwen, maar de Engelschen wisten de Javanen tot nieuwe vijandelijkheden aan te sporen; vooral zetteden zij hen aan, om hunne uiterste pogingen in het werk te stellen, ten einde den Gouverneur-Generaal KOEN, het zij levend of dood, in handen te krijgen (1).

Het Nederlandsche fort belegerd.

Den 22 December 1618 werden de Nederlanders in het nog zoo geringe en onvoltooide fort, waaraan zij den 21 October van dat jaar den eersten steen gelegd hadden, gewaarschuwd, dat zij den volgenden dag door 7000 man zouden worden aangevallen. Dit fort moet ongetwijfeld niet gestaan hebben ter plaatse waar later het kasteel gebouwd is, maar ten zuiden van *Batavia*, in de voorstad, voor het oosteinde van de Koestraat, nabij het residentiekantoor, en zal het zoogenaamde *Kottataay* geweest zijn, hetwelk genoegzaam tegen eenen inlandschen aanval verzekerd was, en in 1824 en 1825 tot op den grond toe afgebroken is, zoodat men er thans nog slechts eenige hoopjes steen en puin van ziet. Ook wierpen de Engelschen, die inmiddels eene versterking van vijftien zware oorlogschepen uit *Europa* hadden gekregen, eerlang het masker geheel af, en toonden openlijk hunne vijandelijke gezindheid, door met overmagt een rijkbeladen Nederlandsch schip, *de Zwarte Leeuw*, te overrompelen, en, strijdig met alle bestaande overeenkomsten, de manschappen krijgsgevangen te maken. De Koningen van *Bantam* en *Jakatra* zich nu met de Vorsten van *Cheribon* en *Mataram* vereenigd hebbende, staken hierop ook weder spoedig het hoofd omhoog, en kozen openlijk de partij der Britten; ofschoon hun oogmerk niet anders was, dan om ook deze laatsten,

(1) *Batavia, de hoofdstad van Neêrlands O. Indië*, D. I. bl. 54—60.

zoodra de Nederlanders eerst uitgeroeid waren, even verraderlijk aan te vallen en te verdelgen, of van hun eiland te verdrijven. De Engelschen, met de Jakatranen verbonden, behaalden in den beginne wel eenig voordeel te land, maar konden toch, met alle overmagt, het fort der Nederlanders niet overmeesteren, hetwelk KOEN besloten had tot het uiterste te verdedigen, terwijl hij zijne schepen in de nabijheid van *Jakatra* liet ten anker komen. Middelerwijl dit geschiedde, kwam de Engelsche vloot, bestaande uit elf weluitgeruste schepen, te voorschijn. De vloot der Nederlanders, slechts zeven schepen sterk, was op verre na niet met die der Engelschen in vergelijking te brengen; want, behalve dat onze schepen minder talrijk waren, bevonden zij zich allen in eenen slechten staat, en waren niet eens goed van oorlogsbehoeften voorzien. Deze ongelijkheid in magt deed echter den moed der Nederlanders niet zinken. Wel verre van zich, volgens den eisch der verwaten Britten, aan deze over te geven, verklaarde KOEN, dat hij en zijn volk vast besloten hadden, zich tot den laatsten man te verdedigen, en liever te sneuvelen, dan te zwichten, eischende dat de Engelschen het genomen schip onverwijld zouden teruggeven, de manschap daarvan weder op vrije voeten stellen, en aan de Nederlanders volkomene voldoening voor de gepleegde vredebreuk geven. Hierop volgde, den 1 Januarij 1619, tusschen de beide vloten een gevecht, waarin onze landgenooten, ondanks het geringer getal hunner schepen en manschap, de Britten voor hunne trouweloosheid zoo duchtig kastijdden, dat deze spoedig voor de onzen moesten strijken, en hun heil in de vlugt zochten. Kort daarna bekwam de Engelsche vloot eene nieuwe versterking van drie schepen, en deze overmagt, gepaard met het toenemende gebrek aan oorlogsbehoeften bij de Nederlanders, maakten den toestand dezer laatsten zeer hagchelijk, te meer, omdat al hunne schepen geladen waren met zeer kostbare goederen, zoodat het verlies van eenen enkelen zeeslag den ondergang van al hunne bezittingen in *Indië* na zich zoude kunnen slepen. Daarentegen

mogt men verwachten, dat, wanneer onze heerschappij ter zee in *Indië* ongekrenkt bleef, ook het fort te *Jakatra*, dat nog van al het noodige voorzien was, zich zoude kunnen staande houden, en dat, indien dit fort zelfs ten laatsten veroverd mogt worden, het naderhand, door den moed der Nederlanders, gemakkelijk te hernemen zou zijn, zoodat men dit verlies niet, even als dat van de schepen, onherstelbaar achtte. Deze bedenkingen deden den Gouverneur-Generaal besluiten, om naar *Amboina* te stevenen en aldaar de geheele zeemagt der Nederlanders bijeen te brengen, terwijl hij het bevel over het fort overliet aan PIETER VAN DEN BROECK, die in 1613 reeds in *Indië* gekomen, en wegens zijne kunde en dapperheid algemeen geacht was (1). In het fort bevonden zich destijds niet meer dan 400 zielen, onder welke de Opperkoopman EVERT HARMANSZOON, de Predikant ADRIAAN JACOBSZOON HULZEBOS, de Kapitein JAN VAN GORCUM, de Luitenant ABRAHAM STRIJKER, de Doctor HENRICUS DE HAAN, JOSEF NATELAAR, en de Onderkoopman PIETER VAN RAY, 65 onderofficieren en ambachtslieden, 15 kanonniers, 70 soldaten, 25 Japanezen, 16 Chinezen, 70 Zwarten, 70 of 80 jongens, 30 of 40 vrouwen en eenige kinderen (2). Met dusdanig eene zwakke bezetting durfde VAN DEN BROECK ondernemen zich, tegen de vereenigde magt van *Bantam* en *Jakatra*, ondersteund door de Engelschen en Portugezen, staande te houden, tot dat KOEN van *Amboina* zoude zijn teruggekomen.

Na vele vergeefsche aanvallen der vereenigde Engelschen en Javanen tegen het fort te *Jakatra*, hetwelk met weêrgaloozen moed verdedigd werd, terwijl de bezetting nu en dan, zelfs bij eenen uitval, de verschansing hunner vijanden vernielde, ging men den 17 Januarij 1619 een verdrag aan, bij hetwelk de Nederlanders zich verbonden, den Koning van *Jakatra* zesduizend Rijksdaalders te zullen betalen en de loods

(1) *Batavia*, D. I. bl. 67. TEENSTRA, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. bl. 203.

(2) CAMPHUIS, *Jakatra veroverd*, bij VALENTYN, *Oud- en Nieuw-Oost-Indië*, D. IV. St. I. bl. 429.

der Compagnie te laten in den staat, waarin zij destijds gevonden werd (1).

Dit verdrag werd echter weldra door de Javanen geschonden, want VAN DEN BROECK, met nog eenige andere zijner landslieden, den 22 daaraanvolgende, door den Koning, op het allervriendelijkst ter maaltijd genoodigd, kwam, niets kwaads vermoedende, met Doctor DE HAAN, vijf soldaten en eenen jongen ten hove, medebrengende een rijk geschenk voor den Koning en zijne voornaamste Grooten. Naauwelijks waren zij aldaar, of zij werden op de snoodste wijze aangevallen, van hunne geschenken beroofd, uitgekleed, gekluisterd, mishandeld en dus gebonden voor den Koning gesleept (2). Intusschen hadden de Javanen, behalve deze acht, ook nog eenen negende door list in handen gekregen, namelijk den bottelier van het kasteel, dien zij hadden overgehaald, om met eene goede som tot hen te komen, ten einde eenen grooten voorraad hoenders en andere eetwaren van hen te koopen; mede in hunne handen gevallen, werd hij insgelijks van alles beroofd, en, met een touw om het lijf, door het slijk naar den Koning gesleept (3). Uit deze euveldaad verder voordeel zoekende te trekken, deed de Vorst eenige aanbiedingen tot ontslag der gevangenen, onder voorwaarden, die ten gevolge moesten hebben, dat de Engelschen meester van de loods werden, en de goederen der Nederlanders, ten buit, in de handen van Zijne Javaansche Majesteit vielen (4). Men dwong VAN DEN BROECK, onder bedreiging van hem en de zijnen anders te zullen ter dood brengen, aan de onzen te schrijven, dat zij het fort moesten overgeven. De belegerden wel verre van daaraan te voldoen, maakten zich tot eene manmoedige verdediging gereed, en kozen, in plaats van het gevangen Opperhoofd, tot kommandant den Onderkoopman PIETER VAN

(1) CAMPHUIS bij VALENTYN, D. IV. St. I. bl. 433. *Batavia*, D. I. bl. 72 en 73. TEENSTRA, D. II. bl. 205.

(2) CAMPHUIS bij VALENTYN, D. IV. St. I. bl. 437,

(3) *Batavia*, bl. 74.

(4) LUZAC, *Holland's Rijkdom*, D. I. bl. 302 en 303.

RAY, dièn zij tot dien gewigtigen post het bekwaamst oordeelde (1). Op een tweede briefje, mede door den vijand aan VAN DEN BROECK afgeperst, antwoordden zij, dat zij het uiterste wilden wagen en afwachten (2).

Inmiddels maakten de Engelschen zich den benarden toestand der Nederlanders ten nutte, om meerdere vestingwerken tegen *Jakatra* op te werpen (3). VAN DEN BROECK werd geboeid door deze trouweloozen voor het Nederlandsche fort gebragt, en onder de vreesselijkste bedreigingen aangespoord, om de bezetting tot de overgave aan te manen. Wel verre van aan dezen eisch te voldoen, moedigde VAN DEN BROECK zijne landgenooten tot volharding en standvastigheid aan, en bezwoer hen, bij de welvaart en de eer van hun vaderland, zich tot den laatsten druppel bloeds te blijven verdedigen. Dit namen de Javanen zoo euvel op, dat zij hem, even als de andere gevangenen, achterover haalden, en zoo door het slijk naar de gevangenis sleepten (4).

De weinige Nederlanders, die zich in de vesting bevonden, waren te zwak om den tegenstand op den duur te kunnen volhouden, ook hadden zij eenen geringen voorraad van kruid en weinig drinkbaar water, door welk laatste gebrek er eene geduchte ziekte en sterfte ontstond, waarom zij reeds besloten hadden alles toe te geven, toen de Bantammers — hetzij door de Hollanders gewonnen, of niet kunnende velen, dat de Koning van *Jakatra* meester der sterkten en van de schatten der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie zou worden — onverhoeds op *Jakatra* aanvielen, den Koning onttroonden, en hem in ballingschap zonden (5). VAN DEN BROECK en de overige gevangenen werden nu, onder schijn van vriendschap, naar *Bantam* overgebragt en sommigen naderhand geslaakt. De Engelschen hadden echter

(1) *Batavia*, D. I. bl. 75.
(2) CAMPHUIS bij VALENTYN, D. IV. St. I. bl. 439.
(3) CAMPHUIS ter zelfder plaatse. *Batavia* ter zelfder plaatse.
(4) CAMPHUIS bij VALENTYN, D. IV. St. I. bl. 440. *Batavia*, D. I. bl. 76.
(5) LUZAC, t. a. p. D. I. bl. 303.

naauwelijks het verraad van den Pangeran van *Bantam* ontdekt, of zij namen de vlugt naar de schepen, en op deze wijze bleef het fort te *Jakatra* in het bezit der Nederlanders (1).

De Pangeran van *Bantam*, nu meester van *Jakatra*, liet eenige voorslagen aan de bezetting doen, om haar tot de ontruiming daarvan over te halen, waartegen hij zich verbinden wilde haar in het Bantamsche alle hulp en bescherming voor haren koophandel te verleenen, doch het bleef bij onderhandelingen. Middelerwijl kwamen er Nederlandsche schepen, die de onzen in staat stelden om het fort verder te versterken, minder te vreezen, stijver hunne streng te trekken, en de terugkomst van den Gouverneur-Generaal af te wachten. Op den 11 Maart 1619 kwam er toch een verdrag tot stand, volgens hetwelk de Pangeran van *Bantam* aan de Nederlanders alle hulp en bescherming zoude verleenen, en dezen daarentegen aan hem een vierde gedeelte van alle goederen der Oost-Indische Compagnie, benevens de helft van het geschut zouden leveren. Noch de Engelschen noch de Bantammers mogten eenige nieuwe vestingwerken tegen het Nederlandsche fort oprigten. Den dag na het sluiten van deze overeenkomst werd, bij een besluit van den krijgsraad, de naam van *Batavia* aan het fort gegeven, ingevolge een bevel der bewindhebbers van de Oost-Indische Compagnie, hetwelk reeds twee jaren vroeger uit *Nederland* afgevaardigd was. Deze inwijding van het Nederlandsche fort verstoorde den Pangeran van *Bantam* zoodanig, dat hij kort daarop nieuwe toebereidselen tot eenen vijandelijken aanval maakte. Inmiddels kwam Koen, den 27 Mei daaraanvolgende, zelf met het lang verwachte ontzet, bestaande uit achttien schepen, uit het oosten van *Indië* te *Jakatra* aan, waardoor alle vijandelijkheden weldra een einde namen (2).

---

(1) Camphuis bij Valentyn, D. IV. St. I. bl. 441—443. *Batavia*, bl. 76—84.

(2) Camphuis bij Valentyn, D. IV. St. I. bl. 485 en 486. *Batavia*, D. I. bl. 109.

KOEN *neemt Jakatra en bewerkt de in vrijheid stelling van* VAN DEN BROECK.

KOEN, die reeds den Pangeran van zijne aanstaande komst had doen onderrigten, met verzoek om onzijdig te blijven, trok nu op *Jakatra* aan. Zijne magt bestond uit 1000 koppen, verdeeld in vaandels, ieder van 80 man, benevens vele matrozen met handspaken, bijlen en ander wapentuig voorzien; ook ontbrak het niet aan handgranaten, voor welke de Indianen zeer bevreesd zijn. Vroeg in den morgen van 30 Mei stond onze manschap reeds onder de wapenen, en trok in 13 hoopen aan op de stad, gedeeltelijk aan den Oostkant, om aldaar een loos alarm te verwekken: doch de grootste menigte begaf zich naar de Noordzijde, en beklom aldaar met stormladders eene sterke steenen kat; terwijl een andere hoop zich eenen weg baande door eene stevige houten borstwering, en dus de stad binnendrong. In het begin ondervonden onze soldaten eenigen tegenweer, maar deze duurde niet lang op de wallen, dewijl de Javanen niet bestand waren tegen het Europeesch schietgeweer. Zij weken binnenwaarts, en stelden zich ten getale van 500 of 600 op het plein voor 's Konings paleis in slagorde. De onzen waren hen echter ras op de hielen, en begroetten ze zoo wel met kogels en granaten, dat zij allen de vlugt namen en de stad verlieten, niettegenstaande zij ruim 8000 man, onder welke 3000 Bantammers, sterk waren. De onzen maakten 6 vaten kruid en 40 stukken geschut buit (1). De stad werd voor het grootste gedeelte verbrand of verwoest (2); terwijl omstreeks de plaats, waar zij gestaan had, weldra eene stad werd aangelegd, waaraan, ten gevolge van een nieuw bevelschrift der bewindhebbers, den 4 Maart 1620, de naam van de nu binnen hare muren besloten sterkte, *Batavia*, gegeven werd (3).

(1) CAMPHUIS bij VALENTYN, D. IV. St. I. bl. 482—483. *Batavia*, D. I. bl. 106.

(2) TEENSTRA, *Vruchten mijner werkz.*, bl. 216. VAN KAMPEN, *de Nederlanders buiten Europa*, D. I. bl. 255.

(3) CAMPHUIS bij VALENTYN, D. IV. St. I. bl. 490. *Batavia* D. I. bl. 112.

Kort na het innemen van *Jakatra* stevende KOEN met de geheele vloot naar *Bantam*. Hij kwam in die stad, den 7 Junij 1619, en wist, door eene dreigende houding aan te nemen, den Koning dusdanig eene vrees aan te jagen, dat deze alle de gevangene Nederlanders, ten getale van ruim honderd, en onder deze ook VAN DEN BROECK, in vrijheid stelde (1).

Batavia tot verblijf van de Gouverneurs-Generaals aangewezen.

De Gouverneurs-Generaals, die vóór KOEN aan het bewind geweest waren, hadden steeds hunnen zetel op de *Moluksche eilanden* gehad; daar echter de nieuwe stad beter geschikt werd geoordeeld, om de hoofdplaats en het middelpunt onzer Oost-Indische bezittingen te zijn, namen alle de volgende Landvoogden het kasteel te *Batavia* tot hun verblijf (2).

Vrede met Engeland.

Eene der eerste gebeurtenissen na het veroveren van *Jakatra*, in 1619, was de vrede met de Engelsche Oost-Indische Maatschappij, die, nu ziende, dat zij in magt ver bij de Nederlandsche te kort schoot, hare toevlugt nam tot onderhandelingen, om door een vredesverdrag deel te krijgen aan die voordeelen, welke zij te vergeefs door de wapenen had getracht te verwerven. Dit viel haar ook niet zwaar, want de Heeren Staten-Generaal hadden zich niet in het geschil tusschen de beide Maatschappijen durven mengen, uit vrees voor den Koning van *Engeland*, wiens vriendschap voor het opkomend gemeenebest van het grootste belang was. Hoewel de Nederlanders hunne bezittingen door eigen goed en bloed hadden verkregen, kwamen zij nu in de droevige

(1) CAMPHUIS bij VALENTIJN, D. IV. bl. 485 en 486. *Batavia*, D. I. bl. 109.
(2) *Batavia*, D. II. bl. 58.

noodzakelijkheid, om hunne eigendommen in zekeren zin met de Engelschen te deelen; want op voorstel van den Koning werd er eene overeenkomst tusschen de beide Maatschappijen getroffen, volgens welke zij hunne krachten zouden vereenigen, om de Spanjaarden en Portugezen geheel en al uit de *Moluksche* en andere naburige eilanden te verjagen, en daarna eenen gemeenschappelijken handel te drijven, op voorwaarden, die met de grootste naauwkeurigheid zouden worden bepaald, ten einde in het toekomende alle verschillen voor te komen. De Engelsche Maatschappij, niet in aanmerking genomen hebbende, dat het juist geen gemakkelijke zaak zou zijn, om de gezegde natiën uit de *Specerij-eilanden* te verdrijven, had noch genoegzaam volk, noch eene voldoende hoeveelheid oorlogsbehoeften naar *Oost-Indië* gezonden. Zij vertrouwde ook op de Nederlanders, zich overtuigd houdende, dat die, wegens hunne magt te *Batavia*, zeer wel in staat waren, om zulks alleen uit te voeren. Dit was ook volkomen waar, maar de Nederlanders waren van oordeel, dat de Engelschen zich geen regt konden aanmatigen op veroveringen, door de Nederlandsche wapenen verkregen; zij begrepen daarentegen en bewezen, uit de woorden van het verbond, dat die plaatsen, op welke men eenen gemeenschappelijken handel zou drijven, ook op gemeene kosten moesten veroverd zijn, en dat dus de Engelschen, indien zij niet genegen of in staat waren, om de helft in de kosten der uitrusting te dragen, ook geen aanspraak konden maken op de voordeelen door dien oorlog verworven, zoo als zij dan ook, na de kort daarop volgende vermeestering van *Banda*, even als bij alle latere door de Nederlanders gemaakte veroveringen, gehandeld hebben (1).

Batavia door den Keizer van Mataram *belegerd.*

De Keizer van *Mataram*, Mohhammed, eenen toeleg gesmeed hebbende, om het geheele eiland *Java* te overheeren,

(1) *Batavia*, D. II. bl. 58 en 59.

begreep te regt, dat hij, om zijn doel te bereiken, eerst de Nederlanders en hunne wapenen bedwingen moest. Om hierin te slagen, begon hij met verraad, en zond in Augustus 1628 onderscheidene praauwen met koebeesten naar *Batavia*, onder voorwendsel, van daarmede te voldoen aan een verdrag, door hem met den Gouverneur-Generaal, in 1627, gemaakt. Aangezien die koebeesten begeleid werden door 900 gewapende Javanen, eene magt veel te groot in evenredigheid van het geschenk, kregen de onzen dadelijk argwaan en deden de buitenposten sterk bezetten, terwijl zij een wakend oog hielden op eene menigte Javaansche praauwen, welke nog verwacht werden; deze kwamen ook eindelijk opdagen, en werden door de onzen gedwongen op eene andere plaats te gaan liggen, opdat zij zich niet met hunne makkers zouden kunnen vereenigen. De vijand, nu veronderstellende, dat zijn geheele toeleg ontdekt was, besloot eenen verwoeden aanval op het kasteel te ondernemen, waar hij door zijne overmagt de buitenposten schielijk deed wijken, en zelfs met de vlugtenden tusschen de bolwerken der vesting indrong; hier echter vond hij zulk eenen dapperen tegenstand, dat hij met groot verlies moest aftrekken. Den volgenden dag trok ook van de landzijde eene groote menigte Javanen op de stad aan, waarop het zuidelijke gedeelte der stad, dat nog weinig bewoond en door de bolwerken niet te verdedigen was, werd afgesneden. De Javanen, wier getal allengs tot 10,000 of 12,000 man was aangegroeid, ondernamen nu van dien kant eenen geweldigen aanval en versterkten zich ter plaatse, waar men ter juister tijd de overtollige huizen had afgebrand. De vijanden werden door het geweer der anders geringe bezetting met veel verlies afgeslagen. Dagelijks werden deze aanvallen herhaald, doch door de gedurige uitvallen der bezettelingen, die, geholpen door de Chinezen, al hunne houten vestingen in brand staken, werd de vijand zoodanig gehavend, dat hij, na eene belegering van ruim eene maand, in het laatst van September des jaars 1628 met verlies van meer dan de helft der zijnen, moest aftrekken. De belegering van

Batavia was voornamelijk ondernomen op aanraden van den *Tomonggong* Boeraska, die den Keizer van *Mataram* de verzekering gegeven had, dat de stad zeer gemakkelijk te veroveren zoude zijn. Deze grootspreker sneuvelde echter voor de vesting, en zijn geheele leger zoude verloopen zijn, indien niet de *Tomonggong* Djawana het met eene aanzienlijke versterking was te hulp gekomen (1).

De nieuwe bevelhebber, zich onder de muren der vesting gelegerd hebbende, zond, om eene laatste poging aan te wenden, twee zijner voornaamste Edelen, Kjahi Dipati Mandoera Radja en Kjahi Dipati Widikda, met eenen hoop uitgelezen volk, om de stad te overrompelen, of zelf er voor te sterven. Deze deden wel eenen verwoeden aanval, maar werden zoo goed ontvangen, dat zij zich door eene overhaaste vlugt moesten redden, waardoor de Veldheer zoo verwoed werd, dat hij allen, die terugkwamen, zonder genade, liet ter dood brengen. De Keizer nu, veinzende over deze wreedheid ten uiterste verstoord te zijn, liet Djawana, bij zijne terugkomst, met velen van zijnen aanhang, mede om hals brengen, ofschoon het zeker gaat, dat de bedreven moord op 's Keizers bevel volbragt was (2).

Vrede met den Keizer van Mataram.

De Keizer van *Mataram* was met dit alles nog niet voldaan. Hij deed in het volgende jaar weder eenen aanval wagen. Om hierin gelukkiger te slagen, zond hij zekeren Warga met eenen brief van den *Tomonggong* van *Tagal* af, waarin de Keizer om vrede verzocht, onder voorwendsel, dat de begane vijandelijkheden alleen waren gepleegd op aanhitsing van Boeraska, die den Keizer door onderscheidene berigten,

(1) Valentyn, *Oud- en Nieuw-Oost-Indië*, D. IV. St. I. bl. 82—86. *Batavia*, D. II. bl. 61 en 62.

(2) Valentyn, D. IV. St. I. bl. 87. *Batavia*, D. II. bl. 62 en 63.

wier valschheid thans ontdekt was, had opgestookt, waarom hij nu om vernieuwing van vriendschap en eenen vrijen handel voor zijne onderdanen verzocht. De Nederlandsche regering begreep ligtelijk, dat onder deze betuigingen van vriendschap wederom een nieuw verraad schuilde; maar stond evenwel den vrede toe, hoewel met oogmerk, om naauwlettend alle bewegingen van den Keizer gade te slaan, ten einde zijne ware oogmerken te ontdekken. De gezant van *Mataram* hield zich intusschen zeer weltevreden, en vertrok wederom naar *Tagal*, onder anderen zich beroemende, dat zijn Heer, de Tomonggong van *Tagal*, nu een der vier opperste strandheeren geworden, wel zorg zou dragen, dat de vriendschap beter onderhouden werd dan voor dezen (1).

Nieuwe aanslag van den Keizer van Mataram ontdekt.

Men ontdekte spoedig, dat de laatste belegering voornamelijk mislukt was, omdat de belegeraars met geen mogelijkheid eenen genoegzamen voorraad rijst konden aanvoeren, en dat zij ook geen beleg met eenig goed gevolg zouden kunnen ondernemen, indien zij niet in staat waren hunnen leeftogt vooraf over zee naar *Tagal* en de naburige plaatsen te brengen, vanwaar zij dien meest te water naar hun leger voor *Batavia* konden overvoeren. Naauwelijks was ook Warga vertrokken, of de Chinezen, die zeer arglistig zijn in het bespieden van vijandelijke aanslagen, bespeurden, dat men met praauwen allerlei voorraad van mondbehoeften naar *Tagal*, *Samarang* en de verdere nabij gelegen plaatsen voerde, hetgeen de regering niet weinig bevestigde in het vermoeden, dat zij eenen aanval te duchten had. Weldra werd men dan ook in het zekere onderrigt, dat de Keizer de stad wilde bespringen, maar dat men vooraf nog eenen geveinsden Gezant

(1) Valentyn, D. IV. St. I, bl. 87. *Batavia*, D. II. bl. 63.

te wachten had, die dan ook werkelijk den 20 Junij met dertien praauwen te *Batavia* aankwam, doch op last van den Raad van *Indië* op eene behendige wijze gevat werd. Ondervraagd zijnde en wel bespeurende, dat de zaak toch ontdekt was, beleed hij, dat hij door zijnen Heer, den *Tomonggong* van *Tagal*, gezonden was, om *Batavia* te verspieden en ons te misleiden. Hij zeide ook, dat *Tagal* het voorraadmagazijn was, en dat 's Keizers besluit was, met zijne geheele magt naar *Batavia* te komen en die stad andermaal aan te tasten; dat het geschut en de verdere krijgsbehoefte reeds voor eene maand uit *Mataram* naar *Pekalongan* gezonden was, en dat het geheele leger omtrent drie weken later volgen zoude, rekenende hij, dat het in eene maand voor *Batavia* zou kunnen wezen. Ook verkreeg men door hem een naauwkeurig berigt omtrent de hoofden en de sterkte des legers, alsmede omtrent den krijgsvoorraad en het geschut enz. De hoofdzaak was nu, om den verzamelden voorraad des vijands te *Tagal* en daaromtrent te vernielen, want zoo men hierin slaagde, was het zeker, dat het beleg slechts kort van duur zou zijn (1).

De magazijnen te Tagal en te Sabang door de Nederlanders vernield.

Spoedig werden er dus schepen naar *Tagal* gezonden, die, zonder verder onderzoek, de plaats, den 16 Julij, aantastten; haar overweldigden, en 200 praauwen en 400 huizen met eenen onmetelijken voorraad rijst verbrandden. Een ander gewapend schip vernielde mede een groot magazijn te *Sabang*, bij *Cheribon*, en nam vele praauwen weg; tevens werden de monden der voornaamste rivieren, vooral die van de *Krawang*, de *Pamanoekan*, de *Indrapoera* enz., langs welke de schepen naar het leger

(1) Valentyn, D. IV. St. I. bl. 88. *Batavia*, ter zelfder plaatse.

moesten komen, zoo wel bezet, dat er niemand door kon. Desniettegenstaande bleef de Keizer in zijn voornemen volharden, om *Batavia* te belegeren. De stad zelve werd echter ook aanmerkelijk versterkt, dewijl men voor eenen zeer hevigen aanval beducht was. Te dien einde werden er onderscheidene batterijen en nieuwe bolwerken tusschen de oude aangelegd, en de bolwerken zelve, zoo veel mogelijk, door muren aan elkander gesloten, die, hoewel uit enkel kokoshout gemaakt, echter sterk genoeg waren, om dien weinig ervaren vijand het hoofd te bieden (1).

Batavia andermaal door den Keizer van Mataram belegerd.

Den 20 Augustus ontving men te *Batavia* de tijding, dat de vijand over de rivier van *Krawang* was getrokken; den 22 zag men reeds veertig zijner ruiters voor de stad, en tegen het einde der maand was zij van de landzijde omringd door een groot leger, hetwelk toen reeds gebrek aan leeftogt had. Den 4 September begonnen zij hunne werken, hetgeen nogthans bezwaarlijk toeging, want de Nederlanders hadden uit voorzorg bijna al het hout afgehakt. De vijand naderde in den nacht tusschen den 7 en 8 tot op een pistoolschot van het bolwerk *Hollandia;* doch met den dag deed 300 man der bezetting eenen uitval, verdreef den vijand en verbrandde zijne werken, gelijk van toen af bijna dagelijks gebeurde, zoodat de Javanen weinig vorderden; terwijl de dappere uitvallers doorgaans des daags vernielden, hetgeen de belegeraars bij nacht hadden opgerigt. Het geheele vijandelijke leger had intusschen gebrek aan eetwaren; zelfs stierven de meeste paarden en buffels van honger, waardoor de vijand in het aanvoeren van geschut en pakkaadje niet weinig belemmerd werd. In den nacht tusschen den 20 en

(1) VALENTYN, D. IV. St. I. bl. 89. *Batavia*, D. II. bl. 64.

21 September leden de onzen een zwaar verlies, door het overlijden van den Gouverneur-Generaal JAN PIETERSZOON KOEN, die wel lang aan den loop had geleden, maar toch des avonds nog, oogenschijnlijk gezond, aan tafel had gezeten. JACQUES SPEX, die den 23 dier maand uit het vaderland was aangekomen, en dadelijk tot opvolger van KOEN werd aangesteld, had het geluk de belegering te doen opbreken.

De hevigste aanval van den vijand had plaats in den nacht tusschen 20 en 21 October, op een klein houten werkje, *Maagdelijns Sterkte* genoemd, aan den uitersten hoek der stad, alwaar eene bezetting lag van slechts 16 man. Deze verweerden zich eerst dapper, totdat al hun kruid verschoten was, en ook toen verdedigden zij zich met het werpen van pannen en steenen, doch zouden eindelijk hebben moeten bezwijken, zoo niet een hunner den inval gekregen had, om de aanvallers met zeer ongewone wapenen te bestrijden; want zich herinnerende, dat de Javanen, als ijverige navolgers van MOHHAMMED, zeer bevreesd zijn voor al wat onrein genoemd wordt, liep hij naar het heimelijk gemak, en besproeide de naastbij zijnde Javanen met eene groote hoeveelheid menschendrek; waarop zij, onder het roepen van: *Tjih*, *binatang Hollanda*, *tjih andjing Hollanda jang bakalay*, *dengan tahi* (foei! gij Hollandsche beesten, foei! gij Hollandsche honden, die met drek vecht), verschrikt het hazenpad kozen, te meer, dewijl er tevens een gedeelte der bezetting aanrukte, om den afgesnedenen te hulp te komen. Deze en soortgelijke ontmoetingen deden den vijand, die bijna uitgehongerd was, eindelijk bevroeden, dat er niets voor hem te winnen viel, waarom het vijandelijk leger, dat ruim 100,000 man sterk was geweest, den 1 November, zijne legerplaats in brand stak, en door eene overhaaste vlugt, den volgenden nacht, verdween; immers, toen de ruiterij der bezetting in den morgen uittrok, om te zien waar de vijand gebleven was, vonden zij niets dan 7 of 800 lijken van door de Javanen zelven omgebragte en in rijen gelegde personen, waarschijnlijk van zieken, die zij gedacht hadden niet te

kunnen mede voeren. Gering was het verlies der Maatschappij bij deze gelegenheid, want gedurende de geheele belegering sneuvelden er slechts 10 of 12 Nederlanders en 7 of 8 Indianen. Daarentegen meent men, dat er van het keizerlijk leger bijna de helft was omgekomen; meest door hongersnood, gelijk uit het groot getal der achtergelatene wapenen en krissen scheen te blijken. Velen hunner vond men in de rivier, die zij boven de stad hadden afgedamd, achter het paalwerk gesmeten, met oogmerk, om aldus het water onbruikbaar te maken; hierdoor hadden zij de Nederlanders in het eerst inderdaad zeer verlegen gemaakt. Deze vrees verdween echter schielijk, toen zij zagen, dat de door den vijand gegravene putten zeer goed en gezond water opleverden.

In het jaar 1631 schijnt de Keizer van *Mataram* lust gehad te hebben, om *Batavia* nog eens te belegeren, maar de Hooge Regering nam hare maatregelen zoo goed, dat hij zijn voornemen staakte, en de Compagnie tot zijne dood, die in het jaar 1645 plaats had, in rust liet (1).

Vrede met den Soesoehoenam INGALAGA.

Zijn zoon en opvolger, de *Soesoehoenan* INGALAGA, volgde ten opzigte van de Compagnie een geheel ander stelsel dan zijn vader; hij zocht hare vriendschap en bood haar den vrede aan, waarop de Bataviasche Hooge Regering te dien einde SEBALD WONDERER en JAN BARENDSZOON, den 8 April 1646, in gezantschap naar *Mataram* zond, alwaar zij zeer minzaam ontvangen werden, en een verbond van vrede en vriendschap sloten, hetwelk naderhand te *Batavia* den 24 September des zelfden jaars bevestigd werd, en van den volgenden inhoud was:

»De Maatschappij verbindt zich, jaarlijks aan den Keizer »kennis te geven van alle fraaije stoffen en zeldzaamheden,

(1) VALENTYN, D. IV. St. I. bl. 91—94. *Batavia*, D. II. bl. 64—66.

»die uit *Europa* naar *Batavia* worden overgebragt, en tevens »een gezantschap aan Z. M. te zenden.

»Indien Z. M. eenige Priesters of andere personen naar af-»gelegene gewesten wil zenden, dan zal de Maatschappij ver-»pligt zijn, die met hare schepen over te voeren.

»Alle Javanen, die onderdanen van den Keizer zijn, en in »de vorige onlusten gevangen gemaakt, nog te *Batavia* in »hechtenis zijn, zullen aanstonds in vrijheid worden gesteld.

»Alle voortvlugtige schuldenaars of misdadigers zullen van »weerskanten op de eerste opeisching worden overgeleverd.

»Tegen eenen gemeenen vijand zal men verpligt zijn elkan-»der bij te staan.

»De onderdanen des Javaanschen Keizers zullen onbelemmerd »mogen varen met hunne schepen, werwaarts het hun be-»haagt, uitgezonderd naar de *Specerij-eilanden*, gelijk ook niet »naar of voorbij *Malakka*, zonder Hollandsche paspoorten, »welke zij te *Batavia* moeten vragen (1)."

Opstand van Jonker.

Een twist, tusschen den Raad van *Indië* St. Martin en zekeren Kapitein Jonker ontstaan, veroorzaakte in het jaar 1689 eenen kleinen oorlog in den omtrek van *Batavia*. De eerste, door laatstgemelde, in het jaar 1680, niet ten onregte bij de Maatschappij van traagheid in het ondersteunen van Hadji, Koning van *Bantam*, aangeklaagd, had reeds onderscheidene middelen beproefd, om dien Kapitein eenige beleediging aan te doen; doch vond daartoe eerst gelegenheid in het jaar 1689, toen Jonker, te gelijk met den Balischen Kapitein Boelling, die weleer zijn slaaf geweest was, ten huize van St. Martin kwam; deze deed den Baliër eenen stoel geven, en liet Kapitein Jonker staan, die zoodanigen hoon met

(1) Valentyn, D. IV. St. II. bl. 98.

reden ten uiterste kwalijk nam, en van de Hooge Regering voldoening vorderde. Deze antwoordde, dat St. Martin voorzeker verkeerd had gehandeld, maar dat een ieder ten zijnen huize meester was, en dat dergelijke zaken niet tot de tafel des geregts behoorden. Jonker nam toen het besluit, om zich zelven te wreken, en verzocht dagelijks ten zijnen huize aanzienlijke gezelschappen en onder de genoodigden altoos den Heer St. Martin, ten einde hem bij zulk eene gelegenheid insgelijks eenige beleediging aan te doen: deze had echter de voorzigtigheid van niet te verschijnen. Eindelijk ziende, dat hij op zulk eene wijze zijn oogmerk niet kon bereiken, en dat zijn neef Radja Bongso, overtuigd van het op het leven van den Heer St. Martin en den Gouverneur-Generaal Camphuis te hebben toegelegd, was gevierendeeld, liet Jonker, die vroeger der Maatschappij groote diensten gedaan had, zich zoo ver door zijne woede vervoeren, dat hij de grootste buitensporigheden en vijandelijkheden tegen de Maatschappij zelve begon te plegen. Hij zette buiten *Batavia* alles zoodanig in vuur en vlam, dat de Regering hare toevlugt tot de ernstigste maatregelen moest nemen, om zich van dien gevaarlijken rebel te ontslaan. In een gevecht, tusschen een gedeelte van het garnizoen van *Batavia* en zijnen aanhang, had de Luitenant Holscher het geluk den Kapitein met eenen sabel ter neder te vellen, die daarop door anderen werd afgemaakt en in stukken gehouwen. Ras volgde toen de verstrooijing van zijnen aanhang, van welken velen werden gevangen en gedeeltelijk geradbraakt of gehangen; ja men rekent, dat, wegens dezen opstand, 108 personen door scherpregtershanden werden ter dood gebragt (1).

---

(1) Valentyn, D. IV. St. II. bl. 223, 224, 318 en 319. *Batavia*, D. II. bl. 83 en 84.

Zamenzwering van Erberfeld.

In het jaar 1721 verkeerde *Batavia* in het uiterste gevaar door eene verfoeijelijke zamenzwering, aangelegd door zekeren Pieter Erberfeld, een burger van *Batavia*, zoon van eene Javaansche moeder en van eenen Europeschen vader, welke laatste hem groote schatten had nagelaten. Tot medestanders had hij onderscheidene Javaansche en andere Indische Grooten. Hun voornemen was de stad, benevens het kasteel en de buitenposten te verrassen, den Gouverneur-Generaal met de Raden en alle Nederlanders en andere Europeanen te *Batavia* te vermoorden, daarna eene nieuwe alleenheersching op te rigten, en dan alle Chinezen, Makassaren en andere volken op *Java* aan te zoeken, om zich bij hen te voegen, en diegenen, welke zulks niet wilden doen, insgelijks van kant te maken. Om meer gezag aan den aanslag te geven, had Erberfeld den titel aangenomen van *Toewan Goesti* of Grooten Heer, terwijl zeker Javaan, Katadja genaamd, onder den naam van *Raden* of Prins, in rang op hem volgen zou. Men had het verraad beraamd op een buitengoed van Erberfeld, gelegen aan den weg van *Batavia* naar *Jakatra*, en de zaamgezworenen kwamen gewoonlijk op eene zijner andere hoeven bijeen, alwaar zij doorgaans gesprekken hielden met onderscheidene Mohhammedaansche Vorsten en andere Javanen, die mede in het ontwerp gewikkeld waren. Vier Javanen, met namen Madja Praja, Sara Soeta, ook wel Wangsa Soeta geheeten, Anga- Tjitra en Layea, waren de zamenstellers der brieven aan hunne vrienden en medepligtigen, terwijl eenige anderen briefjes aan de Javanen verkochten, die, met onleesbare merken beschreven, werden aangeprezen, alsof zij hunne bezitters volkomen onkwetsbaar maakten. De tijd des aanslags was bepaald op 1 Januarij 1722, met het opengaan der poort, als wanneer de zaamgezworenen gedeeltelijk in de stad en gedeeltelijk in het kasteel moesten sluipen. Om alle verschillen voor te komen, hadden zij reeds

eene verdeeling gemaakt, volgens welke het hoofd der vloekgenooten de stad en het kasteel zou regeren, terwijl zijn Luitenant het vlakke veld zou beheerschen tot aan het gebergte, en de overigen het bewind zouden hebben over bijzondere landstreken en over de troepen. Zij hadden door hunne voorzorg zich verzekerd van een leger van 17,000 man, die zich op verschillende seinen naar hunne posten moesten begeven, ten einde zich gelijktijdig van de poorten meester te maken, en zorg te dragen, dat niemand hunne handen ontkwam. Drie dagen, vóór dat de uitvoering moest plaats hebben, was alles naauwkeurig beraamd, en wel op zoodanig eene wijze, dat de aanslag niet scheen te kunnen mislukken. Intusschen werd het schelmstuk nog bij tijds ontdekt, en de aanlegger met vele zijner medepligtigen gevangen genomen, eer zij hun wanbedrijf konden volvoeren, hetwelk zij dan ook, ten getale van 19, onder welke 3 vrouwen, den 8 April 1722, met den dood op het schavot moesten boeten.

Op den volgenden dag vierde men eenen plegtigen dank-, vast- en bededag, wegens de gelukkige ontdekking van dit verschrikkelijk verraad. In het vervolg spoorde men nog dertig der voornaamste belhamels op, die allen werden ter dood gebragt. Ook werd het huis aan den weg van *Jakatra*, waar Erberfeld had gewoond, tot den grond toe afgebroken; terwijl thans het erf van den weg wordt afgesloten door eenen hoogen, witten tuinmuur, in welken men eene groote, blaauwe zerk ziet, waarboven een doodshoofd is geplaatst, stekende op eene doorgaande ijzeren pen. Op de zerk leest men in de Nederduitsche en Javaansche talen:

Uit eene verfoeijelijke gedachtenis tegen den gestraften landverrader Pieter Erberfeld, *zal niemand vermogen te dezer plaatse te bouwen, timmeren, metselen of planten, nu of ten eeuwigen dage.*

Batavia den 14 *April* A°. 1722 (1).

(1) Valentyn, D. IV. St. I. bl. 210 en 211. *Batavia*, D. II. bl. 89—91. Teenstra, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 272 en 273.

Moord der Chinezen.

Onder de regering van den Gouverneur-generaal Adriaan Valkenier had de verschrikkelijke moord der Chinezen te *Batavia* plaats. Vóór dat deze gruweldaad, welke met eene zwarte kool in de geschiedenis van *Indië* opgeteekend staat, gepleegd werd, kwamen duizenden Chinezen naar *Batavia*, om aldaar hun fortuin te zoeken. Het groot aantal dezer kolonisten, en de moorden en diefstallen, die door hen gepleegd werden, deed eenige leden der regering met reden voor schromelijke gevolgen vreezen. De beroemde Imhoff, destijds uit *Ceylon* te *Batavia* teruggekomen, en als Raad van *Indië* ook zitting bij de Hooge Regering hebbende, stelde bij gelegenheid, dat in den Raad over den verbazenden aanwas van Chinezen gesproken werd, aan de vergadering een gepast middel voor, om zich van de overtollige of nutteloze kolonisten te ontdoen, en de Compagnie tevens van veel nut te kunnen wezen. Hij wilde namelijk, dat alle Chinezen, die niet konden aantoonen, dat zij op eene eerlijke wijze aan de kost kwamen, zouden worden gevat, en naar *Ceylon* gezonden, om aldaar aan eene doorgraving en andere werken te arbeiden. Dit voorstel vond ingang en de regering nam derhalve een besluit, om zulks hoe eer hoe liever in het werk te stellen. Diensvolgens werd een aantal Chinezen gevangen genomen; maar men had de onvoorzigtigheid, om door de Onderschouten en Dienders ook eenige gegoeden te laten aantasten, die niet vrij kwamen, zonder zich door eene aanzienlijke som gelds te hebben vrij gekocht. Dit baarde misnoegen, en gaf aanleiding, dat men, onder die natie, in het denkbeeld was, dat de onvermogenden met geen ander oogmerk opgeligt werden, dan om hen in zee te verdrinken. Dit volk, hierdoor afgeschrikt, begaf zich met duizenden landwaarts in, en maakten zich zoo sterk, dat men voor eene geheele overrompeling der stad beducht was.

In dezen hagchelijken toestand achtte de Hooge Regering het noodig zich in staat van tegenweer te stellen, en de misnoegde Chinezen in hunne booze voornemens tegen te gaan. In weêrwil echter der aanbieding van vergiffenis, bleef dat volk dermate verbitterd, dat zij zich voornamen de geheele Christenbevolking uit te roeijen. Zij plunderden en roofden op eene doldriftige wijze in de bovenlanden, en staken de suikermolens in brand (1).

Den 26 Augustus verschenen er onverwachts 60,000 welgewapende Chinezen in de nabuurschap der stad, die overal begonnen te plunderen, terwijl men binnen *Batavia* acht of tien duizend dier natie had, die zich voor het uiterlijke wel stil hielden, doch ten einde gemakkelijker hun oogmerk te volvoeren, vrijheid verzochten tot het oprigten van 24 groote theaters of *wayangs*, op welke de Chinezen gewoon zijn tooneelstukken te vertoonen, waarbij zich dan doorgaans geringere Europeanen laten vinden. De Hooge Regering vreezende, dat dit misschien het middel tot het beramen van den moord zou zijn, verbood dit gestreng. Intusschen kwam er berigt, dat de Chinezen te *Tanah Abang*, drie uren van *Batavia*, een retranchement hadden opgeworpen, bezet met geschut en 12,000 man. Men zond hierom, den 5 October, de Heeren van Imhoff en van Aarden, met 1800 man derwaarts, en deze hadden het geluk, den vijand, met groot verlies, van daar te doen verhuizen, zoo als zij ook voor de forten *Tangerang* en *Nieuwendam* werden afgewezen. Daarna vernam men, dat de Chinezen met eene groote magt op de Diespoort afkwamen en bezig waren met die, niettegenstaande den moedigen wederstand der burgerij, in brand te steken. Men verdeelde een gedeelte der bezetting door de stad, om een wakend oog te houden op de Chinezen van binnen, terwijl de overige bezetting, onder Kapitein Moll, op de Chinezen aanvielen; maar als deze kort daarop gesneuveld was, week zijne manschap terug. Toen echter nam de Luitenant Hermingzon het

(1) A. Huyser, *Het Leven van* R. de Klerk, bl. 8 en 9. — Van Kampen, *De Nederlanders buiten Europa*, B. III. St. I. bl. 24—27.

bevel op, en wist het den Chinezen, door het werpen van handgranaten, zoo bang te maken, dat zij, met achterlating van al hun geschut, op de vlugt sloegen, terwijl die, welke zich wederom verzamelden en stand hielden, bij de waterplaats, uit twee stukken met schroot werden begroet. Van buiten was men dus voor het tegenwoordige het grootste gevaar te boven (1).

Intusschen hielden zich de Chinezen, die zich binnen de stad bevonden, geheel stil, en om die onschuldigen voor geweld te bewaren, vond de regering goed, hun te bevelen, van zich niet na zes uren 's avonds buiten hunne huizen te begeven en de deuren gesloten te houden. Deze wijze voorzorg kon echter de blakende woede van den matroos en soldaat niet temmen. Eensklaps hoorde men, tot groote ontsteltenis, niet anders dan van moord en brand schreeuwen, en men zag welhaast het akeligste tooneel geopend van eenen toomeloozen moord- en roofzucht. De Chinezen, zoowel mannen als vrouwen en kinderen, werden door het staal neérgelegd. Geene zwangere vrouwen of zuigelingen werden in deze woede gespaard. De gevangenen in de boeijen, ruim tweehonderd zielen sterk, werden ter zelfder tijd als schapen de keel afgesneden. Er waren burgers, die vele gegoede Chinezen geborgen hadden, doch hen allen op dien dag lieten vermoorden, en zich op die wijze meester maakten van hunne beste bezittingen (2).

De moord was zoo verschrikkelijk, dat men op de straten tot aan de enkels door het bloed moest waden, en dat de straten, rivieren en grachten met lijken bedekt of opgevuld werden. De Kapitein der Chinezen, NEKOEKING, verschanste zich in zijn huis met een aantal dapperen zijner natie, die ten minste niet, zonder zich te verdedigen, wilden sterven. Zij sneuvelden allen door het zwaard, het vuur, den strop, of sprongen in de rivier om in het water om te komen (3).

(1) *Batavia*, D. II. bl. 95 en 96.
(2) HUYSER, t. a. p. bl. 10 en 11.
(3) VAN KAMPEN, t. a. p. bl. 29.

Het getal der gesneuvelden, zoo in als buiten *Batavia*, werd op 10,000 begroot (1).

Het is niet volkomen zeker, wie den last tot den moord gegeven heeft. Men beschuldigde destijds daarmede den opperlandvoogd VALKENIER en zijn zwager HELVETIUS, doch men heeft hun zulks nooit voldoende kunnen bewijzen (2).

De Raden van Indië VAN IMHOFF, DE HAZE en VAN SCHINNE door VALKENIER in hechtenis genomen.

De gevaarlijke onrust in de stad gestild zijnde, brak er een hevige twist uit onder de leden der Hooge Regering. Op den 6 December las de Gouverneur-Generaal in de vergadering der Raden van *Indië* een breedvoerig manifest voor, in hetwelk hij drie Raden van *Indië*, de Heeren VAN IMHOFF, DE HAZE en VAN SCHINNE, beschuldigde van hunnen pligt gedurende de Chinesche onlusten niet naar behooren te hebben waargenomen (3), door, in den oogenblik van het dringende gevaar van binnen, eenen uitval gedaan en de Buiten-Chinezen zonder noodzakelijkheid vervolgd te hebben; dat zij van het hun toevertrouwde gezag verder misbruik gemaakt en een plan beraamd hadden, om hem af te zetten en naar het vaderland op te zenden. De Gouverneur-Generaal deed te gelijker tijd krijgsvolk in de raadzaal komen; dit plaatste hij rondom de tafel, waaraan de Raden van *Indië* gezeten waren (4). Hij begeerde, dat zij alle drie, ieder afzonderlijk, op een schip naar *Nederland* zouden gezonden worden, om zich bij de Bewindhebbers over hun gedrag te verantwoorden. Zij verzetteden zich wakker tegen deze harde behandeling en werden daarin door hunne mederaden ondersteund; dan dit kon niet baten (5).

(1) *Batavia*, D. II. bl. 98.
(2) HUYSER, t. a. p. bl. 11 en 12.
(3) *Batavia*, D. II. bl. 99 en 100.
(4) VAN KAMPEN, t. a. p. D. III. bl. 31 en 32.
(5) HUYSER, t. a. p. bl. 12.

Toen de Gouverneur zijn voornemen had geopenbaard, vertrok hij schielijk naar zijne bijzondere vertrekken, en liet de vergadering zoo wel bezet door vertrouwde krijgsknechten, dat niemand er iets tegen kon uitvoeren. De Leden van den Raad THEDENS en KRUL verkregen wel een afzonderlijk gehoor bij VALKENIER, doch zonder iets te vorderen. Integendeel verklaarde hij, dat de drie heeren gevangen zouden blijven, ten zij ze eene zeer schandelijke acte van schuldbekentenis wilden teekenen, hetgeen zij standvastig weigerden. Zij kregen daarop bevel om te kiezen, of zij bij dag, dan liever bij nacht wilden worden overgebragt. Zij verkozen het eerste, en werden toen, met soldaten vóór en achter hunne koetsen, naar hunne huizen gebragt, alwaar zij 's avonds ten 5 ure aankwamen, en een uur later kwam de Kapitein CRUMWEL boodschappen, dat men niemand bij hen zou toelaten, dan hunne vrouwen, kinderen en bedienden (1).

Drie dagen later werden de gevangene heeren naar het vaderland overgevoerd, doch deze handelwijze voldeed zoo weinig aan de Heeren Bewindhebbers, dat deze daarover hun groot misnoegen aan den Gouverneur betuigden. Deze had zich inmiddels van zijne bediening ontslagen, en was reeds in November 1741 naar het vaderland vertrokken. Doch aan de kaap *de Goede Hoop* vond hij bevel, om naar *Batavia* terug te keeren, ten einde aldaar nader onderzocht te worden, omtrent zijne handelwijze ten opzigte van den moord der Chinezen en het gevangen nemen der gemelde heeren. Dit beruchte proces heeft onderscheidene jaren geduurd, doch is nooit uitgesproken (2), zijnde VALKENIER, zoo als wij reeds vroeger (3) gezien hebben, in de gevangenis overleden.

---

(1) *Batavia*, D. II. bl. 100. — VAN KAMPEN, t. a. p. bl. 32.

(2) *Batavia*, ter zelfder plaatse.

(3) D. I. bl. 94.

Batavia door de Engelschen geblokkeerd.

Van den 23 Augustus tot den 9 November 1800 werd de reede van *Batavia* door een Engelsch smaldeel geblokkeerd. Er was geen zeemagt, genoegzaam om den vijand tegen te houden, en daarenboven leed men daar gebrek aan rijst, die uit de oostelijke deelen des eilands doorgaans te scheep werd aangebragt en reeds bij het begin der blokkade schaarsch omkwam. Nogthans was de Nederlandsche regering bij den inlander zoo geacht, dat er zich geen zweem van misnoegdheid vertoonde, dan op een meer afgelegen punt, de *Marende*, bij den hoek *Tandjong Pryok*, alwaar de Engelschen de inwoners dagelijks met strooperijen kwelden, zoodat deze om bijstand verzochten. Daar men de hoofdstad niet van troepen durfde ontblooten, werden hun slechts zes stukken kanon, met de noodige krijgsbehoeften en twee inlandsche kanonniers, toegezonden, eene blijkbaar ontoereikende hulp, zoodat de Engelschen zich ook spoedig van die stukken meester maakten. Nu stonden de inlanders, die zich van de regering verlaten gevoelden, tegen haar op, en begaven zich onder Britsche bescherming. De meesten nogthans keerden van dezen stap terug, zoodra de buitengewone Raad van *Indië*, Engelhardt, met eene afdeeling troepen *Marende* bezocht. De overige opstandelingen volgden de Engelschen. Geschillen van weinig belang, te *Tangerang* in het westen van *Batavia* tusschen de Javanen en Chinezen ontstaan, werden zonder geweld mede door Engelhardt bijgelegd. Eer de Engelschen de blokkade van *Batavia* opbraken, vierden zij hunne vernielingszucht bot, door de verwoesting van het eiland *Onrust* (1).

---

(1) Van Kampen, *De Nederlanders buiten Europa*, D. III. bl. 388 en 389.

De zetel van den Gouverneur-Generaal van Batavia naar het Molenvliet verplaatst.

Reeds onder den Gouverneur-Generaal van Overstraten, die van het jaar 1796 tot 1801 aan het hoofd van het bewind stond, had de vreesselijke, telkens toenemende ongezondheid van *Batavia* vele Europeanen hun gewoon verblijf buiten de stad in de meer luchtige omstreken van *Jakatra*, het *Molenvliet*, *Rijswijk*, *Noordwijk*, *Weltevreden*, het *Koningsplein* enz. doen verkiezen. Voor de uit *Europa* komende krijgslieden, die anders spoedig van de schepen naar het hospitaal overgingen, werd er eene legerplaats op *Weltevreden* aangelegd. Vele huizen stonden dus te *Batavia* ledig, doch ook die leden der Hooge Regering, welke zich daaruit verwijderden, kwamen altijd ter vergadering naar het kasteel, zoo als de kooplieden naar hunne kantoren, want de verlegging van *Batavia* naar eene andere plaats zou, uit hoofde van de belangrijke reede, hoogst verderfelijk voor den handel geweest zijn. Nogthans wilde de Gouverneur-Generaal Daendels, die in 1808 aan het bestuur was gekomen, daarmede langzaam voortgaan. Hij nam, reeds in het begin, zeer wijze maatregelen tot wering der ongezondheid, zoo als de verwijdering der begraafplaatsen, verbetering der hospitalen, demping van stilstaande wateren, uitmoddering der grachten en reiniging der straten, rivieren en waterleidingen. Daarna werden alle de batterijen en forten, die de stad en de kusten verdedigden, op last van den Gouverneur-Generaal geslecht. Hierop verlegde hij zijn verblijf naar het zoogenaamde *Molenvliet*, waar voor 30,000 rijksdaalders een huis gekocht en voor alle kantoren ingerigt werd. Eene aanzienlijke wijk der stad, de muren, poorten, het geheele uitgebreide kasteel, met al de regeringslokalen en magazijnen, en eindelijk de Hervormde kerk werden gesloopt, en aan ieder de vrijheid

gelaten, om, des verkiezende, zijn huis onder den voet te werpen. Ook werden veertig visscherswoningen, die zeer ongezond lagen, gesloopt. Alle de besturen en kantoren, behalve de twee regterlijke collegiën, werden uit het kasteel (een van de ongezondste deelen der stad) naar de reeds genoemde fraaije voorsteden overgebragt. De thans meer talrijke krijgslieden werden mede in die voorsteden en in de sterk verschanste legerplaats van *Meester Cornelis* gelegd. Om de verplaatsing der Europeanen uit *Batavia* nog meer aan te moedigen, werd het gebouw der groote societeit, de *Harmonie* genaamd, naar *Rijswijk* verplaatst. Geene aankomelingen uit *Europa* of *Isle-de-France* mogten bij hunne aankomst in de stad vernachten, maar men wees hun op *Weltevreden* een nachtverblijf aan. Dus doende werd zekerlijk wel eene der fraaiste steden zoodanig gesloopt, dat eenige jaren een Europeaan niet eens bespeurde, dat hij er doorkwam, en aan de andere zijde vroeg, of hij haast te *Batavia* was; maar het is toch onbetwistbaar, dat de gezondheid der bewoners daarbij veel gewonnen heeft (1).

Batavia gaat aan de Engelschen over.

Slechts weinige maanden, nadat de Gouverneur-Generaal Jan Willem Janssens, in het jaar 1811, het bestuur over *Nederlands Indië* van Daendels overgenomen had, verscheen Lord Minto, Gouverneur-Generaal van *Engelsch Indië*, voor *Batavia*, die van de Oost-Indische Maatschappij den last had ontvangen, om aldaar alle de vestingwerken te vernielen en het land aan de inboorlingen over te geven, na de Europeanen ontwapend te hebben; doch, het zij eigenbelang, na het aanschouwen van het heerlijke, vruchtbare land, het zij een overblijfsel van menschelijkheid, den Britschen bevelhebber belette, dezen last in zijne geheele uitgestrektheid te volbrengen,

(1) Van Kampen, t. a. p. bl. 473—475.

daar alsdan de ongelukkige Europeaan zeer zeker het moordmes der Javanen zou ten prooi zijn gelaten, na den 4 Augustus, ten westen der stad, bij *Tjilentjing*, aan wal te zijn gekomen, en reeds den 8 meester van de stad (1) te zijn geworden, hield hij die in bezit en vestigde aldaar den zetel van zijn bestuur. In Junij 1816 gaven de Engelschen, ingevolge verdrag van 13 Augustus 1814, de stad schoorvoetend aan de Nederlanders terug (2), welke haar sedert vrij van vreemden aanval bezeten hebben.

De cholera te Batavia.

In Mei 1821 brak de *Cholera morbus* te *Batavia* met zoo veel woede uit, dat er van den 6 tot den 10 van die maand, dus in 5 dagen, 598 menschen aan bezweken, waarom de menschlievende Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN een oogenblik in beraad stond, of men den togt naar *Palembang*, waartoe de expeditie gereed lag, niet zoude staken, waarvan hij slechts door het besef der onvermijdelijke noodzakelijkheid, om *Nederlands* wankelend gezag in *Indië* te handhaven, werd teruggehouden, te meer, daar de besmetting de schepelingen toch ook in de legerplaats van *Weltevreden* niet zou hebben gespaard, en misschien integendeel de zeelucht voor de vlotelingen heilzaam was (3).

Brand van 1823.

Den 28 Maart 1823 ontstond er te *Batavia* een hevige brand, welke des avonds tegen 7 ure op den bazaar buiten de voormalige *Diestpoort* in een bamboezen huis zijn begin nam. Daar deze bazaar grootendeels uit bamboezen woningen

---

(1) Hertog VAN SAKSEN-WEIMAR EISENACH, *Beknopte Beschrijving van den veldtogt op Java*, blz. 52—69.
(2) VAN KAMPEN, t. a. p. bl. 519.
(3) VAN KAMPEN, t. a. p. bl. 551,

bestond, zoo was er bijna geene hoop op blusschen, en de eenige poging, welke eenen goeden uitslag kon beloven, was, om den brand binnen den eigenlijken bazaar te bepalen, en het overslaan der vlammen tot de steenen woningen dezer digt bebouwde buurt te beletten. De geweldige snelheid, waarmede het vuur de overhand nam, maakte zulks echter onmogelijk. Daarbij waren de bluschmiddelen in gebrekkigen staat, en ontbrak het aan werktuigen, om de brandende panden omver te halen. Eerst later kwamen eenige goede brandspuiten aan, doch daar de wind zijne rigting over de *Tjiliwong* nam, was men in groote bezorgdheid, dat het vuur ook daar zoude uitbreken. Eindelijk sloeg de wind om, en wel in zoo verre ten goede, dat hij terug woei over de reeds verwoeste ruimte, waardoor de vrees voor het zoo even bedoelde onheil verdween, eene menigte huizen aan de noordzijde van den bazaar gespaard bleven, en men, in den morgen van den 29, de woedende vlammen meester werd. Intusschen waren 40 steenen en 140 bamboezen woningen, benevens 120 *warongs* (kleine winkels) deels uitgebrand, deels geheel in asch gelegd, en besloeg de ledig gebrande grond de uitgestrektheid van ruim 2½ bund. De schade aan vernield huisraad, koopmansgoederen, enz., was zeer aanmerkelijk (1).

Ligging en gedaante van de stad Batavia.

De stad *Batavia*, de hoofdstad der residentie van dien naam en van geheel *Nederlands Indië*, ligt aan de *Tjiliwong*, nabij het noorder zeestrand, aan eenen veiligen zeeboezem, op 6° 10′ 20″ Z.B. 124° 34′ 50″ O.L., in eene vlakke landouw, die achter zich, 50 palen landwaarts in, de *Blaauwe bergen*, de *Gedeh* en de *Salak* heeft (2). Voorheen werd deze stad door

(1) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 57 en 58.

(2) Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde van Nederlands Indië*, B. III. D. II. bl. 328.

de Javanen en Chinezen *Soenda-Kalapa* geheeten. De Indianen noemen haar thans veelal *Batawie* of *Batawiejah*, en ook wel *Jakatra*, naar de oude stad, waarbij zij aangelegd is. Zij ligt in den meest bezochten weg van *Hindostan* naar *China* en *Japan*, omtrent op de helft van dien weg, terwijl zij ook het middelpunt en de algemeene stapelplaats en markt is van al, wat men den inlandschen handel van *Oost-Indië* noemt, niet alleen voor het gedeelte, hetwelk door Europeanen, maar ook voor datgene, hetwelk door de inlanders gedreven wordt. Weleer was zij beroemd als de schoonste stad in *Indië*, waarom zij Koningin van het Oosten genoemd werd, terwijl zij als de zetel van den Gouverneur-Generaal en van den Hoogen Raad, tot middelpunt, zoowel van de regering als van den koophandel der Nederlanders, in deze gewesten verstrekte. Zij vormt een langwerpig vierkant, dat met het kasteel van het Zuiden naar het Noorden ongeveer 110 el lang, en van het Oosten naar het Westen ongeveer 80 el breed is, en beslaat met het kasteel wel drie palen in den omtrek (1).

Vroeger was zij omringd door eenen koraalsteenen muur, met 24 bolwerken, die zoodanig met geschut beplant waren, dat daardoor de vijand zoowel van binnen als van buiten kon beteugeld worden (2). Zij is omgeven door eene breede en diepe gracht, die haar water van de *Tjiliwong* ontvangt. Daar deze laatste echter, vooral in den zomer of droogen tijd, geen water genoeg bevat om er de stad behoorlijk van te voorzien, heeft men de hier boven (bl. 293) vermelde *Mookervaart* gegraven (3).

Thans ziet *Batavia* er op vele plaatsen vervallen uit. Niet alleen zijn veel gebouwen tot den grond geslecht en vernield, maar ook de meeste kerken en openbare gebouwen zijn in eenen bouwvalligen staat, en een groot gedeelte der particuliere

(1) Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, B. III D. II. bl. 328. Teenstra, *Vruchten mijner werkz.*, D. II. St. I. bl. 226 en 227.

(2) Kussendrager, bl. 32.

(3) Kussendrager, t. a. p.

huizen zijn verlaten, en staan met geslotene deuren en vensters.

Geheele straten en grachten, onder anderen de *Voorrei*, vertoonen een akelig tafereel van verval, ellende, morsigheid en armoede; want de weinige huizen, die nog bewoond worden, bevatten meestal armoedige Portugesche, inlandsche en Ambonesche huisgezinnen. De huizen zijn van witten steen gebouwd, en daardoor hebben zij, nu zij niet meer bewoond en onderhouden worden, een nog morsiger voorkomen (1).

Den 18 October 1834 zijn door de Indische regering maatregelen beraamd ter verfraaijing en verbetering van *Batavia*. Te dien einde is, onder anderen, bepaald geworden, dat in de voornaamste buurten elk erf langs den weg zal worden voorzien van eene nette afscheiding, die zal moeten bestaan — wanneer het erf is bebouwd met een steenen woonhuis, in de verponding aangeslagen voor 5 gulden of daar boven — uit een houten of steenen hek of wel pilaren met kettingen verbonden, naar den smaak van den eigenaar; en voor alle andere erven, zonder onderscheid, van eene nette bamboesen *pagger*, met houten stijlen, volgens een door den Resident te geven model, waarvan niet zal mogen worden afgeweken, of wel uit eene hegge van joelenboomen, mits behoorlijk gesnoeid en onderhouden wordende; alles ter beoordeeling van den Resident. Voorts is bepaald, dat alle *warongs* en andere soortgelijke opstallen achter de hierboven vermelde *paggers* zullen moeten worden geplaatst, die, voor zoo veel noodig, zullen worden voorzien van openingen en toonbanken aan den binnenkant, ter uitstalling van koopwaren, van den inlandschen winkelier en kleinhandelaar; dat de *paggers* en heggen zullen worden geplaatst in behoorlijke rooilijnen, eene genoegzame breedte overlatende aan de publieke wegen; dat de wegen en oevers der rivieren door geene materialen, gereedschappen, onreinheden of andere voorwerpen, van welken aard ook, belemmerd of ontsierd zullen worden, en dat de steenen

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 19.

of houten huizen, onmiddellijk aan den weg gelegen, door de eigenaars, voor zoo veel het zigtbaar gedeelte betreft, in zindelijken staat zullen moeten worden onderhouden.

Poorten, straten en grachten.

Batavia had vroeger vijf poorten; als: ten Noorden de *Vierkantspoort*, die nog bestaat, en waardoor men van den zeekant in de stad komt, in 1639; ten Oosten de *Rotterdammerpoort*, in 1636; ten Zuiden de *Nieuwpoort*, aan den weg naar het *Molenvliet*, in 1631; ten Zuidwesten de *Diestpoort*, bij het Chinesche kamp, in 1657, en ten Westen de *Utrechtsche poort*, in 1651 gebouwd (1).

Buiten de *Vierkantspoort*, die eigenlijk slechts een hoog hek is, bestond voorheen het *Waterkasteel;* de aardheuvel, waarop het gestaan heeft, is nog aanwezig. Daarop is thans eene uitkijk geplaatst en een bureau, behoorende tot het departement van inkomende en uitgaande regten. De stad heeft thans geen wal of muur meer, de poorten zijn weggebroken, en de grachten zijn bijna digt gegroeid; welk een en ander eene zeer morsige en vervallene vertooning aanbiedt (2).

De straten en grachten van *Batavia* loopen meerendeels lijnregt, en snijden elkander regthoekig. De huizen zijn naar den Europeschen trant ondoelmatig tegen elkander aangebouwd, waardoor de doorstrooming van versche lucht zeer belemmerd en in vele woningen geheel belet wordt (3).

De voornaamste straten zijn de *Groene*, de *Prinsessen-* de *Heere-* of *Theewater-*, de *Nieuwpoort-*, de *Kerk-*, de *Zandzee-*, de *Jonker-* en de *Utrechtsche straat.*

Onder de grachten verdienen vermeld te worden, de *Kaaimans-*, de *Tijger-*, de *Leeuwinnen-*, *de Amsterdamsche*, de

---

(1) Stavorinus, *Reise naar Batavia*, D. I. bl. 214. Roorda van Eysinga, t. a. p. Teenstra, t. a. p.

(2) Teenstra, t. a. p. bl. 228.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 320.

Maleische en de *Renoceros-gracht* (1). Deze grachten zijn meest met pakhuizen en geringe woningen bezet; de westkant der *Kaaimansgracht* bestaat hoofdzakelijk uit achterhuizen. Van de eens zoo beroemde *Tijgersgracht*, waar vroeger de rijkste en voornaamste burgers woonden, was, voor eenige jaren, niets meer te zien, dan een vuil water met eenige vervallen steenen bruggen, die geheel eenzaam tusschen groene oevers en verwilderde puinhoopen van vroeger bestaan hebbende huizen in lagen, waarin zich niet zelden de afzigtelijke kaaimans ophielden. De steenen en houten beschoeijingen van de wallen waren ingestort, en met verschillende struiken gras en ruigten begroeid (2). Sedert is zij echter gedempt. De *Roea-Malakka* (Maleische gracht), welke mede gedempt en nu eene zeer breede straat is, en de *Renocerosgracht*, alsmede het zoogenaamde *Vierkant* zijn daarentegen ook tegenwoordig nog vrij sterk bebouwd (3).

De belangrijkste gracht is echter de *Groote rivier*, langs welke de voornaamste handelhuizen en de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij staan (4).

Langs de grachten waren vroeger kanarie- en andere bloemdragende boomen geplant, die eenen liefelijken geur verspreidden; eenige daarvan hebben den vernielenden tijd nog wederstaan. De grachten waren voorheen van stroomend water voorzien, doch de aardbeving van 1690 wierp de bedding opwaarts, en dempte haar gedeeltelijk, hetwelk veel tot de ongezondheid der stad bijdroeg; en, ofschoon uitgebaggerd, kwamen zij niet weder in haren vroegeren staat. Bij gebrek aan behoorlijk toezigt, werden zij met onreine voorwerpen opgevuld, waardoor de lucht verpest en eene groote sterfte veroorzaakt werd (5).

(1) Kussendrager, bl. 32 en 33.
(2) Teenstra, t. a. p. bl. 229.
(3) Kussendrager, bl. 33. Teenstra, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 329.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 328.

De huizen.

De huizen zijn hoog, smal en diep achterwaarts, maar zeer onregelmatig gebouwd, zijnde het eene hoog, het tweede laag, en het derde weder hoog, zoodat de muren van het eene huis somtijds 9 palm tot 1,25 el hooger zijn dan die van het daar naast staande. Van buiten zijn zij met blaauwe verglaasde steentjes (esterlingen) bezet. De meeste hebben, om, als men buiten is, niet door de zon te worden beschenen, van voren en van achteren eene soort van gaanderij, zeer luchtig op kolommen rustende, welke veel van de luifels voor de huizen in *Friesland* hebben. Tusschen deze kolommen of pilaren, die óf geheel óf van onderen tot op ⅓ van hare hoogte van steen gebouwd zijn, hangen schermen over rollen, hier *lajers* (zeilen) geheeten, van grof doek of van zeer luchtig gevlochten rijswerk, van dunne rottingdraden, ter dikte van eenen pijpsteel. In deze galerijen is de gewone verblijfplaats der huisgenooten; ook worden aldaar de gasten ontvangen en geplaatst, hier wordt gegeten, gedronken, een kaartje gekeerd, terwijl men in de binnenvertrekken, waarin, gedurende den winter, op de Europesche wijze, glasramen zijn, de slaap- en provisieplaatsen heeft. In de afdaken van de door de Europeanen verlatene huizen kramen de Chinezen allerhande eetwaren en snuisterijen uit, welke door de Inlanders en Chinezen gretig van hen worden aangekocht. De huizen te *Batavia* waren in 1768 reeds op ⅓ van hunne vorige geldelijke waarde gedaald; thans hebben zij slechts de waarde van afbraak (1).

Het kasteel te Batavia.

Het voormalige kasteel *Kota Intan* (Juweelen sterkte) was in den Noordoosthoek van *Batavia*, ten Oosten van de *Tjiliwong*

(1) TEENSTRA, t. a. p. bl. 251 en 252.

gelegen. Het bestreek de reede, beschermde de stad, en had vier bolwerken, als: *Batavia*, de *Parel*, de *Diamant*, en de *Robijn*. Men naderde het over eene steenen brug, die door eene ophaalbrug kon afgesloten worden, en de *Landpoort* genoemd werd. Behalve deze poort, die naar het Zuiden lag, had men er nog eene poort ten Noorden, welke men de *Waterpoort* heette. Rondom een zeer groot plein, dat door tamarindeboomen overschaduwd was, stonden kolossale gebouwen, die tot het houden van vergaderingen van de Hooge Regering en andere collegiën, mitsgaders tot magazijnen en tuighuizen dienden (1), want in het kasteel vergaderde voorheen de Gouverneur-Generaal met de leden der hooge regering; en men had er eene kerk, magazijnen, gevangenhuizen, garnizoensgebouwen, een ijzer- en artilleriehuis, welk laatste men nu nog bij het binnenkomen, van het stadhuis af, ter linkerhand vinden kan. Verder hebben hier vele gouvernementsgebouwen, pakhuizen en stallingen bestaan. Dit alles is gesloopt, en de steenen zijn naar het *Molenvliet* vervoerd, om gebruikt te worden voor de fondamenten van het groote gouvernementsgebouw. Aan de Noordzijde van dit geslechte plein, over welks midden een fraaije weg naar het ooster rivierhoofd loopt, ziet men nog de aardhoopen van de twee noorder bolwerken, de *Robijn* en de *Parel*, het overige is een ruim plein met de voormalige grachten omgeven, waarover nu klapbruggen gelegd zijn. Aan de Noordzijde vindt men, buiten de voormalige *Landpoort*, de *Pinangpoort*, welke in het jaar 1641 gebouwd werd, en thans nog tot een sieraad voor gezegd plein in een goed onderhouden staat aanwezig is. Ter wederzijde van deze poort ziet men een zeer groot steenen beeld in eene nis geplaatst, verbeeldende dat ter linkerzijde MARS, en dat ter regterzijde MINERVA; de poort is mede nog door 8 witte zuilen versierd, op ieder van welke eene zwarte vaas, met witte festons omhangen; welk een en ander eene zeer aardige mengeling van kleuren oplevert (2).

(1) BOORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 330.
(2) TEERSTRA, t. a. p. bl. 236 en 237

Het stadhuis.

Het stadhuis te *Batavia* staat aan de zuidzijde van het *Stadhuisplein*, een ruim vierkant, dat zich van de voormalige Groote Kerk tot aan de *Tijgersgracht* uitstrekt, ruim 56 vierkante roeden oppervlakte en eene nu vervallen fontein in het midden heeft. Het eerste stadhuis werd gebouwd in 1652, en was een tamelijk fraai gebouw voor dien tijd, doch het was laag en kwam niet overeen met het toenemend aanzien en vermogen der stad (1). Hierom werd het in het jaar 1706 omvergehaald en, op den 7 Julij van dat jaar, een nieuw stadhuis voor de som van dertig duizend rijksdaalders (75,000 gulden) aanbesteed, mits dat daar buiten zouden worden gerekend het ijzerwerk en de twee vleugels aan weerskanten van het stadhuis, gewoonlijk *de Boeijen* genaamd. Dit nieuwe gebouw, hetwelk op den 25 Januarij 1707 begonnen en den 1 Julij 1710 voltooid werd, is een zeer fraai en welgelegen gebouw. Het gebouw zelf is zonder de genoemde *Boeijen* van voren omtrent 40 ellen, en de *Boeijen* daarbij gerekend wel 63 ellen breed, terwijl het ten oosten aan de *Tijgersgracht* en ten westen aan de *Nieuwpoortstraat* stuit. Het portaal van het gebouw is zeer deftig, van voren 6,27 ellen breed en men klimt daartoe, langs driekanten, met vijf trappen op. Van deze stoep gaat men, door eene groote, 2,35 ellen breede en ongeveer 4 ellen hooge, deur in het gebouw, welks diepte op ruim 35 ellen berekend wordt. Het stadhuis is twee verdiepingen hoog, welke ieder met tien vensters voorzien zijn. Te midden van deze vensters is nog een fraai, uitstekend rondeel met vijf vensters, koepelswijze gebouwd. Boven dit rondeel zijn onderscheidene schoone sieraden van ijzer aangebragt, zoo als de Geregtigheid, staande in eene poort. Ter regter zijde van dit beeld ziet men het

(1) Teenstra, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 242 en 243.

merk der voormalige Oost-Indische Compagnie, of de dooreen getrokken letters V. O. I. C., en ter linkerhand het wapen van *Batavia*. Boven het beeld der Geregtigheid vertoont zich de Hollandsche leeuw, met het zwaard in den eenen en den bundel pijlen in den anderen klaauw. Wat hooger ziet men eenen fraaijen koepeltoren, die tot weerhaan voert een vrouwenbeeld, dat in de eene hand een zeil en in de andere de zeven vereenigde pijlen zwaait, zijnde deze toren ongeveer van de zelfde hoogte als die van het voormalig stadhuis (het tegenwoordig paleis) te *Amsterdam* (1). In dit stadhuis zijn de bureaux van het plaatselijke bestuur, en vergaderen de raad van justitie, de weesmeesters, de commissarissen van huwelijken en kleine zaken, enz. (2).

De Beurs.

De beurs, ten westen voor de *Hospitaalstraat*, in de nabijheid van de voormalige *Diestpoort* en den Noordoosthoek van den Chineschen Kampong, is in het jaar 1818 gebouwd, en den 8 September van dat jaar werd er de eerste vergadering in gehouden. Het gebouw heeft twee daken, welke op een twaalftal in drie rijen geplaatste kolommen rusten (3). Zoowel in het zuid- als in het noordeinde zijn twee kamers. Ook heeft men er het Assurantiekantoor, en men vindt er altijd gelegenheid, om klinkende munt voor papieren geld van de Chinezen in te wisselen (4).

Het verblijf der kettinggangers.

Het verblijf der zoo genoemde kettinggangers, of misdadigers, die tot den ketting of dwangarbeid verwezen zijn, staat

(1) *Batavia*, D. I. bl. 195—197.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. 34.
(3) Kussendrager, bl. 37.
(4) Teenstra, t. a. p. D. II. St. I. bl. 244.

in de oude stad op eene plaats, die met grachten omringd is, welke eene soort van eiland vormen. Twee groote luchtige zalen kunnen van tweehonderd tot tweehonderd vijftig van deze ongelukkigen bevatten; zij worden met veel menschlievendheid behandeld; men doet hen aan de wegen, aan de kanalen en andere openbare werken arbeiden. Het Gouvernement voedt en kleedt hen, en geeft bovendien aan ieder hunner eenen gulden in de maand, om *siri* en andere kleine versnaperingen te koopen. Een afzonderlijk en zeer goed ingerigt vertrek is bestemd voor diegenen onder hen, welke ziek zijn. In hunne ledige uren, en zelfs terwijl zij zich naar hunnen arbeid begeven, houden zij zich bezig met het vlechten van matjes, korfjes en andere kleinigheden, welke zij tot hun eigen voordeel mogen verkoopen (1).

Het Spinhuis.

Het spinhuis, op de *Rhenocerosgracht*, nabij de *Utrechtsche straat*, dat tot beteugeling van ligtvaardig vrouwvolk aangelegd was, en waar ligtekooijen geboeid en opgesloten werden, om er naarstig te arbeiden, is afgebroken en de afbraak naar *Weltevreden* vervoerd, waar men er het tooneelgebouw van heeft opgetrokken (2).

Verdere gebouwen.

Onder de verdere openbare gebouwen verdienen nog melding de westzijdsche pakhuizen aan de westzijde der rivier, wier hechtheid en grootte van de zorg en vlijt onzer voorvaderen getuigen, en thans tot factorij van de Handelmaatschappij dienen, met de daarbij behoorende koffij-*lombongs* (houten pakhuizen), loodsen, wachthuizen, kantoren, bruggen, steigers

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 331.
(2) *Batavia*, D. I. bl. 143. — Teenstra, t. a. p. bl. 245.

kranen; de zout- en suikerpakhuizen bij de vischmarkt; de kleedingpakhuizen; de rijstpakhuizen; het ijzermagazijn op het plein van het voormalig kasteel, en de kuiperswinkel bij de pakhuizen te dier zelfde plaatse; de gebouwen op de equipagewerf, met de daarbij behoorende pakhuizen, brandspuithuis, havenmeesterskantoor, bootsmanswoning, werkloodsen, wachthuizen, schuit- en pekhokken, smederij, hellingbeschoeijingen en vlaggestok; het kantoor van boedelmeesteren, dat van het sequester in de *Koestraat*, en de Javasche bank, in 1823 opgerigt en in 1833 aanmerkelijk verfraaid enz. (1).

Markten.

De vischmarkt staat aan den westkant der rivier, gebouwd op houten kolommen, en met een hoog dakwerk voorzien. Omtrent het midden over het water staat het vischafslagershuisje, alwaar alle visschers moeten aanleggen, ten einde daar hunne vangst bij afslag aan de meestbiedenden te laten verkoopen. De vischkoopers of mijners zijn doorgaans Chinezen, die allen hunne bijzondere banken hebben (2).

In een klein huisje staat een Chinees, die tienmaal sneller dan onze afslagers de vischzoodjes veilt, en iederen verkoop naauwkeurig met een penseel in een boek opteekent, waarin honderde opkoopers hunne vaste hoofden hebben, die hij van buiten kent, terwijl hij door eene zeldzame behendigheid telkens juist diegenen opslaat, welke hij belasten moet. In een afzonderlijk vertrekje is een graf, dat in eerbied gehouden wordt, dewijl daarin een lijk rust, hetwelk uit zee tegen den stroom in de rivier zou opgedreven zijn; doch het zal, bij eenen dubbelen vloed, toen er eb moest gaan, stadwaarts voortgestuwd zijn (3).

(1) Kussendrager, bl. 36.
(2) *Batavia*, D. I. bl. 144.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 331.

Tegen den noordkant der vischmarkt staat de korenmarkt, insgelijks op houten stutten gebouwd, doch zonder banken. Hier wordt allerlei koren met eene kleine maat verkocht, die *gantang* wordt genoemd, en 13 oude ponden bevat (1).

Tusschen de *Roea Malakka* en de Groote Rivier, ten zuidwesten van de vischmarkt, en ten zuiden van de *Maleische gracht* bij de brug, die niet ver van de plaats, waar de Luthersche kerk gestaan heeft, over de rivier ligt, vindt men de Hoendermarkt, alwaar hoender- en duivenkoopers geheele korven vol van dit gevogelte te koop brengen. Deze lieden zijn alle Zwarten, *Mardikahs*, dat is vrije lieden genoemd, die hier ook onderscheidene bamboezen hutjes hebben, alwaar zij allerhande gedroogde visch, uijen, look, eijeren, mitsgaders potten en pannen verkoopen (2).

De Groenmarkt begint bij die zelfde brug, en strekt zich uit tot aan het Portugesche Binnenkerkhof. De Chinezen en inlanders brengen daar allerhande voorraad van groenten, aardvruchten en bloemen ter markt. Des namiddags van vier uren tot aan den laten avond is hier de grootste drukte (3).

Kerken.

De voornaamste kerk te *Batavia* was die der Nederduitsche Hervormde Gemeente, aan den westkant van het Stadhuisplein. Voorheen stond aldaar eene kruiskerk, gebouwd in het jaar 1640, doch later werd daar een nieuw, groot, achthoekig gebouw gesticht, waarmede men in het jaar 1733 begon. Deze kerk was van binnen zeer hoog en luchtig opgemetseld, en 70 treden lang in het kruis. Tot het stichten der oude kerk moest ieder dienaar der Compagnie in dien tijd eene maand zijner soldij laten staan, ja sommigen, die het wat

(1) *Batavia*, t. a. p. Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 332.
(2) *Batavia*, D. I. bl. 145. Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) *Batavia*, t. a. p. Roorda van Eysinga, t. a. p.

ruim hadden, moesten wel twee maanden geven. Doch de nieuwere kerk was uit de openbare inkomsten gesticht, en heeft 211,077 Rijksdaalders of 506,584 gulden 80 cents gekost. Deze kerk was versierd met een buitengemeen schoon orgel, hetwelk niet minder door fraaiheid van gedaante dan door zuiverheid en kracht van toonen uitmuntte. Ook was de kerk meerendeels bevloerd met fraaije blaauwe grafzerken, onder welke vele voorname lieden begraven liggen. Men vond er mede de grafsteden van de meeste Gouverneurs van *Indië*, die op *Batavia* overleden zijn, zoo als KOEN, MAATSUIKER, enz. Doch de Gouverneur-Generaal VAN RIEBEEK was op het kerkhof begraven, alwaar ook vele fraaije zerken lagen. Kerk en kerkhof waren met eenen hoogen muur omgeven, waarin aan de oostzijde eene hooge poort gevonden werd, welke nog bestaat, maar de kerk, die zeer vervallen was, zoodat er eene aanzienlijke som gelds gevraagd werd om haar te herstellen, is op last van den Gouverneur-Generaal DAENDELS afgebroken, terwijl het puin benevens de grafgedenkteekens, ja zelfs de beenderen zijn weggevoerd. De Chinezen, die liever armoede en gebrek op of in de nabijheid der graven hunner ouders lijden dan die te verlaten, voerden dit werk met zooveel tegenzin uit, dat zij met moeite aan het werk werden gehouden, niettegenstaande dit een kerkhof der Christenen was (1). Sedert dien tijd gebruikten de Hervormden voor hunne godsdienstoefening alleen de zoogenaamde Portugesche Buitenkerk, tot dat er in het jaar 1832 nog eene andere op het *Koningsplein* gebouwd is.

De Portugesche Buitenkerk, aan den weg van *Jakatra*, bij de *Jassenbrug*, is een niet groot vierkant gebouw, zonder toren, aan welks Noordwesthoek een klokkestoel of huisje staat. De eerste hier gestaan hebbende kerk werd in 1693 aanbesteed en begonnen, en op den 23 Augustus 1695 voor

---

(1) *Batavia*, bl. 138 en 139. TEENSTRA, bl. 239 en 240. KUSSENDRAGER, bl. 33.

het eerst tot de openbare godsdienstoefening gebruikt. In 1697 werd het kerkhof met eene steenen borstwering omringd, die nog bestaat. De tegenwoordige kerk, waaraan, den 23 November 1733, de eerste steen gelegd was, werd den 8 Mei 1736 ingewijd. Zij heeft twee ingangen, de eene in het Westen, de andere in het Noorden; in het noordeinde der kerk is een buitengewoon klein orgel en daar tegenover de predikstoel geplaatst, waarachter de konsistoriekamer gevonden wordt. Het dak rust op zes zuilen en heeft drie gewelven. Buiten de westerdeur ziet men, bezuiden den ingang, de prachtige grafzerk, die het stof van den Gouverneur-generaal ZWAARDEKROON bedekt, met het opschrift:

Hieronder rust de Wel-Edele Heer ZWAARDEKROON (HENDRIK), *Oud-Gouverneur-Generaal van Nederlands Indië, geboren tot Rotterdam den* 26 *Januarij* 1667; *obiit den* 12 *Augustus* 1728.

Nog vele andere voorname personen en officieren, zoo van de land- als van de zeemagt, zijn in en om dit kerkgebouw ter aarde besteld en hunne graven gedeeltelijk met opschriften en gedenkteekenen versierd (1).

Behalve deze beide kerken hadden de Hervormden hier vroeger nog twee andere, namelijk de Maleische kerk en de Portugesche kerk. De Maleische kerk, aan de zuidzijde van de *Hospitaalstraat*, was een klein, maar hoog en luchtig gebouw, met eenige fraaije gestoelten en een fraai orgel voorzien (2). Dit kerkje is thans gesloopt. De Portugesche kerk, aan de westzijde der Groote Rivier, tusschen deze, de *Roea Malakka* en de *Pasar Ikan* of vischmarkt, niet ver benoorden het middelpunt der stad, in het jaar 1670 gebouwd, was een eenvoudig niet groot kruisgebouw met een klein orgel. Onder het herstellen van dit orgel, in 1808, geraakte de kerk in brand, zoodat men er thans niets ziet dan een verwilderd plein, in welks midden eene groote bamboezen loods boven het onkruid uitsteekt (3).

(1) *Batavia*, bl. 140. — KUSSENDRAGER, bl. 34.
(2) *Batavia*, bl. 139.
(3) *Batavia*, t. a. p. — TEENSTRA, t. a. p. bl. 240 en 241.

Ook de Lutherschen hadden hier voorheen eene kerk, zijnde een luchtig gebouw, waaraan de eerste steen den 26 Julij 1747 door den Gouverneur-generaal VAN IMHOFF gelegd werd. Deze stond ongeveer tusschen het stadhuis en de nog aanwezige kasteelpoort, doch had door de aardbeving van het jaar 1834 zoo veel geleden, dat men haar wegens bouwvalligheid heeft moeten afbreken (1).

Tempels.

Men heeft in en bij *Batavia* ook eenige Chinesche tempels of pagoden, waarvan die op *Klinting Tjina* de prachtigste en kostbaarste is. Het gebouw is zeer donker en met eene menigte vergulde poppen versierd, die meestal in donkere kastjes met gordijnen verborgen zijn. Op het midden van het groote altaar ziet men een beeld met achttien armen en handen, waarvan twee zaamgevouwen zijn. Voor het altaar staan onderscheiden kleine roode kaarsjes, niet grooter dan zware stopnaalden en ijzeren offerpotten, waarin de Chinezen fraai papier met gouden karakters of letters verbranden, terwijl zeer vele groote, op de Chinesche wijze beschilderde, lantarens aan den zolder hangen. Hier en daar ziet men Chinesche muzijkinstrumenten, waaronder verschillende soorten van trommen; in- en uitwendig schrikverwekkende draken en wangedrochten afgebeeld, zoo als de Chinezen ook velen hunner Goden misvormde gedaanten toekennen (2).

Er is te *Batavia* ook eene Mohammedaansche moskee.

Liefdadige gestichten.

Het vroeger te *Batavia* bestaan hebbende stadsweeshuis, aan de *Rhinocerosgracht*, waarin de weezen opgevoed en tot allerlei nuttige kostwinningen opgeleid werden, is in 1823

(1) TEENSTRA, t. a. p. bl. 241.
(2) TEENSTRA, t. a. p. bl. 270.

ontruimd en ten voordeele der armenkas in het openbaar verkocht, terwijl de weezen naar *Samarang* zijn overgebragt, waar thans het eenige gesticht van dien aard in *Nederlands Indië* gevestigd is (1).

Het Armenhuis, op de *Spinhuisgracht*, is een eigendom van de Diakonie der Hervormde Gemeente, hetwelk zich door eene voortreffelijke inrigting aanbeveelt (2).

Het Stadsverband is een klein, uitwendig sierlijk, eenvoudig en zindelijk gebouw, dat bestemd is, om gewonde of verdronkene personen te ontvangen. Men legt hier het eerste verband, en zendt de lijders vervolgens naar hunne bloedverwanten terug, indien deze in het vermogen zijn, om hunne verpleging te bekostigen; indien dit echter het geval niet is, kunnen zij in het gesticht blijven en worden door het Gouvernement verzorgd. Deze weldadige inrigting heeft men te danken aan den Gouverneur-generaal VAN DER CAPELLEN. Te voren toch werden alle ongelukkigen, hetzij Javanen, Chinezen of anderen, geene Christenen zijnde, die het slagtoffer van rampspoedige omstandigheden of van de boosaardigheid hunner landgenooten waren geworden, doorgaans naar de stadsgevangenis gebragt, om aldaar de eerste hulp te bekomen, en aldus gelijk gesteld met misdadigers, zelfs menigmaal met den zelfden boosdoener, aan welken zij hun ongeluk te wijten hadden. Naauwelijks had de gezegde Gouverneur-Generaal dit vernomen, of hij maakte aan dezen staat van zaken onverwijld een einde, door, den 29 Mei 1829, een besluit uit te vaardigen, om het tegenwoordige gebouw tot een Stadsverband in te rigten, hetwelk eene veel gunstiger en gezonder ligging heeft dan de gevangenis. Het gebouw is verdeeld in eene groote en twee kleinere zalen. In de eerste zijn veertig kribben, met even zoo vele matrassen en lederen kussens voor een gelijk getal lijders. In eene der kleine zalen hebben de Heelmeesters eene verzameling van

(1) TEENSTRA, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, bl. 245. — KUSSENDRAGER, bl. 36.

(2) KUSSENDRAGER, t. a. p.

instrumenten en toestel, om alle heelkundige operatiën te doen. De derde zaal, die geene gemeenschap met de beide andere heeft, is voor hulpbehoevende inlandsche vrouwen ingerigt.

Het voormalig Chineesch Hospitaal, op de *Rhinocerosgracht*, in 1646 gesticht, was door eenen steenen muur omringd en met vele luchtige vertrekken ten dienste der zieken voorzien. Dit gebouw is thans een pakhuis (1), maar de inrigting is overgebragt in een gebouw buiten de voormalige *Utrechtsche poort*, en heeft in 1824 vele belangrijke verbeteringen ondergaan. Het dient ter verpleging van zieke en krankzinnige Chinezen en andere niet-Christenen op *Java*. Uit hoofde het aantal lijders te groot werd, om allen in het gesticht te worden opgenomen, heeft men in 1840 eene nieuwe rij gebouwen beginnen op te timmeren, ten einde diegenen, welke niet geheel krankzinnig zijn, van de krankzinnigen af te zonderen (2).

Wetenschappelijke inrigtingen.

Batavia heeft eenige lagere scholen, onder welke de stadsschool, zijnde een lief gebouw, door eene opene gallerij en lommerrijke boomen omringd, waar gemiddeld een vijftigtal kinderen van beide seksen onderwijs genieten. Deze school is eene kweekschool van klerken voor de landsbureaux.

Het Bataviasche Genootschap van kunsten en wetenschappen, onder de spreuk: *Ten nutte van het algemeen*, is in 1778 opgerigt, op aanraden en onder medewerking van den geleerden en ijverigen stichter en toenmaligen Secretaris van de Maatschappij der Wetenschappen te *Haarlem*, den Evangelisch-Lutherschen Predikant Christianus Carolus Henricus van der Aa. De voornaamste oprigter was de Vice-Admiraal en Raad van *Indië* J. C. M. Radermacher, die tevens de eerste Directeur was. De voornaamste werkende leden waren, behalve de Directeur, de beide Predikanten Jozua van Iperen

(1) *Batavia*, D. I. bl. 144. — Teenstra, t. a. p. bl. 245.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 330.

en Johannes Hooyman, alsmede Mr. Willem Hoogendorp, koopman te *Batavia.* De eerste algemeene vergadering werd gehouden den 8 Maart 1779, en door den Voorzitter Radermacher met eene redevoering geopend. Dit genootschap, hetwelk toen reeds 191 leden telde, en de bevordering van den koophandel, den landbouw en de bijzondere welvaart der volkplanting ten doel had, en tevens zich tot de natuurlijke historie, oudheid-, land- en volkenkunde uitstrekte, was in den beginne zeer ijverig werkzaam, doch leed later door den drang der tijden, hoezeer het zich, tijdens de Engelsche overheersching, ijveriger dan immer uitbreidde en nog voortdurend werkzaam blijft. Het heeft reeds onderscheidene boekdeelen, met de nieuwste ontdekkingen, vooral de aardrijkskunde en natuurlijke historie van *Java* en van sommige andere eilanden betreffende, uitgegeven. In de laatste jaren heeft het zich mede bijzonder verdienstelijk gemaakt jegens de Oostersche taal- en letterkunde, vooral door het uitgeven van onderscheidene Maleische en Javaansche handschriften.

Voorts vindt men hier een Bijbelgenootschap, hetwelk met dat van het moederland gemeenschap houdt.

Vroeger bestond er te *Batavia* eene Latijnsche school op de *Tijgersgracht*, doch de meesters en leerlingen voldeden beide niet, waarom zij in het jaar 1656 weder werd afgeschaft. Naderhand nam men nog eenmaal eene proef, maar toen bleef het werk weder steken, totdat de Gouverneur-Generaal van Imhoff, in het jaar 1742, eene resolutie bij de Heeren Bewindhebberen bewerkte, om te *Batavia* een seminarium op te rigten, volgens welke de Hooge Regering werd aanbevolen, om aldaar niet alleen scholen aan te leggen, waarin men de jeugd, even als hier te lande, zoude onderwijzen, maar ook ten dienste van verder gevorderden een seminarium op te rigten, tot het aanleeren van talen en de gronden der Godsdienst, ten einde daaruit, met der tijd, wanneer er zich bekwame voorwerpen tot dienst van Gods Kerk opdeden, jaarlijks twee uit *Batavia* naar het moederland over te zenden tot voltooijing hunner studiën, om na verloop van uiterlijk

drie jaren aldaar volleerd en tot Proponenten geëxamineerd zijnde, jaarlijks weder in een gelijk getal naar *Batavia* terug-gezonden te worden, ten einde tot Leeraars voor *Java* en de *Oost* te dienen. Ingevolge deze loffelijke bevelen ging men ras over tot het oprigten van een nieuw seminarium, hetwelk den 2 November 1745 werd ingewijd, doch, om het weinige nut, dat men er van zag, in 1756 werd afgeschaft (1).

Vermaarde mannen.

Batavia is de geboorteplaats van den Gouverneur-Generaal van *Neêrlandsch Indië* Dirk van Cloon. In *Holland* opgevoed, kwam hij in 1720 in *Indië* terug, en werd in 1731, na de terugroeping van Diederik Durven, diens opvolger in gezegde hooge waardigheid, welke hij naauwelijks vier jaren bekleedde, daar hij den 10 Maart 1735 op het *Molenvliet* overleed (2).

Ook zag aldaar het levenslicht de scheikundige Willem Homberg. Hij was de zoon van eenen Duitscher, die lang in *Indië* gediend en naderhand eenen geruimen tijd te *Amsterdam* had gewoond. In 1652 te *Batavia* geboren, genoot hij een groot gedeelte zijner opvoeding in *Nederland*. Naderhand zette hij zich in *Frankrijk* neder, onder de bescherming van den Regent Hertog van Orleans. Onder de vroegere scheikundigen der Fransche Academie bekleedde hij met Geoffroy en de twee Lemery's eene eervolle plaats. Het boraxzuur (naar hem *sal sedativum Hombergii* genoemd) en het phosphorzuur telt men onder zijne voornaamste ontdekkingen (3).

De Nederduitsche dichter Everard Kraeyvanger, wiens *Dichtlievende Lente en Zomer*, in 1762, te *Leyden* voor de derde maal het licht zagen, was op het einde der zeventiende eeuw te *Batavia* geboren. Hij kwam zich te *Leyden* in de regts-

---

(1) *Batavia*, bl. 140—142.

(2) Van Kampen, *De Nederlanders buiten Europa*, D. III. bl. 18—23.

(3) *Eloge de M. Homberg*, *Memoires de l'Acad. Royale des Sciences* 1715, p. 82.

geleerdheid oefenen en keerde, na tot meester in de beide regten te zijn bevorderd, naar zijn vaderland terug (1).

CHRISTIAAN FREDERIK KLEYNHOFF VAN ENSPYCK werd den 19 Maart 1761 te *Batavia* geboren. Na tot *Matheseos Magister Philosophiae Naturalis* en *Medicinae Doctor* te zijn bevorderd, vestigde hij zich als Geneesheer te *Amsterdam*, werd in 1811 Lid der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te *Haarlem*, en in 1817 tot Hoogleeraar in de Landhuishoudkunde aan de hoogeschool te *Leyden* benoemd, waar hij den 5 April 1829 overleed. Behalve eenige gedichten, had hij een stuk over het *Nut der Insecten* in het licht gegeven. Zijn hoogleeraarambt had hij aanvaard met eene redevoering *over de waarde van het hedendaagsch leerstellig onderwijs der Landhuishoudkunde als wetenschap beschouwd* (2).

Het Chinesche kamp.

Het *Chinesche kamp* (*Kampong Tjina*) is het sterkst bevolkte gedeelte van *Batavia*. De huizen zijn er morsig en bekrompen, veel overeenkomst hebbende met de minst fraaije gedeelten van den zoogenaamden Jodenhoek te *Amsterdam*. Een groot gedeelte van de Chinesche kamp is voor eenige jaren door eenen fellen brand in de asch gelegd, en de voormalige steenen huizen zijn gedeeltelijk door bamboezen woningen vervangen, gedeeltelijk ook half afgebrand blijven staan, hetgeen deze buurt geenszins verfraait (3).

Alle jaren komen er zeer vele Chinezen van het mannelijk geslacht met de jonken naar *Batavia* en elders uit *China* over. Aan boord leven zij als honden in hokken, uit hoofde er door de veelheid van menschen, welke zich alsdan inschepen, geene grootere ruimte kan worden afgestaan. Eerst zijn zij *koelies* (kruijers of sjouwerlieden) of bedienden van uitventers.

(1) WITSEN GEYSBEEK, *Biographisch, Anthologisch en Critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, D. IV. bl. 127.

(2) *Algemeene Kunst- en Letterbode voor het jaar* 1819, D. I. bl. 274.

(3) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 25.

Zoodra zij echter iets hebben overgegaard, hetgeen bij hunne sobere levenswijze reeds spoedig het geval is, beginnen zij zelven te handelen. De Chinesche bootsen alle Europesche werken (uitgezonderd spiegels en uurwerken) na, en zijn, behalve goede handwerkers, vlijtige en kundige landbouwers (1). Zij zijn, even als de Joden in *Europa*, geslepen op den handel, zoowel in het groot als in het klein, en ijverig om geld te winnen. Voor slechts eenen stuiver winst zal een Chinees driemalen de stad op en neder loopen (2).

Te *Batavia* worden de Chinezen tot alle werkzaamheden gebezigd. Vele kooplieden hebben eenen Chinees tot kassier, waarvoor zij zeer geschikt zijn, aangezien zij alle speciën kennen, en zeer naauwkeurig in hun doen zijn. Zij rekenen in een bakje of eene rekentafel (*swampoen*), welke *abacus* genaamd wordt, met schijfjes, waarvan er 5 en 2 op eene pen gestoken zijn, en 14 zulke pennen, waarvan er 7 schijven op iedere pen zijn, hebben zij naast elkander op gezegd bakje geplaatst, waarmede zij, door op en neder schuiven, vereenigen en verwijderen, bijna alle rekenkundige vragen kunnen oplossen, zelfs algebraische voorstellen. Zij schrijven met een penseel van kemelshaar, hetwelk zij in de zoogenaamde Oost-Indische inkt doopen, schrijvende op dun rijst- of Chineesch papier; deze inkt heeft het gemak, dat zij dadelijk achter het penseel droogt. Hunne regels loopen van boven naar onderen. Het schrift is over het algemeen zindelijk en netjes en men vindt er zeer zelden abuizen in (3).

De Chinesche kramers wandelen met eenen zonnescherm boven het hoofd en een rammelaartje (*klontong*) in de hand, met welks geluid zij hunne tegenwoordigheid aanduiden, zoo als zulks bij ons te land door schreeuwen en roepen geschiedt. Achter zulk eenen kramer loopen een paar *koelies*, die aan

---

(1) Teenstra, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D II. St. I. bl. 314 en 315.

(2) Stavorinus, *Reize naar Batavia*, bl. 220.

(3) Teenstra, t. a. p. bl 316.

bamboezen struik zijnen marskraam dragen, welke uit allerlei snuisterijen, garen, lint, scharen, messen enz. bestaat (1).

Als men met hen handel drijft, moet men zeer voorzigtig zijn, wanneer men niet bedrogen wil worden, daar de Chinezen in woekerzucht en geslepenheid om de koopers te bedotten, de Europesche Joden zoo niet overtreffen, althans zeker evenaren (2).

Aangezien zij geene vrouwen uit het Chinesche rijk mogen medevoeren, behelpen zij zich met Javaansche vrouwen, die, zoo als men algemeen zegt, zeer gaarne eenen Chinees tot man hebben, vooral als zij naar de wellustige zijde overhellen, niettegenstaande de Chinezen haar dadelijk opsluiten, zoodat men haar bijna nimmer weder te zien krijgt, dan bij feestelijke gelegenheden. Vrouwen, die kleine voeten hebben, worden bij hen voor de schoonste gehouden, waarom zij de voeten der meisjes zoo zeer beknellen, dat zij bezwaarlijk loopen kunnen. Dit wordt door sommigen als eene staatkunde beschouwd, om hunne vrouwen en dochters het uitgaan moeijelijk te maken (3).

De Chinezen te *Batavia* hebben veelal luiven of afdaken voor hunne woningen, op welker dak bij sommigen een groote aarden pot ligt, het kenmerk dat er zich eene huwbare dochter in huis bevindt, want deze pot wordt, bij het trouwen, in stukken geslagen. Om de deur ziet men bij alle Chinezen rood of geel papier geplakt, met groote zwarte Chinesche karakters, en boven de deur een drakenhoofd of eenen gedrochtelijken en misvormden leeuwenkop. Ter wederzijde van de deur zijn gewoonlijk een paar groote bollantarens, die met bonte, zeer hoog gekleurde, geoliede papieren omtrokken zijn, — daar, waar een sterfgeval plaats heeft, hangt men witte bollen voor (4).

In hunne huizen, waar alles verward en wansmakelijk door elkander geplaatst is, staat de kleine theepot altijd gereed,

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, bl. 31.
(2) Stavorinus, t. a. p. — Olivier, t. a. p. bl 25.
(3) Teenstra, t. a. p. bl. 317.
(4) Teenstra, t. a. p.

en zij drinken er over het algemeen, uit een klein fijn porceleinen kopje, lekkere thee. Men wordt bij de Chinezen altijd gastvrij ontvangen, en behalve de gestadig gereed staande thee, worden er dadelijk overheerlijke confituren en *kwee-kwee* (gebak) opgezet en gulhartig aan den Europeër aangeboden (1).

Over het algemeen zijn de Chinezen groote lekkerbekken, doch ingeval van nood kunnen zij zich met zeer weinig behelpen. Zij zijn meerendeels overgegeven aan zwelgerij en gaan zich aan *arak*, *brom*, *badek* en andere bedwelmende dranken te buiten. Ook zijn zij hartstogtelijke liefhebbers van dobbelen en andere hazardspelen, maar bovenal van hanengevechten, waarbij zij aanzienlijke sommen verwedden, en zich niet ontzien, al wat zij bezitten op het spel te zetten (2).

De Chinezen zijn eer kort dan lang van gestalte, doorgaans vrij gezet en zoo bruin niet als de Javanen (3). Zij hebben veelal een fijnen spitsen neus, breede aangezigten, hooge en zeer bogtige wenkbraauwen, waaronder de oogen, die zwart en klein zijn, eenen hoekigen stand hebben. Over het algemeen zijn zij vreesachtig en wantrouwend, en nemen gemeenlijk eenen gemaakten lach en gedwonge vriendelijkheid aan, waardoor hunne oogen nog meer met de buitenzijde optrekken, zoodat zij alsdan zeer schuins de punt van den neus in kruispeiling weten te nemen (4).

De Chinesche kooplieden wandelen vooral op den stoep of door het huis met eene zeer lange pijp, waarvan de kop zoo klein is, dat hij met 4 of 5 trekken ledig is (5).

Hunne kleeding bestaat uit eene bijzonder wijde, tot op de kuiten hangende broek en eene wijde romp of kamizool met ongemeen wijde mouwen. Dit bovenkleed wordt met lissen, van voren over elkander liggende, aan kleine knoopjes

(1) Teenstra, t. a. p. bl. 318.
(2) Olivier, t.a. p. bl. 49 en 50.
(3) Stavorinus, t. a. p. bl. 220.
(4) Teenstra, t. a. p. bl. 318.
(5) Teenstra, t. a. p. bl.   .

vastgemaakt; het heeft geenen kraag, maar sluit laag om den hals, die zonder doek hierboven uitsteekt. Het kamizool, bij de rijke Chinezen van wollen stof vervaardigd, is van onderen rondom afgesneden, en hangt hen, als dat van onze vaderlandsche visschers, over de wijde broek neder. De armste Chinezen gaan blootvoets, maar de anderen met kousen en schoenen, welke laatste blaauw van kleur zijn, geheel bestikt en geborduurd, met witte zolen van 2 à 3 duimen hoog. Op hun hoofd dragen zij gaarne breedgerande hoeden; evenwel zijn zij daarop niet zeer keurig, en komen met allerhande soort van door de Europeanen afgelegde hoofddeksels te voorschijn; witte, zwarte, van stroo, leder of vilt, van welk een fatsoen die ook zijn mogen, zijn hun welkom. De welgestelde Chinezen dragen onder den hoed een kalotje of zwart rond topmutsje van zijde of taf, dat slechts het hoofd ten halve bedekt. Het achterhoofd is met lang haar begroeid, dat nimmer geknipt wordt, maar dat zij in eenen staart vlechten, die op den rug tot aan en over hunne kuiten nederhangt. Zij, die dun van haar zijn, vlechten er zwarte of rosse zijde naar de kleur van hun haar in, het overige gedeelte van het hoofd wordt met een scheermes kaal gehouden. Wanneer de Chinezen in den rouw zijn, dragen zij witte kleederen met de naden en boorden naar buiten (1).

De graven, waaraan zij veel geld besteden, zijn gedeeltelijk onder en gedeeltelijk boven den grond gebouwd (2). Men heeft twee Chinesche kerkhoven in de nabijheid van *Batavia;* een klein bij *Kramat*, ten Oosten van den weg naar *Buitenzorg*, en een grooter tusschen *Batavia* en *Goenong Sarie* (3). Een fatsoenlijk Chineesch burger heeft zijne ronde doodkist reeds bij voorraad in huis, welke hem zeer zelden beneden de 7 of 800 gulden kost. In deze kist wordt het lijk onder beste zuivere thee bedolven (4). Van tijd tot tijd gaan zij

(1) Teenstra, t. a. p. bl. 318 en 319.
(2) Stavorinus, t. a. p. bl. 225.
(3) Junghuhn, S. 43.
(4) Teenstra, t. a. p. bl. 324.

de graven van hunne voorouders of vrienden bezoeken. Deze bestrooijen zij alsdan met velerlei welriekende bloemen en laten bij hun vertrek vóór den ingang eenige stukjes zijde of linnen liggen, bij wijze van eene offerhande. Somtijds leggen zij er ook wel gekookte rijst en andere eetwaren bij neder, welke des nachts welras worden weggehaald (1).

In elk huis treft men eene soort van altaar aan, waarvoor eene groote tafel staat; op dit altaar ziet men het afbeeldsel van een hunner *joosjes* of afgoden, op chineesch papier geschilderd of in eene nis. Voor dit *joosje* ontsteken zij alle avonden lampen, die rood van kleur en met fraaije gouden karakters beschilderd zijn. Ook branden zij in eene porceleinen kom, met aarde gevuld, welke op gezegde tafel staat, kleine roode kaarsjes, ter dikte van zeer kleine schrijfpennen, ja somtijds als stopnaalden (2). Deze afgod wordt doorgaans afgebeeld als een oud man met eene vierkante muts op het hoofd, met zijne vrouw, die naast hem zit (3).

Een uur buiten *Batavia*, even voorbij het fort *Antjol*, hebben zij een tempel, staande in een boschje van klapperboomen, aan den kant van een zachtstroomend riviertje, van waar men zeer aangename uitzigten heeft. Men komt eerst door een hek op een klein plein, vervolgens in eene galerij, en daarachter staat het heiligdom; in het midden, even binnen den ingang, vindt men een groot altaar, waarop dag en nacht eene menigte waskaarsen branden. Hier ziet men de gedaante van eenen leeuw, die sterk verguld is. Achter het altaar staat, in eene nis, een oude man en vrouw, beide met kroonen op het hoofd en ruim 6 palm hoog, verbeeldende hun *joosje*, dien zij, naardien zij hem als een boozen geest aanmerken, gedurig bidden, dat hij hun geen kwaad toebrenge. In hunne eerbewijzingen werpen zij zich op den grond voor het *joosje* neder, en

(1) Stavorinus, t. a. p.
(2) Teenstra, t. a. p. bl. 320.
(3) Stavorinus, t. a. p. bl. 220.

trachten, door hun hoofd dikwijls tegen den grond te slaan, het ontzag en den eerbied uit te drukken, die zij voor hem gevoelen (1).

Zij raadplegen hem ook, wanneer zij voornemens zijn iets gewigtigs te ondernemen. Dit doen zij met twee langwerpige stukjes hout, die aan de eene zijde plat en aan de andere zijde rond zijn. Deze houden zij met de platte zijde tegen malkander, en laten ze alsdan op den grond vallen; naardat zij met de ronde zijde onder of boven vallen, oordeelen zij dat hun gebed verhoord is of niet, of dat hun voornemen wel of kwalijk zal gelukken; voorspellen zij iets goeds, zoo offeren zij aan *joosje* eene waskaars, welke de Priester of Bonze, die dezen tempel bedient, terstond voor gereed geld verkoopt (2).

Bij hunne vrolijke en blijmoedige godsdienstoefeningen zijn zij zeer verdraagzaam en worden in hunne vergenoegde verrigtingen voor hunne heiligen geenszins door het bijzijn van eenen Christen of Muzelman gestoord (3). Naar men wil zouden zij zelfs zoo toegefelijk zijn, dat in hunnen tempel te *Antjol* onder het altaar een vermaarde Mohhammedaansche heilige begraven ligt, zoodat de Chinezen op het altaar, en de Mohhammedanen daar onder offeren (4).

Het Molenvliet.

Het *Molenvliet* is eigenlijk een weg, die van *Batavia*, een half uur lang, zuidwaarts langs het kanaal van dien naam tot aan *Noordwijk* loopt. Ter wederzijde, doch voornamelijk ten westen van het water zijn de fraaije woningen der Europeanen, langs den breeden, regten en vasten rijweg, welke een der meest bezochte wegen van dezen omtrek is. Langs

(1) Stavorinus t. a. p. bl. 220 en 221.

(2) Stavorinus t. a. p.

(3) Teenstra, t. a. p.

(4) *Verhandelingen van het Bataviasch Genootschap*, D. IV. bl. 363.

het water staan lommerrijke boomen en aan de oostzijde van het water liggen verschillende inlandsche *kampongs* (dorpen) onder het geboomte verscholen (1).

Dit *Molenvliet*, dat zijn naam ontleent van het kanaal, waarlangs het gebouwd is, was de eerste bebouwde buitenstreek, toen men *Batavia* begon te verlaten, en wordt voor gezonder gehouden dan die stad (2).

De huizen liggen hier ruim en luchtig, naar vereischte van het klimaat, en overeenkomstig met den overvloed van grond, ieder op een afzonderlijk erf met sierlijke ijzeren hekken, welke op eenen steenen muur staan, omgeven. Voor elk dezer huizen, die dikwijls slechts eene, doch nimmer meer dan twee verdiepingen hebben, vindt men een fraai bloemperk, een terras of een ruim voorplein, en altijd eene breede netgebouwde, overdekte galerij (*viranda*), welke het geheele front van het huis beslaat (3). Deze galerijen zijn op zich zelve als fraaije zalen aan te merken, en niet zelden met kostbare meubelen, lusters en schilderijen versierd. Van vloertapijten of behangsels aan de muren wil men in *Indië* niets weten, omdat zij de vertrekken slechts verwarmen zouden. Men ziet daar geene andere dan marmeren vloeren en helder wit bepleisterde of gestukadoorde muren en zolderingen. Daar de ruime vertrekken bijna altijd aan alle kanten openstaan, om de regelmatig afwisselende land- en zeewinden door te laten, heeft men van de door onervaren lieden zoo zeer gevreesde hitte zeer weinig of liever geen de minste hinder. Maar zelfs wanneer, hetgeen zelden gebeurt, de lucht volkomen stil is en de warmte in de huizen lastig wordt, weet men zich door kunstwind eene aangename koelte te verschaffen. Een groot en breed vierkant scherm hangt namelijk aan gepolijste ringen, die over schijven van even zoo vele kleine koperen katrollen loopen, in het midden der zaal aan den

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië*, bl. 184 en 185. — Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. II. bl 249 en 250.

(2) Teenstra, t. a. p. bl. 249.

(3) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 29.

zolder, aan de beide hoeken zijn koorden vastgemaakt, waarvan de einden aan beide zijden der hooge en breede deur worden opgehangen. Doorgaans staat de eettafel onder dezen reusachtigen *kipas* (waaijer), welke op eenen wenk door inlandsche bedienden, die ieder een der koorden in de hand nemen, heen en weder gezwaaid wordt. Zulk een waaijer verspreidt, wanneer hij sterk wordt aangetrokken, ondanks de hoogste temperatuur der lucht, eene zoo sterke koelte door het geheel vertrek, dat lieden, die, verhit of bezweet zijnde, zich daaronder hebben geplaatst, er wel eens eene ligte verkoudheid van hebben opgedaan, welke ongesteldheid anders in *Oost-Indië* zeer zelden voorkomt, al laat men zelfs de vensters van het huis van alle zijden nacht en dag openstaan (1). De daken zijn ondoelmatig, daar zij met pannen gedekt zijn, die zeer spoedig den zonnegloed opvangen en doorlaten, zoodat de hitte zich aan den zolder en vervolgens zich aan de woonvertrekken mededeelt. Waren zij, evenals de inlandsche woningen, met *atap* of riet gedekt, dan zoude dit de koelte zeer bevorderen. De steenen woningen zijn des nachts niet zoo koel als de bamboezen huizen, doch bieden het belangrijke voordeel aan, dat zij zindelijker en met gemetselde plavuizen bevloerd zijn; het valt alzoo niet moeijelijk, dewijl de zolder van hout is, het indringen en nestelen van insecten en andere dieren te beletten. De huizen hebben geene stookplaatsen of schoorsteenen, gewoonlijk ook geene kelders, maar in plaats van deze laatste zijn er vertrekken in de bijgebouwen, die men met een Engelsch woord *spences* (proviandkamers) noemt. De keuken is in eene der bijgebouwen achter het huis, en daartegen staan de woningen der bedienden, die met hunne familiën bij rijken of grooten eene kleine bevolking uitmaken. De stal en het koetshuis zijn insgelijks achter de woningen. Bij vele huizen zijn badplaatsen in de rivier, of badkuipen in de bijgebouwen (2). Achter elk

(1) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden uit Oost-Indië*, D. I. l. 42 en 43.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 334, 335.

huis is een uitgestrekte fraaije tuin. Grootsch in ruimte en breedte, doch niet in hoogte, sierlijk en met smaak opgetrokken, helder wit van kleur, voor en achter met altijd groen geboomte beschaduwd, leveren deze zindelijke en sierlijke gebouwen, langs den ruimen grindweg en het kanaal een zeer bekoorlijk gezigt op, vooral voor den pas aangekomen Europeaan, die maanden lang rondom zich niet dan water en lucht, en daarna het akelig *Batavia* gezien heeft. De breede weg ter zijde van het kanaal wemelt van menschen van allerlei natiën. Eene menigte *bendie's* (calèches), barouches en andere rijtuigen, met een, twee of vier paarden bespannen, snellen onophoudelijk heen en weder naar en van de onderscheidene bureaux, kantoren, magazijnen en winkels; alles is beweging, leven en drukte (1).

Dit gewoel neemt tegen het midden van den dag, wanneer de hitte doorkomt, langzamerhand af, en houdt eindelijk geheel op. De ambtenaren begeven zich dan of naar hunne huizen of op hunne bureaux en de kooplieden in hunne winkels of op hunne kantoren. Op de geheele uitgestrektheid van den breeden rijweg ontwaart men nu alleenlijk den *koeli* (waterdrager), die met twee groote gietëmmers den stuivenden weg besproeit en hier of daar nog een gewinzuchtigen Chinees, die met het eentoonig geluid van zijnen *klontong* nu en dan de algemeene stilte afbreekt (2).

Voordat men nog de helft van het *Molenvliet* heeft afgelegd, ziet men ter linkerzijde eene brug, welke naar eene fraaije met lommerrijke boomen beplante laan (de *Prinselaan*) geleidt. Aan den ingang dier laan, naast aan de brug, prijkt het ontzagverwekkend gebouw, hetwelk door de inlanders *kantor baroe* (het nieuwe kantoor) of *kantor oewang* (het geldkantoor, ofschoon er doorgaans weinig geld voorhanden is) genoemd wordt (3). Dit gebouw, hetwelk voor 30,000 rijksdaalders, onder de regering van den Gouverneur

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, bl. 29 en 30.
(2) Olivier, t. a. p. bl. 30 en 31.
(3) Olivier, t. a. p. bl. 31 en 32.

Generaal DAENDELS is aangekocht, is een groot vierkant huis, twee verdiepingen hoog en met twee boven elkander geplaatste galerijen aan de noord-, west- en zuidzijde omgeven. Hier vond men voor eenige jaren de departementen der hoofddirectie van financiën, de algemeene rekenkamer, de directie van de landelijke inkomsten en de directe belastingen enz. (1).

Op het voorplein van het *kantor baroe* was toen ook de landsdrukkerij. Tevens werden in dit gebouw het zegelkantoor, de directie der comptabiliteit en de algemeene boekhouding gevonden (2).

Alle deze gebouwen worden aan de *Prinselaan* met eenen grooten steenen muur, met twee poorten voorzien, afgeschut, zijnde de westerpoort voor het in- en de ooster- voor het uitrijden. Binnen dezen muur staat een wachthuis, waarin nacht en dag zorgvuldig de wacht wordt gehouden; doch de meeste der daarin gevestigd geweest zijnde inrigtingen zijn, in het jaar 1827, naar het Paleis van *Weltevreden* overgebragt (3).

Rijswijk.

Aan het einde van het *Molenvliet*, bij de kazerne en stallen der huzaren en het groote hospitaal (dat een fraai gebouw is), loopt de weg regtsaf naar *Tanah abang* (roode aarde), regtuit naar het *Koningsplein*, en linksaf naar *Weltevreden.* Het kanaal van laatstgenoemden weg is breeder dan het *Molenvliet.* De regter of zuidoever wordt *Rijswijk* en de overzijde *Noordwijk* geheeten (4).

Rijswijk is niet minder fraai dan het *Molenvliet*, en prijkt met eene menigte sierlijke gebouwen (5).

---

(1) TEENSTRA, t. a. p. bl. 251 en 252.

(2) OLIVIER, t. a. p. bl. 32. — TEENSTRA, t. a. p. bl. 253.

(3) TEENSTRA, t. a. p. bl. 252 en 253.

(4) OLIVIER, t. a. p. bl. 40.

(5) OLIVIER, t. a. p. bl. 40.

Voornamelijk trekt de aandacht het twee palen van het stadhuis van *Batavia* gelegene hotel van den Gouverneur-Generaal, dat met het front naar het Noorden staat, en hoewel niet buitengewoon prachtig, maar eenvoudig schoon, en slechts twee verdiepingen hoog, evenwel eene uiterst fraaije vertooning maakt. Dit gebouw is omgeven met galerijen (*viranda's*), en voorzien van een zeer hoog bordes en een ruim voorplein, waarop aan beide zijden een aantal koetshuizen zijn gebouwd. Ter zijde van het woonhuis zijn onderscheidene ruime woonvertrekken, waar de *Aides-de-camp* en anderen, die in de onmiddellijke dienst van den Gouverneur-Generaal zijn, een aangenaam verblijf hebben. In eene zaal van dit hotel houdt om de veertien dagen de Hooge Regering van *Indië* hare vergadering, om over de gewigtigste belangen der kolonie te raadplegen en daaromtrent besluiten te nemen. In eene andere zaal geeft de Gouverneur-Generaal elken Woensdag gehoor aan een iegelijk, die hem zijne belangen wil voordragen (1). De daarachter gelegen tuin grenst zuidwaarts aan het *Koningsplein* (2).

In de onmiddellijke nabijheid van het hotel van den Gouverneur-Generaal vindt men ook het gebouw der Algemeene Secretarie, het voornaamste bureau der Indische Regering. Van daar gaan alle Gouvernementspublicatiën uit, alsmede de resolutiën door de gezamenlijke leden der Hooge Regering, of door den Gouverneur-Generaal in Rade genomen, en alle besluiten, welke de Gouverneur-Generaal in het bijzonder neemt (3).

De Societeit *de Harmonie*, op eene gedempte kolk opgetrokken, is onder het bestuur van den Generaal Daendels begonnen en onder het Engelsche bestuur in 1814 voltooid. Dit gebouw is opmerkelijk door de beide fraaije en uitgestrekte zalen, ter wederzijde van het buffet, welke ieder eene

(1) Olivier, t. a. p. bl. 41. — Kussendrager, bl. 37. — Teenstra, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. II. bl.

(2) Teenstra, *Beknopte beschrijving van de Overzeesche bezittingen*, bl. 110.

(3) Olivier, t. a. p. bl. 41 en 42.

lengte hebben van ruim 30 ellen, en elk voor meer dan driehonderdvijftig personen plaats aanbieden (1). Deze zalen, welke ieder eene galerij hebben, ruim 6 ellen diep, en gelijk alle Javaansche galerijen op pilaren rustende, dienen tot het vieren van het verjaarfeest van Z. M. den Koning, dat hier zeer luisterrijk geschiedt en door zeshonderd personen, onder welke inlandsche grooten en Chinesche hoofden, wordt bijgewoond. Daarachter zijn drie billardkamers en eene spreekkamer. De societeit wordt echter schaars bezocht, omdat zij van de meeste woningen ver verwijderd is, en vele ambtenaren over dag werkzaamheden hebben en des avonds hunne kennissen bezoeken of op hun gemak te huis zitten (2). Van binnen is het gebouw met de portretten van de meeste vroegere Gouverneurs-Generaal versierd, en Lord MINTO, Engelsch Gouverneur in den Franschen tijd van *Calcutta*, hangt in het zuidereinde der westerzaal (3).

Achter deze societeit is het gebouw van het Bataviaasch Genootschap, waarmede eene boekerij, en sedert 1836 een museum voor natuurlijke historie, dat van jaar tot jaar belangrijker wordt, vereenigd zijn. Men vindt aldaar vele naturaliën, alsmede eenige oudheden, wapens en inlandsche sieraden (4).

Naast de *Harmonie* zijn nog de kazernen en stallingen der kavallerie, welke met de kazernen van het *Molenvliet* voor 3000 man plaats bevatten, en waar tevens voor 500 man kavallerie en 400 man rijdende artillerie de noodige stallen zijn (5).

---

(1) KUSSENDRAGER, bl. 37.

(2) DAENDELS, *Staat der Nederlandsche Bezittingen*, bl. 62. — ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 335.

(3) TEENSTRA, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. S. I. bl. 255.

(4) KUSSENDRAGER, t. a. p. — ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. TEENSTRA, *Beknopte beschrijving van de Nederlandsche Overzeesche bezittingen*, bl. 110.

(5) TEENSTRA, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. S. I. bl. 253. — KUSSENDRAGER, t. a. p. — ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

Noordwijk.

Noordwijk heeft minder fraaije gebouwen dan *Rijswijk* en wordt gedeeltelijk door kooplieden, gedeeltelijk ook in eene afzonderlijke kampong door inlanders, Portugezen en geringe Gouvernements beambten bewoond. In het jaar 1822 is het grootste gedeelte van deze kampong afgebrand (1). Op het oosteinde van *Noordwijk* ligt eene brug over de *Groote rivier*, bij welke vroeger een fortje lag (2).

Weltevreden.

Het kampement *Weltevreden*, hetwelk op 1½ uur afstands van *Batavia* gerekend wordt, mag op zich zelf eene kleine stad genoemd worden. Hier zoude, volgens het plan van den Maarschalk Daendels, een nieuw *Batavia* gesticht worden, en in dat geval zouden de fraaije woningen, welke nu in de omstreken verstrooid en zonder eenig onderling verband gebouwd zijn en nog dagelijks op grooten afstand van elkander gebouwd worden, in sierlijke regelmaat eene fraaije stad gevormd hebben, hetgeen tevens zeer voordeelig voor den gezelligen omgang der Europeanen met elkander zou geweest zijn. Thans bevat het kampement *Weltevreden* voor het grootste deel de militaire kazernen en de woningen der officieren, welke alle van gepleisterd steen, ruim en zindelijk gebouwd zijn. De zamenwoning van zoo vele officieren geeft aan dit kampement een veel vrolijker voorkomen dan aan *Batavia* (3).

Het plein van *Weltevreden*, dat even als de kazernen, welke later door den Maarschalk Daendels voltooid, vergroot of vernieuwd zijn, aan den Gouverneur-Generaal van Overstraten, die hier een groot kampement begon aan te leggen, zijnen eersten oorsprong en ouden naam verschuldigd is, was reeds

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 42.
(2) Teenstra, *De Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 140.
(3) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 43.

in 1800 met woningen, zoo voor den bevelvoerenden Generaal als van de hoofd- en mindere officieren omringd. Ten gevolge van eene publikatie der Regering, verkreeg het echter, in 1828, de benaming van *Plein van Waterloo*, terwijl de herinnering aan den veldtogt, waaraan het zijnen naam ontleent, door een in het midden der ruimte opgerigt gedenkteeken wordt levendig gehouden. Verschillende op of omtrent het plein nieuw opgerigte of geheel hervormde gebouwen hebben aan dit gedeelte van *Batavia* sedert een geheel nieuw en veranderd aanzien gegeven (1).

Op dit plein hebben de militaire exercitiën en evolutiën, en somwijlen bij feestelijke gelegenheden, zoo als op 's konings verjaardag en dergelijke, spiegelgevechten plaats. Ook is het *Plein van Waterloo* elken woensdag het algemeene *rendez-vous* der Bataviasche *beau monde*, welke aldaar bijeenkomt, om een uitmuntend orchest bij te wonen, hetwelk door de militaire muzikanten wordt uitgevoerd. Hierbij geniet het oog niet minder dan het oor, vermits de rijtuigen stilstaan, hebben de Europesche dames hier eene schoone gelegenheid om hare bekoorlijkheden, en de Liplapsche meisjes om hare prachtige kleederen en gele boezems voor de jonge heeren ten toon te spreiden. Deze laatsten zijn veelal te paard en trachten van hunne zijde, door eene elegante kleeding en door het caraccoleren hunner welgedresseerde fraaije paarden van Perzisch of Arabisch ras, de oogen der schoonen tot zich te trekken (2).

Op het *Plein van Waterloo* staat de nieuwe Roomsch-Katholijke kerk, ten tijde van den Commissaris-Generaal Du Bus de Ghisignies gesticht, en den 6 November 1829 ingewijd. Zij is aan de *Maagd* Maria toegeheiligd, ongeveer 35 ellen lang en 16 ellen breed (3).

---

(1) Kussendrager, bl. 40.

(2) Olivier, t. a. p. bl. 44.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*. B. III. D. II. bl. 336. Teenstra, *Nederlandsche Overzeesche bezittingen*, bl. 112.

Onder de gebouwen op *Weltevreden* verdient vooral genoemd te worden het paleis, welks opbouw door den Maarschalk DAENDELS, die er het plan van ontworpen heeft, in 1809, begonnen, doch eerst in 1827 onder den Commissaris-Generaal DU BUS DE GHISIGNIES voltooid werd. Dit zeer ruime en hechtgebouwde paleis heeft aan iedere zijde een groot vierkant vleugelgebouw, en doet zich even prachtig als smaakvol voor. Het heeft 6 à 7 tonnen gouds gekost, en was vroeger tot een verblijf voor den Gouverneur-Generaal bestemd. In 1827 werd het echter ingerigt, om er nagenoeg alle de verschillende bureaux van algemeen bestuur in op te nemen, zoodat thans het hoofdgebouw, dat drie verdiepingen hoog is, waarin men tevens de vergaderzaal der regering, de audientiezaal, benevens een kabinet van den Gouverneur-Generaal vindt, aan de generale directie van finantiën, aan het hooge geregtshof plaats verleent. In den noordervleugel zijn 's lands kas, de algemeene rekenkamer, het marine-departement en de boekhouding. In den zuidervleugel vindt men het militair-departement, het bureaux van den hoofd-Ingenieur van den waterstaat en 's lands gebouwen, het postkantoor en de landsdrukkerij, op welke de *Javasche Courant*, de *Staatsbladen*, de *Indische Almanak*, de *Verhandelingen van het Bataviasche Genootschap*, enz., gedrukt worden. Op deze drukkerij heeft men ook Maleische en Javaansche letters, welke laatste, onder het toezigt van den Hoogleeraar T. ROORDA, ter lettergieterij van de Heeren J. ENSCHEDÉ EN ZONEN te *Haarlem* vervaardigd zijn. De wanden van de vergaderzaal der hooge regering prijken met het afbeeldsel van Koning WILLEM I en met die van alle Gouverneurs-Generaal van *Nederlands Indië*, welke elkander van PIETER BOTH af tot den laatste toe zijn opgevolgd, en leveren zoo eene even fraaije als door de herinneringen, welke deze galerij als van zelve doet oprijzen, treffende en indrukwekkende vertooning op. In de benedenverdiepingen of kelders van dit trotsche gebouw zijn

de noodige ruimten voor de hoofdwacht en de militaire provoost afgezonderd (1).

Verdere meldenswaardige gebouwen op *Weltevreden* zijn: de vrijmetselaarsloge, vroeger *la Vertueuse*, doch sedert het feest van St. Jan in 1838 *de Ster in het Oosten* geheeten, en eerst voor weinige jaren van den groud opgebouwd. Het etablissement voor gevangenen, gebouwd in 1832. Links op de frontlijn en in de nabijheid van het paleis vindt men de societeit voor officieren *Concordia*, in 1837 gebouwd; de militaire kantine, in 1832 opgerigt, benevens het laboratorium en het kruidmagazijn; terwijl verder in verschillende rigtingen daaromtrent verspreid liggen de houten en steenen kazernen, het arsenaal en laboratorium voor de Artillerie (2).

De Hollandsche schouwburg, een langwerpig vierkant gebouw, aan den weg van *Weltevreden*, is in 1818 door liefhebbers gesticht, en van de afbraak van het spinhuis gebouwd (3). In den voorgevel staat: *Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas* (ofschoon de krachten ontbreken is evenwel de wil te prijzen). Van binnen omgeeft eene galerij een ovaal met zitplaatsen, alleen voor de vrouwen bestemd; de langwerpige binnenruimte wordt door de heeren bezet, die alzoo door eenen kring van vrouwen omgeven worden. Er bestaat geen vast tooneelgezelschap en de stukken worden er door tooneelbeminnaars, meestal uit ambtenaren en officieren bestaande, uitgevoerd, en de vrouwenrollen veelal door heeren vervuld. De kleeding der tooneelisten is rijk en prachtig en de decoratiën zijn zeer fraai. Van tijd tot tijd hebben op *Weltevreden* Hoogduitsche en Fransche tooneelgezelschappen voorstellingen gegeven, die veel bijval vonden; echter konden zij bij sterfte van eenige hunner leden moeijelijk andere vinden, om zich staande te houden (4).

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 356. — Kussendrager, bl. 38 en 39. Teenstra, t. a. p. bl. 113 en 114.

(2) Kussendrager, bl. 39 en 40.

(3) Teenstra, t. a. p. bl. 112.

(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 337.

Naast den schouwburg staat het groote poststation met stallen voor de aldaar steeds aanwezige paarden (1).

Aan de zuidzijde van *Weltevreden* is, onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal VAN DEN BOSCH, een militair hospitaal geheel nieuw gebouwd, in hetwelk echter ook ambtenaren en andere burgerlijke personen worden opgenomen. Het voormalige hospitaal, dat digter bij *Noordwijk* stond, is destijds voor den bouw van de citadel *Prins Frederik* ontruimd, aan welke Prins WILLEM FREDERIK HENDRIK, derde zoon van Z. M. den Koning, den 31 Augustns 1837 den eersten steen gelegd heeft (2).

Koningsplein.

Het *Koningsplein* is eene fraaije, bevallige vlakte, aan de oostzijde van den weg, welke naar *Tanah-abang* loopt. Het is zeker 20 bunders groot, omgeven door eenen fraaijen weg, die een uur gaans is en aan welks buitenzijde de fraaije en met smaak gebouwde woonhuizen der aanzienlijke kooplieden staan (3).

Van dezen weg wordt tot het doen van een toertje, tegen zonsondergang, veel gebruik gemaakt. Het groene plein, dat echter door de daarop weidende karbouwen vol gaten en kuilen is, dient voor eene exercitieplaats voor de kavallerie der Bataviasche schutterij; ook hebben meestal Engelsche heeren op dit plein eene renbaan doen aanleggen, bestaande in eenen grooten cirkel van palen en rigchelwerk, waar binnen de wedloopen (*horse races*) in galop gehouden worden (4).

Op de oostzijde van het *Koningsplein* staat eene nieuwe in 1835 en 1836 gebouwde Protestantsche Kerk, de *Willemskerk* genoemd, prijkende met een koperen koepeldak. In

(1) TEENSTRA, t. a. p.

(2) TEENSTRA, t. a. p. bl. 111 en 114.

(3) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D I. bl. 43.

(4) TEENSTRA, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 259 en 260.

1843 is deze kerk, waarin de Hervormden en Lutherschen hunne Godsdienst verrigten, waarom zij ook de *Evangelische Kerk* genoemd wordt, met een fraai orgel versierd (1).

Westwaarts van deze kerk ligt het Europesche Kerkhof, hetwelk een uitgestrekt, met eenen hoogen witten muur omgeven en van een fraai hekwerk voorzien, vierkant vormt, waarvan iedere zijde de lengte heeft van omstreeks 300 Ned. ellen. Buiten vele andere gedenkteekenen treft men hier ook het bijzonder luisterrijk graf van de echtgenoote van Sir Stamfort Raffles, in 1812 Engelschen Luitenant-Gouverneur op *Java*, aan. Het is met acht, nagenoeg 3 ellen hooge, zuilen omgeven, op welke één achtzijdig, van boven plat dak rust. Onder dit dak staat de tombe, waarom eene steen geplaatst is met een opschrift ter eere van haar, wier stoffelijk overblijfsel hier rust. Het kerkhof is de somberste plaats van den geheelen omtrek van het voorheen zoo woelige als schoone *Batavia* (2).

Goenong-Sari.

Goenong-Sari of *Goenong-Sahari*, voorheen *Jakatra*, is een weg, welke onderscheidene bogten heeft en tusschen de *Chinesche graven* doorloopt. De *Prinsenlaan*, welke, zoo als wij hierboven (bl. 360) gezien hebben, op het *Molenvliet* uitloopt, is er eene zijtak van.

De *Chinesche graven* is een uitgestrekt veld, dat ¼ uur lang en nagenoeg even breed is. Het wordt door bosschaadje omgeven, waarboven de slanke palmboomen uitsteken. Men ziet er duizende kleine, afgeronde heuvelen, die, slechts door smalle diepten van elkander gescheiden, eene hoogte van 3 tot 9 ellen bereiken. Onderscheidene liggen ook tegen elkander aan en vormen zoo kleine heuvelketenen. De graven zijn van boven afgerond en hebben aan de eene zijde eenen in zonderbaren stijl gemetselden en versierden ingang, die met

(1) Teenstra, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 111.

(2) Teenstra, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 257 Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 57 en 58.

een of twee groote overeindstaande zerken gesloten wordt. Voor dezen ingang, welke eene hoogte van 2 tot 3 ellen heeft, blijft meest nog eene kleine plaats of gang over, welke van wederzijden door steenen banken en lage muren omgeven is. Op de zerken, welke den ingang sluiten, zijn Chinesche letters gegrift, die met zwarte verw of met goud versierd zijn. Alles is met het verblindendste wit overtogen, hetgeen bij het frissche groen der heuvelen scherp afsteekt. De geheele vlakte is met de weligst groeijende planten bedekt, welke ook op de heuvelen digt opeenstaan. Laat men zijne oogen nu daarop rondwaren, dan kan men zich aan dit even zoo nieuwe als vreemdsoortige schouwspel niet verzadigen. Duizende heuvelen, door een digt ineengevlochten kreupelbosch van fraaije stronken bedekt, dat in alle diepten afloopt en zich op alle heuvelketenen verheft en met welks frisch groen hier en daar het blinkende wit der graven te voorschijn treedt, doen zich aan het oog voor. (1).

Des avonds en des nachts zwerven duizende dwaallichten over deze eenzame plaats, terwijl de witte grafsteden als zoo vele nachtspoken den bijgeloovigen inlander van dit verblijf der dooden verwijderd houden (2).

Twee breede wegen doorsnijden het kerkhof, de eene loopt naar *Batavia*, de andere naar *Anjol*. Zij worden door vele andere wegen gekruist, welke de bosschaadjen in onderscheidene rigtingen doorloopen en ter wederzijden bezet zijn met kokospalmen en lommergevende boomen, waarvan de takken vaak tot in het midden van den weg afhangen en een hoog gewelf van bladeren vormen, waaronder men doorrijdt. De meeste zijn breede, vlakke rijwegen, die met kleine houten bruggen over eene menigte slooten en moerassen loopen. Vele dier bruggen zijn echter vervallen en ingestort, alle de balken zijn met zwam bezet; vele wegen zijn begroeid en onbruikbaar voor rijtuigen, door het houtgewas, dat van

(1) F. Junghuhn, *Topographische und naturwissenschaftliche Reise durch Java*, S. 43.

(2) J. Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 31.

wederzijden hoe langer hoe meer den weg inneemt. Nog meer echter dan de bruggen en de langzaam verdwijnende weg toonen de menigvuldige overblijfselen van huizen, die men overal aantreft, den voormaligen welstand van de stad, welke hier gestaan heeft, de verdwenen pracht van het oude *Jakatra.* Hier ziet men vervallene en begroeide muurbrokken, ginds stijlen van koetspoorten en half omgestorte voorgevels, wier sierlijk bewerkte steenen van eene kunst getuigen, welke hier eertijds bloeide, doch in de moderne gebouwen van *Weltevreden* niet meer wordt aangetroffen. De kanalen, van welke men er velen aantreft, zijn met modder opgevuld of bevatten slechts een groen stinkend water. De heerlijke tuinen liggen woest, naauwelijks kan men ze nog kennen aan de bloemdragende planten, welke, niet meer door de leidende hand van den tuinier in toom gehouden, zich over de bouwvallen uitbreiden, of aan de vischvijvers en waterkommen, in welke zich thans krokodillen onthouden, en wier oevers door schoone *plumeria* overschaduwd worden. De gebouwen zijn verdwenen, en treurig steken de overblijfselen uit de welig groeijende en haar bijna geheel verbergende planten uit, als wilden zij uit den schoot des levens den wandelaar den dood en de vernietiging herinneren (1).

Struiswijk.

Struiswijk ligt ten zuiden van *Batavia*, en wordt aldus genoemd naar een landgoed van den zelfden naam, hetwelk door den Raad van *Indië* David Joan Smith aangelegd, en later het verblijf van den Gouverneur-Generaal Wiese geweest is. Behalve dit landgoed, vindt men ter wederzijde van den weg nog de fraaije landen of buitenplaatsen: *Karet*, *Menting*, *Kramat* en *Tanahtinggi*, en van den weg af het landgoed *Matermam* (1).

---

(1) Junghuhn, S. 44 u. 45.

(2) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 109. — Kussendrager, bl. 28.

Tanah-Abang.

Tanah-Abang, hetwelk *roode aarde* beteekent, ontleent zijn naam van eenen heuvel, waarop een groot oud Indisch gebouw staat, van eene zonderlinge bouworde, door den Gouverneur-Generaal VAN IMHOFF gesticht, en hetwelk den Gouverneur-Generaal VAN RIEBEEK mede tot uitspanningsoord gediend heeft (1).

Op de *pasar* of marktplaats, waar driemalen in de week markt wordt gehouden, wordt des Zaturdags veel handel in mondbehoeften gedreven (2).

Den 17 Junij 1830, in den namiddag, barstte er een brand in deze *pasar* uit, welke groote verwoestingen aanrigtte en drievierde gedeelten van dit plein in de asch legde, zonder dat er evenwel menschen bij omkwamen (3).

Meester Kornelis.

Het dorpje *Meester Kornelis*, de hoofdplaats van het zuider kwartier van *Batavia*, ligt tusschen de 7 en 8 paal in eene uiterst bevallige landstreek. De weg loopt van *Weltevreden* zacht opklimmend voort, en reeds halverwege krijgt het geboomte en al het plantgewas een veel frisscher voorkomen en helderder groen dan in de nabijheid van *Batavia*. Langs den geheelen weg, hebben de Europeanen lusthuizen gebouwd, welke door hunne fraaiheid bij de eenvoudige hutten der inlanders, met welke de tusschenruimten aangevuld zijn, een treffend contrast opleveren (3). Het dorp *Meester Kornelis* bestaat uit eenige steenen en bamboezen woningen, grootendeels door Chinezen en inlandsche winkeliers bewoond (1). De meeste huizen der Chinezen zijn van steen

(1) TEENSTRA, t. a. p. bl. 258.
(2) TEENSTRA, t. a. p. — KUSSENDRAGER, bl. 48.
(3) KUSSENDRAGER. bl. 58.
(4) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 75, 76.
(5) TEENSTRA, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 110.

gebouwd en zeer ruim en hecht; de inlanders daarentegen hebben bamboezen huizen met atapbladeren van klapperboomen gedekt, vormende het geheel eene onregelmatige groep (1). *Meester Kornelis* heeft weinig dat bezienswaardig is. Een kruidmagazijn, op eenigen afstand ter zijde van den grooten weg, met een ruim hek omringd, is het eenige merkwaardige gebouw (2). Er is een klein fort, de *Sterreschans*, zijnde een overblijfsel van de daar ter plaatse door den Generaal Daendels aangelegde retranchementen, slechts door eenen blaauwen, ruim 2 ellen hoogen, muur, met schietgaten, omgeven; de beide poorten, van welke de eene aan de oost-, de andere aan de westzijde gevonden wordt, staan, als men door dit fortje gaat, slechts 60 ellen van elkander verwijderd (3). In dit fortje heeft men ook de gevangenis en eenige andere gebouwen, ten dienste van de beambten der policie in de ommelanden van *Batavia* (4).

In het jaar 1811 was dit het middelpunt van een versterkt kamp, dat op den 26 Augustus van dat jaar door de Engelschen bemagtigd werd, hetwelk de overgaaf van al onze Oost-Indische bezittingen, op den 18 September, aan Lord Minto te *Salatiga* ten gevolge had. Echter was de *Sterreschans* dapper verdedigd (5), en toen de Engelschen het fortje, bij de redoute N°. 2, op den 23 en 25 Augustus heftig aanvielen, bevonden zich daarin de Majoor der Artillerie Frans Xaverius Muller en de Kapitein Osman, beide officieren, welke zich reeds eenige jaren in *Oost-Indië* bevonden; mannen, die meer dan eens, in tegenwoordigheid van onderscheidene hunner wapenbroeders, gezworen hadden hunnen post niet, dan ten koste van hun leven te zullen verlaten. De aanval werd dan ook met mannenmoed afgeslagen en de vijand tot den terugtogt genoodzaakt. Het liet

(1) Teenstra, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 117.
(2) Olivier, t. a. p. bl. 75.
(3) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, t. a. p. bl. 109.
(4) Kussendrager, bl. 41.
(5) Teenstra, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 117.

zich echter niet denken, dat de Engelschen daarom van hun voornemen zouden afzien. Iederen oogenblik had men alzoo eenen nieuwen aanval en bestorming te duchten, en het zou alsdan onmogelijk zijn den overmagtigen vijand af te slaan en den aanvertrouwden post te behouden. MULLER en OSMAN namen hierop het onverschrokken besluit, om, in den oogenblik, dat de stormloopende vijand meester van de redoute stond te worden, deze in de lucht te doen springen. Te dien einde lieten zij, in den avond van den 25 Augustus, nog drieduizend ponden buskruid in de redoute brengen. Hetgeen men verwacht en gevreesd had gebeurde. De Engelschen verschenen reeds in den morgen van den volgenden dag met twee regementen voor de redoute. De bestorming nam weldra eenen aanvang, en ondanks den wanhopigsten tegenstand, gelukte het den vijand den wal te beklimmen, en met ruim anderhalve kompagnie in de redoute te dringen. Thans was alle verdere tegenweer vruchteloos. MULLER en OSMAN volvoerden hun mannelijk besluit; zij staken den brand in het kruid en de redoute vloog met hare dappere verdedigers en tevens met de ingedrongene vijanden in de lucht (1).

Op het oosteinde van het dorp is, zoo als wij hierboven (bl. 296) gezien hebben, in 1773 eene pasar opgerigt, waar men twee malen 's weeks, namelijk des Donderdags en Zaturdags, markt houdt van vele, maar weinig belangrijke vruchten, bestaande meerendeels in eetwaren en siribladeren, ook bepaalt zich de handel bijna alleen tusschen honderden aldaar zamengevloeide Chinezen en inlanders, die voor eene handvol tima's, zijnde tinnen of looden duiten, hunne koopwaren verwisselen (2).

De weg, welke door dit dorp loopt, is thans een particulier eigendom en in zeer slechten staat; de steile

(1) J. KONING, *Leven van* JAN CAREL JOSEPHUS VAN SPEYK, bl. 166—168, waar echter gezegd wordt, dat dit voorval in de redoute N°. 3 plaats had; daar evenwel de Hertog VAN SAKSEN-WEIMAR-EISENACH in zijne *Beknopte beschrijving van den veldtogt op Java in* 1811 de redoute N°. 2 opgeeft, hebben wij gemeend die opgave te moeten volgen

(2) TEENSTRA, *Vruchten mijner Werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 110.

rivierwal, welke de bogt aan de westzijde van den weg heeft gemaakt, en de vervallene bruggen maken hem zeer gevaarlijk, maar de nieuwe of Gouvernementsweg, welke thans met eenen hoek buiten *Meester Kornelis* omgaat en bij den achtsten paal weder in den ouden postweg valt, is in den besten staat, zijnde breed en effen, ter wederzijde met heggen beplant en met fijne keisteentjes, welke men van de beddingen der rivier opvischt, bestrooid, waardoor zij zoo vast en effen is als eene kolfbaan (1).

Bidara Tjina.

Bidara Tjina, 8 palen van *Batavia*, even boven *Meester Kornelis*, is de eerste poststation op den, onder den Gouverneur-Generaal DAENDELS over geheel *Java* loopenden postweg (2). Het ligt volgens de berekening van den Generaal VAN DER WIJK 90 voeten, volgens HASKARL 92 voeten boven de oppervlakte der zee (3).

Eilanden.

Ten Noorden van de residentie liggen onderscheidene eilanden, die de *Duizend eilanden* genoemd worden, doch nog geen honderd bedragen. De voornaamste zijn de volgende: *Onrust*, *Kuiper*, *Purmerend*, *Edam*, *Engelsch Onrust*, *Middelburg*, *Amsterdam*, *Rotterdam*, *Hoorn*, *Schiedam*, *Haarlem*, *Monnikkendam*, *Alkmaar*, *Enkhuizen*, *Leyden*, *Vader Smith* en het *Agnieten-eiland*. Van deze eilanden zijn de zeven laatste onbewoond. De bewoners der overigen vinden hun bestaan in het vangen van *tripang* en *agar-agar*. Men vindt op velen dezer eilanden fraaije koraal- of zeegewassen, benevens zeer goede sponsen, die aldaar in zee groeijen (4).

---

(1) TEENSTRA, t. a. p.

(2) t. a. p. bl. 73 en 74.

(3) *Almanak en Naamregister voor Nederlandsch Indië* voor 1844, bl. 20.

(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 317—319 en KUSSENDRAGER, bl. 31.

Onrust.

Onrust ligt 9 Engelsche mijlen of 3 uren ten noordwesten van *Batavia* (1). Het is bijna rond van gedaante (2), heeft eene oppervlakte van ongeveer 5 bunders. Een steenworp van den wal heeft men reeds op 7 à 8 vademen water, en de grootste schepen kunnen hier met hunne touwen aan den wal liggen (3).

Het wordt, door de inlanders *Poeloa Kappal* (*Scheepeneiland*) genoemd, omdat ook aldaar de schepen, die schade geleden hadden, vertimmerd werden (4).

Vroeger was het het algemeen arsenaal voor de Oost-Indische Compagnie (5) en bijna geheel door paal- en buiningwerk omgeven, maar door de geweldige brandstichting der Engelschen, waarvan wij hieronder zullen spreken, is het eene met het andere verwoest, zoodat men thans 3 à 4 ellen buiten den wal de zwarte en half verbrande palen nog boven het water zien kan (6).

Tijdens het bestaan van de Oost-Indische Compagnie arbeidden er ongeveer 800 tot 900 Europeanen, benevens een zeer groot aantal inlanders en Chinezen, onder welke vele bannelingen (7). Men vond er een groot aantal timmerlieden, smeden en andere werklieden, die op het eiland woonden, en er dagelijks onder een strikt bestuur bezig waren met het kielhalen, vertimmeren of kalefateren van schepen (8).

Aan de noordzijde van het eiland stonden twee houtzaagmolens; en aan de zuidzijde lag een lang hoofd, waarop drie groote houten kranen stonden, om masten in en uit de schepen te zetten. Drie schepen kunnen er achter elkander met de

---

(1) Kussendrager, bl. 30.
(2) Stavorinus, *Reis naar Batavia*, D. I. bl. 291.
(3) Teenstra, *Vruchten mijner Werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 186.
(4) Olivier, *Tafereel. en Merkwaardigh. uit Oost-Indië*, D. I. bl. 32.
(5) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 11.
(6) Teenstra, t. a. p., D. II. St. I. bl. 185.
(7) Olivier, *Tafereelen*, bl. 32.
(8) W. Schouten, *Reistogt naar en door Oost-Indië*, D. I. bl. 102.

zijden tegen het hoofd in vlot water liggen, om vertimmerd te worden, of hunne ladingen in te nemen of te lossen. Een weinig meer westelijk is nog een hoofd, het *Japansche hoofd* genoemd, alwaar nog een schip vlot kan liggen, om te laden of te lossen (1).

Bovendien had men er nog kruidfabrijken, magazijnen en vele andere gebouwen (2) en het getal inwoners werd op 3000 gerekend (3). Men kon er diensvolgens alle scheepsbenoodigdheden en andere behoeften veel gemakkelijker vervaardigd en geleverd hebben, dan op andere plaatsen, die meer van de hoofdplaats verwijderd lagen. Dit eiland was, door zijne ligging, ook bij uitnemendheid geschikt, om de reede tegen eenen vijandelijken aanval te dekken (4).

Het eiland droeg destijds den naam van *Onrust*, uit hoofde van de onafgebroken werkzaamheid en het bestendige gedruisch van kloppen, smeden, timmeren, zagen en meer andere bezigheden, die hier eene verbazende drokte veroorzaakten (5).

Er stond destijds op *Onrust* een kerkje onder de regering van den Gouverneur-Generaal Dirk Durven, in 1730 gebouwd, en van een torentje voorzien. De dienst werd hier door eenen der Predikanten van *Batavia* waargenomen, die daartoe des Zaturdags overkwam (6). Echter heeft het ook somtijds eenen eigen Predikant gehad: zoo werd hier, in 1775, de Heer Metzlar, vroeger Predikant te *Aduard*, in de provincie *Groningen*, beroepen (7).

Toen de Engelschen in 1800, onder den Admiraal Dorie, de reede van *Batavia*, van den 23 Augustus tot den 9 November, geblokkeerd hadden, vernielden zij bij hunnen aftogt

(1) Stavorinus, t. a. p., D. I. bladz. 294.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 131.
(3) Stavorinus, t. a. p. bladz. 293.
(4) Olivier, *Tafereelen*, D. I. bl. 32; *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 11.
(5) Olivier, t. a. p. D. I. bl. 32.
(6) Stavorinus, t. a. p. bl. 292.
(7) Teenstra, t. a. p. bl. 187, in de noot.

de scheepstimmerwerven op dit eiland, en veranderden schier het geheele eiland in eenen puinhoop (1).

In de jaren 1823—1825 werd het door den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN weder tot zijnen vorigen luister verheven. De Opperlandvoogd begreep te regt, dat het, zoowel voor de koninklijke als voor de koloniale marine, van het grootst belang was, de vernielde werken te herstellen. Hij deed er op nieuw magazijnen, timmerwerven en woonhuizen voor de vereischte ambtenaren aanleggen, en weldra werd *Onrust* weder zijnen ouden naam waardig. Na het vertrek van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN werd het echter door diens tijdelijken opvolger, den Heer DU BUS DE GHISIGNIES, geheel en al verwaarloosd en aan snel voortgaande verwoesting ten prooi gelaten; derwijze, dat zelfs de Chinezen (de Joden van *Oost-Indië*), toen de Heer DU BUS het aan hen wilde verpachten, geen van allen deze geheel verwaarloosde en vernielde bezittingen wilden aanvaarden (2). Later is het echter weder tot den scheepsbouw ingerigt, en heeft thans weder werven, eene lijnbaan enz., zoodat de schepen, welke geene groote reparatie behoeven, er de noodige herstelling vinden (3).

Dit eiland, hetwelk meerendeels uit koraalsteen, gruis en schelpen bestaat, doch geene moerassige gronden bevat, is op zich zelf alzoo niet ongezond te achten; doch indien aldaar nu en dan eene buitengewone sterfte heeft plaats gehad, is zulks vooral aan de weinig zorgvuldige levenswijze der Europeanen en misschien ook aan de nabijheid der miasma van de reede te wijten (4). Evenwel namen de Engelschen het voorwendsel, dat het verblijf op *Onrust* voor Europeanen allerongezondst was, te baat, om de werken op dit eiland te vernielen (5).

---

(1) VAN KAMPEN, *de Nederlanders buiten Europa*, D. III. bl. 389. — TEENSTRA, *Vruchten mijner Werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 185.

(2) OLIVIER, *Tafereelen*, bl. 35.

(3) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oostindische Bezittingen*, bl. 50.

(4) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 12.

(5) OLIVIER, *Tafereelen*, D. I. bl. 32.

Kuiper.

Kuiper, het *Kuiperseiland*, ook wel het *Kuipertje*, en door de inlanders *Poeloe Boerong* of *Vogeleiland* genaamd (1), ligt ¼ mijl Z. O. van *Onrust*, is zeer laag en onbewoond, maar geheel met boomen begroeid (2) en nog een derde kleiner dan *Onrust*. Aan de zuidzijde waren vroeger twee hoofden, waar de schepen konden lossen en laden. Het was destijds ook met pakhuizen bezet, waarin voornamelijk de koffijboonen opgelegd werden (3), doch heeft thans nog slechts een kruidmagazijn.

Vroeger stond hier ook het beeld van Barend Fokke, met zijn Friesch pakje in steen uitgehouwen, tot dat het later door de Engelschen vernield werd. Deze Barend Fokke was een stout schipper, van wien men verhaalt, dat hij de reis van *Holland* naar *Batavia*, in het jaar 1678, in drie maanden en tien dagen aflegde (4).

Benoorden dit eiland ligt een rif, *Poeloe Karang Kuiper* geheeten, op welks twee uithoeken, op den noordwesthoek van iedere punt, ter diepte van 2,82 ellen, een witgeschilderde paal staat.

Purmerende.

Purmerende, door de inlanders *Poeloe Sakit* of het *Ziekeneiland* genoemd, ligt ¼ mijl Z. O. van *Onrust* (5). Het is omtrent 1½ maal zoo groot als *Onrust* en met lommerrijk geboomte beplant. Voorheen had men er schoone pakhuizen (6), alsmede het Leprozenhuis of gasthuis voor melaatschen en andere ongeneeslijke zieken, waarvan het den naam van *Ziekeneiland* ontleende (7). Op het rif ten Z. W. van

(1) Hetzelfde werk, bl, 33.
(2) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 189.
(3) Stavórinus, t. a. p. bl. 293.
(4) Kussendrager, bl. 31. — Teenstra, t. a. p.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(6) Van den Bosch, *Nederl. Bezittingen in Azië, Amerika en Afrika*, D. I. bl. 12.
(7) Stavorinus, t. a. p. D. I. bl. 294.

dit eiland, *Karang Poeloe Sakit*, staat, op eene diepte van 2,82 ellen, een witgeschilderd kruis, dat 3,75 ellen boven gemiddeld hoog water uitsteekt (1).

Edam.

Edam ligt 3 uren N. N. O. van *Batavia*, 5° 37′ N. B. en 124° O. L. Oudtijds werd het *Poeloe Damar*, dat is *Harseiland*, genoemd, naar eenen grooten harsboom, welke er vroeger gevonden werd, maar ten tijde van Valentyn reeds niet meer schijnt bestaan te hebben (2). Het heeft ½ uur in den omtrek en is met veel en zwaar geboomte voorzien, waaronder Stavorinus er eenen bijzonder grooten vond, welks stam door geen twintig mannen kon omvademd worden; de buitenste takken nederwaarts schietende, kregen wortel, zoodra zij den grond aanraakten, en groeiden weder als boomen op. Deze boom werd door de Javanen als heilig geëerbiedigd (3).

Men had op dit eiland voorheen schoone pakhuizen van de Oost-Indische Compagnie (4), alsmede eenen zaagmolen en eene lijnbaan, mitsgaders een vlaggestok tot het geven van seinen van aangekomene schepen (5); terwijl het tevens tot een verbanningsoord voor misdadigers strekte, die het touw voor de schepen moesten slaan (6). Ook had de Gouverneur-Generaal van *Neêrlands Indië* Kamphuis, er een fraai Japansch woonhuis gebouwd, en er allerlei zeldzame gewassen op gebragt, zijnde hij gewoon zich dikwijls met zijne vrienden derwaarts te begeven, zoo als hij er in den laatsten tijd zijns levens ook veeltijds zijn verblijf gehouden heeft, evenals de Gouverneur-Generaal van Hoorn, wien hij het na zijnen dood vermaakt had (7). Thans zijn er op dit eiland zoutmagazijnen.

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. I. bl. 5.
(2) Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, D. IV. A. bl. 7.
(3) Stavorinus, t. a. p. D. I. bl. 294.
(4) Van den Bosch, t. a. p.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 318
(6) Stavorinus, t. a. p.
(7) Valentyn, t. a. p.

Engelsch Onrust.

Engelsch Onrust, door de inlanders *Poeloe Kelor*, dat is *Mirikworteleiland*, geheeten, ligt 1 mijl N. O. van *Onrust* (1).

Middelburg.

Middelburg, hetwelk 3 mijlen N. W. van *Onrust* ligt, wordt door de inlanders *Poeloe Rambot*, d. i. *Haareiland* genoemd (2). Bij dit eiland liggen twee riffen, beide *Karang Poeloe Rambot* geheeten, waarvan het eene op dan zuidoosthoek een baken en het andere op den zuidwesthoek een wit kruis heeft, beide op 4,69 ellen diepte, terwijl het laatste 1,75 el boven hoog water uitsteekt. Ook is er nog ten W. van dit eiland eene klip, op eene diepte van ruim 4 ellen (3).

Amsterdam.

Amsterdam, meest bij de eilanders *Poeloe Ontong Djawa*, d. i. *Javaansch Gelukseiland*, ligt 2 mijlen N. W. van *Onrust* (4).

Rotterdam.

Rotterdam ligt 1½ mijl N. O. van *Onrust*, en wordt door de Javanen *Poeloe Obi besar*, d. i. *Groot-Aardappeleneiland* geheeten (5). Op het rif van dit eiland staat op eene diepte van 3,82 ellen een wit kruis, hetwelk 3,75 ellen boven gemiddeld hoog water uitsteekt (6).

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 318.
(2) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(3) Het zelfde werk, B. III. D. I. bl. 5.
(4) Het zelfde werk, B. III. D. II. bl. 318.
(5) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(6) Het zelfde werk, B. III. D. I. bl. 5.

Hoorn.

Hoorn, bij de inlanders *Poeloe Ajer*, d. i. *Watereiland*, ligt 2 mijlen N. O. van *Onrust* (1), 8° 44′ Z. B., 124° 10′ O. L. Op den noordwestelijken hoek van eene klip, op eenigen afstand bewesten dit eiland, en daarom *Klip bewesten Hoorn* (*Karang Poeloe Ajer*) genoemd, staat, nabij eenen koraalsteen, waarop men slechts 2,82 ellen water heeft, op eene diepte van ruim 4 ellen een witgeschilderd kruis, dat 3,75 ellen boven gemiddeld hoog water uitsteekt (2).

Schiedam.

Schiedam ligt 1 mijl N. O. van *Onrust*, ½ mijl O. van *Rotterdam* en wordt door de Javanen *Poeloe Obi*, d. i. *Aardappeleneiland*, genoemd (3).

Haarlem.

Haarlem, door de inlanders *Poeloe Loesie*, d. i. *Rivier-eiland*, genoemd, ligt 3 mijlen N. O. van *Onrust* (4).

Monnikendam.

Monnikendam, 1 mijl O. van *Haarlem*, wordt door de Javanen *Poeloe Baroe*, d. i. *Nieuw-eiland*, genoemd (5).

Alkmaar.

Alkmaar, *Poeloe Mindjangan*, d. i. *Herteneiland*, door de inlanders genoemd, en 5 mijlen N, O. van *Onrust* liggende, was vroeger een zeer vermakelijk eiland (6).

(1) Het zelfde werk, B. III. D. II. bl. 318.
(2) Het zelfde werk, B. III. D. I. bl. 5.
(3) Het zelfde werk, B. III. D. II. bl. 318.
(4) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(5) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(6) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.

Enkhuizen.

Enkhuizen, dat 4 mijlen N. O. van *Onrust*, en Z. van *Alkmaar* ligt, noemen de eilanders *Poeloe Damar Ketjil*, d. i. *Kleine Harsboomeiland* (1).

Leiden.

Leiden, dat de Javanen *Poeloe Njamokh* of *Muggeneiland* noemen, ligt 4 mijlen O. van *Onrust* (2).

Vader Smith.

Vader Smith, hetwelk 5 mijlen O. ten Z. van *Onrust* ligt, wordt door de Javanen *Poeloe Poetri* of *Prinsesseneiland* genoemd (3). Op dit eiland had de Gouverneur-Generaal KOEN eene bijeenkomst met den Pangeran GABANG van *Bantam*. Thans is het slechts eene zandbank (4), en wordt *Vader Smiths droogte* genoemd. Op den noordwesthoek van deze droogte staat op 3,82 ellen een witgeschilderd kruis, dat 3,57 ellen boven gemiddeld hoog water uitsteekt (5).

Agnieten-eiland.

Agnieten-eiland, hetwelk de inlanders *Poeloe Panggang* noemen, ligt 9 mijlen N. W. van *Onrust* (6).

(1) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(2) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(3) Het zelfde werk, ter zelfder plaatse.
(4) KUSSENDRAGER, bl. 31.
(5) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. B. III. D. I. bl. 5.
(6) KUSSENDRAGER, bl. 31.

EINDE VAN HET TWEEDE DEEL.

VERBETERINGEN

IN HET EERSTE DEEL.

Bl. 94 reg. 13 *staat:* die door de Raden van *Indië* werd bevolen, ten einde al de Chinezen te verdelgen. *lees:* die ten doel had, alle Chinezen op *Java* te verdelgen.

IN HET TWEEDE DEEL.

Bl. 5 ond. regel staat: *Java*, lees: *Sumatra.*
— 283 regel 3 van ond. staat: *Anghee* lees: *Angkee.*
— 318 — 19 *staat:* Soesoehoenam *lees:* Soesoehoenan.

